

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ותשעה

תשכ"ה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו—תשכ"ה)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת : מאיר מדן

העורך : זאב בן-חיים — חוברות א"ב
יחזקאל קוטשר — " ג"ד

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ה ת ו כ ן :

75	דברי חכמים וחידותם	ש ר ג א א ב ר מ ס ו ן
136, 9	ספר הקולות — כתאב אלמצותאת למשה בן אשר	נ ח מ י ה א ל ו נ י
80, 27	ניקודו של מחזור ק"ק וורמיוא	מ ל א כ י ב י ת - א ר י ה
160	המינוח בתלמוד בבלי	ב נ י מ י ן ד ה - פ ר י ס
131	אל קוראי "לשוננו"	ה ע ו ר ך
245	המלה <i>vaú-Ληρος</i> במדרשים	י צ ח ק ו ו א ר ט ס ק י
71	מלים מנוקדות ב"מדרש הגדול"	י ש ר א ל י י ב י ן
24	מתיגה, "כמעט מתוג"	ח נ ו ך י ל ו ן
213	מדרשות ומקראות	" "
132	"לחפר פרות ולעטלפים"	ש א ו ל ל י ב ר מ ן
6	לטקסטים חדשים בלשון אוגרית	ש " א ל י ו נ ש ט ם
69	"אנכי אחטנה"	" "
3	האם היה שורש נדף בלשון המקרא?	ד נ י א ל ל י י ב ל
222	יעבטון—יערבון	
203	הערות לתיאור שיטת הניקוד של מחזור וורמיוא	ש ל מ ה מ ו ר ג
	על תעתיק מלים עבריות בכתב־יד לאטיני	ח ' מ ר ח ב י ה
247, 103	מן המאה ה"ג	
183	כתובות ארמיות קדומות	י ו ס ף נ ו ה
238	עיונים בסימנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם	ג ד ב ן - ע מ י צ ר פ ת י
	שדות סימנטיים בלשון המגילות הגנוזות	מ נ ח ם צ ב י ק ד ר י
226	(שדה החיוב המצומצם)	
115, 47	מחקר השמית הצפונית-מערבית בימינו	י ח ז ק א ל ק ו ט ש ר
167	פירורים וניסיונות ללקסיקון התלמודי	א ל י ע ז ר ש' ר ו ז נ ט ל
		ב י ק ו ר ת
275	הריבוי השבור בערבית	י ה ו ש ע ב ל א ו
		ס ק י ר ו ת
279	"יד הלשון" ליצחק אבינרי	מ ר ד כ י ב ן - א ש ר
198	"מבוא לניקוד המשנה" מאת חנוך ילון	ג ד ע ו ן ה נ מ ן
		ה ע ר ו ת
59	הערות ותיקונים למבוא לניקוד המשנה	ח נ ו ך י ל ו ן
63	לזיהוי האָת	א מ ו ן כ ה ן
210	לשורש גדף	ח י י ם ר ב י ן

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לשוננו

כרך עשרים ותשע, חוברת א — תשרי תשכ"ה

התוכן:

- דניאל לייבל האם היה שורש נדף בלשון המקרא? . . . 3
- שמואל א' ליונשטם לטקסטים חדשים בלשון אוגרית . . . 6
- נחמיה אלוני ספר הקולות — כתאב אלמצותאת
למשה בן אשר (מבוא) 9
- חנוך ילון מתיגה, „כמעט מתוג“ 24
- מלאכי בית־אריה ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא 27
- יחזקאל קוטשר מחקר השמית הצפונית־מערבית בימינו 47

הערות

- חנוך ילון הערות ותיקונים למבוא לניקוד המשנה 59
- אמוץ כהן לזיהוי ה„אֵת“ 63

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

דניאל לייבל, רח' מרכוס 4, ירושלים

ד"ר שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

ד"ר נחמיה אלוני, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים

מלאכי בית-אריה, רח' כ"ט בנובמבר 28, ירושלים

סרומ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

אמוץ כהן, רח' רד"ק 26, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ

מיצבו בגו משה ז"ל

האם היה שורש נדף בלשון המקרא?

1. שמונה מקראות הם, שצורות הפועל שבהם מעידות לכאורה על מציאותו של ש' נדף בעברית. חמש מהן בנפעל: כקש נִדֵּף (ישע' מא, ב), נִדֵּף ואיננו (ישע' יט, ז), קול עלה נִדֵּף (ויק' כו, לו), העלה נִדֵּף תערוץ (איוב יג, כה), הבל נִדֵּף (משלי כא, ו). ושלוש בקל, שתיים מהן בעתיד בהבלעת אות נ: כמוץ אשר תִּדְפֶּנּוּ רוח (תה' א, ד), אל יִדְפֶּנּוּ (איוב לב, יג); ושתיים בכתוב אחד בקיום אות נ: כִּהְנִדֵּף עֶשֶׂן תִּנְדֹּף (תה' סח, ג), שצורתן מוקשה – א תיבת תִּנְדֹּף במקום יִדְפֶּנּוּ (הנדרש לפי הענין וכנרסת כל המתרגמים), ששוב אינה נוחה לבירור הצורני, ויש להוציאה מן הדיון; (ב) ניקודו של המקור כִּהְנִדֵּף (במקביל אל כִּהִמָּס שלאחריו), שאם נייחסו לצורת המקור השכיחה יותר הִפְעֵל (כמו הִפְרָת, הִשְׁמַד, הִמְלֵט, הִנְתָּן-הִנְתָּן, הִבֹּחַ, הִמָּס וכו'), צריך היה להינקד כִּהְנִדֵּף, ואם נבקש לייחסו לצורת המקור הנדירה יותר נִפְעֵל (כמו נִכְסֵף, נִלְחַם, נִשְׁאֵל, נִקְרָא, נִחְתָּם, נִחְבָּה, נִלְה-נִלְוֹת, נִנָּף) צריך היה להינקד (בהשמטת אות ה) נִדֵּף, בהשמטת פ־ג, אלא אם כן נקבעה בשבילו במיוחד צורת מקור שלישית, המקיימת, היא לבדה בעברית, את תחילית הנפעל הקדומה ה־נ.

כרם הקושי העיקרי הוא בעצם ההנחה של שורש נדף, שמלבד הכתובים הנזכרים למעלה אינו מודמן בכל הלשונות השמיות ואף בארמית (ובלשון חכמים רק בצירוף ריחו נודף, כלומר בבינוני פועל בלבד וכפועל עומד, כנגד הפועל היוצא שבלשון המקרא), מה שמראה לדעתי, כי שימוש תנייני מאוחר הוא, שגזר על פי המליצה המקראית הבל נדף ו־כהנִדֵּף עשן.

2. נמצא שבטרם נחליט על מציאותו של שורש נדף במקרא, נצטרך לבדוק תחילה, שמא אות גוֹן שבצירוף עיצורים זה לא מאותיות השורש היא, אלא אות התצורה של נפעל, שדבקה בשורש אחר, לאחר שפה־פ שלאחריה נאלמה מסיבה שעלינו לבארה – כמו שנמצא: נָחָה ארם על אפרים (ישע' ז, ב) במקום נאחה כהצעת ר' קיטל ב־BH.

והרי היא למותו (נְחִיתוּ) של ההגה ה אינה מצטמצמת בנוטיית הפעלים בהפעיל וצורת יוֹ – בשמות יְהוֹ – בשמות עצם פִּרְטִים, ובלשון חכמים גם בעתיד קל בשורשי פִּיה (ופ־א) – יִפֹּךְ > יִהְיֶה – , אלא מקיפה מקרים רבים אחרים. ומצאנו היא למות ה כבר באוגריתית – ילם > יהלם – ב־עלילות בעל. ואמנה

1. כתבי אוגרית לגינזברג, עמ' 74, שו' 16. וכן טר באוג' כנגד ט' הר בערבית, צהר בעברית,

כאן דוגמות אחדות של היאלמות ה במקרא, שבהצטרפן יחד הן מעידות, שלא שניאות מעתיקים גרמון אלא דרך היגוי של קבע, שבא לידי ביטוי בכתוב: שם-עצם נסמך לַפֶּת (שמות ג, ב) במקום להבת, הנמצא גם באר' לבתא, ובמשוער במקרא: "לַפֶּה תלהטהו"²; לָט במקום להט (בלטיהם כנגד "בלהטיהם" – שמות ז, כב; ח, ג כנגד ז, יא); נִי במקום "נהי" (בְּנִיָּהֶם – יח' כז, לב); פִּי במקום "כחי" (ישע' ג, כד – במקביל אל יפי'); וכן: נִקִּין שנים במקום "קִהִין", כגרסת השבעים, יונתן, והסורי (עמוס ג, א); וכן שִׁעַ הגיג (תה' לט, ד), שגזר לא מש' הגג שאין לו אח, אלא, גם כדעת הרדק, מן המרובע לִהְגֶּה הגהג, הנמצא בערב' (ע' גזניס-בוהל, ערך הגג, שלא כבארט). ובלשון חכמים מצאנו כאילו שורש דדה = סייע בהליכה למי שאינו יודע לילך בעצמו (ר' בן-יהודה ערך דדה ב); אבל מאחר שבעברית לא ייתכן שורש שפה-פ ועה-פ שלו שווים, אתה אומר בהכרח, שעיקרו שורש מרובע דדהה בהבלעת ה (בערב': דאדא). וגם במקרא נמצא אֶדְדֶּם תה' מב, ה), שכבר פירשוהו כמו "אדהדהם", וכן גרס יִדְהֶדֶה בחדא מלה = יתנהל לאטו, במקום "ידו הדה" (ישע' יא, ח).

3. וכן, דומני, אפשר לשער היאלמות של פה-פ גם בצורות נדף שבמקרא, ובא בחשבון להסבר זה רק אותו שורש מתאים בהוראתו, שאות ה, העשויה להיאלם בייחוד כשניקודה בשווא נח, קודמת בו לצירוף -דף. הלא הוא שורש הדף, שכבר המדקדקים הראשונים קבעו את שיתופו בהוראה עם נדף, מאחר שלא עלה על דעתם החשש כי הצורות הנמנות בו בעיקרו של דבר רק צורות של הדף הן: נדף > נהדף, ידפנו, תדפנו > יהדפנו, תהדפנו. ולבסוף תתברר צורת המקור כְּהִדָּף, שאין לה הסבר בכללי הנפעל הידועים לנו, רק כשיכול עיצורים של המקור נִהֲדָף המופרד על משקל נִכְסָף, נִחְבָּה, נִחְתָּם. ולדעתי יש בהשוואה של "אל ידפנו לא איש" עם הכתובים "וה' אלהיכם יהדפם מפניכם" (יהושע כג, ה), "בהדף ה' אלהיכם אתם מפניך" (דב' ט, ד), כדי לגרוס ידפנו = יִהְדָּפְנוּ, ועם זאת ליישב את המליצה באיוב שנראתה מוקשה. ושם לב שכעין הניגוד שב־אל ולא איש נמצא מפורש בהמשך לכתוב זה: כי לא בצדקתך ובישר לבבך אתה בא לרשת את ארצם (דב' ט, ד). ואמנם נמצאת בכ"י קניקוט 145 גרסת המקור כהשערתנו "אל יהדפנו", שנוכחותה מתאשרת גם על ידי שיבושה בכ"י קניקוט 207: ירדפנו.

4. ובוודאי לא למותר יהיה לבירורנו להעיר כאן על תרגומי הראשונים בעניין זה: שבעוד השבועים מתרגמים ל' נדף בכל כתוב וכתוב בדרך אחרת:

2. לב הותל הטהו, ישע' מד, כ.

ἐκλείπει; ἐξωσμένα; נשדף; ἀνεμόφθορον; φερόμενον

αἰνούμενον; ἐκλείπει ἐκλιπέτωσαν

כל' חסרים הם מסורת לשונית מאוששת ונוקקים לניחוש בעלמא לפי השכונות, וכן תרגום יונתן לתורה ונביאים ("קל טרפא דנחיר מן אילן" – וכן בתרגום הסורי והשומרוני; "יבש יחרוב ולא יצמח"; "כקשא רדפנן קדם קשתיה") – מתרגם הארמי לכתובים כל לשון נדף במלה משורש שקף, המשמש בסורית בהוראת הדף-דחף, חבט³: "קל טרפא דשקיף"; "כמחא די תשקפניה עלעולא"; "היכמא דשקיף תנא ישקפן"; "כטרפא דשקיף תתבר"; "אלהא ישקפניה לא גבר" – חוץ מהסתום "הבל נדף מבקשי מות", שהשבעים משערים "הבל רדף בִּמְקָשִׁי מות", ואילו הארמי נוקק לדרש: "יתחבלון וינתרון אלן דבעין מותא".

מניין לו לארמי על הכתובים פירוש זה, שלא היה ידוע עדיין לשבעים וליונתן, ושגם לא שימש לתרגום הסורי? דבר זה מוסבר מיד אחרי עיון בתרגום אונקלוס לצורת נדף היחידה בתורה, ויק' כו, לו, שקדם לו בגרסת "טרפא דשקיף", – משורש המשמש לו רק לתרגום "ויספק את כפיו" (במ' כד, י), ו"שדופות" (בר' מא, י; כג, כז) – תרגום, שהוא כנראה גם אצלו לא מסורת קדומה, אלא פרי דימוי חיצוני בלבד, (ספק-שקף, נדף-שדף⁴). לאמור – ממנו שאב הארמי לכתובים את תרגומו לנדף ולשדף, אם כי לא קיבל תרגום ויספק – "ושקף" אלא הסתפק בשגור טפח, שהוא בל' חכמים נרדף ל"ספק".

3. ר' ערך שקף ב"ערוך השלם", כרך ח, דף קנב.

4. השוואה שמכל מקום אינה נכונה, שהרי שדף מסתבר בשבילים בלבד, ודאי אינו מסתבר

ב"מוץ" וב"עשן".

לטקסטים חדשים בלשון אוגרית

בשנת 1962 תיאר וירולו¹ את תוכנם של טקסטים חדשים בלשון אוגרית, שנתגלו בחפירות השנים האחרונות. לתיאורו שילב מקצת הבאות בלשון המקור. ברשימה זו אדון על חלק מהן, ובמיוחד על אלו, שיש להן ענין אצל מחקר לשון המקרא.

1. בטקסט, שעניינו לחשג נחשים, אומרת אֶלֶת השמש אל בתה: ית נחשמ מהרכ בנ פֶתֶנ אֶתנכ. וירולו מתרגם בדין: נתתי נחשים מוהרך, בני פתן אתנך. השמות "נחש"² ו"אתנך" נמצאים כאן בפעם הראשונה מחוץ לתחום העברית. השם האוגריתי נחש נכתב בחיית לועית, והנה באותו הטקסט האוגריתי נמצא השם מלֶחֶש – מלחש נחשים – הכתוב בחיית חכית. בזה נופלת השערתו של לאגארד³, שהסמיק את השורש העברי "לחש" לשורש העברי "נחש". לתקבולת בין נחשמ לבין בנ פֶתֶנ השווה את התקבולות בין נחש לבין פתן בתה' נח, ה. התקבולות בין נחשמ בצלע הראשונה לבין בנ פֶתֶנ בצלע השנייה הולמת את סגנון השירה האוגריתית. השווה: אֶלֶם (אלים) || בנ קדש (בני קודש, 2 אקתה I, ש' 3-4, 8-9, 13-14); אֶלֶם || בנ אֶתֶרֶת (בני אשרה, 51 מקוטע ש' 3-5); אֶחִים (אחי או אחים) || בנמ אָמִי (בני אמי, 49 ש' 10-11). כיוצא בזה במקרא: אחיך || בני אמך (בר' כז, כט); עירה || בני אתנו (שם, מט, יא). והשווה גם במד' כג, יח, יט.

השם האוגריתי אֶתֶנֶן זורע אור חדש על גזרוננו של השם העברי אֶתֶנֶן. ניתן להסיק מן האוגריתית, ששם זה אינו נגזר מן השורש "נתן" שאינו באוגריתית, אלא מן השורש האוגריתי-פיניקי "יתן". אם כן אתנן בחזקת חילוף של יתנן, והשווה יחד אל אחד. ושמא נהג השורש "יתן" גם בכנענית דרומית, והשווה את שם העיר יֶתֶנֶן⁴ (יהוש' טו, כג). ועוד יש להדגיש, ש-אֶתֶנֶן מקביל באוגריתית ל"מהר", שלא כדין השם העברי אֶתֶנֶן, המורה בכל מקום אל מתן הניתן לזונה. משמעות מיוחדת זו של השם העברי נראית לאור האוגריתית כתניינית, והשווה את שם-העצם הפרטי אֶתְנִי (דה"א ו, כו), שהוא כנראה שם תיאופורי מקוצר, שמשעותו מתן האל, כגון השם מתניה.

1. Ch. Virolleaud, CRAI 1962, pp. 105 — 113.

2. מקבילו היחיד של השם העברי "נחש" שנודע עד כה הוא השם הערבי حُشٌّ בשיכול

אותיות ובמעטק בלתי רגיל של השי"ן העברית.

3. P. de Lagarde, Übersicht über die im Aramäischen, Arabischen und Hebräischen übliche

Bildung der Nomina, Göttingen 1889, p. 188.

4. על שם עיר זו ע' גם ש"א ליונשטם באנציקלופדיה המקראית, ערך יתנן.

2. שני הנחשים הנזכרים בטקסט שמותיהם "שמרר" ו"עקשר". לשם "שמרר" השווה: "מרורת פתנים בקרב" (איוב כ, יד). תחילית השם שמרר ידועה מן האוגריתית עד עכשיו רק מן השם של מלאך הרפואה "שעתקת" (המעתיקה, כלומר מעבירה את המחלה), והיא תחילית במשמעות גורמת, הקרובה לשפעל האוגריתית. מכאן שמשמעותו של השם היא בקירוב "המרעיל", שם נאה לנחש⁵. השם "עקשר" מזכיר שמות בעל-חיים עבריים, כגון עטלף, עכביש, עכבר, עקרב. באוגריתית לא נמצאו עד כה שמות מטיפוס זה, אך השווה את השם "עצר" – ציפור, שהוא בחזקת קיצור השם *עצפר, והשווה בערבית عَصْفُور. לשורש "קשר" אפשר להסמיק בדרך השערה את הערבית قَسُور, قَسُورَة חזק, המשמש גם כינוי לאריה, ואת העברית "מקשרות" (בר' ל, מא) – חזקות. 3. מעניין גם כינויה של ענת "בעלת שממ רממ" – בעלת שמים רמים. כינוי זה מזכיר את הכתוב בתה' עח, סט: "ויבן כמו רמים מקדשו כארץ יסדה לעולם". השם רמים מוקשה ומקובלת ההצעה לגרוס על סמך תה' קמח, א: "כמרומים" במלה אחת. אבל לאור הטקסט האוגריתי החדש ייתכן לפרש רמים כלשון קצר של "שמים רמים".

4. עניין מיוחד יש להזכרת הערער המכונה ע צ מת – 'עץ מות'. כינוי זה של הערער מעמיק את הבנת רקעה של מליצת ירמיהו: "והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב" (יר' יז, ו). יתר על כן, עץ זה עומד שם בניגוד אל "עץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא ירא כי יבא חם והיה עלהו רענן ובשנת בצרת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי" (שם שם, ח).

והנה יש מקום לשאלה, שמא אותו העץ השתול על מים, שהוא כנגד הערער, עץ המוות, אינו אלא עץ החיים. אמת היא, שירמיהו אינו מתאר עץ זה כנותן חיים למי שאוכל מפירותיו, אלא רק כסמל החיים. אבל מסתבר, ששתי השקפות אלו קשורות זו בזו במקורן, כלומר שעץ החיים הוא בראשונה עץ שכולו חיוניות, ושכאן התפתחה ההשקפה, כי עץ כזה עשוי להעניק מכוח חיוו גם לאחרים. יתרה מזו, כדאי לבדוק את הכתוב בתה' קב, יח: "פנה אל תפלת הערער". לפי הדעה המקובלת "ערער" פירושו כאן – "עירום". אבל פירוש זה מניח לשון יחידאי ללא כורח. הרי ייתכן, שהמשורר מדמה את עצמו לעץ מוות, כלומר לעץ שאינו עושה פרי ונועד למות, והשווה באותו המזמור: "דמיתי לקאת מדבר הייתי ככוס חרבות" (שם שם, ז).

5. תרגומיו של וירולו משכנעים בדרך כלל. אבל על מקצתם אפשר לערער. וירולו מתאר סעודה, שערך אותה אל לשבעים (!) אלים וקובע,

5. ושם יש לפרש ביתר דיוק הרעלה, שם פעולה והשווה W. v. Soden, Grundriss der Akkadischen

שהאלים אכלו ציד בלבד, שהרי כן הוא מפרש את השמות האוגריתיים צד, מצד, הנזכרים שם כמאכל האלים. אבל עצם העניין מתמיה. בכל תיאורי סעודות האלים הידועים עד כה, מסופר שהאלים אכלו אלפים (היינו בקר), צאן ומריא ולא ציד (ענת I, ש' 8; IV, ש' 84-85; III 51, ש' 42-43; V, ש' 107-108; VI, ש' 40-43; 57-58). על כן יש מקום לשאלה, שמא אין לפרש את השמות צד, מצד כלשון צידה.

בראשית תיאור הסעודה כתוב שאל צח לקצ. וירולו מסביר: קרא להקיץ (את האלים משנתם). אבל פירוש זה רחוק. אין ישנים לפני הסעודה אלא אחריה. יתר על כן, השורש העברי קיץ, יסודו בשורש הפרוטו-שמי קיט, ואם כן היינו מצפים באוגריתית לכתוב *לקט ולא לקצ. אף בניין הפועל האוגריתי קצ- תמוה, מפני שבהתאם להפעיל העברי להקיץ היה כאן באוגריתית צורך בשפעל. לפיכך נראה שיש לפרש קצ- כשם המורה גם כאן, כמו בתיאורי סעודות אוגריתיים אחרים, על חזה הבהמה, שאוכלים אותה. (ועיין ענת I, ש' 8; III 51, ש' 42-43; VI, ש' 57-58). נוכל אפוא לפרש כאן: אל קרא לחזה, כלומר קרא שיגשו אוכל למסובים.

ספר הקולות – כתאב אלמצותא למשה בן אשר

(שני קטעים מהמקור בצירוף מבוא)

א. פתיחה. – מן הספר "כתאב אלמצותא" היו ידועים לנו רק שמו ומובאות אחדות ממנו בספרי ר' יונה אבן ג'נאח¹. באחד מימי הקיץ של תשכ"א בדקתי את קטעי הגניזה של ספריית כ"ח בפאריס, חיהיתי את הדף הראשון של חיבור זה על סמך המונח "מצותה – מצותא", שחזר בו שלוש פעמים. העיין בקטע זה חזק את ההשערה, והזיהוי נעשה ודאי, כי היו בו דברים דומים לכתוב במובאות של יונה אבן ג'נאח. תוצאות החקירה של הקטע סוכמו במאמר². בחורף תשכ"ב פרסם ש' אברמסון את מאמרו³ "על שני ספרי דקדוק", ובו השערתי, כי השם "כתאב אלמצותא" פירושו "ספר קריאות", ויש לזהותו כשם לחיבורו של אהרן בן אשר, הידוע בשם "דקדוקי הטעמים". סמוך לפרסום זה נתפרסמו שלושה מאמרים נוספים⁴, ובשניים מהם נדון המונח "מצותה – מצותא", ואף כי נכתבו על-ידי שני אנשים, ללא קשר בין איש לחברו, הגיעו שניהם למסקנה, כי הוראת המונח היא "תנועה", ושניהם דחו את ההוראה "קריאה". בקיץ תשכ"ג נתפרסמו שתי תוספות⁵, ובאחת מהן באה הודעה על גילוי קטע נוסף בן ארבעה דפים מהחיבור, הנמצא בספרייה האוניברסיטאית בקמברידג'⁶. יש ידיעה ברורה על קטע שלישי בן שני דפים בספרייה הציבורית בלנינגראד⁷,

1. כתאב אללמע, מהדורת יוסף דירנבורג, פריס 1886, עמ' 29; 219; כתאב אלתקריב ואלתסהיל, *Opusculs et Traités*, פאריס 1880, עמ' 341–342.

2. "ספר הקולות למשה בן אשר", העומד להתפרסם בספר היובל לסגל, והוא נזכר ב"לשוננו", כו (תשכ"ב), עמ' 268 הע' 2.

3. שם, עמ' 24–28.

4. ש' מורג, שם, עמ' 273–278; ג' אלוני, שם, עמ' 269–272; הנ"ל, קרית-ספר, לח (תשכ"ג),

עמ' 113–121.

5. ש' אברמסון, לשוננו, כז (תשכ"ג), עמ' 66–68; ג' אלוני, שם, עמ' 69.

6. קטע זה זיהה מר י' ייבין, והריני חוזר ומביע לו כאן את תודתי. לאמתו של דבר עליי להעיר, כי היה קטע זה בידי בספרייה האוניברסיטאית בקמברידג' ביולי 1948, ואף נרשם במחברת רשימותיי, שבה רשום, כי הוזמנו תצלומים ממנו, ומסתבר בעיניי, כי אבדו בימי מלחמת השחרור בגלל השיבושים בהעברת הדואר ארצה.

7. הידיעה על קטע זה נמסרה על-ידי א"א הרכבי באיגרתו לש' פוזננסקי (קובץ על יד (סדרה חדשה), א (יא), ירושלים תרצ"ו, סי' 44): "מצאתי בין הספרים מאספת אנטונין ב דפים מספר דקדוק לשון הקודש בערבית וכפי השערתו הם מכתאב אלמצותא הנזכר מר' יונה בלמע וכתאב אלתקריב ואלתסהיל". פניתי במכתב לספרייה הציבורית בלנינגרד בבקשה לזכות קטע זה, והודיעוני, כי לא עלה בידם לגלותו. אף א' כץ בניו-יורק, שהכריז כי צולם כל אוסף אנטונין

וחבל שלא עלה בידינו להשיג את תצלומי עד היום. בסך הכול ידועים לנו כיום שלושה קטעים – שבעה דפים, ועל כורחנו אנו נאלצים להסתפק בפרסום שני הקטעים הראשונים בלבד.

ב. תיאור כה"י. – שני הקטעים המתפרסמים כאן הם מכתב-יד אחד ומידו של סופר אחד, ונמצא האחד בספריית כ"ח בפאריס⁸, והוא בן דף אחד, והשני בספרייה האוניברסיטאית בקמברידג'⁹, והוא בן ארבעה דפים. הדפים של קלף, $15 \times 13,5$ ס"מ, והכתוב 12×10 ס"מ. הכתב מרובע גדול, כתיבת סופר סתם מומחה בקי ורגיל. האותיות נתלות בקווים המסורטטים על פני הקלף, קווים ישרים ורחוקים זה מזה ברווחים שווים בערך. צורת האותיות כבספרי המקרא היפים ביותר. הזיין והגוין הסופית דומות מאוד זו לזו, ונבדלות רק מעט מאוד באורכן; הגימ'ל כפה שטוחה וארוכה מאוד; הפ"א כפה ארוכה ביותר, והאף בולט מאוד וגוטה פנימה, ובפ"א הסופית גוטה כלפי חוץ; החי"ת גגה בשני חודים למעלה, ואילו התי"ו בחוד אחד למעלה בצד שמאל, ורגלה השמאלית מוכנסת פנימה תחת גגה; הגוין כפה שטוחה וארוכה, והגימ'ל כפה כדמות עקב וסוליה; רגל הקו"ף אינה דבוקה לגגה. מספר השורות בכל עמוד 13–14 (דפים א–ד), ובדף ה – 12 שורות. הניקוד טברני, והנקודות צורתן מעוינת. הקמץ הוא קו ונקודה דמוית מעוין תחתיו. רק המובאות מנוקדות ניקוד מלא ומוטעמות בטעמים טברנים, ואילו המלים הבודדות המשמשות דוגמאות מנוקדות ולא תמיד ניקודן מלא. ניקוד ערבי בודד: ג'נס (20). ניקוד טברני בודד במלה ערבית: מושקיק (36). ניקוד ארץ-ישראלי בודד: הנסקל (99).

הכתיב של העברית הוא כמו בנוסח המקובל של ספרי המקרא, ואילו כתיב הערבית לפעמים מלא ולפעמים חסר. הוא מלא בשימוש האותיות¹⁰: וי"ו: אומתחן (86), יוגלט (61), יונקט (103, 68, 66), יוסמא (44), יוקאל (73, 65), כולה (71), מוסתאנפה (41), מוצ'יפה (41), מושקיק (36), נוקט (23), נוקצאן (131), קולנא (103).

לפני שלוש שנים, ואף פרסם רשימת הנמצא בו במאמר מיוחד (The Antonin Genizah..., New York 1963),
הדעני, כי עדיין לא צולם חלק זה, ואין בידו לספק לי את תצלום הקטע הדרוש לעבודה זו.
8. סימונו: IX A 24, ואינו במוזיאון הבריטי כפי שצויין ב"לשוננו", כז (תשכ"ג), עמ' 68.
9. סימונו: T-S Arab. 32/31. סדר הדפים בקטע זה בספרייה אינו לפי סדר העניינים וכפי שהוא ניתן במאמרו: הדף האחרון (ד) צ"ל הראשון ולהיפך. גם העמודים הפוכים, כי דפי קלף אלה אינם בצורת קונטרס, אלא בצורת דפים בודדים. דפים נוספים מחיבורנו או כ"י אחר שיתגלו יעידו על סדרם הנכון.

10. עי' בלאו, עמ' 20–23. גם לוי ח/13; י/16; יא/6.

י-ד: מנטיקהם (1), מושקיק (36), מתצויר (19), ציפה (51), תנקסים (31).
 לעומת זאת השימוש בכתוב חסר הוא באותיות¹¹:
 אל-ף: אפעל (44), כ'מסה (43) כמספר סודר, מסרה (114), סבעה (48)
 כנ-ל, סדסה (45) כנ-ל, ת'לת'ה (38) כנ-ל.
 ו-י: חרפהם (2), במקום חרופהם; ינקטהם (60), במקום ינקטהם; כקלנא
 (44), במקום כקולנא; מ'צ'ע (90), במקום מוצ'ע וצ'ל: מואצ'ע.
 י-ד: צגרה (51), במקום צגירה¹².
 להפרדה בין עניין לעניין רשם נקודה או נקודתיים ליד קו הסרטוט.
 למילוי מקום חלק בסוף השורה סגול הפוך . (74,10).

ג. תוכן הקטעים. — בדפים שלפנינו העניינים הם כלקמן:

דף א: (1) מספר התנועות (דיון כללי).

(2) האות אל-ף והשווא.

דף ב: שבע התנועות והגדרתן.

דף ג: (1) חטף קמץ וחטף פתח.

(2) אות שוואית לפני י-ד בראש המלה.

(3) אות שוואית לפני י-ד באמצע המלה.

דף ד: (1) חילוף סגול לצירי במלים בנות שתי אותיות: לב, לך, שב, שם.

(2) צירי ופתח בעין הפועל של השורש -אכל-, בעתיד.

דף ה: (1) הוי-ו בסופי מלים בשורק (סיום).

(2) קרואי - קריאי.

(3) חילוף סגול לצירי בשם שח.

(4) חילוף קמץ לפתח (בלא דוגמאות).

(5) חילוף סגול לצירי בשמות גל'ה: מקרה, מעלה.

(5) דרך כתיבת הסופר (הערה).

מסתבר, כי הקטעים הם של הפרקים כלקמן¹³:

(א) שרוט אל-י מצותא ועללהא (דפים א וב').

(ב) שרוט אלשבא (דף ג).

(ג) תגיר אלמצותא ועללהא (דפים ד וה').

(ד) ענייני מסורה (כלולים בשני הדפים האחרונים).

ד. מפרק האותיות. — שמות האותיות בקטעים שלפנינו הם גם בעברית וגם בערבית, בעברית: אלף (22), יוד (110,75,71,62). ואלה הם הערביים: אלף (22), בִּי (6), יָא (70), פִּי (6), פִּי (6) ¹⁴. לא ברורה קריאת השם אלף,

11. בלא- עמ' 23-24.

12. שם, עמ' 24-26. גם לוי ד/15: "תאלפה" = תאליפה.

13. עי' שחזור תוכן החיבור במאמר הנ"ל (הערה 2).

14. קריאת האות בי"ת בצורה בִּי או בַּא הייתה נפוצה מאוד ושכיחה בארצות שלטון האיטלאם,

כי היא נכתבה פעם אחת בקיצור א' (14), ופעם אחת אלף (22), שכתובה שווה בעברית ובערבית.

לפי מחברנו מספר האותיות עשרים ושתיים (3), ואין להוסיף עליהן אף אות אחת, אולם יש אותיות נוספות, שמסתעפות מהן על ידי דגש ורפי (בגיד כפית), רם ושפל (כמנפץ, ש - ש, ה - ה), עליון ותחתון (ניקוד) וצירופי הכינויים (מלך - מלכי?). בדרך אגב הזכיר, כי מספר האותיות אצל הפרסים רב יותר מעשרים ושתיים, ולא נקבן בשמות.

איננו יודעים, מה כתב בפרק על האותיות וחלוקתן והצטרפותן זו לזו. דרך אגב, בדיון על התנועות, הזכיר כי הן מתחלקות לשלישים: שליש אחד באמצע ומשני הצדדים, שליש לכל צד, ואיננו יודעים אילו אותיות נכללו בכל אחד מהשלישים האלה (10-11), והאות העשרים ושתיים היא האלף, שניתן לה מעמד מיוחד, מאחר שהיא משמשת יסוד ('אצל') לכל האותיות. כל האותיות הן גם מספרים¹⁵, אולם האלף היא גם יסוד לכל המספרים, ואף למספרים בחזקת מרובע: 'אצל ללג'ד'ור ואלאעד'אד' (= יסוד המרובעים והמספרים). הוא מביא

ומסתבר כי בהשפעת הערבית נשתנתה קריאת אות זו: בית < ביי. יש בידינו עדות, כי הטברנים קראו 'ביי': וד'לך אן אלטבראנין יוידון עלי כ'אציה אלבא יוד פקט ומדן אכ'רי יוידון עליה יוד ותו פיקולון בית (= אנשי טבריה מוסיפים לבי'ת יו'ד בלבד ואילו ארצות אחרות מוסיפות עליה יו'ד ותיו' ואומרים בית) - עי' לוי, עמ' לו. ונמצאת קריאה זו בכמה וכמה חיבורים: רס"ג, הקדמה ערבית ל'האגרון', ש' 42-43; ב'א; פירוש ספר יצירה 41, 42, 60, 62; ביי וביי; אבן קריש, רסאלה, 11/60; 14/89-16; אלבא (לעומת 9/2: אלף בית). דונש בן תמים, פירוש ספר יצירה, REJ XIII (1954), עמ' 53; דקדוקי הטעמים 7/סעיף 6; 17/84; ג'אמע, א, 26/340; 98/440; 104; ב, 18/719; אלפי (לעומת 77/4: 83; בית); דונש בן לבראט, תשובות על רס"ג, 10/ס' 31; ביי; שלמה בן שמואל, ספר המליצה, בודפשט 1900, עמ' 52; יעקב ספיר, אבן ספיר, ב, עמ' קפג; ביי (גם בית); החגיג'אן, 1/328; 13/343; אות פי תבוא במקום ביי; דוד ששון, מסע בבל, ירושלים תשט"ו, עמ' קלז; ביי; קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א, עמ' 50. - דרך אגב נתגלה אישור נוסף, כי לפנינו חיבור טברני, כפי שמעידה קריאת האות בי'ת ככה"י שלפנינו. - ועי' בנדון א' ברלינר, Beiträge zur hebräischen Grammatik ברלין 1879, עמ' 17; ג' דאלמאן, דקדוק הארמית, לייפציג 1905, עמ' 52; נלדיקה בספר Die semitischen Buchstabennamen: Beiträge, עמ' 124-136.

לא מצאתי את השם 'ביי' במקורותינו לפני תקופת האיטלאם, וזהו לפי השם הערבי בא < ביי.

15. הייתה זו תפיסת החכמים בימי הביניים: האלף היא יסוד האותיות וכל המספרים. דונש בן תמים, פירוש ספר יצירה, לונדון תרס"ב, עמ' יט: 'ומספר הא' הוא אמצע, כי ממנו נכפלו כל המספרים והוא אינו מספרי'; וכן להלן, עמ' כה: 'שהוא אחד שהא' אינו מספר אבל סבת כל מספר ומכפלו'; פירוש ראב"ע לשם' ג, טו: 'ודע כי האחד סוד כל המספר ויסודו'; הג"ל, ספר השם, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקצ"ד, דף [כא] - השרטוטים בסוף הספר; הג"ל, ספר האחד, אודיסה תרכ"ג; יוסף אבן צדיק, עולם קטן, ברסלאו 1900, עמ' 50. - על האותיות כמספרים כתב לאחורונה ע' בן-עזרא, המספר היסודי, ספר היוכל לפרדבוש, ירושלים תשכ"א, עמ' צה-קד, ולפיו המקור הוא ביוונית.

משפט אחד מספר יצירה: "ולפני אחד מה אתה סופר". לדעתי ספר זה רואה באותיות יצירה אלוהית, המהווה באויר צורות הנדסיות יחד עם המספרים: נקודות וקוים ורחב ועומק (= גובה) ואורך¹⁶.

והמספרים הם תשעה כמו האותיות א-ט, ואם מסדרים את תשע האותיות-המספרים בצורת מעגל, נמצאת האלף עומדת בין הבי' והטי' וממנה מתחילים המספרים. ואחרי המספר האחרון טי' שוב פותחים באלף. וזהו צורת המעגל:



אף הוא מקשר את האלף עם השווא המצטרף לכל התנועות במבטא (עי' להלן).

ה. מפרק התנועות. — חסרים לנו מדברי הפתיחה על התנועות. הקטע שלפנינו (דף א) פותח בדיון על המספר שבע תנועות, שאין להפחית מהן ואין להוסיף עליהן תנועה אחת. הסברו מסתמך על חלוקת האותיות לשלוש פעמים שבע, והאלף מיוחדת ונפרדת מהן (עי' לעיל), והתנועות הן קבוצה נוספת בעלת שבע. מחברנו רואה את תורת המספרים ואת תורת הלשון כרוכות זו בזו.

בפירוט התנועות (דף ב) הוא מציין, כי שמותיהן הערביים מתאימים לטיבן. ואלה הן התנועות: קמץ, צירי, פתח, סגול, שורק (קבוץ), חירק וחולם, לפי מניין שמנה אותן במספרים מאחת עד שבע: אלקמ[צה]¹⁷ אלכבירה, אלקמ[צה] אלצגירה, אלפת[חה]¹⁸ אלכבירה, אלפת[חה] אלצגירה, אלצ'מה, אלכ'פצה, אלצבה.

ונמצאים גם שמות נוספים לחלק מהתנועות: נקטה ואחדה (ש' 75), ת'נתין (ש' 81), אין בקטע שלפנינו ת'לאת' נקט. משמות התנועות העבריים נמצאים רק קמץ ופתח (ושמא קמצה ופתחה¹⁹). משמות התנועות הערביים משמשים "פתחה"

16. מקור תפיסה זו נמצא בפירושים לספר יצירה. רס"ג בפירושו לספר יצירה ובפירושו לבראשית, שנשאר לנו בהשגות רב מבשר הלוי, מהדורת מ' צוקר, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 15-17, ובתרגום עמ' 68 והערה 3; 69 והערה 7; י' קאפה, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' יא הע' 1; רס"ג, האמונות והדעות א, א: "והדיעה השמינית היא שיטת בעל הספר (ספר יצירה)... וכך האותיות שהניחם בוראם באויר בוקעים בו בקעים ומחדשים בו צורות בעלות תכונות שונות ותבניות הנדסיות שונות".

17. אין ודאות בקריאת תנועה זו: קמץ, קמצא, קמצה (עברית, ארמית או ערבית), ויש בחיבורנו פעם אחת "קמץ" (59).

18. אין ודאות בקריאת תנועה זו: פתח, פתחא, פתחה (עברית, ארמית או ערבית).

19. עי' בשתי ההערות הקודמות.

לפתח וסגול; "צ'מה" לקיבוץ ושורק; "כ'פצ'ה" (במקום "כסרה") לחירק; "נצבה" לחולם.

מסתבר, כי סדר התנועות הערביות בחיבורנו הוא: פתחה, צ'מה, כסרה – שאינו הסדר המקובל (פתחה, כסרה, צ'מה; או: צ'מה, פתחה, כסרה). ב-פתחה כלל מחברנו ארבע תנועות: קמץ, צירי, פתח וסגול²⁰; "צ'מה" – תנועה אחת (קיבוץ ושורק); "כסרה" – תנועה אחת: חירק; והוסיף "נצבה" – תנועה אחת: חולם.

סדר תנועות זה²¹ נמצא גם בחיבור בנו, אהרן בן אשר: קמצה, פתחה, שלוש נקודות, אֵי, או, אִי, או (שם: או, אִי, או; ומסתבר כי צ'ל: או, אֵי, או²²). מעניינות הן הגדרות התנועות, שקשה לעמוד עליהן. הוא מצרף לכל תנועה הגדרה לא לפי הגייתה הפוניטית, אלא הוא מצרף לה אחת הצורות בדקדוק, כאילו נתייחדו להגיתן, ואפשר לכנות שיטה זו מורפופונימית. ואלה הן: (א) קמץ. תפקידיו שניים, האחד לציין את העתיד המהופך לעבר, והשני לציין השם בנפרד. הדוגמות המובאות לתפקיד השני הן תערובת של כינוי הגוף, שמות-עצם, מלות, פועל ואותיות ב-ל מבכל-ם בכינויים לנוכח (או לנוכח בהפסק).

(ב) צירי. תפקידיו שניים, האחד לסמיכות לשון רבים, והשני לסמיכות היחיד של שמות משרשי ל-ה. בדוגמאות לתפקיד השני יש צורות של מקור, של שם ושל שם-הפועל המסתיימים ב-ה-א.

(ג) פתח. תפקידו לציין את ניקוד וי-ו החיבור בעתיד בגוף ראשון (וּאֶבְרָכֶם). ההגדרה כאן ארוכה ומזוהר מאוד: נוספת לפעלים בעתיד, שמסתיימים בכינוי הפועל.

20. תפיסה זו נמצאת בפירוש אצל דונש בן תמים, עמ' כ: "ואלה הג' הן או"י והחלש שבחן היא הא' ונקראת אצל הערב הפתיחה ואצל העברים פתח גדול ונעימתה רפויה וקריאתה כדמות עֶשֶׂה, בְּנֵה, ואף על פי שהן קמציני; רי"ה, הכוזרי, מאמר ב סעיף ה: "פצעב נקל אלכסרה אלי פתחה כברי דון תדריג' לכן נקלת אלי פתח" (=וקשה הייתה העתקה החירק לפתח גדול (הכוונה לקמץ, כי הוא דן באותן המלים עצמן: עֶשֶׂה, בְּנֵה) בלא הדרגתיות, על כן הועתקה לפתח (עי' הכוזרי מהדורת הירשפולד, 134/20–21). קאסל מציין, כי יש שינוי נוסח: קמצא, אולם בגלל הנוסח הערבי לא שינה תרגום אבן תבון: "פתיחה גדולה", ואינו יודע לבאר נוסח זה, ונתקשו בו כל מפרשי "הכוזרי". וכך יש להבין את דברי מנחם בן סרוק (מחברת, עמ' 33 ע"א): "אלו היה פתרון אראלם (יש' כט, א) וענינו להגלות ולהראות להם... היה... אראלם... בפתחות רי"ש". ועי' דברי ילון, ענייני לשון תש"ב, עמ' 23 הדנים בחילוף פתח בקמץ.

21. עי' ז' בן-חיים, לשוננו, יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 89–96; הנ"ל, שם, טז (תשי"ז-תשי"ט),

עמ' 161–163; סקוז, תרביץ, כב (תשי"א), עמ' 175–176; באכר, עמ' 27, 81.

22. דקדוקי הטעמים 6/34; וע"ש 4/12: קמצה, פתחה, צרי, סגול, חלם, שרק, חרק. כאן צורף

חולם לשורק ששניהם או. אולם יש לפקפק אם שורת שמות זו היא באמת מדקה"ט. ונמצאות שם חלוקות נוספות הטעונות עיון ודיון.

(ד) סגול. תפקידו לציין פעלים פעילים שכוללים ציון הגוף (דְּבָר־נָא). אולם הדוגמאות כוללות לא רק פעלים אלא גם שמות (בֶּן, מַעֲשֶׂה) ומלה (פֶּן). השם מַעֲשֶׂה אינו שונה מ־מְדוּה־ שבסעיף ב. ההגדרה מסורבלת ואף אינה מובנת.

(ה) קבוץ (שורק). תפקידו לציין לשון רבים בפועל (עשו, קראו) ופעלים סבילים (שָׁלַח, אָכְלוּ). אולם בין הדוגמאות גם שֵׁם: טוב ה', בטוב ה' (נחשבו לפועל סביל?).

(ו) חירק. תפקידו לציין כינויי הקניין לגוף ראשון. הדוגמאות יש בהן שם עם כינויי הקניין (בִּנְיָ, שְׁמִי), כינוי גוף (אֲנִי), מלת רמז עם כינויים לגוף ראשון (הֲנִי) ואות למד מבכל־ם עם כינויים לגוף ראשון (לִי).

(ז) חולם. תפקידו לציין פעלים בעבר ושמות־פועל בכינויי הפועל לנסתר. אולם הדוגמאות הן שמות עם כינויי גוף שלישי (אמרו, קנאתו, קרחו, קרתו) ומקור הפועל (בִּנְה, קִנְיָ, שְׁמַע), ואין לדעת בבירור, למה נתכוון בפעלים בלשון עבר ופעלים "קבועים" (ועי' הערות לתרגום).

ואחרי סיים את תיאור שבע התנועות, הוא חזר ופותח בתיאור הצירי והחירק, וכאן הוא בהיר יותר, כשהוא מייחד את הצירי ללשון רבים, ואת החירק ללשון יחיד, אף כי בלשון רבים השם הוא בסמיכות: בִּנְיָ, שְׁנִי; ואילו ללשון יחיד הריהו שם עם כינויים לגוף ראשון: בִּנְיָ, שְׁמִי(?) (חסרות הדוגמאות במחזור השני של תיאורו).

לא נדע, אם במחזור השני של תיאורו ייחד דיון לכל אחת משבע התנועות, או שהיו אלה תיאורי לוואי לתנועות שביקש להבדיל ביניהן בלבד. יש לומר, כי ההגדרות בחיבורו הן מחרות, מעורפלות ובלתי מובנות. ואף לולא שיערנו, כי זהו החיבור "כתאב אלמצותא" למשה בן אשר מהמאה התשיעית, היינו אומרים שלפנינו חיבור מראשית תקופת צמיחת הדקדוק העברי.

ו. מפרק השווא. — לעניין זה הוא משתמש רק בשם "שבא" (שמונה פעמים), ולא בשמות אחרים. חשיבות רבה לשם זה ולכתיבו בחיבורו, ואם אנו דנים על פיו, יש לקבוע כי בראשית הדקדוק העברי השתמשו גם בצורה המחירה "שבא" (בבית)²³, אף כי ייתכן לומר, שהמעתיק המאוחר השתמש

23. עי' א' דותן, שמותיו של השווא בראשית הדקדוק העברי, לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 13—30. אף הוא קיבל את דעתו של באכר, כי השם "שווא" הוא על שם חסימן בסורית "שְׁוִיָּא" והכתיב הנכון בווי"ו "שווא". על כן "שווא" היא בלי ספק הצורה העתיקה יותר; והדעת נותנת, כי נכונה דעתו. אולם עובדה היא, כי בחיבור הדקדוק הראשון והעתיק ביותר הכתיב הוא בבית: "שבא". יש אפוא להסיק, כי שני הכתיבים עתיקים הם ונכונים הם, ולפנינו רק חילוף וי"ו בבית המצוי בלשון חכמים. עי' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1223—1226 כמו: אייר — אביר; אווז — אבו, גיל — גביל, ויש שם במפורש גם שוה — שבה ולהפך שווים במקום שבוים.

בשם זה דווקא. כאן נאמר במפורש: "וסמוהא שבא וסמתהא אלערב אלג'זם" (= וכינוה שבא, וכינוה הערבים: "ג'זם"), ואין המונח הערבי מתאים לעניינו, מאחר שמתכוונים בו לשווא הנח דווקא.

כשדן בעל "סדר הסימנים" בביקורתו על ספר זה הזכיר, כי הפרק על השווא היה הפרק השני בחיבור זה (הראשון היה על האותיות), וזה לשונו²⁴: "אן הו קצד אן יתעלם מנה שרוט אלשווא מת'לא וקואנינה ואצל בנייתה לם יג'ד מן ד'לך פיה אלא שי גיר כאפי" [ותרגומו: כי נתכוון (משה בן אשר), כי ילמד (הלומד) ממנו כללי השווא למשל וחוקיו ושורש בניינו, ולא נמצא בו מכל אלה אלא משהו בלתי מספיק].

בהמשך להגדרה הוא קובע, כי השווא מצטרף לכל התנועות, וזה לשונו: "והי מרכבה מע כל מצותה מן הד'ה אלו' אמא באלפעל ואמא באל[קול]" (ותרגומו: והוא (השווא) מתרכב עם כל תנועה משבע (תנועות) אלה, אם בפועל ואם בדיבור).

בדף המוקדש לשווא בחיבורנו הדיון הוא על חטף וקמץ ועל אות שוואית לפני יו"ד. הכלל הראשון (דף ג) בדף זה הוא: תמיד יבוא חטף-פתח באותיות שאינן אותיות גרוניות, ורק יוצאות מן הכלל באותיות כאלה מנוקדות בחטף-קמץ; וזה לשונו: "זה הכלל כל מא כאן שבא ופת' מן גיר אהחע פהו עלי אלשרט ואן קמץ פקד כ'אלף אלשרט מת'ל קדשו שבלים צפרים אשקטה ואלמנקטין ינקטהם בשבא וקמ' כי לא יוגלט פיהא לאנה כ'ארג ען אלשרט והם הד'א אליסיר" (= זה הכלל כל מה שהוא שווא ופתח [באותיות] שאינן אהחע, הריהו לפי הכלל, ואם [יהיה] קמץ הריהו מתנגד לכלל, כגון... הנקדנים מנקדים אותן (האותיות) בשווא וקמץ, כדי שלא יטעו בהם, כי הוא יוצא מן הכלל והם המעט הזה).

באות שוואית לפני יו"ד יבוטא השווא כתנועת החירק²⁵, והוא מסביר, מדוע לא יבוטא בפתח ולא בשורק.

והיה רגיל חילוף זה בלשון ארץ-ישראל, כפי שמעידים המקורות שצויינו ליד המלים שבהן נתחלפו. חיבורנו ארץ-ישראלי מובהק על פי המחבר ועל פי כה"י, וחילוף זה מצוי הרבה בגאמע, שאף הוא מחברו ארץ-ישראלי, וכ"ה שהשתמש בו סקוז ארץ-ישראלי הוא. מהגאמע הושפע מנחם, ושימוש כפול בכתיב נמצא במחברתו ובספר התשובות על רס"ג לדונש. הסברו של ר' יוסף הקסטנדיני ב"עדות דבורים" (לוי, עמ' לט-מ) אינו אלא מדרש נאה, ונמצאים בטלים הסברי המלומדים המובאים שם (עמ' 17-16).

²⁴ דף א ע"ב ש' 20-21.

²⁵ עי' לוי, עמ' כז-כח; מרדוך המסורה, עמ' ה-ו; עמ' 13 סעיף 12. חיוג', שלושה ספרי דקדוק, לונדון 1870, עמ' 5, 131; מחברת התיג'אן, עמ' 62-63; שלמה אלמולי, הליכות שבא, מהדורת ח' ילון, ירושלים תש"ה, עמ' כג-כה והערותיו מס' 60-63; ש' מורג, העברית שבפני יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 160-168.

הוא מייחד דברו לשם-עצם פרטי אחד: יַחְדִּיהוּ, שיש לבטאו בחירק: יַחְדִּיהוּ, ולא יבטא בחטף-פתח ולא בחטף-קמץ: יַחְדִּיהוּ, יַחְדִּיהוּ²⁶. מכאן מתאשר, כי מבטא השוא היה כרגיל בפתח, וזה לשונו: וְלֹא יוֹקָאֵל בַּפֿת' מִתְּל' שְׁלֹשִׁים (ותרגומו: ולא יבטא בפתח כמו שלשים), וכן להלן, כשהוא אומר, שאין לבטא אות שוואית לפני יוֹד בפתח במלה לִיבְשָׁה, כדי שלא יחשבו, כי זה כמו בהא הידיעה: וְלוֹ קִיל לִיבְשָׁה כֹּאֵת מִתְּל' לִיבְשָׁה לִלְיָבִיס (ותרגומו: ולו ביטאוהו ליבשה, יהיה כמו לִיבְשָׁה — אל היבשה).

ז. מפרק השינויים בתנועות וסיבותיהן. — מפרק זה נמצאים בדינו שני דפים (ד-ה) והם דנים בשינויים של צירי וסגול, פתח וקמץ, שורק וחירק^(?). דיונים אלה מעורבים בהם דברי מסורה.

א) צירי וסגול. בסעיף מיוחד נדון השינוי מצירי לסגול במלים בנות שתי אותיות, והוא מביא כדוגמה: לֵב, לָךְ, שֵׁב, שֵׁם. דיון מיוחד דן במלה שָׁה, והוא מונה לפי המסורה ארבע פעמים בניקוד צירי (פעם אחת מהן שָׁא-משורש נשא), והוא מציין, כי מלה זו כשהיא בסמיכות הריהי בצירי ובנפרד בסגול.

בסמוך לו הוא מביא סעיף על יֹאכֵל, תֹּאכֵל; יֹאכֵל, תֹּאכֵל; תֹּאכֵל, תֹּאכֵלו; יֹאכֵל, תֹּאכֵלו. שיש בו גם השינוי מצירי לפתח.

ובמקום אחר הוא דן במלים בנות שלוש אותיות ויותר, שמוכרחות לבוא בסגול כשהן בהקשר; וכשאינן בהקשר יבואו בצירי. המלים הנדונות שם: בונה, הִרָאָה, מְזָרָה, מַחֲסֶה, מְלוּה, מַעֲלָה, מִקְרָה, עֲנָה.

ב) פתח וקמץ. בנדון זה יש לפנינו רק דברים כלליים בצורת הערה ארוכה מאוד: שער שיבאר סיבות התנועות בחיבור ובנפרד ומחויב ונשלל ומורה על העניין והפרקים וכן כל מה שבמסורה מן יֹאכֵל בֵּב חֵד פֿתַח וְחֵד קִמָּץ ובהמשך הדברים הוא מזכיר, כי יש מלים מנוקדות בקמץ, ותמיד ינוקדו בקמץ לפי המסורה, והוא ויתר להזכירן, אחר שביארן בפרק אחר: שער פועל ופועל סמוך ובלתי סמוך (אינו בדינו).

ג) שורק וחירק. לפנינו סיום של דיון על מלים בשורק, והן לזכר ולנקבה: אָנוּ (מן אָנָה), שָׁמוּ, אֲנַחְנוּ.

וסמוך לזה הוא מציין, כי המלה קְרֹאִי יש במקרא פעם אחת בשורק ופעמים בחירק, והוא מבדיל בין שם-תואר בעבר (נַעַת אֶלְמָאצִּי): קְרֹאִי, לשם תואר לעתיד (נַעַת מִסְתַּאנֶּף): קְרִיאִי.

ח. ענייני מסורה. — כפי שזכר לעיל שלובים ענייני המסורה בדיונינו

על השינויים בתנועות וסיבותיהן. בקטע שלפנינו נמצא המונח מסורה פעם אחת בלשון יחיד "מסרה" (114)²⁷, ופעמים בלשון רבים "מאסראת" (118, 121)²⁸: (א) בדין בשינוי מסגול לצירי במלה "שה": "ד פי אלמסרה" (= לפי המסורה ארבע פעמים במקרא).

(ב) בחילוף קמץ לפתח: "וכד'לך ג'מיע מא פי אלמאסראת מן ב ב חד פת וחד קמ" (= וכמוהו כל מה שבמסורה...).

(ג) בהמשך אותו דין הוא מסביר את הסיבה, שלא מנה דוגמאות לחילוף הקמץ לפתח: "לוגוד אלמאסראת אלד'י אחידנא ען ד'כרהא" (= בגלל שנמצאות המסורות הונחנו הזכרתם).

נמנה כאן את דברי המסורה לפי סדר האלפבית:

א כל (שורות 84–107 ולא נסתיים) בזמן עתיד: "יאכל, תאכל, יאכל, תאכל; תאכל; תאכלו, תאכלו; יאכל, תאכל. הוא מבקש לקבוע, כי הניקוד בצירי יאכל, יאכל הוא במאכלות האסורים, ואילו בדברים המותרים בהנאה יבוא פתח: יאכל. בשורש זה אין צורת הפסק בקמץ: יאכל. בעלי המסורה הרבו לעסוק בעיקר בצורה "תאכלנה"³⁰ ולא בצורות הנזכרות.

ב – ל – ב (ש' 80–82). מחברנו מונה שלוש מלים: לב, לף, שב – בדיונו הוא מזכיר גם שם – שמתחלף בהן צירי לסגול. הוא קובע כלל: אם המלה בטעם הרי צירי, ואם בלי טעם – בסגול. "סדר הסימנים" ייחד למלה "לך" סעיף מיוחד (ב, א/ 9–14) וקבע: אם זה במקף – בסגול, ואם בלי מקף – בצירי; אף הוסיף הסבר, כי לך רחוק מן הטעם, ואם יבוא בהפסק או לא יהיה מחובר – בצירי.

ג – ל – לף (83). עי' בקודם.

צ פרים (60) בחטף קמץ כיוצא מן הכלל. עי' בסמוך.

קדשים – קדשיו (54–62). נמצא בספרות המסורה. מחברנו מציין, כי חטף-קמץ בא באותיות שאינן גרוניות (אחה-ע) כיוצא מן הכלל. אף הוא מונה את המלים היוצאות מן הכלל: צפרים, קדשיו, שבלים, אשקטה, אשקלה – בסך הכול חמש מלים (והם הד'א אליסיר" = והן אלה המעט). לאמיתו של דבר נמצאות מלים נוספות כאלה במקרא ונמנו בספרי המסורה.

27. המונח "מסורה" נכתב בערבית יהודית: "מאסרה" וגם "מסרה". עי' סקו, מפתח, עמ' CVI – XCIX, ברשימות ספרים כ"י רק "מאסרה", ובל"ר "מאסראת". מסתבר, כי גם "מסרה" = מאסרה. להוראת המלה "מסורה" עי' בן-חיים, לשוננו, כא (תשי"ז), עמ' 283–292 (שם, עמ' 291–290 על המונח בערבית היהודית בימיה הביניים).

28. ובכתוב זה נמצאת המלה ג'אמע, ב 117/685. מאן, Texts, א, 68/634 (כאן "מסאראת", ומסתבר

כי זה משובש וצ"ל: מאסראת).

30. עי' לוי, עמ' 7–15; מדקדק המסורה, עמ' ט, יא; דקדוקי הטעמים, 42/ס' 51; מחברת

התיב'אן, עמ' 67, 109.

קרואי-קריאי (108-111). נמצא גם בספרי מסורה אחרים. בדקה"ט, 8-9 נמצאות מלים אלה בדיון על הכתיב והקרי: "ומהם אשר פתרונו מתחלף מחברו ומהם אשר פתרונו לא יתחלף... ועוד אשר נכתב באות ויקרא באות אחרת... לא חלפו ולא שמו ולא המירו... וכולם ברוח הקדש מפי צירי אמונה... קריאי קרואי". האב מציין הוראות שונות לכתיב של מלים אלה, והבן לא ציין הבדל הוראות. מסתבר, כי ייחס האב קדושה לכתיב, ולדעתו ניתן הכתיב מפי משה רבינו, ועל כן יש לחפש גם הבדל הוראות לכתיב שונה. לעומת זאת קשה לעמוד על כוונת הדברים הכתובים בדקה"ט שלפנינו, אף על פי שכתוב שם: "למוד שתי דרכים ושני ענינים ושתי שמות".

שָׁב-שָׁב (83). אינו ידוע בספרי המסורה, ועי' לעיל לֵב. שָׁבִלִים (56-61) נדון החטף-קמץ שבבית. עי' לעיל קדשים. מחברנו מביא כאן מובאה מן המסורה: "שבלי הויתים ל' פת' וכל קרייה קמ'".

שָׁה-שָׁה (112-115) חילוף הצירי לסגול. נמצא בספרות המסורה. ניסוחו של מחברנו קצר: "ד פי אלמסרה" וענינו שווה כמו במקורות האחרים. בערך זה נדון שלוש פעמים שָׁה ופעם אחת "שָׂא אול" (עו' ה, טו), שהוא לשון ארמית משורש "שָׂא", ומחברנו מציין זאת "לשון נשיאה". ידע מחברנו, כי אלה עניינים שונים וכי ציון המסורה הוא לפי השמיעה (אָא). במסורה אף הוסיפו משום כך: "ג כת' הי וחד כת' אלף".

שָׁם-שָׁם (83) חילוף צירי לסגול ונוכר רק כדוגמה ומסתבר, כי נידון קודם ואין דיונו בידינו. עי' לעיל לֵב.

שָׁקט-אשָׁקט (57, 60) ציון החטף קמץ בקוף, ועי' קדשים. שָׁקל-אשָׁקלה (56) כנל.

יש לציין, כי דברי המסורה בחמשת הדפים שלפנינו מעטים הם, ובסדר הסימנים מרובים הם פי כמה. לעומת זאת ענייני הדקדוק רבים יותר בחיבורנו מאשר בסדר הסימנים.

ט. קדמונים. - מסתבר, כי היה משה בן אשר אחד המחברים הראשונים בדקדוק העברי.

הוא מזכיר ראשונים לפניו, והמונח לזה הוא "אלאולין", אולם אם נעיין במקומות שאלה נזכרים, הריהם תמיד ענייני הלכה (89, 97), ופעם אחת קשור מונח זה ב"ספר יצירה", כשהוא מביא מובאה ממנו.

פעם אחת נזכרים הנקדנים שמנקדים את המקרא (60), אולם אינו מזכיר אנשי דקדוק ולשון.

רב היה מטען המסורה שעמד לרשותו, וכבר ראינו בסעיף הקודם על

שימושו הרב בדברי מסורה, שהוא מביא דברים כלשונם בשמם והוא מזכיר את המסורה פעמים אחדות.

לנגד ציני מחברנו עומד המעיין ('נאטר' 29, 130) והקורא ('קארי' 29, 130).

אולם אין ספק, כי כבר קדמו לו מדקדקים שחידשו מונחים בדקדוק העברי וששאלו עניינים ומונחים מן הדקדוק הערבי. כבר ידוע לנו ממקור אחר, שמשם בן אשר מצא לפניו רשימת מונחים קראית עתיקה³¹ ובה עשרות רבות של מונחים, שרבים מהם מקורם בערבית (טפל ומוכרת, גבור ותמוה, מיודע ומנוכר, מנהג עצמו ומנהג אחרים).

בחיבורנו עדיין הוא רואה צורך להשוות את השווה למונח הערבי (= ג'זם). והוא מזכיר, כי לשמות התנועות בערבית תוכן שמקל על הבנתן (פתחה, צ'מה וכ'פציה), ודברים כאלה מעוררים את הרושם כי לפנינו הדקדוק בראשיתו.

ברור הוא, כי השתמש בתורת הדקדוק הערבי וב-ספר יצירה נוסף על מטען המסורה שקיבל בירושה מאבות משפחתו רבת השלשלת והיוחסין במסורת המקרא.

י. המונחים. – רבים הם המונחים בחיבורנו ושלוש לשונות מתרוצצות בהם: רובם בערבית, ומיעוטם עברית וארמית.

1) עברית. החיבור הוא בלשון ערבית יהודית, ובכל זאת נמצאים אצלו כמה וכמה לשונות ומונחים עבריים: 'וכל קרייה', 'זה הכלל', 'לשון נשיאה' (113), 'פתח', 'קמץ', 'שבא'. מן הראוי להזכיר, כי את האסורים הוא מונה עברית: 'השור הנסקל, והחמץ והחטאת והשריפה'.

מלבד מובאות מהמקרא אנו מוצאים גם מובאה שלמה מ-ספר יצירה: 'ולפני אחד מה אתה סופר'. אף הוא מתרגם 'חמץ' במלה של חז"ל בתלמוד: כותאה = כותח (95).

2) ארמית. אין מהארמית בחיבורנו אלא דברים מעטים הקשורים במסורה: ל' פת[חאז], ואולי כל הכלל מנוסח ארמית: 'ל פת וכל קרייה קמ' (57), וכן הוא מביא כלל: 'ב ב חד פת וחד קמ' (118). דגש (6), רפי (6, 72).

3) ערבית. המונחים הערביים מרובים הם. כמעט כולם נמצאים בין מונחי הדקדוק הערבי ושכיחים הם, ואפשר להסיק מהם, כי היה הדקדוק הערבי שגור על פיהם של המדקדקים ובעלי המסורה העבריים במאה התשיעית. רק מונחים מעטים אינם ידועים לי כשכיחים בדקדוק הערבי, והם טעונים עיון ודיון:

מסתאנף. נמצא בחיבורנו כיום פעמיים: נעת מסתאנף (111); אפעאל

31. עי' ספר הזכרון לקורנרין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 324–363.

מוסתאנפה (41). הוראתו 'עתיד', וזה לפי תפיסתם של המדקדים הערבים, כי הפועל הוא התחדשות (אלחדות', אלאחדאת')³² והעתיד הוא התחדשות מתמדת (אלתג'דד, אלמסתאנף). מונח זה נמצא גם בדקדוק השומרוני בהקבלה למונח המקובל והשכיח לעתיד 'אלמסתקבל-³³: 'וכד'לך איצ'א אלפעל אלמסתקבל... ואלמעני פי אלמסתאנף.

מצותה-מצותא. הוראתו תנועה, וכבר נתברר בשני מאמרים שהוקדשו לו³⁴. הוא נמצא בחיבורו שתיים-עשרה פעם בלשון יחיד או בלשון רבים. אין חיבורו משתמש במונחים אחרים לתנועה, כגון: חרכה-חרכאת; מלך-מלוך; נגמה-נגמאת; סימן-סימנים. רק פעם אחת השתמש במלים 'נקטה ואחדה' (75) = חירק; ובמלה 'ת'נתין' (81) = צירי.

נצבה (48). הוראתו חולם. לא ידוע ממקור אחר ולא נתפרש לי. בדקדוק הערבי 'אלנצב, אלנצבה' הוא פתחה (a) דווקא. רס"ג (מובא אצל סקו, עמ' 58): אלנצב אלאכבר (= קמץ) ואלנצב אלאצנר (= סגול) ואלנצב אלאוסט (צירי). במחברת התיג'אן (16 / 364) נמצא: 'דרך הרום דרך הנצב ודרך השחיה' ונתפרש 'הנצב' לקמץ פתח וסגול. גם דקה"ט (10 / 34 - 11): 'והשלוש להציב עשויות אָה, אָה, אָי', והמונח 'נצב' בו גם לזמן הזה (שם 10 / 35, באכר, עמ' עמ' 4, 36). ונמצא במחברת התיג'אן (16 / 383) 'דרך נצב' בקשר לטעמים 'ייתב זקף אתנחתא' (ועי"ש 17 / 401; 17 / 404). ולא נמצא הסבר מניח את הדעת.

סואלף (31). דבר הלמד מעניינו, כי הוראת מונח זה אות נוספת בראש המלה (סאלף - סואלף), ובחיבורו הוי"ו המהפכת מעתיד לעבר. בהוראה זו השתמשו יהודה אבן קריש ב-רסאלה (6 / 2) במונח 'אואיל' - 'אואיל אלכלאם'. לא ידוע לי מונח זה ממקום אחר.

פג' (7). הוראתו: נקיק סלעים, דרך הרים. לא ידוע לי מונח זה ממקור אחר ולא נתפרש תכנו.

אלת'אבתה (49) הוראתו בצירוף המלה 'אפעאל' (= הפעלים הקבועים) שמות הפועל, והם נקראים גם אלת'בות, אלת'באת.

יא. הערכה. - לפנינו החיבור העתיק ביותר בדקדוק המסורה, וכל זמן שלא נתגלה חיבור קודם לו יש לראותו כחיבור הראשון אף על פי שהיו מדקדים שקדמו לו, כאמור. ידועה לנו רשימת מונחים עתיקה בדקדוק

32. בלקסיקוגרפיה הערבית "אלאחדאת". עי' קופף, עמ' 14.

33. ז' בן חיים (עי' הערה 21), עמ' 66 ועי"ש הערה 7. מרבה להשתמש במונח זה דוד בן אברהם אלפאסי, בג'אמע (עי"ש במפתח); סדר הסימנים דף ג, ב 151 (מסתאנף!); חיוג' 31 הע' 3. 34. עי' פתיחה והערה 4. במאמרי עמ' 117 יש להוסיף למובא מ"מאמר השוא" (לוי א/א-2: "אעני אלסבעה מלוך אלדי חסמא אלמצותא" ויש לתקן בהערה 4 דף 1 ע"ב במקום 2 ע"ב.

המסורה³⁵, שמסתבר כי היא נתחברה מאה שנים לפני חיבורנו, במאה השמינית, וכלולים בה מונחים שאולים מערבית. אולם אין לכנות רשימת מונחים זו חיבור בדקדוק המסורה, מאחר שאין עמה הרצאת העניינים כלל וכלל. רשימה זו אף נכללה לפי עדות קרובה לימי מחברנו בחיבור שלפנינו ונתפרשה בו³⁶. על ידי תגלית זו הקדמנו את ספרות הדקדוק העברית לאמצע המאה התשיעית, ואנו מוצאים בחיבורנו את התלבטות המדקדק העברי להתאים את הדקדוק הערבי לתורת הלשון העברית.

בחיבורנו עדיין ענייני המסורה מעורבים בענייני הלשון, והם כרוכים זה בזה וקשורים יחד כמו בחיבור בנו 'דקדוקי הטעמים', ונדע להעריך הערכה נכונה יותר את ההתקדמות שאנו מוצאים בחיבורו של רב סעדיה גאון, ספר צחות הלשון העברית (כתאב פציח לגה אלעבראנין או בקיצורו: 'כתב אלגה')³⁷.

הקיצורים

- באכר = W. Bacher, Anfänge der hebräischen Grammatik, Leipzig 1895.
בלאו = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב.
בן-חיים = ז' בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג כרכים, ירושלים תשי"ז-תשכ"א.
ג'אמע = דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאלפאס', ב כרכים, ניו-האבן 1936-1945.
דונש בן תמים = אבוטלה דונש בן תמים, פירוש ספר יצירה מהדורת מ' גראסבערג, לונדון תרס"ב.
דקה"ט = אהרן בן אשר, דקדוקי הטעמים, ליפסיה תרל"ט.
חיוג' = W. Bacher, Die grammatische Terminologie, Wien 1882.
לוי = K. Levi, Zur masoretischen Grammatik, Stuttgart 1936.
מדקדוק המסורה = אנונימי, חיבור מדקדוק המסורה, מספרות ימי-הביניים, ירושלים תש"ה, עמ' א-יב (= לשוננו, יב (תש"ג), עמ' 145-155).

35. עי' רשימת המונחים הנ"ל בהערה 31.

36. עי' סדר הסימנים.

37. כאן עליי להביע תודה לידידיי על שקראו עמי קטעים אלה: י' בלאו והרב י' קאסח (הקטע כולו), ז' בן-חיים וד"צ בנעט (דפים א וב), ועזרו לי לפענח את הנוסח הערבי ולעמוד על תכנו. כמו כן מודה אני לחבריי ש' מורג ופ' שנער, שהגישו לי עצתם הטובה בדיון על הנוסח הערבי.

הריני יודע, כי נשארו מקומות רבים טומים, ומקומות רבים לא נתפרשו כל צורכם, אולם החלטתי לפרסם את החומר הנמצא בידי בגלל חשיבות ערכו וכדי לשתף את המלומדים בגילוי קטעים נוספים מחיבור זה ולעוררם לפרש את הסתום בקטעים המתפרסמים כאן.

- מחברת התיג'אן = J. Derenbourg, Manuel de Lector, Paris 1870.
- סדר הסימנים = אנונימי, סדר הסימנים, קטע גניזה בקמברידג', וסימונו: T-S. Ar. 9/5. עומד להחפרסם בשנתון HUCA, XXXV (1964).
- סקיו = S. L. Skoss, Saadia Gaon, The Earliest Hebrew Grammarian, Philadelphia 1955.
- קופף = ל' קופף, תולדות הלקסיקוגרפיה הערבית (דיסרטציה במכונת כתיבה), ירושלים תשס"ו.
- רס"ג = רב סעדיה גאון, כתב אללגה או כתאב פציה לגה אלעבראניין (כ"י).

הערה: במ"מ שני מספרים בקו אלכסון ביניהם מציינים הראשון מספר העמוד והשני מספר השורה.

(הקטעים ותרגומם יבואו)

מתיגה, "כמעט מתוג"

בלשוננו, כרך כז – כח, ראש עמ' 221, נאמר, שהמתיגה עניינה מהירות, על פי: מתג ורסן (משלי כו, ג). המתיגה מנוגדת לגעיה, שהיא סימן להגייה ממושכת. במחברת הערבית של התיגאן, עמ' 27 – 28, מכונה המתיגה המזה (לשוננו, שם, הערה 11) והיא מוגדרת: "אלהמזה תהזה" (ההמזה תנענעהו). נענוע זה, שלפי עניינו מהירות הוא, לא נתברר (הערה 11) ככל הצורך, ונראה לי לשוב ולהוסיף על מה שנאמר שם.

בטעמי המקרא, FI 1: "אם אין בין אות המרכא ובין אות הספחא מלך כלל אחת¹ מן הנקודות יהיה מחלוקת המרכא בטל ומתוג^{1א} כגון ונתתם לי אות אמת (יהושע ב, יב). ואם היה בין אות המרכא ובין אות הספחא שני מלכים... כגון כי לא מלו אותם (שם ה, ז)... והדומ' לו מושלת בהם מרכא בלי מתיגה". נוסח אחר במחברת התיגאן עמ' 102 (410): "שבורה² מנותות". בכ"י עדת דבורים דף נח, ע"א: "יחייב יהיה גון³ שלמרכא מתנענע והולך כמו ונתתם לי אות אמת, אך אם אתה לו שמעני (בראשית כג, יג) ודומ'". הרי: מתנענע⁴ = בטל ומתוג = שבורה מנותות.

2. אף נמצא ביטוי "כמעט מתוג", רוצה לומר: לא ביטול גמור אלא ביטול מועט. לשם בירור יש להקדים דברים מעטים על השווא שלאחרי תנועה גדולה. מחבר טע"מ, שהיה הוגה קמץ = פתח (גם צרי = סגול)⁵, מפרט כללים: "באי זה מקום יוכשר הקמץ ובאי זה הפתח" (B IV – A IV). בקונטרס BI 1 נמצא כלל: "שכל מקום שתמצא תיבה... כגון ועמדו ועבדו ואמרו⁶... וכל דומ' אע"פ שהשבא בא אחרייו לא יבטל הקמץ... וכן אמרה גברה עברה... ולא יבטל בהן השבא את הקמץ". לא הוסיף דבר על השווא, לעניין נעות ונחות, אבל נעותו מקיימת במקומות אחרים שבטענה-מ.

1. מגומגם. יש להוסיף מעין: כלומר אחת מן התנועות.

1א. הורית הקורא, כ"י אוקספורד עמ' 246 ב, טור ב: "מחלוקת המירכא בטל אלא מתנה (כך) היטב (היר"ד והטי"ת מספקות מעט). ב"תוכן עזרא" ליתא.

2. טע"מ C III 1 – "אין – אויך, תוך – תיכך ונשבר הנעת הויו", כלומר הסגול של הויו נתבטל.

3. חייב הניגון וכו' להיות מתנענע.

4. השווה לנענוע זה: "בראשית (הבי"ת של בראשית) נקרא השוא בפתחה ואינה נמשכת... אלא מתגלגלת בפה ודולגת למלך הסמוך (מחברת התיגאן, עמ' 64 (372)).

5. לשוננו כז–כח, עמ' 92, פסקה 15.

6. הניקוד, כאן ובסמוך, של כותב מאמר זה.

המחבר מוסיף, שם, B II 2: "כל מקום שתמצא שבא בין ב קמצ' כגון ירך לבבך חמתך בקרך, אפילו יהיה התיבה לשון עשייה כגון אשר קרך בדרך (דברים כה, יח), הוא עשך (שם לב, ו) לא יבטל השבא הקמץ אשר לפניו... וצריך הקמץ אשר לפני השבא להיות כמעט מתוג אבל אם יצטרף דיגוש עם השבא באות כגון לכךך והדומה לו לא יתכן קמץ שם. ב-תוכן עזרא דף ה ע"ב, טור א: "וצריך הקמץ... כמעט מתוג". (בכ"י אוקספורד אין שער זה).

3. אם "מתוג" פירושו ביטול גמור, הרי "כמעט מתוג" ביטול מועט; הקמץ אינו מתבטל לגמרי, אינו משתנה לפתח לענין מהירות הגייה, אלא מתבטל מקצתו, הגוי במהירות מועט⁷.

אין המחבר מפרש שם, אם כוונתו למתיגה כתובה או להגייה בלבד, ואם כתובה מה צורתה. ענין זה נמצא גם בעדת דבורים, דף מז ע"א, ושם כתובה מתיגה בכל התיבות הנ"ל (שהיא בעצם געיה), אף כותב הוא: "יש מתיגה באות הקמץ". על כל פנים למדנו מדברי טעה"מ מציאות שווא שהוא מעין נע למחצה. מה טעם מתיגות זו, שהיא מותנית במציאות שני קמצין? על פי כללי השווא הגיית הנוע, אף באמצע תיבות, מתקרבת להגיית התנועה שלאחריה, DI 2⁸, הרי שבצורות שדן בהן בעל טעה"מ, נמצאות שלוש תנועות a רצופות. לפיכך, לשם דיסמילאציה, הקמץ הראשון מתמתג "כמעט"⁹. המונח "מתוג כמעט" נמצא בטעה"מ גם בסוג אחר (ניקוד "מה").

לשונו, שם, עמ' 221: ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת א' דותן, חוברת ב, עמ' 162, ד"ה עדופה. השערתי החריפה של המהדיר לענין וקפה קטנה – פשט קטן – מקל, סמוכין לה ברשימת מונחי מסורה ודקדוק, שפרסם י' מאן מכ"י ישן¹⁰. אנו קוראים שם: ושחוק¹¹ וקופים¹² וגעיים ופיסקים¹³ (עמ' 441, שורה

7. מעין זה: ולא מצאנו בכל המקרא כל מנוקד בחטף קמץ, והוא נקרא בחולם דומה לחטף קמץ. והוא מתוג כמעט כמו אָרְכָה רַחבָה שאַע"פ שנקראין בחולם הן מתוגין כמעט מפני השווא הבא לפניהם (תנאי כל וכל, מאמר השווא, מהדורת ק' לוי עמ' לט). רוצה לומר: הקמץ הגוי כמו חולם, אבל קצר מעט.

8. עי' גם טעה"מ C III 2 לענין אֶשְׁבָּה וכו'.

9. לענין געיא – שווא עי' גם טעה"מ FI 2.

10. Paul Haupt Festschrift 438 – 445 [מהדורת נ' אלוני, כתבי החברה לחקר המקרא, ספר

קורנרין, עמ' 356].

11. לא ברור. קשה לקבל דעת המהדיר עמ' 445, שצריך להיות: דחיק.

12. הערת המהדיר, יש נוטחאות: וזקפין.

13. לשון רבים של "פסק".

1). מאחר שאין שם אפילו טעם אחד מטעמי המקרא, יש להניח ש"זקופים" מונח אחר הוא למתיגה; כלולים באותה פסקה שלושה סימנים המלווים את הטעמים.

לשוננו, שם, הערה 11א. אף תורה, כ"י פרמה (תצלום)¹⁴, די רוסי: מאה י"ד) אין מתיגות. אילו הייתה המתיגה במקום געיה, כלומר: או מתיגה למעלה או געיה למטה, על כורחך היו אותם נקדנים, שהשמיטו את המתיגה, כותבים במקומה געיה, ואין הדבר כך. מכאן ראייה ניצחת, שהמתיגה לשלילה היא, לומר: אין כאן געיה.

לשוננו, שם, עמ' 223. פסקה 11: "נעימת המתיגה נשמעת בפי הקוראים בתורה כנעימת הקדמא". כך הגיד לי קורא ותיק ליטאי. ידידי ד"ר מ"י פרת מעיר: "יהודי הולנד (ואולי כל בני אשכנז המערבית, כולל צרפת) קוראים את הצירוף אָ – אֵ, למשל 'הנסתרות' (דברים כח, כט), בניגון מיוחד, שאינו מורכב מקדמא וזקף קטן. מסורת כזו קיימת רק בתורה, ולא בנביאים". ראוי מאוד למומחים לחקור עניין זה.

14. מהדורת אלכסנדר שפרבר, קופהאגן 1959 Einar Munksgaard.

הערה נוספת: במאמרי, שם (מתיגה וכו'), הערה 10, לעניין התזת הזי"ן של "תזכרו" ושל הסמ"ך של "חסדו", צ"ל: "ירושלמי ד, ע"ב". בשרידי ירושלמי, עמ' 7: "צריך להתיס (בסמ"ך) כי לעולם חסדו", לשון נופל על לשון: להתיס – חסדו, ועיקרן של שתי הצורות, (להתיז, להתיס): תזו, נענע. אילולא מצאנו במקורות אלא "להתיס" בלבד (לעניין חסדו), הייתי אומר: שורש תסס הוא (ידוע), לשם אונומאטופיה.

ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא

(כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4° 781)

חשיבות מרובה נודעת לסידורים ולמחזורים שבכתב-יד קדומים. "בשירים ובפיוטים לא היו ידי הנקדן כבולות במסורה, ולא היה חייב להעתיק ניקוד דקדקני מקודמיו, אלא פעמים היה עושה ניסיונות מדעת עצמו בשביל לסמן את הגייתו המיוחדת לו"¹. אולם בדיקה של ניקוד בטקסט שמחוץ למקרא תרומתה חשובה לא רק בתחום חקר גלגלי המבטא של העברית. ניקוד עשוי לייצג לא רק מסורת פונטית מקומית או אזורית בזמן כל שהוא, אלא אף מסורות מורפולוגיות. אמת, בטקסטים שמחוץ למקרא המנוקדים ניקוד טברני מעטות מאוד הסטיות במה שנוגע לשיטת הניקוד עצמה, אך מרובות הסטיות בתחום המורפולוגיה לעומת זו של המקרא (בניקוד הטברני) ושל לשון חכמים (במסורות שבע"פ ובדפוסים), בעיקר בתחום השם. בעבודה זו נבדק הניקוד של מחזור וורמייזא; נבדקו סימני הניקוד והשימוש בהם, הכתיב, תצורות השם והפועל, אגב השוואה למסורות אחרות, הן בתחום הניקוד הטברני והן בשיטות ניקוד אחרות. ונעשה ניסיון להעריך את שיטת הניקוד של מחזור זה ולתחמה במפת מסורות הניקוד העברי ותולדותיו.

א. ה ט ק ס ט

מחזור ק-ק וורמייזא, היא וז'רמס שבגרמניה, הוא מחזור תפילות, ובעיקר פיוטים לכל השנה. המחזור, ששימש את החזנים בבית הכנסת הגדול בקהילה במשך מאות שנים, היה רכוש של הקהילה היהודית, ולאחר חורבנה, לפני שנים אחדות, הועבר לרשות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. סימנו באוסף כתבי היד העבריים שבבית הספרים 4° 781 Heb.

כתב-יד זה הוא אחד מן הקדומים ביותר בתחום סדר התפילה כמנהג אשכנז. חשיבותו הרבה, בעיקר לצורך הבדיקה הלשונית, היא במה שתאריך כתיבתו נקוב במפורש בקולופון שרשם סופרו:

"אני שמחה בר' יהודה הסופר כתבתי זה המחזור לדודי ר' ברוך בר' יצחק בתוך מ"ד שבועות וערכתי וסדרתי הכל מראש ועד סוף כל התפילה שאומר החזן וסיימתי אותו בעזרת שדי לחודש טבת כ"ח בו בשנת שלשים [בשולים הושלם: ושתיים] לפרט [=1272 למנינים] ... (כרך א, 34).

* מאמר זה מנעשה-קיצור הוא של עבודת גמר בחוג ללשון עברית באוניברסיטה העברית בהדרכת פרופ' ז' בן-חיים. אני מודה לפרופ' בן-חיים על הדרכתו, עזרתו והערותיו.
1. א' בנדור, על ניקוד תמוה של פיוט אחד, תרביץ כט (תש"ך), 260.

מציאותו של תאריך בתעודה שבכתיבת-יד פוטרת את החוקרים מלקבוע על פי השערה, שבמצבה הנתון של הפאליאוגרפיה העברית אין כל ודאות במידת דיוקה. לגבי החקירה הלשונית זמנו הברור של הטקסט מניח להסיק מסקנות מבוססות ומדויקות מבחינה היסטורית.

המחזור נכתב על קלף בשני כרכים גדולים. בכרך א' 226 דפים ובכרך ב' 219 דפים. כתיבתו מרובעת אשכנזית גדולה והדורה, מנוקד, מעוטר ומצויר בצבעים. מצד התוכן תואר המחזור בפירוט ע"ד גולדשמידט². מבחינת הלשון לא נבדק המחזור בדיקה שיטתית, אם כי מסתבר, שח' ילון בחנו ע"פ צילום במכון שוקן³. שאלה בעלת חשיבות היא, אם נוקד הטקסט בזמן כתיבתו. הסופר מציין בקולופון: "כתבתי זה המחזור" בלבד. באותם ימים לא היה הסופר בהכרח גם הנקדן, ואם היה גם מנקד היה נוהג בדרך כלל לציין את הדבר בקולופון, כמו בקולופונים רבים של כ"י של המקרא. שהניקוד מעשה ידיו של נקדן מיוחד הוא – מתברר גם מתוך עיון פאליאוגרפי. גון הדיו של סימני הניקוד שונה מגון הדיו של האותיות; הוא בהיר יותר. זאת ועוד, בתיבות לא מעטות סותר הניקוד את הכתיב, ודבר זה לא ייתכן, אם היד שכתבה היא היד שניקדה. ושם ריבוי הכתיבים המלאים מרמז, שמעיקרו לא נכתב המחזור להינקד. לפיכך הדין עם גולדשמידט כשקבע, שהניקוד נוסף כנראה זמן לא רב אחרי גמר הכתיבה⁴. ברור, שהניקוד נוסף סמוך לכתיבה, שהרי שימש המחזור את שליח הצבור בעברו לפני הכתיבה.

בחיבור זה נבדק בצורה שיטתית כרך א' בלבד, הכולל את הפיוטים לארבע פרשיות, פסח, רשויות ותרוממים להפטרות ולשירת הים, שבועות וקניות לתשעה באב. רק מקצתן של תפילות הקבע כלולות במחזור. להפרדה זו בין שני הכרכים יש טעם פנימי ומתודי. בדיקה פאליאוגרפית מדוקדקת של שני הכרכים מעלה, שללא ספק נכתבו בידי שני⁵ סופרים שונים. הכתיבה של כרך ב' נאה יותר, משיכות הנוצה ישירות ונמרצות יותר, וההבדל הבולט ביותר – האותיות נטויות לצד שמאל. ההבדל במתווה של שני הכרכים ברור ומפורש: ממדיו הנוכחים של הדף בכרך א' הוא 39:30 ס"מ;

2. ד' גולדשמידט, מחזור ק"ק וורמיזא, קרית ספר לד' (תשי"ט), 388-396. תיאור כללי, הלוקה באי-דיוקים, ניתן ע"י E. Roth, Das Wormser Machsor בתוך, Die alte Synagoge zu Worms, Frankfurt a.M., 1961, 217-227.

3. ע"פ דוגמאות אחדות שמביא בתוכו במאמרו ב"עניני לשון" א (תש"ב), 25.

4. ע' 389.

5. דפים 147-148 בכרך א' הם "השלמה לפסח", כפי שמציין גולדשמידט, 394, "וכנראה נכתבו... כדי להחליף את הדפים 127-128". הבדיקה הפאליאוגרפית מוכיחה, ששני דפים אלה מידי של סופר אחר באו. והנה גם ניקודם שונה, והוא, בניגוד לכלל ניקוד הכרך, טברני לכל דבר! (להוציא דוגמה אחת - ע"ש 148). הדגמה מאלפת לדיקדוקו של ניקוד זה תשמש התיבה מקדש. במחזור תמיד מקדש, בקטע זה מקדש. גם בכרך ב' יש דפים, רבים יותר, שנכתבו בידי סופר אחר.

בכרך ב' 45: 31 ס"מ בממוצע. ממדי השטח הכתוב בכרך א' 30: 21 ס"מ; בכרך ב' 27: 19 ס"מ. בכרך א' 27 שורות בעמוד ואילו בב' 25 שורות. בכרך א' גדולות יותר אף האותיות גופן. אף יחסי האותיות בתוך השורה המסומנת שונים בשני הכרכים. בכרך א' סומנו השורות בחרט ובעיפרון (סימון אופייני למחצית השנייה של המאה ה-19), ואילו בכרך ב' בדיו (אופייני לתקופה מאוחרת יותר). בכרך א' אין קונטרסים אלא דפים בודדים, ואילו בכרך ב' קונטרסים בעלי 4 דפים כפולים.

גם מבחינת התוכן יש הבדלים ניכרים בין שני הכרכים. בכרך השני אין המערבות ואילו בראשון ישנם. בכרך ב' בתחילתו נוספו פירושים לפיוטים אחדים.

יתר על כן, השוואת הניקוד בין שני הכרכים מוכיחה בבירור, שלא רק הסופר אחר הוא, אלא אף הנקדן. שיטות הניקוד, עם שיש להן תכונות משותפות רבות, שונות בתכונות כלליות אחדות בולטות ביותר. ניקוד כרך ב', כפי שניזכר, הוא טברני-מסורתי יותר.

לפיכך מן הדין להפריד בתיאור בין שני הכרכים. מלבד ציון הקבלות בודדות בתחום המורפולוגי בעיקר, לא השתמשתי שימוש שיטתי בחומר שבכרך ב'. עם זאת בתיאור כל תכונה מתכונות הניקוד של כרך א' נמסר בסופו המצב שבכרך ב' ללא הדגמות, להוציא תכונות אחדות שבגלל חשיבותן ובזכות תפוצתן הבולטת יותר בכרך ב' הובאו בתיאוריהן דוגמאות (סומנו בכוכב).

בכרך א' של המחזור מצויים פיוטים לא מעטים בארמית: רשויות ותרנומים להפטרות (139ב – 146ב), "אקדמות מלך" ופיוטים לשבועות (188א – 197א). ניקוד פיוטים אלו לא נכלל בתיאור ניקוד המחזור. הארמית לא הייתה מן הסתם לשון חיה בפי המנקד וקשה לדעת, אם יש ליחס ערך של מסורת הגייה לניקודה, בעיקר בתחום המורפולוגי. עם זאת יצוין, שכל התכונות הכלליות, שמנינו בניקוד העברית, מתגלות גם בניקודם של פיוטים אלה.

✱

הנחתי שמן הראוי לציין בעבודה זו לא רק מראי מקומות לדפי המחזור של הדוגמאות המובאות, אלא אף את הפיוט או התפלה שנלקחו מהם. ציון זה חשוב לכל מי שיבקש להשוות את הגרסה המודגמת עם גרסת מקורות אחרים. כדי לחסוך ברישום הפיוט, שמן הדין שיהא מפרט את הדיבור המתחיל, והגדרת סוגו ומועדו, נקטתי שיטת סימול עשרונית. לצורך זה השתמשתי במאמרו הנזכר של גולדשמידט, הכולל רישום מפורט של כל חומר התפילות. הפיוטים והתפילות סומנו במספרים בשיטה עשרונית. כל מראה מקום נוקב קודם כל את סימול הפיוט ובסמוך לו את הדף והעמוד שבמחזור. דרך משל: מראה המקום (12.31; 151א) משמעו: אדון אמני, יוצר ליום א' של שבועות; דף 151 ע"א.

אם המובאה לקוחה מתפלת קבע שאינה מפורשת ברשימת גולדשמידט, ציינה

התפילה בקיצור. בדוגמאות שהובאו בכרך ב' בסעיפים אחדים לא סומל וצוין הפיטו, אלא נרשם מראה מקום לדפי המחזור בלבד.

בדוגמאות לא הועתקו סימני הרפה אלא במקום שיש לכך חשיבות מיוחדת ובפרק המיוחד לתופעה.

במאמר זה הובאו רק מקצת מן הדוגמאות הכלולות בעבודה גופה.

סימול הפיוטים ע"פ רשימת גולדשמידט

(הרוצה לדעת היכן נדפסו הפיוטים הנדירים יעיין שם)

9 פסח	1 ברכות השחר
9.1 מעריב ליל א'	2 (4) דפים המיועדים לבוא במקום דף 170
9.11 ליל שמורים אותו אל חצה	ואילך) שבועות
9.12 בכור: אזכרה שנות עולמים	2.1 יוצר ליום ב': אדיר ונאה בקודש
9.2 מעריב ליל ב'	קדשה מתנאים
9.21 ליל שמורים אור ישראל	2.2 אופן: כבודו אות ברבואות משובחות
9.22 בכור: אור יום הנף	3 פרשת שקלים
9.23 מעריב ליל ז': אור לשביעי גש	3.1 יוצר: אל מתנשא
צר להלחמה	3.2 זולת: אתה אהבת
9.3 מעריב ליל ח': אורי וישעי על הים	3.3 קרובה: אז ומאז זמות
נגלה	3.4 מוסף: אשכול אוי
9.4 יום א'	4 פרשת זכור
9.41 יוצר: אור ישע	4.1 יוצר: זכור את אשר עשה
9.42 אופן: ראשו כתב	4.2 זולת: אתה מלא רחמים
9.43 זולת: אהבוך	4.3 קרובה: אזכיר סלה
9.44 גאולה: ברח דודי עד שתחפץ	5 פורים
9.5 תפלת טל	קרובה: ויאהב
9.51 נוסח התפלה עד "למען שמו	6 פרשת פרה
באהבה"	6.1 יוצר: אום אשר כך דבוקה
9.52 בדעתו	6.2 זולת: אשרי כל
9.53 תהומות	6.3 קרובה: אצולת
9.6 יום ב'	7 פרשת החדש
9.61 יוצר: אפיק רנן	7.1 יוצר: אות זה
9.62 אופן: גן נעול	7.2 זולת: אל עושה נפלאות
9.63 זולת: אודך כי עניתני	7.3 קרובה: אתית עת דודים
9.64 גאולה: ברח דודי אל מכון	7.4 מוסף: ראשון אמצת
9.65 קרובה: אסיחם	8 שבת הגדול
9.7 שבת חוה"מ	8.1 יוצר: אתי מלבונן כלה
9.71 יוצר: אהוביך	8.2 זולת: אומרת אני
9.72 אופן: דודי שליט	8.3 קרובה: אוני פטרי רחמתיים
9.73 זולת: אלה וכאלה	8.4 סדר: אדיר דר מתוחים
9.74 גאולה: ברח דודי אל שאגן נה	

13.12 תסתר	9.8 יום ז'
13.13 בליל זה יבכין	9.81 יוצר: יושע שושני פרח
13.14 אז בחטאיני	9.82 זולת: אי פתרוס
13.2 קרוב: אאביך	9.83 קרובה: אימת נוראותיך
13.3 קינות	9.9 יום ח'
13.31 שבת	9.91 יוצר: אתה הארת יומם ולילה
13.32 איכה אצת	9.92 זולת: אי פתרוס
13.33 אאדה	9.93 קרובה: אותותיך
13.34 איכה תפארתי	10 רשויות ותרומים להפטרות ולשירת
13.35 איכה ישבה	הים (לא נעשה שימוש בניקוד הארמית
13.36 איכה אשפתו	לפיכך לא פורט כאן)
13.37 אם תאכלנה	11 השלמה לפסח
13.38 איכה אלי קתנו	11.1 ואמרו אמן. עושה שלום וגו'
13.39 אהלי	11.2 יוצר ליום ח': יושע אור ישראל
13.41 איכה את אשר כבר עשוהו	איומתו
13.42 אי כה אמר	12 שבועות
13.43 זכור אשר עשה	12.1 מעריב ליל א': ירד
13.44 אתה אמרת היטב	12.2-3 יום א'
13.45 לך ה' הצדקה	12.21 מציל עני מיד חזק ממנו
13.46 הטה אלהי אונך	12.22 מי אדר והוד
13.47 הילילו זה ליום [חסר]	12.31 יוצר: אדון אמני
ברשימת גולדשמידט]	12.32 אופן: ועתה בנים
13.48 איך תנחמוני	12.33 זולת: אנכי שמעת
13.49 אבל אעורר	12.34 קרובה: אורח חיים
13.51 אמרתי שעו מני	12.4 אזהרות: אתה הנחלת
13.52 אז בהלוך ירמיהו	12.5 יום ב'
13.53 אז במלאת ספק	12.51 יוצר: אילת אהבים
13.54 ואת נוי חטאתי	12.52 אופן: ארחות אראלים
13.55 אוי לי על שבירי	12.53 זולת: אנכי גדול
13.56 שכורת ולא מיין	12.54 קרובה: ארץ מטה
13.57 אש תוקד בקרבי	12.6 אזהרות: ראשית [חסר ברשימת
13.58 איכה ישבה בדד עגונה	גולדשמידט]
13.59 שומרין קול תתן	12.7 מעריב ליל ב': אלהים ביתה
13.61 מי יתן ראשי מים	מושב יחידים
13.62 יום אכסי	12.8 אקדמות מלך
13.63 ציון הלא תשאלי	12.9 תרגום מוארך של עשרת הדברות:
13.64 אצבעותי שפלו	ארכין יי שמיא לסיני.
13.65 ואתאונן ואתקונן	13 תשעה באב
13.66 למי ארי ולמי אברי	13.1 קינות
13.67 אללי לי כי באו רוב (י)	13.11 על אלה אני בוכיה עיני
אלמון ושכול.	עיני יורדה מים

ב. הכתיב

אף על פי שהטקסט מנוקד, מצויים בו, כאמור, כתיבים מלאים לרוב.
עיקרו של הכתיב המלא הוא שימוש ביוֹד־ין וביוֹד־ין הן לסימון תנועות (u,o,e,i) והן לציין עיצוריות של יוֹד ויוֹד עיצוריות.

1 הכתיב ביוֹד:

1.1 יוֹד לסימון תנועת i (חירק):

הכתיב ביוֹד כסימן לתנועת i שכיח בהברה סגורה עִי הכפלה, ופחות שכיח בהברה סגורה בשווא נח.

1.11 בהברה סגורה עִי הכפלה: תְּחִילָה... לְקִיצוֹ... וְאִיוּיוֹ (7.3; 68a); מְזִימָה (12.51; 171a). בהברה שנפתחה: רִיחָקָם (9.83; 118b).

1.12 בהברה סגורה בשווא נח: קִינָקָן (6.3; 62b); בְּתִקְנָן (12.4; 166a); לִינָתָן (12.54; 175a).

1.2 יוֹד לסימון תנועת e (צירי-סגול):

בעיקר בהברה פתוחה. אין יוֹד מסמנת סגול טברני, אם כי בניקוד מצוי הוא לרוב, לפי שהנקדן לא הבדיל בין צירי לסגול (להלן): עִידוֹתֶיךָ... הִתְסִירוֹת (6.3; 63a); זִיד (9.83; 120a); חֲנִיפִים (12.54; 181a).

1.3 יוֹד כפולה לסימון יוֹד עיצורית:

1.31 בתוך מלה, מוטעמת⁶ ובלתי מוטעמת: מְמַעֲיִי (7.3; 67a); חֲיִילִי (9.72; 111a); כְּלִיָּה (13.36; 205a).

1.32 בתוך מלה בהכפלה: אֵיילָת (5; 58b); מְסִוִּיָּמִים (12.34; 155b); בּוֹכִיָּה (13.2; 199b).

1.33 בסוף מלה: בעוֹחֲרֵי (9.93; 133a וכל החירוזים שם); דְּרִי (12.54; 173a).
* כתיבים כאלה מצויים בשפע גם בכרך ב'.

2 הכתיב ביוֹד:

2.1 יוֹד לסימון תנועת o קצרה (=קמץ קטן): לְעוֹבְדָךְ (רצה; 69b); קוֹדְשׁוֹ (9.41; 88a); צוֹרְכִי (9.82; 117a). עֶפ־הגיית הנקדן אין יוֹד זו עשויה לסמן אלא תנועת o ולא u, כפי שמעיד ניקוד הקמץ החטוף (להלן 17).

2.11 דוגמאות בודדות ליוֹד לסימון חטף קמץ: עוֹפְרִים (3.4; 47a); עוֹמְרִים (9.22; 83a).

2.12 יוֹד (חולם מלא) לסימון חולם חסר: יוֹשֵׁר (8.4; 78a); טוֹרֶף (9.53; 94b).

2.2 יוֹד לסימון תנועת u קצרה (קיבוץ):

2.21 בהברה סגורה עִי הכפלה: מְשׁוּפֵעַ (5; 56b); מְשׁוּבָּחִים (13.36; 207b).

2.22 בהברה סגורה פשוטה: יוֹרְתָח... יוֹנִטָל (9.53; 92b); חוֹרְבָן (13.13; 198b).

6. הכוונה להטעמה בטברנית. כיוֹב כלל התאור הממויין עֶפ־הטברנית ואבחנותיה.

- 2.3 וי"ו כפולה לסימון וי"ו עיצורית:
 2.31 בראש מלה: וועד (9.42; 89); וּתְק (13.32; 202ב).
 2.32 בתוך מלה, פשוטה ומוכפלת: גּוּן (2.2; 38א); צווחות (9.91; 128א);
 לְהִיוֹעַד (9.23; 84א).
 2.33 בסוף תיבה אין וי"ו כפולה. וי"ו סופית עיצורית מנוקדת כמעט תמיד
 בשווא (להלן 20.1), לפיכך עיצוריותה ברורה. אמנם הסופר לא ניקד, אך מן הסתם
 מתוך אותו הרגל כתיב לא נזקק לכתוב שתי וי"ו כדי לסמן את העיצוריות.
 *כתיבים כאלה מצויים גם בכרך ב'.
 3 תה = תָּ
 הכתיב תָּה⁷ במקום תָּ בנטיית הפועל בגוף נסתר עבר שכיח ביותר. לעתים
 כל הפיז שחוזרת בו נטיית פועל בגוף ובזמן זה נכתב כך (למשל 3.4; 43ב ואילך).
 *הכתיב שכיח גם בכרך ב'.
 3.1 התיבה חטא נכתבת כמעט תמיד חט⁸, ללא אל־ף (למשל 6.1; 59א).
 *בכרך ב' נכתבת בדרך כלל האל־ף.

ג. סימני ניקוד טברניים שלא במקומם הרגיל

בניקוד המחזור בולטים שלושה סימני ניקוד טברניים, הזוהים מבחינה גראפית
 לסימנים המסורתיים, אך באים במקום אחר.

- 4 הנקודה המבדילה בין שִׁין ימנית לבין שִׁין שמאלית מסומנת לא מעט בגוף
 האות ולא מעליה, למשל האיניציאל ששועים (12.31; 152א). לא בכל השִׁינין
 שבמחזור מסומנת נקודת ההבחן. נראה, שלרוב נעדרת היא בכלל. במקומות שסומנה.
 מצוי גם הסימון הטברני המסורתי שמעל לאות; לא מן הנמנע, שהוא תוספת מאוחרת
 במקום שלא הייתה נקודה כלל.
 *כך גם בכרך ב'.

- 5 מפיק בה"א עיצורית בסוף תיבה מסומן במלים רבות לא בגוף האות, אלא
 מתחתיה: ה⁹. למשל: וּשְׁעָרָה (8.1; 72ב); בְּגוֹבָה (3.3; 44ב). אף כאן לא סומן המפיק

7. הכתיב שכיח כבר במקרא בניקוד הטברני המסורתי, ע' בדקוק של Gesenius - Kautzsch (תרגום Cowley), § 44g, 14-15; G. Bergsträsser, Hebräische Grammatik, II, Leipzig, 1929, 14-15; ז' בן-חיים, צורות הכינויים ד', רת, ה' במסורתיה של הלשון העברית, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, 80. כמו כן במגילות ים המלח: ר' ח' ילון, ללשון המגילות הגנוזות, סיני כו (תשי"ז), רעד; י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, 348 (להלן: קוטשר, מ"י). על כתיב זה בלשון-חכמים ובפיטו עיין ילון, שם, רעה-רעו.

8. הכתיב שכיח. כך כבר במסורות בבליה של ל"ח, ר' א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליה שבכתבי יד קדומים, ירושלים תרצ"ח, 13 (להלן: פורת); גם בכ"י קאופמן (למשל אבות ב, ה).

9. סימון דומה רגיל גם בכ"י קאופמן של המשנה. ע' בהוצאה הפקסימילית, מהד' Mischnacodex, G. Beer.

בדרך קבע, ולפיכך לא מן הנמנע, שהמפיק שסומן בגוף הה"א בתיבות לא מעטות, הוא תוספת מאוחרת.

* מפיק תחתון שכיח גם בכרך ב'.

5.1 בתיבות אחדות המסתיימות בעי"ן נחה לאחר תנועת a (אך לא פתח גבוהה) באה נקודה מתחת לעי"ן: תִּשָּׁע (8.3; 8.75); בְּצִלָּע (9.71; 109b); יָדַע (139b); ארמית. צ"ל: יָדַע; סָבַע (12.1; 149a); כְּנָקְרַע (13.35; 205a). אפשר שנקודה זו אף היא מעין מפיק, ולהורות יצאה, שהעי"ן הבלתי-מונעת, שמן הסתם נאלמה בהגייה, עיצורית היא. אולם מיעוט הדוגמאות והאפשרות, שאין כאן אלא טיפת דיו, שניתזה מקולמוס הנקדן, מונעת קביעה ודאית.

6. פה ופה סומן השווא של החספים בגוף הגרוניות א, ה, ח, או מעל לתנועת העזר ולא מתחת לאותיות ובצד תנועות העזר. צורה זו נדירה בפיוטים שבכרך א', אך שכחה ביותר בכרך ב' (ובטקסטים המקראיים שבכרך א', להלן).

ד. ניקוד סוטה מן הטברנית, המייצג הגייה שונה
בניקוד המחזור שכיחים ניקודים שונים מן הניקוד הטברני המסורתי: (א) חילופים של תנועות מסוימות; (ב) תוספת תנועה בצורה לעומת הצורה הטברנית.

7 חילופי קמץ / פתח:

התופעה המתבלטת ביותר היא החילופים השכיחים בין התנועות קמץ ופתח: מורגש היעדר הבחנה כללי בין שתי תנועות אלה אצל הנקדן. הקמץ עשוי לבוא במקום שעל פי הניקוד הטברני צ"ל פתח, ולהפך. חילופים אלה בלתי-מותנים הם. תפוצתם אינה מוגבלת לטיפוסים מורפולוגיים או למעמדים פונולוגיים מסוימים. אין כל התניה הכרוכה בסוג ההברה או בהטעמה (ע"פ הטברנית).

7.1 קמץ במקום פתח (הדוגמאות צורות הקשר הן, ואינן בהפסק):

7.1.1 בהברה סגורה בלתי-מוטעמת או בהברה שנפתחה: בְּרָעַשׁ (3.1; 340b); סוּפָּת (9.23; 84a); הִמְחִינָה (4.3; 51b).

7.1.2 בהברה סגורה ע"י הכפלה: רָבִים (6.3; 61a); נִצָּפָה (9.93; 131a); עָמִי (13.56; 217b); ואף בניקוד ה"א הידיעה: הַיּוֹנֵק (13.44; 211a).

7.1.3 בהברה סגורה מוטעמת: עָלִי (3.3; 42b); אָכַל (13.42; 210a).

7.1.4 בהברה פתוחה מוטעמת: בְּאֶרְמוֹתֶיךָ (9.22; 83a); וּבֵית (12.54; 181a); שָׁעַר (13.64; 222b).

7.1.5 חילופים בין שתי התנועות שכיחים אפילו בסימני פתח גבוהה. כאן אין לכאורה מקום לבלבול, שהרי תצורה זו לעולם מנוקדת בפתח ע"פ הניקוד הטברני.

Kaufmann, Haag, 1929. כמו כן פעמים במלים המנוקדות שבכ"י המבורג של ג' הבבות, ר' ח' ילון, בעלי מסורת שבמערב, לשוננו ג' (תרצ"א), 204. גם במחזור משנת קע"ט, אף הוא מאשכנז, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 1114¹ מצאתי סימון זה; ואף בדפוס, ר' ס' התשבי לאליהו בחור, איזנא, ש"א.

- אעפ"כ מצויים ניקודים בקמץ לרוב, ללמדך עד היכן כוחה של אי הבחנה זו מגיע:
 יִצְיָע (7.4; 7.4); לְשִׁמוֹעַ (12.34; 162); נוֹטֵעַ (12.4; 165).
 7.2 פתח במקום קמץ – חילוף זה שכיח יותר מחילוף פתח בקמץ.
 7.21 בהברה סגורה מוטעמת: מְפֹרֵשׁ (2.1; 37); מִטָּר (9.53; 92); לְשׁוֹא (12.54; 173). בכנויים: חֶסֶד (3.1; 40); עֲלִי (9.23; 84).
 7.22 בהברה פתוחה בלתי-מוטעמת: שְׁלָחָה (8.1; 73); וְרַעַב (השכיבו; 82).
 בהברה שנפתחה: מְשֻׁרְתִּים (12.54; 180).
 7.23 בהברה פתוחה מוטעמת: בְּרִכָּה (9.53; 97); הִיתָה (13.34; 203).
 בצורות הפסק: נִשְׁקָעוּ (9.83; 122); זִמְנָה (שם; 123). בכנוי החבור נוכח: אֶרֶץ...
 בְּדִיצָה... בְּהַפְרִיצָה (9.53; 97).

על פי מיון זה נראה, שאין כל התניה לחילוף כללי זה של קמץ/פתח. יציבות-מה בשמירת סימן הקמץ אפשר להבחין בניקוד הכינוי הדבוק של נטיית השם לנסתרת-ה. אין דוגמאות רבות להמרת קמץ זה בפתח. וכן מועטות הדוגמאות להמרת הפתח שבצורות סמיכות נקבה. יציבות זו מן הסתם אין לה סיבה פונולוגית, אלא כרוכה היא בטיפוסים מורפולוגיים מסוימים.

היעדר הבחנה זה מייצג הגייה שונה משל הניקוד הטברני, המסמן, כידוע, רק אחד מהמבטאים של המקרא. הצורך בשני סימנים שונים בניקוד הטברני מוכיח הפרש בהגיתו של כל סימן¹⁰. היעדר ההבחנה בין פתח/קמץ במחזור ורמייזא פירושו, שפתח וקמץ נהגו בשווה, היינו a. הגייה זו מכונה "ספרדית".

8 חילופי צירי/סגול:

- כיוצא בחילופי קמץ/פתח גם חילופי צירי/סגול שכיחים הם ביותר. אף שתי תנועות אלו משמשות בערבוביה, ואתה מוצא תנועת צירי, במקום שדין הוא שיהא סגול ע"פ הניקוד הטברני ולהפך, ללא כל התניה.
 8.1 צירי במקום סגול (בכלל זה "סגול מלא"¹¹):
 8.11 בהברה סגורה (ובהברה שנפתחה) בלתי מוטעמת: וּמְרַכֶּבָה (2.2; 38); נֶאֱמַן (3.3; 42); אֶפֶר (9.61; 100); שְׁכָכָה (8.1; 73).
 8.12 בהברה פתוחה מוטעמת: זֶה (תמיד בצירה! למשל 43, 44); מַעֲנִיָּה (ישמחו; 71); פֶּרַח (9.81; 115); תֻּחַלַּת (5; 56).
 8.2 סגול במקום צירי (כולל "צירי מלא"):
 8.21 בהברה סגורה מוטעמת: אֶשׁ (3.1; 39); מְסַפֵּד (13.14; 198); שׁוֹמֵעַ (12.34; 155).

10. ר' למשל P. Kahle בתוך Bauer-Leander, Historische Grammatik, Halle, 1929, 102 (להלן HG).

11. אמת, המלא שייך לכתיב ולא לניקוד, אך האמור בסגול (ולהלן גם צירה) שהוא מלא גם בטברנית

- 8.22 בהברה סגורה בסמיכות; שָׁנִים (3.3; 44א); וְעִמּוּדֵי (12.34; 155א).
 8.23 בהברה פתוחה מוטעמת: מָטָהוּ (9.3; 85א); כָּסָא (שבח וותנים; 128ב);
 אָבֶל (13.56; 217ב).
 8.24 בהברה פתוחה (ושנפתחה) בלתי מוטעמת: שְׁמָחִים (9.65; 106ב); תִּדְעִי
 (9.71; 108ב); בָּרְכוּ (9.53; 94א).

בחילופי קמץ/פתח היה בידו להראות על יציבות מה בשמירת סימן הקמץ בטיפוסים מורפולוגיים מסוימים. יציבות חלקית מעין זו נגלית גם בשמירה סדירה של סימן הסגול בשמות הסגוליים במשקל קָטֵל, השכיח הרבה בפיוט, וכן גם במשקל קָטֵל וברוב התיבות של משקלי הנקבה המקבילים. לעומת זאת אתה מוצא ניקודי צירי בצרופי סגול-פתח שבסגוליים לרוב, כגון וּלְיָצֵחַ (5; 53א); זָרַע (4.3; 52ב) וכיו"ב. אף כאן כרוכה יציבות זו בטיפוסים מורפולוגיים מסוימים.

אי-הבחנה זו בין צירי לסגול בדומה לאי-הבחנה של קמץ ופתח, מעידה אף היא על זהות ההגייה של צירי וסגול בניגוד למבטא הטברני. היעדר הניגוד הפונטי אינו מעיד כמובן גם כאן על תמורה פונמטית במערכת התנועות לעומת הטברנית, שהרי הסגול אינו כלל פונימה בניקוד הטברני. לפנינו סטייה פונטית בלבד מהמבטא המשתקף בניקוד הטברני, המבחין בסימניו בין צירי שהוא פונמה ובין סגול, שאינו פונימה.

גם ההגייה האחידה של צירי-סגול נודעה לימים בכינוי "ספרדית", בניגוד להגייה ה-"אשכנזית", המבדילה בין שתי התנועות.

אולם ההגייה שנודעה בה קמץ ופתח, צירי וסגול, אינה מסורת "ספרדית" דווקא. ברוב הטקסטים, שנתגלו עד כה בנציה בניקוד ארץ-ישראלי מצויים חילופי קמץ / פתח לרוב, והסגול נתלכד בהם עם הצירי¹². לפיכך אין צורך לבקש את מקור המבטא ה-"ספרדי" של התנועות בבבל, ששם הגו את הסגול כפתח, אלא באי¹³.

חילופי פתח/קמץ וצירי/סגול שכיחים, כידוע, בכתבי-יד איטלקיים וספרדיים של המקרא¹⁴, אך על מציאותה של הגייה "ספרדית" של תנועות אלו באשכנז ובצפון-צרפת לפני התפשטות ההגייה ה-"אשכנזית" המקובלת עמד כבר ח' ילון¹⁵. על קטעי כ"י של מחזורים צרפתיים לפני המאה ה"ד, המערבבים צירי בסגול וקמץ בפתח

12. כך בפיוט כ"ד משמרות שפירסם קאהלה, Masoreten des Westen, I, Stuttgart 1927, (להלן: MdW) וברוב הטקסטים שפורסמו בחיבור המסכם את רוב החומר על הניקוד הא"י A. E. Murtonen, Materials for non-Masoretic Hebrew grammar, I, Helsinki, 1958. ר' גם בביקורתו של א' בנודיד על הספר, קרית ספר לב (תשי"ח), בעיקר 484–485.

13. ר' דברי ח' ילון, לשוננו ג (תרצ"א), 207.

14. ר' למשל MdW, 96-97, A. Berliner, Gesam. Schriften, I, Frankfurt a.M. 1913.

15. בביקורתו על MdW, לשוננו ג (תרצ"א), 203–205; שבילי מבטאים, קונטרסים לעניני לשון א (תרצ"ז-צ"ח), 62–64; הגייה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שלאחריו, עניני לשון א (תש"ב),

העיר קודם לכן באספרוינד¹⁶, ועל חריזת קמץ בפתח בפיוט משל רבנו תם כבר עמד שד"ל¹⁷. ילקן מוסיף דוגמאות נוספות מתחומי צרפת, ודוגמאות בודדות ממחזור ברלין וממחזור וורמייזא שלנו (ע"פ תצלום במכון שוקן)¹⁸, אך דומה שמעולם לא נערכה בדיקה שיטתית של טקסט שלם.

הבדיקה שערכתי בניקוד מחזור וורמייזא העלתה, עד כמה חזק היה היעדר הבחנה זה, ומין החילופים הוכיח, שהיה בלתי-מותנה. בדיקה זו מעידה על הגייה "ספרדית" של התנועות באזור וורמייזא בשנת 1272.

* כרך ב': במפתיע חילופים אלה נדירים בכרך ב'. אמת, מצויים הם פה ופה, אך בדרך כלל בולטת הקפדה על הבחנה טברנית מסורתית. זהו ההבדל הבולט ביותר בניקוד שבין שני הכרכים, והוא מוכיח בוודאות, שאכן יד אחרת ניקדה את כרך ב'. התופעה מתמיהה ביותר, לפי שרוב התכונות המיוחדות האחרות, המשותפות לכרך א' ולכרך ב', אינן טברניות-מסורתיות. עם זאת אין להניח, שהבחנה בין קמץ/פתח וצירי/סגול בכרך ב' היא תוצאה של הבחנה בהגייתו של הנקדן, ושעדות קדומה היא (שעשויה להיות קצת יותר מאוחרת מכרך א') להגיית קמץ כ-ā, מפני שאותו נקדן עצמו מסמן את הקמץ הקטן בסימן הקמץ החסוף (להלן, 17), סימן הרומז להגיית a של הקמץ הגדול (ע"ש)! וכן כל אותן תיבות, שיש בהן בכל זאת חילופי תנועות אלה, ואפילו הן מיעוט מבוטל, מעידות שבהגייתו לא הבחין הנקדן ביניהן. שאם לא כן לא היה שוגה אפילו פעם אחת. על כורחך אתה אומר, שנקדן כרך ב' לא ניקד תמיד ע"פ הגייתו, אלא יש שניקד בשיטת ניקוד הסותרת את הגייתו, היינו בניקוד הטברני המסורתי.

9 תופעה סוטה אחרת היא בתחום החספים והנעת העיצורים הגרוניים.

9.1 חטף-פתח במקום חטף-סגול:

זו התמורה הבולטת ביותר בתחום זה. דומה שאין הנקדן משתמש כמעט בכלל בסימן חטף-סגול, אלא מנקד תמיד חטף-פתח, ועם זאת משאיר הוא את התנועה הקודמת בתנועת e (בדרך כלל צירי): וְנֶעְלָם (3.3; 45א); וְנֶחְשְׁבְתִי (4.3; 52א); לֹאֲכֹל (12.4; 165א); אֶעְזֹב (13.33; 203ב)^{18א}.

16. J. Bassfreund, Monatschrift 39 (1895), 265-271.

17. כרם חמד ז (תר"ג), 35-37. בעיקר ע' 37: "המשורר חורז פתח עם קמץ... וזה אות ומופת כי זה שבע מאות שנה היתה קריאת הצרפתים כקריאת הספרדים ובני איטליאה... ולא היתה כקריאת האשכנזים. וצריך חפוש אם גם האשכנזים היתה קריאתם בימים ההם כקריאתם עתה" (ההדגשות שלי מ. ב.).

18. עניני לשון א (תש"ב), 19-20, 25-26.

18א. ניקודים דומים מצויים עוד במאה ה"ז בספרו של אליהו בחור, התשבי, איזנא, ש"א, בכפיפה אחת עם החיטוף הטברני הרגיל! למשל: וְנֶעְלָם (הקדמה בהלצה) שְׁנָאֲפֵר (ע' גלגול, 47).

9.11 חטף-סגול מצוי רק בתיבות, שתנועה זו מקורית בהן (כביצוע של דבק גרוני בראש מלה), ולא בגדר ביצוע של גרונית חסרת-תנועה, לפיכך נדיר הוא: אַמַּת (אמת ואמונה; למשל 84ב. עזרת אבותינו; למשל 91א); וַאֲמוֹנָה (אמת ואמונה, שם); אֱלֹהֵיהֶם (הלל; 113א); אֱלִילִים (9.91; 131א). וכן בתבות: וְנֶאֱמַן (אתה גבור; 77א ועוד לרוב); וַאֲמָנָה (9.61; 101א).

9.2 הגרונית חטופה לעולם:

9.21 הנטייה היא להניע כל גרונית בחטף-פתח, גם כשזו מנוקדת בטברנית בשווא נח: בַּמִּחְבָּא (4.3; 50א); אֲנִיחֵנו (קדרשה; 69א); שְׁמַעְנוּ (7.4; 70א, 72א).

9.22 סטייה בולטת היא הנעת האלף הנאלמת בטברנית, אף כאן תמיד בחטף-פתח: רְאִשׁוֹן (7.4; 70א); רְאִשִּׁי (7.3; 68א, 12.54; 175א); בְּאֲתִי (בציטוט מקראי! 12.54; 172ב, פעמיים); מְאֲתִים (12.54; 182א); מְפֹאֲרֵן (שם, 173א).

9.23 סימן חטף-פתח נשאר בגרונית גם כשלאחריו שווא נע, בעוד שבטברנית ההברה מתמזגת, החיטוף נעלם והעיצור הגרוני מנוקד רק בתנועת העזר: מִחְקְרִי (3.3; 44ב); מִחְשְׁבוֹתֶיךָ (9.65; 104ב); מַעְלֹתֶיךָ (9.61; 102א); מִמְעֵינִי (7.3; 67א). לא מן הנמנע, שההסבר לתופעות אלה עשוי להיות בנוגע הגיית החטפים באשכנז.

בכ"י רבים מאשכנז נוהגים לנקד את הגרוניות בשווא בלבד ולא בחיטוף, לפיכך סובר ח' ילון, שמסורת ישנה היא בצרפת ובאשכנז להגות את החטפים כשוואים; נקדים ומדקדקים השתדלו לעקור spelling Pronunciation זה ע"פ המקראות, וכך נוצרו בלבול ושיטות שונות ככה"י¹⁹. נראה, שהחיטוף הכללי בחטף-פתח בטקסט שלנו גם הוא מעיד על כך. המנקד ובני סביבתו הגו את כל הגרוניות החטופות בשווא, היינו בחוסר תנועה, אך לפי שביקש המנקד לנקד ניקוד מסורתי, החטיף את כל האותיות בחטף-פתח, וכלל בניקוד "מופתית" זה גם את האלף הנאלמת; ודיגוש בגיד כפת יוכיח. הדגש הקל לאחר חטף-פתח אולי רומז, שההגייה הייתה באמת "אפס": לְשַׁעֲבֹד (8.1; 73א); נֶאֱדָר (9.3; 85א); אֶחָפְמָה (6.3; 61ב). גם היוותרות תנועת e לפני החטף-פתח, שהחליף את החטף-סגול, דומה, שאינה עשויה להתבאר אלא אם נניח, שלא הניעו את החטפים, אלא שהנקדן ביקש לנקד בחיטוף מסורתי ומתוך ערעור החטפים והזדהותם הפונטית סימן חטף-פתח בכל מקום. ויש גם מקום לסברה אחרת, שהניקוד העקיב בחטף-פתח מוכיח הגיית תנועת a של החטפים, כולל האלף הנאלמת. סברה זו מוצאת סיוע בניקודים כגון אֶהֱבֶה (3.1; 40ב ועוד); הָרִים (12.1; 149ב); עֲתִיקִים (12.34; 160ב); כְּהִנִּים (12.4; 165ב). ניקודים אלה ודומיהם אולי מוכיחים, שהחטף-פתח נהגה אמנם כתנועת a, ולפיכך היה עשוי להחליף קמצין ופתחין. אפשר, כמובן, גם לטעון, כי אדרבה, ניקודים אלה רק מאשרים את ההסבר הראשון. לפי שביקש הנקדן להקפיד, ובניגוד למבטאו החטיף כל גרונית, החטיף לא רק הברות המתמזגות ואלף נאלמת, אלא אף גרוניות מונעות בתנועת a.

19. על הגיית החטפים והקמץ החטוף באשכנז, ענייני לשון, א (תש"ב), 31–36; שם, ב (תש"ג), 54–58.

* בכרך ב' מנוקדים החטפים בשיטה הטברנית המסורתית. אף כאן יש להניח, שהנקדן הקפיד על כללי הניקוד הטברני (המקובל והבלתי-מקובל), אף כי לא מן הנמנע, שניקוד זה משקף הגייה אחרת.

10 קמץ לפני חטף-קמץ = קמץ גדול (a):

ההגייה ה-ספרדית- באה לידי ביטוי גם בהגיית תנועת הקמץ הטברני לפני חטף-קמץ. ספרדים, כידוע, הוגים קמץ זה קמץ גדול, ובמבטאם הוא a. אשכנזים קוראים כל קמץ o. כיום, שהוגים קמץ-a כדרך הספרדים, קמץ זה - o, כדרך קמץ קטן ע-פ נימוקים דקדוקיים.

ניקודים שונים במחזור מוכיחים, שההגייה היתה a, היינו-ספרדית. הדבר מוכח מסימוני קמץ זה בפתח, כדרך חילופי קמץ / פתח. קמץ קטן מסומן במחזור בצורה אחרת, כ-קמץ חטוף (להלן, 17): פֶּעֶלֶךְ (4.3; 51); בְּאֵלִי (שם; 52; 12.54; 178); בְּאָשֶׁם (9.64; 104).

11 התפרקות דו-תנועה יורדת (-י) בסוף תבה:

ניקודו של הדיפתוג היורד, המסתיים ביו-ד בסוף המלה, שונה מן הניקוד הטברני המסורתי. כמעט תמיד מנוקדת יו-ד סופית עיצורית בחירק, ללא הבדל איוו תנועה קודמת לה (מלבד e). ניקוד זה שכיח בצורות הנפרד כבצורות הנסמך.

$$ayi < ay \quad 11.1$$

בכינוי החבור ברבים: וּשְׁקָלִי... וְזִינִי (3.3; 43); מַעֲשֵׂי (8.2; 74). פיוטים רבים שחרחם כנוי זה (133, 199, 201א וכו'). במלים: מְתִי (קדושה; 45); סִינִי (לרוב, למשל: 12.1; 149); וְיִי (9.83; 124); אֶלְיִ (13.37; 207).

$$oyi < oy \quad 11.2$$

וְיִי (9.3; 85); וְיִי (9.65; 104); הוֹי (13.34; 204).

$$uyi < uy \quad 11.3$$

דְּחוּיִ (4.3; 51); אִיוּיִ (9.64; 104); צְוּיִ (12.7; 187).

קשה להטיל ספק, שהחירק תחת היו-ד מסמן הגיית תנועת i, ואין מקום לסברה, שאין זה אלא מעין מפיק לציון עיצוריותה של היו-ד²⁰, שהרי עיצוריותה של יו-ד מובעת בכ"י זה בדרך אחרת באופן בולט, היינו ביו-ד כפולה, המופיעה לרוב בצורות אלה, ואעפ"כ נוסף החירק גם בכתיבים אלה. ניקוד כגון זה רגיל בניקוד הבבלי²¹, ואף בניקוד הא"י הוא מצוי²². גם ידוע הוא

20. כפי שטען ש' מורג לגבי ניקוד דומה בכ"י רויכלין, ע' 220, 232 (1959) JSS 4.

21. ע' 164, 1913, P. Kahle, Masoreten des Ostens, Leipzig; פורת, 49, 122.

22. ר' למשל בטקסטים של מורטונג (הערה 12 לעיל), כח, שורה 116.

מכ"י קאופמן של המשנה²³, ומופיע אף בכ"י פרמה²⁴. מצאתיו גם במחזור מנהג רומא, כ"י ירושלים 1063 4° מן המאה הי"ד. לפנינו תהליך של התפרקות הדו־תנועה לשתי הברות, המצוי במסורות שונות גם לגבי הדו־תנועה *iu*, אך יש להניח, כפי שטוען ו' בן-חיים לגבי המסורות הנ"ל, שאף כאן אין עדיין התפצלות לשתי הברות כמו במסורת ההגייה השומרנית, אלא כעין *uYi*-²⁵ וכו'.
* כך הניקוד גם בכרך ב'.

12 יו"ד בשווא לאחר חירק:

בניקוד הטברני נאלמת היו"ד השוואית בראש המלה, כשנספחות אליה אותיות השימוש בכל"ו חרוקות ועפ"ר גם מ²⁶, ר"ל *-iy < -i*. הניקוד הרגיל בכתב-היד הוא בקיום השווא; מִיָּמִין (3.3; 44b); וְיִהְיֶה (9.43; 91a); לִידִידִי (13.39; 208b); בִּיקִיד (13.54; 216b). כלום מעיד הניקוד, שהגה הנקדן *-iy* ממש או שמה עניין של כתיב הוא בלבד?
* בכרך ב' נמצא את הניקוד הטברני המסורתי היינו וְיִשְׁשִׁיָּה (75b); וְיִמְנִית (159a) וכו'.

13 בדרך כלל מופיע פתח גובה, כדרך שהוא מופיע בניקוד הטברני. כזכור, מרובים חילופיו בקמץ, כדרך שאר פתחין (7.15). לעתים נכתב פתח גובה (=קמץ גובה), שלפניו תנועת *i* (אם קריאה יו"ד), לא מתחת לגרונית, אלא בין הגרונית והאות שלפניה, כגון תִּפְרִיק (12.54; 181a). במקרים בודדים נכתבת היא ממש מתחת ליו"ד, כגון גִּיה (7.3; 68a; 9.21; 81b); מְלֹחֶשֶׁת (13.36; 206a).
* ניקוד זה הוא הרגיל בכרך ב', שם החי"ת והעי"ן מנוקדות בשווא (להלן 20.2):
לְהוֹשִׁיעַ (46a); יִרְיִחַ (74a).

פתח-גובה במעמד זה מסומן תמיד תחת היו"ד גם בכ"י קאופמן²⁷. סימון זה, בעיקר בכרך ב', מוכיח, שהגיית פתח-גובה לאחר *i* הייתה כהנה מעבר (*glide*), כעין חצו"ע-יצור *y* שנדחק בין שתי התנועות *i* ו-*a*. הגייה זו מוכחת בעליל ע"פ סימונם של סימני הרפה מעל ליו"ד בתבות הללו בכרך ב'. כפי שנראה להלן, סימן רפה זה מציין את עיצוריותה של היו"ד (גם בכרך א', אך שכיח בכרך ב' – 18.2), לפיכך ברור, שבהגייתם של הנקדנים הייתה זו יו"ד עיצורית, היינו, בוודאי חצו"ע-יצור.

23. ע"פ הפקסימילה במהד' Beer, ר' גם מסכת אהלות מהד' גולדברג, ירושלים תשט"ו, מבוא ע' ב.

ע' גם בלקט הדוגמאות המובאות ע"י קוטשר, לשון חז"ל, ספר ילון, ירושלים תשכ"ג, 252.

24. ר' ו' בן-חיים, בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית, ספר ילון, 159, הערה 32.

25. שם, 158–159.

26. ע' בדקדוקו של גוניוס-קאוצש, § 246, 102b.

27. ע"פ הפקסימילה, גם בתנועת *e*, למשל התוקיע (ראה ג, ד).

14 חילופי u/o:

ניכרת נטייה קלה לחילופי חולם מלא בשורק, המצביעה אולי על קרבה בהגיית u-o בפי הנקדן. לא מן הנמנע, שחלק הדוגמאות עניין הוא למורפולוגיה ולא לפונולוגיה: וְהִילּוּ (3.3; 44); וְשִׁמוּ (13.41; 209); גְּדוּלָּה (8.4; 77); וְהוֹצִיא (9.11; 79); נְמוּנִים (12.34; 155); נִסְדּוּ (שם; 160); לְהַנְבִּיחַ (9.93; 132); בְּיָקוֹד (13.54; 216).

15 יש שבמקום שווא (נע) מנוקד העיצור בתנועה מלאה e (צירי או סגול): יוֹבְלוֹת (3.3; 44); יוֹבְלוֹת²⁸ (12.4; 165); גְּדִי (לא בהפסק: 3.4; 47). ובדומות: תוֹפְפוֹת (9.83; 125); שוֹמְמִין (13.35; 205); רוֹמְמוֹת, רוֹמְמוֹת (9.93; 134). בניקודים מעין אלה משתקפת הגייה, המניעה את השוואים כחצאי-תנועות או כתנועות. מכל מקום גון התנועה הוא e, ולא כמו שידוע מבעלי המסורה או מהגיית יהודי תימן, וייתכן שגם כאן לפנינו עוד תכונה "ספרדית".

16 שימוש ההכפלה:

במחזור שכית שימוש ההכפלה. שימוש המכפלים מצוי כנראה יותר בפועל מאשר בשם, אך אין למצוא כל התניה מורפולוגית או כל התניה אחרת לסימן ההכפלה או לשימוטה. השימוש אינו כרוך בטיפוסים מורפולוגיים או במעמד ההברה. סימן ההכפלה פאקולטטיבי הוא. שימוש זה בוודאי פרי רישול הוא, אך לא היה עשוי להיות שכית כל כך, אילו הקפיד הנקדן להגות את ההכפלה. ההכפלה לא הייתה אפוא סימן פונטי, לפיכך עתים סומנה ועתים נשמטה בצורות ובמעמדים זהים. רק בעיצורים שהייתה לה איכות פונטית בת-הבחן, כלומר ב, כ, פ, מסומנת ההכפלה בסדירות.

ה. שימוש שונה או מורחב של סימני ניקוד טברניים בפרק זה יידונו ניקודים, שאינם משקפים הגייה שונה משל הניקוד הטברני, אלא שיש בהם שימוש שונה של סימנים טברניים מקובלים או הרחבת השימוש לתפקידים ולהוראות נוספים. הסימן אינו משתנה, אך משמעותו משתנה. הרחבה זו נועדה בעיקר להקל על ההגייה ולסמנה ביתר דייקנות מאשר בניקוד הטברני המסורתי.

17 חטף קמץ ("קמץ חטוף").

קמץ קטן, כלומר הסימן קמץ המופיע בטברנית בהברה סגורה בלתי-מוטעמת, מסומן תמיד בסימן חטף-קמץ: בְּחֻכָּמָה (1; 1); בְּחֻכָּרִי (2.1; 36); כָּל (3.3; 3).

28. ניקוד דומה גם בכ"י קאופמן, ר' ר"ה א, א.

42א, 42ב ועוד (לרוב); וּמִרְדְּכִי (5; 53ב, 58א); קֶקְקֹד (9.83; 121ב); אֲזִי (13.2); 200ב).

17.01 שווא מסומן בצד קמץ קטן גם לפני הכפלה: וּתְחַנֵּיגוּ (3.1; 40ב); פְּעִי (9.61; 100א).

17.02 וכן בהברה שנפתחה: בְּמִאֲזִי (5; 57א); בְּמִאֲזִים (9.53; 97א).

כבר נזכרנו ע"פ אִי־ההבחנה בין קמץ לפתח במחזור, שקמץ גדול נהגה כ־a בפי הנקדן. עם זאת ידוע, שקמץ קטן נהגה כתנועת o בכל המבטאים²⁹. ואמנם כך מוכח גם לגבי הגיית נקדן המחזור ע"פ הכתיבים של הצורות הנ"ל בחולם (מלא וחסר). למשל: לְקֹדְשֹׁ (9.3; 84ב); צֹרְכִי (9.82; 117א); בְּאֹבֶדֶן (9.61; 101א); עֲרֵלָה (12.4; 166ב); בְּקֶרְאִי (13.2; 199א); לִירְבָּעַם (13.51; 215א). ולהפך, חולם מוחלף בסימן חטף-קמץ הנ"ל: וּלְעֵלְמִי (2.1; 37א); וַיִּשְׁטֵם (4.3; 50א); אֲשַׁכֵּל (8.1; 72ב. 225א ועוד).

לפיכך, כדי להבחין בניקוד בין שתי האיכויות של הסימן הטברני קמץ בהגייתו של הנקדן, זקוק הוא לסימון נפרד לאיכות o. הבחן זה בא לידי ביטוי ע"י שימוש בסימן החטף-קמץ.

אף הגייה זו, המבדילה בין קמץ גדול a לקמץ קטן o, נודעה אח"כ כהגייה "ספרדית", וגם לה יש הקבלה דווקא בניקוד הא"י, שהרי בו כידוע סימן אחד לקמץ הקטן ולחולם.

לסימון כזה להגייה זו יש עדויות קדומות³⁰, וכבר רב האי גאון בבבל ממליץ על סימון נפרד זה כדי להבדיל בין קמץ קטן לקמץ גדול³¹. ור"ש אלמולי, מדקדק בן המאה ה־טז, עדיין מעיד, כי ניקוד זה "הוא טעות נפל בכל הספרים הנדפסים ונמשכה הטעות מספרי אשכנז וצרפת"³². ואכן שכיח סימון זה בכתבי־יד רבים של המקרא ושל מחזוריים מצרפת ומאשכנז³³. סימן הגייה זה כונה בזמן מאוחר יותר "קמץ חטוף"³⁴, כדי להבדילו מחטף-קמץ, ומן הדין שנשתמש בו גם אנו.

29. ר' ח' ילון, שבילי מבטאים, קונטרסים א (תרצ"ז-ח), 64.

30. מלבד שכיוותו של הסימן בכ"י שלמקרא, ר' קאהלה ב־HG, 101–102, בהם נדון עוד להלן.

31. ע' א' בנודיד, מנין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות, לשוננו כב (תשי"ח), 20; הנ"ל, חילופי בן-אשר ובן-נפתלי על פי בדיקה במקורות קדומים, בית מקרא ג (תשי"ח), 15–16.

32. הליכות שבא מהד' ילון, ירושלים תש"ה, מח-מט. וע"ש הערותיו של המהדיר.

33. ע' ח' ילון, עניגי לשון א (תש"ב), 32; א' בנודיד, לשוננו כ"ב (תשי"ח), 20. קמץ חטוף מצאתי גם בכ"י אחדים מאשכנז מהמאות י"ג–י"ד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, למשל: קטע מדברים 535⁴, נביאים ראשונים 654⁴, קטע מישעיהו 1123⁴, קטע ממחזור 1125⁴, מחזור משנת קע"ט 1114⁴, במחזור מהיידלברג 682⁴. כ"כ גם בהגדת דארמשטאט, ר' הפקסימילה Die Darmstädter Pessach-Haggadah, Leipzig, 1928. ילון, שם, שם, הערה 9, מצטט את תשובות תלמידי מנחם שעל פיהן מסתבר שגם בספרד נהגו כך, לפני שנקבעה שם שיטת בן-אשר. ואכן אפשר למצוא קמץ חטוף בהגדת סאראייבו, שמוצאה מספרד, ר' הפקסימילה בהוצאת מסדה, ת"א-ירושלים [תשכ"ג].

34. ע' אברהם דבלמש, מקנה אברם, ויניציאה רפ"ד, פרק בצורות הנקודות, ע' [65]; עיין ילון, שם, 31.

*קמץ חטוף- נהוג גם בכרך ב'.

17.1 כבר עמדנו על כך, שניקוד החטף-פתח והחטף-סגול במחזור מורה כנראה על אי-הנעתן של הגרוניות החטופות (9). לעומת זאת השימוש בחטף-קמץ לסימון הגיית σ של קמץ קטן מיוסד על כך, שחטף-קמץ נהגה σ . לכאורה מופרכת מכאן הסברה, שכל החטפים (כביצועים של גרוניות נחות) לא הונעו בהגייתם של אנשי אשכנז. ח' ילון³⁵, טוען שגם חטף-קמץ הרי הוא כשווא, ככל החטפים, אך הזהות של סימן זה עם סימן הקמץ החטוף גררה שישו אף בהגייה ולבלבול בכה"י ובדפוסים האשכנזיים. ניקוד מחזור וורמייזא מחזק את סברתו. אמנם בראש תיבה מורים כתיבים אחדים על הגיית σ של חטף-קמץ: עופרים (3.4; 47א); עומרים (9.22; 183א); אך אין בהם כדי לסתור את הסברה, שחטפים של גרוניות נחות מיסודן לא נהגו, א"כ ילון מביא דוגמאות גם להמרת חטף-קמץ בחטף-פתח בראש תיבה, וביניהן תיבת עפרים-הנ"ל. חטף-קמץ בתוך המלה, היינו כביצוע של היעדר תנועה בטברנית, מצאנו בתבה אחת בלבד בכתיבו של הסופר המורה על הגיית σ : תעורץ (4.3; 51א). אולם דוגמה בודדת אינה ראייה בטקסט הגדוש כתיבים מלאים! לעומת זאת אתה מוצא חטף-פתח תחת חטף-קמץ: טהרה (12.4; 165ב)³⁶; וצהרים (8.3; 76 ועוד); תארי (8.2; 74א). לפיכך אפשר להניח, שחטף-קמץ נהגה אף הוא כשווא, וכמו שתחת חטף-סגול מניקד תמיד במחזור חטף-פתח, כן גם חטף-קמץ מסומן לעתים כחטף-פתח. ולפי שסימן זהה שימש גם לחטף קמץ וגם לקמץ קטן, שגה הנקדן וניקד חטף פתח [=חטף-קמץ] במקום קמץ קטן [=קמץ חטוף]. וכך נמצא: תרבות [הייד' 37 146; תרבות] (9.93; 137ב); תכמה (12.54; 179א); תדשיכם (מוסף; 71א); פקרבן (6.1; 59ב) – כדוגמת הניקודים התמוהים שמביא ילון.

אמת, נאמר לעיל, שסימון קמץ חטוף- מיוסד על כך, שחטף-קמץ נהגה σ , אך אין בכך כדי לסתור את הנחתנו, שנקדן המחזור הגה אותו כשווא. חטף-קמץ לסימון קמץ קטן מסורת קדומה הוא. כפי שנראה להלן, כלול סימן זה בשיטת ניקוד כללית קדומה יותר, המשתקפת בניקוד המחזור, ובמקורה היה בוודאי זהה בהגייתו כבצורתו לחטף-קמץ. זהות פונטית זו הייתה תנאי הכרחי לסימון הקמץ החטוף- במקור השיטה, אך אינה מחויבת בהגייתו של נקדן מחזור וורמייזא. שסימן זה בה לו במורשה ובמסורת. חטף-קמץ מקורי נהגה בפיו מן הסתם כשאר חטפים, כפי שמעידים

כך מכונה קמץ קטן גם ע"י אליהו בחור, אם כי מניקד הוא קמץ רגיל, ר' ס' הבחור, כו ע"א, מהד' פראג, תקמ"ט. סימון חטף-קמץ במקום קמץ קטן מצוי פה ופה בס' התשבי שלו, איזנא, ש"א. א' בנודיד משתמש גם הוא במונח זה, ר' על ניקוד תמוה של פיוט אחד, תרביץ כט (תש"ך), 251.

35. ילון, שם, 32–34.

36. גם ילון, שם מביא דוגמה זו. למען האמת זהו ניקודה של התיבה בל"ח בכ"י קאופמן, בניגוד לניקודה במקרא טהרה, וכך בסופו של דבר ניקד אף ילון עצמו במשנה שבניקודו (להלן הערה 48).

37. מכאן ואילך שימש קיצור זה לציון הגרסה המקבילה של מנהג אשכנז בדפוס, ע"פ מהד' וואלף היידנהיים, הנובר תקצ"ז–תקצ"ט. מראה המקום הוא לחלק המקביל למ"מ שבכה"י.

חילופיו בחטף-פתח, ואילו הוהות הגראפית בינו לבין ה-קמץ החטוף-גרמה גם לחילופיו של זה בחטף-פתח בדרך שיבוש.

*בכרך ב' נהג, כאמור (9), חטוף טברני, וע-כ אין מקום לחילופים כאלה.

18 סימן רפה:

18.1 הנקדן מקפיד לסמן סימן רפה מעל לבגיד כפֿת בצורה המקובלת בכתבי יד שבניקוד טברני, היינו, קו מאוזן מעל לאות. אף על פי שאין ההבחנה של קמץ/פתח ולמרות שימוש ההכפלה, נשמרת בקפדנות ההבחנה בריפוי ודיגוש. הבחנה זו מעידה מן הסתם על הגייה כפולה לא רק של ב, כ, פ, אלא אף של ג, ד, ת: הִיָּתָה (8.2; 74); עִמָּדָה (9.21; 82); לְחִשְׁכָּן (9.53; 97) ואפילו אחרי שוא־מרחף: יַעֲמָדוּ (שם; 95). עם זאת אין ריפוי בגיד כפֿת בראש מלה לאחר מלה המסתיימת בתנועה כגון: תמכו כָּבוֹד [הייד' 217: כָּבוֹד] (12.34; 154), ואפילו בציטוט הכתוב: מי כָּמוֹךְ (אתה גבור; 164).

סימן הרפה בא גם מעל לאותיות אחרות, מלבד בגיד כפֿת:

18.2 לא מעטות התיבות שיוֹד עיצורית תוכית באה בסימן רפה מעליה: בְּרִיָּה (7.3; 68); מְלָכִיּוֹת (7.4; 72; 9.82; 117); עֲצוּיָה (9.91; 127); וְחִיּוֹ (12.34; 162) ועוד.

שתי דוגמאות לסימן בעל הוראה דומה מעל ויֵי: לְנִרְיָהֶן (מלך רחמן; 114); תִּירוּשִׁי (בסוף תיבה! 9.93; 132).

18.3 סימן רפה מצוי פה ופה גם מעל לעיצורים אחרים, תמיד כשלפניהם תנועה או חצי תנועה (שוא נע):

מעל לנֹן: רְפִשִׁינֹ (3.3; 42); בְּמֵאנֵי (שם; 43); קִנִּים (13.46; 212).
מעל למֵם: נִשְׁמָה (6.1; 59); יָמִים (8.3; 76); הַנְּשָׁמִים (12.54; 179).
מעל ללמ־ד: חִילֹ (4.3; 51); חָלִים (7.3; 69); הַחִילֹ (9.83; 124).
מעל לאותיות אחרות: לְבִדְיָה (8.4; 78); נִשְׁמָה (לעיל, מעל למֵם. הקו משתרע מעל שתי האותיות. קו משותף כסימן רפה מעל לשתי האותיות בגית כפֿת סמוכות מקובל במחזור).

*סימני רפה כגון אלה, שהם בגדר שרידים בלבד בכרך א', שכיחים ביותר

בכרך ב'. הסימן אינו סדיר, אך מרובה מאד:

18.2 *סימן הרפה משמש לסימן יוֹד עיצורית תוכית בלתי־מוכפלת וויֹ עיצורית תוכית וסופית בלתי־מוכפלת: הגוֹם (א22); לְחִיל... וְלִיל וכו' (120); יַצוּרִי (א46); בְּשִׁלְהָה (א137).

18.21 *סימן רפה מעל לה־א בסוף תיבה מסמן היעדר־עיצוריות ³⁸ (ה־א

38. סימן זה רגיל גם בכ"י טברנים מסורתיים של המקרא, למשל נביאים ראשונים מספרד מן המאה

עיצורית נחה מסומנת כאמור במפיק תחתון: שִׁמְחָה (19א); בְּנֶה (31א); סִפְפָה (39ב). 18.3* סימני רפה מסומנים לרוב מלבד מעל בגיד כפית גם מעל ליתר האותיות, חוץ מן א, ח, ע, ר, ש. סימני הרפה שכיחים מעל לאותיות ז, ט, ל, מ, ג, ס, צ, ק בלתי-מוכפלות לאחר תנועה או חצי-תנועה (דוגמאות בודדות גם לאחר אפס-טעונות חקירה מיוחדת). דרך משל: עוֹ (15א); וְאִזְרַח (48א); וְשִׁקְטָה (18א) פְּחֻנֶּט (33א); יִפְשְׁלוּ (20ב); קָלָל (97ב); וְעָמָו (37א); רָמִים (100א); גְּזִים (96א); עוֹזִים (175א); וְסַעְרָה (79א); בְּמִסְלֹלָיו (90א); יֶאֱצִי (120ב); אֶנֶק (33ב); שְׁחָקִים (35א).

קרוב לוודאי שלסימנים אלה אין משמעות פונטית; מכל מקום אין בידינו כל עדויות והדים לכך. לגבי ויז וייד סימן הרפה בא לציין את עיצוריות של אותיות, העשויות לשמש גם כאימות קריאה, או שמא לסמן היעדר הכפלה של ויז וייד עיצוריות.³⁹ לגבי שאר האותיות יש בסימוני הרפה הקבלה לכללי ריפוי בגיד כפית, אך אין יסוד להניח, שאף לגביהן כרוך הדבר בשינוי איכותי. נראה, שאין סימן הרפה מעל לאותיות הנל אלא סימן עזר שבא להורות על המבנה ההברתי של המלה. אין זה אף סימן להיעדר הכפלתם של העיצורים, שהרי אם כן הדבר, היה לו לבוא גם מעל עיצורים פשוטים בראש מלה או לאחר הברה סגורה. מניקוד כתבי-יד אחדים של המקרא אנו למדים, שסימן סימני רפה מעל לאותיות הללו הוא רק חלק קוטבי בלבד משיטה הכוללת מלבד סימני רפה גם סימני דיגוש.⁴⁰ דיגוש מופיע, מלבד לציין ההכפלה, בכל אות חוץ מן הגרוניות ומן הרי"ש בראש מלה או אחרי הברה סגורה, היינו, כשאין לפני העיצור תנועה או חצי-תנועה, והריפוי בא ביתר המקרים, ממש כדרך בגיד כפית.⁴¹ הדעת נותנת, שאין סימנים אלו אלא סימני עזר המציינים הברה סגורה (דגש לאחריה) ופתוחה (רפה לאחריה), והבחנה בין גראפמים זהים נושאי איכויות וכמויות שונות, שווא נע [חצי תנועה] (רפה לאחריו) ושווא נח [היעדר תנועה] (רפה מעל לעיצור המנוקד בו; דיגוש לאחריו).⁴² לפי זה נראה, כי במחזור וורמייזא,

הי"ג, כ"י ירושלים 1112 4°; קטעים מתורה והפטרות כנ"ל, כ"י ירושלים 4034 8°; נביאים ראשונים מאשכנז מן המאה הי"ג 654 4° ועוד.

39. כפי שסובר ש' מורג לגבי קודקס רויכליניאנוס המנוקד בצורה דומה, ע' 220, JSS 4 (1959), אמנם בדוגמאות משרידי השימוש ברפה מעל ליריד בכרך א' יש אחדות שבהן הי"ד מוכפלת.

40. ע' 57* P. Kahle, MdW, II, ועוד. על כ"י אלה ושיתם בכללה להלן בפרק ט'.

41. כך קודקס רויכליניאנוס של הנביאים, ע' S. Morag, The Vocalization of Codex Reuchlinianus, 220, 226-227 JSS 4 (1959), עם חריגים מסויימים, ע"ש, 222-224. התיאור של שפרבר (להלן הערות 96,42) מוטעה ביותר, כפי שהוכיח מורג שם.

42. מורג צודק בטענו כי הדגש מציין, שההברה הקודמת סגורה, אך טועה בהוסיפו, שהרפה מציין שהיא פתוחה, וכי הדיגוש מסמן את גבול ההברה (שם, 226-227), שהרי כדוגמת כרך ב' של מחזור וורמייזא כן גם בקודקס רויכליניאנוס סימני רפה מצויינים גם מעל שווא נח בגוף ההברה ולאחר חצי תנועה. כך למשל: פְּחֻנֶּט (יר', ב, י) יִקְשִׁים (שם, ה, כז) הָנוּ (שם, ג, כב) וְאֶלְקָנָה (שם, ז, ו) ע"פ הפקסימילה שבמה' שפרבר Codex Reuchlinianus, No. 3 of the Badische Landsbibliothek in Karlsruhe, Copenhagen, 1956 (Corpus codicum hebraicorum medii aevi, II). כך גם בכ"י פרמה 2808 של נ"ך שבאותה שיטת ניקוד,

בעיקר בניקוד כרך ב', בא לידי ביטוי רק חלק השיטה, שאילו היה סדיר, היה בו כדי ליצג למעשה את מטרת השיטה במילואה. שהרי די בכך, שסימני הרפה מסמנים הברה פתוחה או שווא נע לפנייהם ושווא נח תחתיהם, כדי להורות על החלוקה של כל המלה. ולפי שכבר ראינו שנקדני שני הכרכים משתדלים להבחין בין גראפמים זהים, המייצגים איכויות שונות (כגון בין קמץ קטן לגדול, ובין שווא נע לנח כאן), אף אף כאן ויתרו על סימון הדיגוש כדי למנוע זהות בינו ובין הדגש המכפיל.

19 הוכחה פנימית, ששיטת הריפוי חלק קוטבי היא משיטת דיגוש וריפוי, הם אותם שרידים מועטים של דיגוש "קל" באותיות מלבד בג"ד כפ"ת, בעיקר בראש מלה: הַעֲלֵם (12.31; 151א); לא (13.2; 200א); לְיָתֵן (13.51; 214א); לָפֶל (9.93; 132ב); מִתֵּן (9.42; 89ב) ע' גם מהומה, תְּרוּמָה להלן (28); נוי (9.73; 112א); נָמַס (9.93; 130ב); נָצַח (12.7; 186ב); סְבִיבוֹת (13.57; 160א); צוּיֵד (9.23; 83ב); קָדְשֵׁנו (והשיאנו; 99א).

* שרידי דיגוש גם בכרך ב': כְּהִבְשַׁח (120ב) ט; נוֹגִים (175א) ט; מֵת (199א).

20 סימון שווא בסוף תיבה:

20.1 וי"ו עיצורית בסוף תיבה מנוקדת בדרך כלל בשווא, ללא התניה בתנועה הקודמת: צִן (3.3; 42א) ט; זִין (5; 57ב) ט; תִּירוּשִׁין... וכו' (9.93; 132א). נראה, שהשווא מסמן את עיצוריות הוי"ו בסוף תבה⁴³.

* הניקוד רגיל גם בכרך ב'.

20.2 דוגמאות בודדות לניקוד שווא תחת ח"ת נחה בסוף תיבה: מְזַבֵּחַ (9.12; 80ב); קֶחַ (9.83; 125ב); נָח (12.34; 158א).

* בכרך ב' מסומן שווא תחת ח"ת וגם תחת ע"ן נחות בסוף תיבה בדרך קבוע. כ"כ תמיד אחרי פתח-עגובה המסומן מתחת לוי"ד שלפניו: להוֹשִׁיעַ (46א) יוֹרֵיחַ (74א). אף ניקוד זה מצוי בכ"י שונים של המקרא⁴⁴.

20.3 דוגמאות בודדות לסימון שווא תחת עיצורים נחים אחרים בסופי תיבות: תחת פ"א סופית לרוב, למשל: בָּאָף (3.3; 42ב); אֶרְדּוּף (9.93; 134א). כרך ב': נִדָּף (90א). וכן: עֶמֶד (6.3; 62א); וְהַכְּבִיד (9.91; 127ב); עֲשִׂיתָ (8.2; 74א).

(הסיום יבוא)

למשל פָּנָה (קה' ה, ז) וְלָרָעָה (שם, ט, ב) לְמַעַן (איוב מב, י) ע"פ הפקסימילה שהעביר שפרבר באותה סדרה Codices Palatini II. The Parma Bible, Part II, Copenhagen 1956. בכ"י זה מרובים גם סימני הרפה לאחר הברה סגורה, המצויים גם במחזור וורמס, הטעונים בדיקה מיוחדת.

43. ניקוד זה מצוי גם בכ"י של המקרא (מלבד בקבוצה שתידון בפרק ט' להלן). ר' C.D. Ginsburg, Introduction to the Massoretico-critical edition of the Hebrew Bible, London, 1897, no. 3, 7, 11, 18, 20, 28, ועוד. קאהלה הוא שסבר לראשונה, שלציון העיצוריות הוא נועד, ר' HG 110. גם מורג מנקמך כך ר' 44. ראה קאהלה ב- HG 109. JSS 4(1959), 219.

מחקר השמית הצפונית-מערבית בימינו

1. מפעל ראשון במינו הריהו ספרו של Garbini¹ – ניסיון ראשון לסקור כאחד את כל הלשונות והניבים השמיים הצפוניים-מערביים. תפקיד דומה לזה לכאורה נטלו על עצמם Harris² ו-Rosenthal³. אך אלה – כל אחד מהם ייחד את מחקרו רק למקצת הניבים האלה, וכל אחד הלך לשיטתו הוא. הריס בדק, מתוך בירור האיסולוסות, את מערכת הכנענית (לרבות האוגריתית לשיטתו) והעברית, ורונוטל סקר את המחקר בכל הניבים הארמיים עד ימינו, בהעריכו בעיקר את המחקרים, הפרסומים ואת הבעיות העיקריות של כל ניב וניב. בצדק מדבר המחבר שלנו בשבח שתי העובדות כאחת (עמ' 9).

המטרה שהציב לו המחקר הוא בירור טיבם של כל הניבים האלה ויחסם אהדדי. האם האוגריתית ברייה בפני עצמה היא, כדעת Goetze, או ניב כנעני, כדעת הריס? ומהי הכנענית? כל שאינה ארמית כדעת Friedrich? אך הן הארמית גופה אינה מוגדרת כהלכה, כפי שמוכיחה בעית הכתובות של יאדי. והאם בכלל יש מקום להנחה של החלוקה הזאת לכנענית ולארמית גם באלף השני לפני סה"ג, או לאו, כדרך שטוען Moscati (9–12)? לשם בירור בעיות אלה וכן לשם הבהרת תולדות השמית הצפונית-מערבית נתחבר חיבור זה. אף אין הכוונה לדקדוק משווה, אלא לחיבור היסטורי לשוני על הפונולוגיה והתצורה של הניבים האלה, החל מן האלף השני לפני סה"ג ועד ראשית סה"ג (שם). הדין היה נותן אפוא, כי השיטה שבירר לעצמו גרביני תהיה שיטת הריס, היורד אל הלשונות גופן, ולא תמיד נכון להסתמך רק על כלי שני – מאמרים ומחקרים של הזולת. ואילו מחברנו, כפי שייזכר הקורא, צייר את תמונתו קודם כול על סמך כלי שני, ולחלוחית של ידיעת המקורות גופם אינה מסגולותיו הבלטות של הספר.

ולכאורה אין תמה בדבר: הן משהציג לעצמו את המטרה שהציג, כמעט לא היה מנוס מן השיטה הזאת. ספק גדול, אם יש היום חוקר, שהוא בן בית בכל הניבים הנ"ל, ואשר יש לאל ידו להקים בניין רב ממדים זה, בלא להשתמש בחומר ובלבנים של זולתו. לא זו בלבד, שהחומר כולל ניבים מניבים שונים, אלא שהוא חייב לחפש אחריו גם בתחומים שכנים, השונים גם בכתבם תכלית שינוי מן החומר של תחומו, החל מן הכתב המצרי מכאן וכתב היתדות מכאן, ומבעד לכתב העברי עליו להגיע עד לתעתיקים היווניים והרומיים של העברית (והארמית).

גלוי וידוע, כי דרך זו עשויה להיות מסוכנת ביותר. לא אחת נוכח החוקר לדעת, כי ספר הדקדוק הטוב ביותר אינו שקול כנגד ידיעה ראשונית של הלשון המתוארת, והכישלונות בלתי נמנעים הם. קל וחומר, אם הכלי השני גופו אינו מן המעולים, וקל וחומר בן בנו של קל וחומר, אם המשתמש בכלי שני זה בהול במלאכתו, ובדעתו להקיף בזמן קצר תחום רחב ומגוון.

1. G. Garbini, *Il semitico di nord-ovest*, Napoli, 1960.

2. S. S. Harris, *The Development of the Canaanite Dialects*, New Haven, 1939.

3. F. Rosenthal, *Die aramaistische Forschung etc.*, Leiden, 1939.

2. המחבר פותח בסקירת טיבם של המקורות (12–15). החומר שהוא דן בו: תעתיקים במצרית ובאכדית (אמורית), האוגריתית, הכנענית-הפניונית, העברית המקראית – לרבות כתובות – ואף לשון חז"ל. הארמית מקיפה את הכתובות הארמיות (המחבר פרסם עבודה שקדנית על לשון הכתובות הארמיות הקדומות ארבע שנים לפני פרסום הספר הזה⁴), הארמית המקראית, הארמית של יב – כלומר כל הארמית הממלכתית, לרבות נבטית ותדמורית, ולא נפקד מקומה אף של הארמית שבמגילות ים המלח.

3. הדיון גופו נפתח בבירור הפונימות העיצוריות, ומהן בדו-שפתייות /m, p, b/. בחצי האלף השני כאילו רומזים תעתיקים מצריים על הגייה חוככת של /p/, שהם מעתיקים /f/. ברם המחבר גופו מעיר: 'אך ייתכן, שאין זה אלא תוצאה של חוסר יציבות של הרישום המצרי'.

אשר לדעת המחבר, בדבר השורש העברי 'כפש' = 'כבש' (21), שכביכול מעידה עליה הגלוסה הכנענית (מאל-עמרנא) – הרי לא הבין את דברי Peiser שהוא מביא. אין גלוסה כנענית כזאת. המעיין יווכח, כי דברי פיזור מכוונים לשורש האכדי kab(b)āšū⁵. באוגריתית רושם גרביני דוגמה של דיסימילאציה של 'פען' = 'פעם' (21 למטה). העניין מסובך יותר. שכן ליד 'פען' = 'רגל' מצינו גם 'פאמת' = 'פעם' (זמן) העברית! לפיכך יש מקום לשאלתו של Gordon⁶, אם 'פעם' העברית אינה מזיגה (blend) של שני השרשים 'פאם' + 'פען'. מאידך מסתבכת הבעיה מן הצד הסימנטי, השווה 'רגל' בשתי ההוראות (גירדון, שם), והשווה מלים מעין 'יד', 'פה' בתפקיד זהה; וצ"ע.

מסופק אני, אם בפרשה זו נתקבל דעתו (22), המבחינה בתקופה הנידונה שלושה אזורים. האזור הראשון – ה'כנעני' – נטייתו לביצוע חוכך. המקור: התעתיקים המצריים. אך הוא גופו העיר כנ"ל בזהירות (20), ש'אולי אין כאן אלא חוסר יציבות של הרישום המצרי'!

ואילו האזור השני – ה'אמורי' – נאמן, לדעתו, למצב הקדום. אך באזור השלישי – אוגרית – גרם הסובסטרט והפאראסטרט של אסיה הקטנה לבלבול של /p/ : /b/. אף כאן קשה לומר, כי דעותיו מאוששות ביותר. האזור ה'אמורי' ידוע לו רק מתוך פחות מ-30 שמות שב־Mari שהסתמך עליהם (מאמרו של Jean, שם, עמ' 19), הבנויים מפחות מ-20 שרשים, בעלי /b/ או /p/. ואילו באוגריתית נמצא פחות מ-15 חילופים בטוחים⁷, מסך של כ-350 (!) שרשים בעלי /b/, /p/, המופיעים כ-600 – 700 פעמים; כלומר יחס החילופים אשר לשרשים הריהו פחות מ-5 אחוזים! כיצד יכול הוא אפוא לצפות ב-20 השרשים של מארי אפילו לדוגמה אחת של חילוף? אך ההשוואה פרובלמטית גם מבחינה אחרת. כידוע, בכתב היתדות משמשים סימני ההברות המסתיימות בעיצור קולי גם בשביל המקביל הלא-קולי,

4. G. Garbini, *L'aramaico antico* (ANLM, serie viii, vol. 7, fasc. 5), Roma 1956.

5. ZAW 17 (1897), p. 351.

6. C.H. Gordon, *Ugaritic Manual*, Roma 1955. עמ' 36 הערה 3, וראה אף *Orientalia* 1956, עמ' 434.

7. גרביני עמ' 1, מונה גם את ה'ברדל'. אך מאחר שהמילה אינה שמית, אין בה כדי ללמד מבחינה זו.

– אשר למספר החילופים עיין במקור המצוטט שם ע"פ גרביני.

כגון ab/p ⁸. החוקרים אינם מציינים כפילות זו, כשהם בטוחים מהו השורש שלפניהם. נמצא לפי זה, כי שם מעין $la - \check{s}u - ub - Il$ במארי אפשר לקרוא גם $la - \check{s}u - up - Il$. עובדה זו, שכנראה לא הייתה ידועה לגרביני, מבטלת אפוא במידה לא-קטנה את מסקנותיו לגבי מארי.

ומן הצד השני: מה מאלץ אותנו להניח, כי בחילופים אלה יד הלועזית באמצע? כידוע מצויים חילופים כאלה גם בלשון חז"ל⁹, במנדאית¹⁰ ובניבים ארמיים אחרים. ובניב מעלולא כידוע כל $/b/$ (דגושה) $< /p/$ ¹¹. האם חייבים אנו להניח פעולת שכבה לשונית וזה בכל התחומים האלה?

4. פרשת הביצוע של בגיד כפית בעברית ובארמית. – איני יכול לומר, כי דיונו של המחבר בבעיית הביצוע הכפול של בגיד כפית, הקשה והרפה (22–24, 26 ועוד), יש בו משום התקדמות בפתרון בעיה זו. בגלל חשיבותה של הבעיה, ראוי שניחד לה בירור משלה. אתרע מזלה, וכבר בפתיחת הדיון נכשל גרביני באי-הבנה. הוא קובע (22): ההשערה של הרים, שנתקבלה ע"י פרידריך, כי $/p/$, $/b/$ (וכן אחיהם) היו מבוצעות כחוככות אחרי תנועה כבר בראשית האלף הראשון לפני סה"נ, אינה נראית לגרביני. המעיין בדברי הגל נוכח עד מהרה לדעת, שהם לא אמרו את שגרביני שם בפיהם¹².

אך חשובה מן העניין הנידון היא הבעיה גופה, כדברי גרביני (24): "הנוסח המסורתי של המקרא מציג ביצוע זה (הביצוע המותנה של בגיד כפית) ... מצד אחר, התעתיקים האכדיים, היווניים והרומיים אין בהם רמז של ביצוע פוניטי כפול של העיצורים האלה ... ולבסוף – הרבה סימנים רומזים לכך, שהביצוע הפוניטי, לפחות של $/p/$, בראשית האלף הראשון לספירה תמיד חוכך הוא. מכאן, כי $/b/$, $/p/$ שהתקיימו בתור כאלה במשך חלק הגון של האלף הראשון לפני הספירה, החלו להתבצע כחוככים בתקופה מסוימת ... וביצוע זה לא היה מותנה במעמדן" (כלומר לא רק אחרי תנועה). הוא ממשיך: "הרסטיטוציה של הביצוע הפוצץ אחרי עיצור הריהו מעשה מאוחר של בעלי המסורה, הנעשה, אגב, לא בלי חוסר עקביות, כפי שמראה מציאותו של החוכך אחרי עיצורים (התופעה המכונה "שווא מרחף")". והוא הדין, לדעתו, בארמית המקראית (25–26; וראה עמ' 39 ביוסוס שונה).

דעות אלה אשר לעברית המקראית, דעותיו של Kahle הן (גרביני מצטטו שם). קאהלה טוען זה יותר מארבעים שנה, כי בעלי המסורה, שלא כשם, מהפכנים היו, והם הנהיגו רפורמות מרחיקות לכת בעברית המקראית. הוא מסתמך בנידון זה על

8. R. Labat, *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris, 1959, p. 16, 17, וראה אף גרביני עמ' 20.

9. M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927, עמ' 31 למטה; וראה י"נ אפשטיין,

מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ה, עמ' 1220–1223.

10. Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875, עמ' 47–48.

11. A. Spitaler, *Grammatik des neuaramäischen Dialekts von Ma'īlā*, Leipzig, 1938, p. 15. e, f, g.

12. הרים, עמ' 66–67: $/d/ > /z/$. Time probably after early. כלומר *terminus post quem*, אך אימתי –

אינו קובע. פרידריך, עמ' 17–18, שוקל אפשרות של השפעה ארמית, ובכן שוב אין מקום לחשוב על ראשית האלף. A. E. Speiser, *Introduction to Hurrrian*, AASOR, vol. xx (1940–41), p. 60–62. סבור, כי התופעה קדומה

ומקורה בחורית; וראה אף הערת ב 10, n. 5, BASOR 74.

שלושה עמודים, ובהם פרשת בגיד כפית¹³. היום יש לומר בפה מלא, שכל העמודים האלה התמוטטו כלייל¹⁴. יש להצטער, שגרביני קיבל את דבריו בלא להרהר אחריהם. בייחוד מתמיהה עובדה זו, מאחר שהרגיש גרביני כנראה יפה בפרכה חמורה בתורתו של קאהלה (ראה להלן).

אך קודם כול, דומה, כי יש בידינו רמז ברור מתקופה הרבה יותר קדומה לביצועו החוכך של כ"ף ותי"ו, או של אחת משתיהן, גם כשהן דגשות: *εὐθὺς*, *εὐθὺς* היווניות¹⁵, השאולה מן העברית-הכנענית 'כתן', *כְּתָנָה* בעברית (לפי הנוסח השומרני של החומש 'כיתנת'). הצורות היווניות מוכיחות, כי אחד העיצורים מנוסף היה (האם אי אפשר להניח, כי שניהם מנושפים היו, אלא שהנישוף התבטל מתוך הנטייה הידועה ביוונית *Hauchdissimilation*, המבטלתו באחד מהם?). [ידידי, פרופ' ח' רחון, העירני שכיוונתי לדעתו בהצעת זו^{15א}].

אך נקבל נא לפי שעה את דעתו של גרביני (שהיא, כאמור, דעת קאהלה). מן הראוי היה, שיהרהר גרביני בשאלה (אשר שכח קאהלה להציגה לעצמו במקרה זה): מה עורר את בעלי המסורה לעשות רסטיטוציה? הן בלשנות שמית בודאי לא למדו! ומניין ידעו, כיצד לנהוג ברסטיטוציה זו? לפי איזו דוגמה?

אף דבריו של גרביני על 'השווא המרחף' תמוהים הם ביותר: הן כל הקרוב אצל דקדוק עברי מדעי יודע, כי השווא ה'מרחף' מופיע במקום, שבו לכתחילה הייתה תנועה, כפי שמתברר מתוך ההשוואה עם שאר השפות השמיות¹⁶.

כן, כידוע, מצויה היא אף בניבים הארמיים, כגון בסורית, אמנם במידה פחותה מאשר בעברית¹⁷. ובכן, עובדה זו מגבירה עוד יותר את תמיהתנו: נניח, כי לפי דוגמה, שנעלמה מאתנו, החליטו בעלי המסורה להקשות את היגוי בגיד כפית של א אחרי תנועה. כיצד ידעו לכוון, ו לא הקשו עיצורים אלו גם במקומות, שאמנם לא הייתה כבר תנועה או חצי תנועה (שווא נע) בימיהם, אך בימי קדם היה הייתה – היינו אחרי "שווא מרחף"?

13. למשל P. E. Kahle, *The Cairo Geniza*², Oxford, 1939, עמ' 179, וכן ראה שם בדבר הגרוניות

והתנועות הסופיות עמ' 164 ואילך.

14. Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, Madrid—Barcelona 1954.

עמ' 15 ואילך ובייחוד עמ' 61 ואילך בדבר התנועות הסופיות. וכן ראה להלן § 11.

15. E. Schwyzler, *Griechische Grammatik*, עמ' 268 מבאר את הצורה *εὐθὺς* שביוונית לעומת *εὐθὺς* האטית בתור *einseitige Distanzmetathese* כלומר ה /b/ נעתקה ממקומה. שם עמ' 64, למטה נראה, כי הוא מפקפק במוצאה השמי של התיבה הזאת. (ראה על השורש (E. Löw, *Die Flora der Juden*, II, Wien, 1924, p. 210). מכל מקום, מוכיח המבנה התנועתי, כי היוונים קיבלוה מן השמיים, ראה בנידון זה י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים, תשי"ט עמ' 356–357. המלה נמצאת כבר בכתובות המיקניות, ראה השני; וראה י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 91 ואילך.

15א. H. B. Rosén, *Eine Laut-und Formenlehre der herodotischen Sprachform*, Heidelberg

1962, p. 55.

16. ראה למשל, Bauer-Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle 1922, p. 209 e,

210 g.

17. ראה C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁵, Leipzig, 1938, § 63, סעיף קטן 1.

כאן יש, לכאורה, מקום לטעון: הארמית היא שהייתה הדוגמה והמופת, שלאורה הנהיגו את הרסטיטוציה של בגיד כפית (כללי הבגיד כפית בעברית זהים כמעט לכללים שבארמית, שאף בה יש הבדלים בין הניבים השונים). אך ברגע שאנו מזכירים את הארמית אין כבר מנוס מפרכה חמורה הרבה יותר. קודם כול: משונה הוא, שנרביני לא חש, כי הוא סותר את עצמו סתירה בולטת בפרשה זו. בעוד אשר לגבי הארמית המקראית דעתו, כנ"ל, כדעתו לגבי העברית, היינו, כי הביצוע הכפול מעשה ידי בעלי המסורה הוא (ראה 25–26), הרי באותו עמוד גופו (26), שורות אחדות אחר כך, מסתבר לדעתו, שהארמית הכירה את הביצוע הכפול של עיצורים אלה בערך בסוף האלף הראשון לפני סה"ג, כמוכח מן הניבים החדשים. משום מה יש צורך אפוא, ליחס את הביצוע הכפול שבארמית המקראית לבעלי המסורה, היינו למאות 7–8 לסה"ג? (וראה אף עמ' 39, בניסוח שונה מעט.) הרי ברור, שהקורא יקרא אף את הטקסט העתיק לפי המערכת הפוניטית השגורה על פיו, בלא להתחשב במערכת הפוניטית של מחבר הטקסט.

יתרה מזו: גרביני אינו מרגיש, שהערתו שם (2) יש בה כדי לבטל ביטול גמור את כל תורתו של קאהלה בנידון זה. הוא מעיר, כי התעתיקים היווניים של השמות בתדמור אינם יודעים את הביצוע הכפול (אלא אחד – חוכך – וראה להלן). והנה, כיצד הגיע קאהלה לכלל הדעה, כי בעברית לא היה אלא ביצוע אחד? הוא הסתמך על עדות בתלמוד (על כך להלן בסוף הסעיף הזה), על המסורת השומרונית (ראה להלן, בסוף הסעיף); אך האסמכתה העיקרית שלו היא: בניגוד לשבועים, שבהם תעתיק כפית אינו אחיד (אך גם אינו מותנה בביצוע הכפול של המסורת המקראית), הרי הטור השני של אוריגנס (המאה 2–3 לסה"ג) וכן תעתיקי היירונימוס אינם מכירים אלא $\chi = \kappa$ (כבוד $\chi\alpha\beta\omega\delta$, יפון $\iota\epsilon\chi\chi\omega\omega$); $\varphi = \phi$ (אפו $\alpha\phi\phi\omega$); $\theta = \tau$ (תפתל $\theta\epsilon\theta\phi\alpha\theta\theta\alpha\lambda$). כך הוא תעתיקם תמיד, הן של דגושים הן של רפויים במסורת שלנו (כמובן אין לברר דבר אשר לעיצורים בגיד, בגלל חוסר אותיות הולמות ביוונית). אך, כפי שהעיר גרביני בצדק בהערה הנ"ל, הרי התדמורית אף היא נוהגת בדיוק מנהג זה; לדברי Cantineau: "המעניין ביותר, שהתעתיקים היווניים מעתיקים כפית ע"י $\chi\phi\theta$ בכל המעמדות: בראש המלה, אחרי עיצור, בעיצור כפול, בדיוק כמו אחרי תנועה", כגון $\Sigma\epsilon\phi\phi\epsilon\gamma\alpha$ – צפרא = (צפור), בפ"א דגושה; $M\alpha\theta\theta\alpha$ – מתא ועוד¹⁸.

והוא הדין לסורית. דוגמה מאלפת ישמש התעתיק היווני של שמות האותיות בסורית¹⁹ (ומעניינת השוואתם עם הצורה היוונית!). כאן למשל פ"א $\varphi\eta$, כ"ף $\kappa\alpha\phi$, תי"ו $\theta\alpha\upsilon = \tau\alpha\upsilon$, מא"ב היווני הרגיל!). במלים אחרות: המצב בשני הניבים הארמיים האלה זהה, אשר לתעתיקים, למצב בעברית! אף על פי כן אומר גרביני, כמובן בצדק גמור, שהביצוע הכפול היה קיים בניבים הארמיים, והוא מתעלם אפוא מעדות התעתיקים! נמצא בהכרח, כי כשם שעדות התעתיקים אינה כשרה בנידון זה לגבי הארמית, כך אינה יכולה להיות כשרה לגבי העברית. כשם שאין הם מוכיחים, כי לא היה קיים ביצוע כפול בארמית, כך אינם יכולים להוכיח דבר זה לגבי העברית. דעתו של קאהלה בטלה אפוא ומבוטלת.

18. Cantineau, Grammaire etc., המצוטט ע"י גרביני, עמ' 38–39.

19. Th. Nöldeke, Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft, Strassburg 1904, p. 128.

ואגב, יש בידינו הוכחה נוספת לכך, על כל פנים לגבי הארמית, כי הביצוע הכפול היה תופעה של ממש בזמן כיבוש הערבים – שמות מקומות בארץ ישראל. אמנם בירור העניין אינו קל בתכלית, ואף יש לחזור ולבדוק את החומר מבחינה זו²⁰. יש לבדוק בעיקר את תעתיקי כ"ף, שכן דלית רפויה ות"ו רפויה לא יכלו להתקיים בערבית המדוברת (אך ראה להלן). ובכן כאן מוכיחים שני השמות *مخاس* – מכמס (ואולי) *صاخذ* – סלכה, כי הערבים שמעו כאן כ"ף רפויה²¹. אך אין אפילו דוגמה אחת של *خ* = כ"ף דגושה! מעין הוכחה זו לגבי דלית רפויה: *أزرع*, *زرع* – אדרעי²², ולגבי ת"ו רפויה *س* : עטרות = *عطروس*²³. וכן מוכיחים השמות הארמיים השאולים בערבית, כי הביצוע הכפול בארמית היה דבר של ממש²⁴.

אך מה בדבר השומרונית, שקאחלה מסתמך עליה, באמרו בפרשת בג"ד כפ"ת: "השומרונים אינם מקיימים גם היום את הכללים שקבעו בעלי המסורה. והם דבקים במבטא, המקביל בכללו למבטא שהיה מקובל בקרב היהודים בתקופה הקדם-מסורתית"²⁵? לכאורה דברים ברורים בתכלית.

אך דברים אלה בלתי מובנים לי בתכלית. שכן באותו מאמר גופו הוא אומר: "העברית שבפיהם (של השומרונים) לא הייתה שונה בעיקרה כבר לפני 600–700 שנים (מזו השגורה על פיהם היום). דבר זה מוכיחים מחקרים אחדים על העברית המדוברת בפיהם, שנתחברו בידי השומרונים בעברית"²⁶, ומקורו – מאמר של גלדקה²⁷. המעניין במקור זה עשוי לזכות בהפתעה לא קטנה: על יסוד כתבים אלה קובע גלדקה בפירושו²⁸, כי בתקופה זו ידעו השומרונים את הביצוע הכפול של בדפ"ת, שכן נאמר הדבר במקורות אלה בפירוש (ואגב, השתמשו במונחים העבריים 'דגש' 'רפה'!). הדלית הרפה, דרך משל, צוינה ב־ז! וגלדקה חוזר על דבריו אלה גם במאמר אחר²⁹.

20. הבדיקה האחת הידועה לי הריהי של G. Kampffmeyer, *Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien* (1892), ZDPV 15 עמ' 1–33, 65–116; שם 16 (1893) עמ' 1–71. על הבעיות שם 15 עמ' 8 ואילך, וכן בדונו בעיצורים השונים.

21. שם 15, עמ' 31. וראה הסברו של קמפפמייר למה *ك* – לפעמים כ"ף רפויה.

22. שם עמ' 21–20.

23. שם עמ' 90. ויש אף מסורת *عطاروز*.

S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden, 1886, p. xviii ff.; M. T. 24 Feghali, *Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban*, Paris 1918, p. 18–20.

25. Paul Kahle, *Opera Minora*, Leiden 1956, pp. 180–185: Die Samaritanen beobachten die von den Masoreten festgestellten Regeln auch heute nicht und haben eine Aussprache festgehalten, die der bei den Juden in vormasoretischer Zeit üblichen Aussprache in wesentlichen entspricht. (p. 181–2).

26. שם עמ' 180: ...das Hebräische bei ihnen schon vor 600–700 Jahren nicht wesentlich anders ausgesprochen worden ist. Das beweisen einige Abhandlungen über das bei ihnen gesprochene Hebräisch, die die Samaritanen in arabischer Sprache verfasst haben.

27. Th. Nöldeke, Über einige samaritanische Schriften die hebräische Sprache betreffend, *Göttinger Nachrichten* 1862, No. 17/20.

28. באותו מאמר עמ' 352 וראה גם עמ' 338 (= עמ' 16 ו-2 של התדפיס). וראה את הדברים גם אצל בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרוני I, עמ' 97 ואילך.

29. שם שנת 1868, עמ' 490: נסיגה מתמדת ניכרת במבטא השומרוני של בג"ד כפ"ת. המדקדקים מכירים

קאהלה שכח אפוא, מה קרא באותו מאמר, ומצטטו בתור סיוע! ברור אפוא, כי המדקדקים השומרונים מבטלים ביטול גמור את דעתו של קאהלה. שמא תאמר: כישלון של קאהלה הוא, ואין לחייב את גרביני שילך ויתחקה אחר מקורותיו כביכול של קאהלה. ייתכן, אך אם כן, הרי שיש להצטער, שנעלמה מעיני גרביני עבודתו של ז' בן-חיים (אשר קאהלה משום מה התעלם ממנה, אע"פ שנתפרסמה גם באנגלית³⁰). בן-חיים מדגיש³¹, כי הצורות efšem – 'בשם' ו efgirbu – 'בקרבו' וכיו"ב במסורת השומרונית, היינו [b] < [f], אינן מתפרשות אלא מתוך ההנחה, שהייתה בנמצא לשעבר בשומרונית בית רפויה, שהיום שוב איננה. ויתרה מזו: הוא מפרסם שם³² כמה מלים עבריות בתעתיק ערבי-שומרוני, שמצא בקטע כ"י (שהועתק, כנראה, במאה השלש עשרה), ובו ציין לתיז רפויה ודלת רפויה, שהיום אינן קיימות בשומרונית, כגון أشت = אשת (היום [iššat]), ويذبر = וידבר (היום [wyédebber]) – אך כ"ף וגימל רפויות לא צוינו – והרי זו עדות ברורה, שהשומרונית הכירה את שני הביצועים בשתי הפונימות /d t/ לפחות, אך במשך הזמן נשתקע הביצוע השני. הן גם במסורות היהודיות השונות נשתקע הביצוע הכפול במקצת פונימות אלה, עד אשר במבטא הספרדי לא נותר אלא בשלוש בלבד מן השש שהיו קיימות מלכתחילה.

האסמכתא מן השומרונית לא זו בלבד שהיא בטלה אפוא, אלא שהיא נהפכה לרועץ לתורתו של קאהלה, שכן אין הוא טוען את טענת הרסטיטוציה לגבי מסורת זו. אדרבא! היא, כביכול, הנאמנת ביותר.

נותרה, אפוא, בידי קאהלה אסמכתא אחת – דברי חז"ל³³, בבבלי ברכות טו ע"ב נאמר: 'תני עובדיה קמיה דרבא: ולמדתם (דב' יא, יט) שיהא למודך תם, שיתן ריוח בין הדבקים. עני רבא בתריה: כגון על לבבך, על לבבכם (שם ו, י; יא, יח), בכל לבבך, בכל לבבכם (שם ו, ד; יא, יט), עשב בשדך, ואבדתם מהרה (שם יא, טו, יז), הכנף פתיל (במ' טז, לח) – ומעין הדברים האלה בירושלמי ב' ד, ד. הדברים אמורים בקריאת שמע, שיש להזהר בה ולהגות כל אות כהלכה. והנה, לכאורה, אם הייתה הבית של 'עשב' רפויה, שונה מן הבית של 'בשדך' – והוא הדין לפי' של 'הכנף פתיל' – מה צורך יש לשים רווח בין הדבקים? ואכן, בשאר המקומות יש לנו תמיד עניין בעיצורים זהים ממש.

הפתרון לא בשמים הוא. אך תחילה נעיר לירושלמי ברכות ד, ד: 'צריך להתז' למען תזכרו' (במ' טו, מ). צריך להתז^{33א} 'כי לעולם חסדו' (כגון תה' קיח, א, ב'הלל'). ברי, שכאן אין שני העיצורים זהים; אך בשל תכיפות ההגה האי-קולי סמך לדלת הקולי, מתרחשת אסימילציה והסמך < זיין ובכח 'חסדו' < * 'חזדו', ואילו

עדיין את הנישוף בכולם, להוציא כ"ף ו-גימל (בלשונו: Fortwährende Rückschritte haben die Samaritaner gemacht in der Aussprache der Mutae בג"ד כפ"ת Die Grammatiker kennen die Aspiration noch bei ihnen

כ' und ג' allen, ausgenommen).

30. לעיל הערה 14.

31. עמ' 98.

32. עמ' 100.

33. קאהלה בספרו (הערה 13), עמ' 179.

33א. בשרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג, ניוארק, 1909, עמ' 7 הגרסה כאן 'להתיס'.

ב'תזכרו' זיין קולי < סמך אי־קולי בגלל הכיף³⁴. לפיכך הזהירו המתפללים להתני את העיצור הראשון.

ובכן, גם בנידון שלנו, 'עשב בשדך' 'הכנף פתיל' הדברים אמורים באסימילאציה, כלומר החוכך השני־שפתי [v], [f] מידמה ל-[b], [p] (או נשמט), כפי שיוכל להיווכח כל אדם, ההוגה את שתי המלים הללו בתכיפות, בלא חציצה. ואגב, אותה אסימילציה למעשה נזכרת גם במסורת מסוימת של הקוראן (9, 34), הגורסת במקום *naḥsibbihim - naḥsif bihim*³⁵.

אחרי שנתברר, שדעתו של קאהלה מופרכת מעיקרה, נותרה רק בעיה אחת הטעונה פתרון, והיא: ומה בדבר התעתיקים?

חבל שנרביני, המצטט את Cantineau, לא דקדק בדבריו שם, שכן כוחם יפה, כמובן, גם לגבי העברית. קנטינו אומר³⁶: 'קשה להניח, כי התדמורית התעלמה מן ההגייה הכפולה, שמעידים עליה הניבים הארמיים המאוחרים. מסתבר יותר, שכפית הפוצצים לא היו זהים עם π , τ , λ היווניים, כפי שמוכיחה בין השאר הסורית והארמית הנוצרית, שהיו אנוסות להמציא סימן מיוחד כדי להעתיק π יוונית (ההדגשה שלו, י.ק.). אפשר למשל להניח, שכפית היו פוצצים מנושפים, והיו שונים מכפית החוככים ומ־ π , τ , λ היווניים, שהיו פוצצים פשוטים' (היינו בלתי מנושפים³⁷). דומה, כי הדברים האלה יש בהם כדי לפתור את הבעיה. ברור אפוא, כי הסורית למשל, משתמשת ב ש ל ו ש ה סימנים, כדי להבחין בין העיצורים: (1) π יוונית, (2) פ־א שמית דגושה, (3) פ־א שמית בלתי דגושה (ועל נכונות מסורת זו הן אין איש חולק). נמצא, שעלינו להתחשב בשלושה ביצועים שונים של ההגה [p].

רק במלים שאולות מן היוונית בסורית נתבצע /p/ כפוצץ בלתי מנושף, וסימן מיוחד הומצא לשם ציונו (לא היה צורך בסימן מיוחד לשם תעתיק π , λ היווניות, שטיבם וזה היה מבחינה זו ל־ π , שכן סימני ק, ט הנחציים יכלו לשמש – ואף שימשו – לשם תעתיקן של הפונימות היווניות הנ־ל). אגו רשאים להניח, שכך היו פני הדברים אף בשאר הלשונות והניבים, שהיה קיים בהם ביצוע כפול של /כפית/ (והוא הדין ל־/בגיד/), לרבות את העברית.

היכן וכיצד קם המצב הזה בניבים העבריים והארמיים? אין לפי שעה תשובה ברורה על שאלות אלה. השורות הבאות תשמנה מעין הצעת ניסיון של הפתרון המוצע.

בלשון היוונית היו בראשית האלף הראשון לפני סה־נ שלושה עיצורים פוצצים אי־קוליים ובלתי־מנושפים π , λ , τ , ושלושה עיצורים פוצצים אי־קוליים מנושפים³⁸.

34. ומעניין ביותר, כי אכן קמה בתיבת 'חסד' – בגלל אותה האסימילאציה – צורת 'חוד' בסורית, ראה ברוקלמן בספרו (לעיל הע' 17) § 49, ואילו בצורה מעין 'תזכרו' < *'תסכרו' צמח שורש 'סכר' בכנענית, ראה הריס בספרו (לעיל הערה 2), עמ' 79, 64.

35. K. Vollers, *Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien*, Strassburg, 1906, עמ' 25, וראה

גם עמ' 34. הסברו של Vollers מיותר (ובלתי מסתבר).

36. לעיל הערה 18.

37. וראה אף בלדקה (לעיל הערה 19), עמ' 133.

38. שוויצר (לעיל הערה 15) עמ' 179.

$\chi\varphi\theta$. מאחר שהאותיות המשמשות לשם סימון הקבוצה הראשונה הן האותיות הכנעניות כפֿת, נמצאנו למדים, כי עיצורים אלה היו בכנענית – בשעה שנתקבל הא־ב הכנעני אצל היוונים (בערך 1000 – 900 לפני סה־נ³⁹) – פוצצים ובלתי־מנושפים. אף שמות האותיות מאשרים הנחה זו, והם רומזים, כי העיצורים הנ־ל היו בלתי־מנושפים בכל המצבים (ראה למשל $\beta\epsilon\tau\alpha$ ⁴⁰). הן אילו הייתה בנמצא תי־ו רפויה בכנענית, הרי יכלו היוונים ליחדה לסימון /th/ וליחד את ט־ת הכנענית ל־/t/. מכאן אפוא, שאותו גִב כנעני, שקיבלו ממנו היוונים את הא־ב, לא ידע את הביצוע הכפול של /t/. רק האות $\alpha\lambda\phi\alpha$ יוצאת דופן מבחינה זו (ראה למטן). היוונים היו אנוסים להתאים (ולהמציא) סימנים מיוחדים בשביל הסדרה המנושפת (שלא הייתה קיימת, כאמור, בכנענית).

במשך האלף הראשון לפני סה־נ התרחשו, כנראה, שלושה מעתקים בביצוע /kpt/ השמיים (אשר למקום ולזמן – ראה להלן). אי אפשר לקבוע מסמרות בנידון זה. מסתבר, שהמעתקים לא היו אחידים בכל השפות השמיות של התחום הנידון. לפי השערת התרחשו המעתקים האלה בארמית (או באחד מניבי הארמית) כלקמן: 1) /kpt/ אחרי תנועה הפכו להיות מנושפות. נמצא כי לסדרה הזאת היו אלופונים מנושפים ובלתי־מנושפים; 2) האלופונים המנושפים הפכו לחוככים; 3) האלופונים הבלתי־מנושפים הפכו (בעת ובעונה אחת עם מעתק 2) למנושפים. ייתכן כי מעתק 3 נתרשש בניבים אחדים בלא שקדמו מעתקים 1 ו 2, וכוחו היה יפה לגבי /kpt/ בכל המצבים. העובדה, שעקבות גִב מעין זה לא נתקיימו בארמית, יש לזקוף לפי זה על חשבון השפעת הניב הראשון.

לאחר שקם המצב הנ־ל שוב לא יכלו $\alpha\pi\tau$ היווניות לשמש לשם תעתיקן של הסדרות החדשות, שכן הפוצצים היווניים האלה נשארו בלתי־מנושפים. בלית ברירה היו אנוסים להשתמש ב־ $\chi\varphi\theta$ המנושפים לתעתיק שתי הסדרות החדשות, המנושפת

39. שם עמ' 141.

40. אף יכולנו להוסיף כאן מלים שאולות מן הכנענית ביוונית. אך מאחר שטיבן של אלה לעתים שנוי במחלוקת (למשל שוויצר סבור, עמ' 152, כי $\kappa\alpha\delta(\delta)\omicron\varsigma$ 'כד' אינה שמית), מוטב לוותר לפי שעה על העדות הזאת. – הדברים לדעיל זהים במדה רבה עם דעתו של ברגשטרסר, עמ' 38 ואילך. F. Hintze, *Zeit-schrift für Phonetik* 1 (1947), עמ' 208, הערה 20, סבור, כי אין להביא ראיה בנידון זה מן האותיות היווניות, אך לצערי אינו נתן טעם לדבריו, וזלתי הערה לספרו של שוויצר, שממנה אין לעמוד על כוונתו (נפלה בה שגיאת דפוס כנראה). יש לחזור ולהדגיש, כי אילו הייתה התי־ו השמית מנושפת, לא יתכן שהיווניות היו בוחרים בה כדי לציין /t/ יוונית, בשעה שעמדה לרשותם הטי־ת השמית (הנחצית) הבלתי מנושפת! אם אם הייתה התי־ו בלתי מנושפת, הכל אתי שפיר. לכן עמדו לרשותם שני סימנים זהים למעשה (הן הנחציון לא הייתה בפהים!), ובחרו בצורה שרירותית באחד מהם (התי־ו) ואילו את השני, את סימן הטי־ת, ייחדו באופן שרירותי לציין פונימה קרובה, היינו /th/. הם כמובן לא יכלו לדעת, כי במרוצת הזמן תיהפך דווקא התי־ו השמית למנושפת, ואילו הטי־ת כמובן נשארה חסרת נישוף. יש לומר, כי חוקר הלשון ייטיב לעשות, אם לא ינקוט בעניינים מעין אלה לשון ודאי. הן בכתב העת המצוטט לעיל, עמ' 149 ואילך, מפרסם A. Schmitt מאמר על /bgdkpt/ בגרמנית, שממנו אתה למד, כי בלשנים גרמניים חלוקים ביניהם דרך משל, בכך, אם /kpt/ הגרמניות היום מנושפות הן בכל המצבים! (היינו גם כשהן בלתי מנושפות), ראה עמ' 150, 153 ואילך. ואנו מה נענה אבתריה?

והחוככת כאחת. העובדה, כי הן גופן הפכו במרוצת הזמן לחוככות, לא הייתה כמוכן עשויה לשנות מצב זה⁴¹.

לפי שעה לא נתגלו תעתיקים יווניים המשקפים מעתק 1, היינו $\pi\tau$ = כפ־ת ארמיות דגושות, $\chi\varphi\theta$ = כפ־ת ארמיות רפויות. ייתכן להעלות נימוקים אחדים לעובדה זו, למשל, כי המעתיקים האלה התרחשו בארמית, לפני שבאו הארמים במגע עם היוונים (אך ראה להלן תעודות זינון). אולם מאחר שחסרים אנו בדיקה יסודית של החומר היווני מבחינה זו, עדיין מוקדם לחרוץ משפט בנידון זה.

היכן ומתי התרחשו המעתיקים האלה? לפי השערה של פרופ' ספייר⁴² מעתק 1 נערץ בהשפעת החורית, ומשום כך יש להניח אפוא, שקדום הוא (1000 לפני סה"נ?), אך אין בידינו חומר לבדיקת השערה זו. $\chi\tau\omega\nu$ – $\mu\theta\omega\nu$ היוונית, שהיא בלי ספק שאולה מן הפיניקית⁴³, מראה, כי עכ"פ מעתק 3 התרחש בניב כנעני מסוים בתקופה קדומה ביותר (ואין לדעת אם קדמו לו שני מעתיקים 1 ו-2), מאחר שמלה זו מצויה כבר בהומרוס, והוא הדין לשם האות $\alpha\lambda\phi\alpha$ ⁴⁴.

בשבעים, לפי קאהלה⁴⁵, משמשות בעיקר $\chi\varphi\theta$ לשם תעתיק כפ־ת, אך גם $\pi\tau$ מצויות. ג' ליובסקי, שבדק במיוחד את תעתיקי החומש בשבעים⁴⁶ קובע, כי למעשה מצויים רק $\chi\varphi\theta$ בתפקיד זה. כוחם של הדברים האלה יפה גם לגבי תעתיקים סוריים שביוונית⁴⁷, של ההקסאפלה (ראה לעיל, עמ' 51 [5]) ושל חומר אחר, כגון כתובות ירושלים ועוד; כלומר בחומר המאוחר לשבעים מצינו בתפקיד זה $\chi\varphi\theta$ בלבד!

אף התעתיקים היווניים של האכדית משתמשים ב- $\chi\varphi\theta$ כדי להעתיק $/kpt/$ אכדית⁴⁸. זמנם: בערך המאה השנייה-הראשונה לפני סה"נ. אך בחומר המועט

41. שוויצר בספרו (לעיל הערה 15), עמ' 204–205.

42. לעיל הערה 12.

43. ראה לעיל הערה 15.

44. לפי גליקה (לעיל הערה 19), עמ' 134, אין צורך להניח, שכל שמות האותיות היווניות נתקבלו אצל היוונים בעת ובעונה אחת. אנו יכולים כמובן אף להניח, שהמעתיק לא הקיף את כל המלים; תופעה זו ידועה לנו יפה מניבים מודרניים.

45. בספרו *The Cairo Geniza*² עמ' 17 ואילך.

46. G. Lisowsky, *Die Transkription der hebräischen Eigennamen des Pentateuch in der*

Septuaginta, Disser. Basel, 1940, p. 121.

47. ראה לעיל הערה 19.

48. למשל, A. Ungnad, *Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft*, iv (1928–9), p. 200–205.

talū (תומר צעיר) = $\theta\alpha\lambda$, palgu (תעלה) = $\varphi\alpha\lambda\gamma$, markasu (קשר) = $\mu\alpha\rho\chi\alpha\varsigma$, חומר נוסף פורסם ע"י E. Sollberger, *Iraq*, 24 (1962), עמ' 63 ואילך, ראה להלן הערה 49, 50. תאריך התעתיקים דומה להיות מאוחד — ראה *Iraq* עמ' 63: "זמן מסוים בסוף המאה השנייה וראשית המאה הראשונה לפנה"ס". אף ראה *Archiv für Orientforschung* 5 (1928–9) עמ' 11. — פרופ' ג"ה טור-סיני, הלשון והספר I עמ' 149 ואילך סבור, כי הביצוע המנוסף של בג"ד כפ־ת (ודעתו כדעת קאהלה, שלא היה בנמצא ביצוע כפול) הובא לא"י ע"י עולי הגולה, שהושפעו מן ההגייה האכדית. מאחר שהתעתיקים האלה מאוחרים הם (וגם בשל העובדה של מציאות X) וכן עדות תעודות זינון, דעה זו אינה בגדר וודאי. — החומר הנמצא בספרו של F. R. Krauss, *Ein Edikt des Königs Ammi-Saduga von Babylonien*, Leiden 1958 (רבי ש' פול הסב את תשומת לבי לספר זה)

הזה⁴⁹ מצינו לפחות דוגמה אחת של K (אחרי תנועה!) $\text{šākin} = \text{saaw}$, ויתכן אף sek כתעתיק sig_4 השומרית⁵⁰.

בפוגית – לדעתו של פרידריך⁵¹ – ניכרת העובדה של ריפוי /p/, שכן דרך משל 'רופא' מופיע – rufe בתעתיק רומי, ואילו 'פה' = pho (בפינולוס של פלאוטוס). הוא סבור, שיש בידו אף רמזים נוספים לביצוע הרפה של /p/. ייתכן, שיש כאן חוליה נוספת בשרשרת ה- κωνή של כנענית-עברית-פוגית (וארמית), כפי ששיער Milik.

מן החומר דלעיל דומה לכאורה, שיש להסיק מסקנה אחת והיא: בתחום א-י ועיראק של היום, וכן בתחום שהיו בו מהלכים לפוגית, שוב לא היו הפונימות /kpt/ השמיות (כנענית, ארמית ואכדית) מבוצעות כפוצצות בלתי-מנושפות בשום מעמד (– מעתק 3, בין שקדמו מעתקים 1, 2, בין שלא קדמו). הזמן – המאה השלישית לפני סה"נ (לפחות בא-י).

אך מסקנה מרחיקה לכת זו מפוקפקת היא, בשל שמות-עצם פרטיים מתחום א-י המצויים בפפירוסים של זנון, שמוצאם מן המחצית הראשונה של המאה השלישית לפני סה"נ (הוא התאריך של תרגום השבעים כמקובל), ובהם אנו מוצאים $\text{ἐν Ραββαταμμανοῖς} = \text{ἐν Βιρταῖ}$ = בבירתא, Βαταβατα בית ענת, Κανσάτα (השם האדומי) 'קוסנת'⁵².

בתיבות אלה לא נראה רמז למעתיקים דלעיל. חומר אחר בפפירוסים הקדומים יודע את שתי השיטות של התעתיק. מכל מקום – אנו זקוקים למחקר חומר הפפירוסים והכתובות, שיהא ערוך בסדר כרונולוגי וגיאוגרפי⁵³. בחומר הזה על כל פנים אין מקום לחשש של 'מודרניזציה' של הכתיב ע-י מעתיקיו (חשש הקיים לגבי השבעים!). רק על בסיס החומר הזה אפשר להגיע לידי מסקנות של ממש לגבי המעתיקים דלעיל⁵⁴ (ואחרים). כמובן, יש להביא בחשבון אף שיטת התעתיק של היוונית בשפות השמיות השונות⁵⁵.

אינו נוגע לענייננו. ייתכן שיש מקום לברר את המצב באשורית, שבה מצינו $\text{awūtu} > \text{abūtu}$ (מלה), $\text{bi'u} > \text{bibu}$ (ביב!), $\text{šū'u} > \text{šubu}$ (שה), ראה 21d § W. von Soden, *Grundriss der akkadischen Grammatik*, Roma 1952, 24b, אשר ייתכן כי הן משקפות ביצוע חוכך של /b/ אחרי תנועה, שהייתה יכולה אפוא לשמש במקום /w/ (שקמה בשתיים מן הדוגמאות הנ"ל בתור הגה מעבר).

49. Iraq, 1962, עמ' 67.

50. שם עמ' 68–69. ידידי, פרופ' יונה גרינפלד העירני על המאמר הזה.

51. J. Friedrich, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma, 1951, עמ' 18.

52. ראה המקומות לפי המפתחות של V. A. Tcherikover & A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I, Cambridge (Mass) 1957.

53. בשל היעדר שיטה זו אי אפשר להשתמש בספרו של Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyri*, Leipzig 1930.

54. גם בתעתיקים המאוחרים יש אשר תימצא צורת תעתיק קדומה יותר. בכתובות היווניות של סוריה, מן המאות הראשונות לסה"נ, מועתקת תיבת 'כפר' בתעתיק Χεφερ , אך גם καπερ תודמן. ראה L. Jalabert et R. Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, III Paris 1953, Index p. XII.

55. ראה, למשל, הספרות המצוטטת אצל W. Röllig, *Griechische Eigennamen etc*, *Orientalia* 29 (1960).

עמ' 377, הערה 4.

אך, מכל מקום, תביעה זו אף אם תבוא על סיפוקה, אינה עשויה להשפיע על המסקנה האחת שהגענו אליה לגבי הסורית (והארמית בכלל, וכן הערבית), והיא: התעתיקים אין בהם כדי לסתור את ההנחה של הביצוע הכפול של /bgd kpt/ בניבים דלעיל. דבר זה מוכח למעלה מכל ספק מן העובדה, שללשון הסורית שלושה סימנים שונים, כדי לציין שלושה ביצועים שונים של /p/ – האחד π יוונית, ושני האחרים לשם ציון 'פ' השמית הדגושה והרפויה – ושני אלה כאחד מועתקים ע"י סימן יווני אחד φ . ומאחר שפני הדברים בסורית, אשר לתעתיקים, זהים לעברית, הרי ברור, כי כשם שהתעתיקים היווניים אין בהם כדי לסתור את עובדת ההגייה הכפולה של בג"ד כפ"ת בסורית. כך אין בהם כדי לסתור את עובדת ההגייה הכפולה של בג"ד כפ"ת בעברית.

(הסיום יבוא)

הערות ותיקונים

למבוא לניקוד המשנה¹

א. הערות ר"ש ליברמן
רואה אני חובה נעימה לעצמי לפרסם, בהחזקת טובה, את עיוניו המחכימים של ידידי ר"ש ליברמן ששלח לי, להנאת קוראים ולתועלתם. (המספרים שלפני כל הערה הרי הם לפי סדר העמודים של הספר. המוקפות העתקים הם של פנים הספר. הערות שבשולי הגליון נכתבו בידי המוסר לדפוס.)
15. הערה 19 (תיקוני של זקן: "אין אומרים לפֿחֿתָּךְ (מלאכי א, ח), לפֿחֿתָּךְ כתוב שם").

הזקן היה תלמיד חכם רגיל בהלכה, והפסוק ממלאכי שגור בפי ת"ח בתורת הלכה (ולא כפסוק מן המקרא), שהרי כמה פסולים ביחס למקדש, שאינם מפורשים בתורה, מנוסחים: "הקריבֿוּ נא לפֿחֿתָּךְ". ע"י בציגים של היימן, "תורה הכתובה והמסורה", לפסוק זה. במקומות אין מספר בבבלי מובא רק "הקריבֿוּ נא לפֿחֿתָּךְ", ע"י שם. אין פלא שציטטו פסוק זה בניקוד לפֿחֿתָּךְ.

24. גם עמ' 78 (ובמסמך מן הצלוב [שבת פ"ו, מ"י]. 'מן' תוספת תמוהה במשנה שבבבלי וכן כ"י. בנוסחאות הישנים "מסמר הצלוב").
לפניו שתי מסורות. בא"י ידעו את המלה צָלֻב², ובמשנת יבמות פט"ז, מ"ג: וצלוב על הצלוב. כך כ"י קויפמן³, לו, ר"ף, דפ' קושטא ודפ' וויניציאה, פסקה שבירושלמי שם, טו סע"ג: (במשנה שבירושלמי: על הצליב, דפ' נאפולי וכ"י פרמה: על הצליבה⁴). בנוסחאות שלנו השמיטו את המלים "על הצלוב". בספרות א"י מצוי צָלֻב⁴ (ע"י בן יהודה, ערך צלוב), אבל לא בבבלי. ואין ספק שבא"י קראו "מסמר הצלוב", אבל בבבלי קראו "מסמר מן הצלוב", דוגמת "אבר מן החי", "אבר מן המת"; כלומר מסמר שהוציאוהו מנוף הצלוב. ואין "מסמר צלוב" דומה ל"ביצת החרגול ושן השועל" (שם).

34. ("באותיות" ובהערה 92: במקום "באותיות" וכן כ"י קויפמן... ע"י ר"ש ליברמן, קרית ספר שנה יב וכו').

ע"י מ"ש עכשיו בתוספתא כפשוטה, מס' יום טוב, עמ' 999, שר' 59.
50. (בפחמין כל שהוא [פ"א, מ"א], פחמין לשון רבים ותיקנתי: "כל שהן", על פי הנוסחאות הישנים).

אין ספק, שזו היא הנוסחא העיקרית, וכן בירושלמי שבת ספ"א: מדורת גלעינין כל שהן (וכן בשרידי ירושלמי עמ' 70, שר' 18), ופירושו: בין שהם דקים מאוד (והאש נאחזת

1. מבוא... הנוך ילון, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ד.

2. צלוב, צלב, עץ התלייה.

3. מנוקד: צָלֻב על הצלוב. צ"ל הצלוב.

4. ע"י הערה 2.

5. הוספות מעניינות וביניהן מציון של יוסט, ח"ב, תר"ב, עמ' 9: הערוך, ערך אות, מעתיק "אותות" ולא הזכיר "אותיות" בשום מקום ושהצורה "אותות" נכונה וכו'.

בהם מיד ברובם) ובין שהם גדולים, כיוון שאחזה בהם האש מותר, ועי' בפירוש המשנה להר"מ.

55. (מכאן שקדשים נושא המשפט, לפיכך נראה שעושין = נעשין).

זו היא פליטת קולמוס חמורה. קדשים שקדם מום קבוע להקדשן אין עושין תמורה, אבל בוודאי שבעלי מום קבועים נעשין תמורה, כמפורט בכתוב, עי' במשנת תמורה פ"א, מ"ב.

70. (ידוע בן ציצית הפסח).⁶

אני הייתי רגיל לקרוא הפסח. באבות דרין נוסח ב; טז, ע"א: בן ציצית הכסף ועי' שם בג"א. הערה נ"ו. וכן בנספח לקטעים מפירוש מנצור אלדמארי, מהדורת קוהוט עמ' V: ולמה נקרא שמו ציצית הכסף וכו', ובוודאי שצריך לקרוא הפסח.

74. (ואיני יודע מפני מה לא גרסו הנוסחאות הישנים "רחלות" אף בשאר המשניות וכו').

כנראה שהייתה מסורת לר' יוחנן שר' דוסא בן הרכינס⁷ שנה "רחלות", אבל בכל שאר המשניות: "רחלים" כלשון המקרא, שהרי במשנת חולין הסמוכה לה: "אינו נוהג אלא ברחלים" (עי' דקדוקי סופרים), והגרסה "רחלות" בהוצאות שלפנינו תיקון הוא על פי הבבלי.

75. הערה 86 (ואין להם הבחנה בצורה בין זוג – פעמון ובין זוג – קליפת ענבים). הסיבה היא משנת גזיר פ"ו, סמ"ב⁸, ופשיטא שמן המשנה עצמה אין ראייה, שאף זג יכול לשמש סימן.

132. (ששני גדולי עולם צרכו להתוכח עליו וכו' שהוכיח עצמו תחלה, שלא יאה נחשד שנא' לא חמור אחד וכו').

חבל שכרכת מאמרים אלו בתוכחה. אין כאן עניין לא לתוכחה ולא לוויכוח, אלא לתוכחה. משה ושמואל פרסמו את עצמן, הוכיחו על עצמן (עי' ירושלמי יומא, רפ"ד; מא, ע"ב: שיהא מוכיח על עצמו, ועוד כיוצא בהם), וכן פרסם רבי את עצמו (עי' ירושלמי מגילה פ"א, ה"א; ע, ע"ב) וכן: פרסמו עצמן כאימרא בחלוק (ירושלמי קידושין רפ"ד), ובבבלי נדרים סב, ע"א: "לאודועי נפשיה". ומשה ושמואל צריכים היו להודיע ולפרסם עצמן שלא נחשדו על הגזל, ושאלו בפומבי והודיעו בפרהסיא, שלא נחשדו על הגזל, ואם מי שהוא חושד בהם יבוא ויודיע. ועי' בפ"י הרשב"ם לזירא כ, טז שהבאת בעצמך (עמ' 134), והשווה תרגום יונתן, שם.

לעניין עיבר צורה, (עמ' 144) עי' מ"ש בתוספתא כפשוטה, ח"ד, פסחים, עמ' 545, ובהערה 1 שם. בעמ' 204 כתבת: "צורה מוסיפה לבירור העניין", עי' מ"ש בפסחים שם, עמ' 587 ובהערה 19 שם לעניין "טען צורה". ובעניין מעביר את הדרך (עמ' 203) עי' מ"ש שם, ח"ג, עירובין, עמ' 346, הערה 23.

183. (אל תחלל את בתך להזנותה ויקרא יט, כט; סנהדרין עז סע"א) רש"י: "תחלל שני חילולים במשמע".

בגמרא שם: "לימא קרא אל תחל מאי אל תחלל שמע מינה תרתי". ובירושלמי

6. נזכרה שם פסקה זו אגב בירור ניקודה של כ סת.

7. הוא ששנה משנה זו: חמש רחלות גזוזות.

8. ר"י יוסי אומר כדי שלא תטעה, כוונ שלבהמה, החיצו 'זוג והפנימי ענבלי'.

יבמות פ"ו, ה"ב; ז, ע"ב: לא יחל ולא יחלל אפילו באונסין וכר' לא יחל ולא יחלל אפילו בהערייה, עד כדן כר"ע, כר' ישמעאל? וכר'.

עוד, לעמ' 87—88: אמתלא (ביררתי שם את הניקוד על דרך המקובל: שורש אמתלא-מתל הארמי, בעברית: משל). העיר למה שכתב בספר היובל לר"נ אפשטיין [ו-ל], תרביץ כ (תשי"ז), עמ' 114 (הערה נאה וחריפה, וכדאי להעתיקה כאן כולה): "לאמתו של דבר נראה שלפעמים בירושלמי היא אמתלא היא ראייה... אפשר לומר, שעיקר המלה היא מתלא, מיתלא, מתלה, והאל"ף אל"ף קלה⁹, מלשך תלה, כלומר, יתד להיתלות בו. בירושלמי נדה (פ"ב, ה"א; מט ע"ד): עד כגריס היא תולה. יותר מיכן צריכה מתלא (כלומר מתלא אחרת) וכר' התיב ר' חייא לרבי, ואת אין את נותן לה מיתלא? א"ר בון בר חייא וכר' עד כגריס היא תולה, יותר מכאן במה יש לתלות לה? ומכאן מוכח שמתלא פירושה דבר להתלות בו ולהישען עליו."

ב. הערות משלי

- עמ' 13—14, תיקונים בנוס' התפילה. ע"י שד"ל, בית האוצר ג, עמ' 26.
- עמ' 18. כתיב ישן: כיתבי הקדש (ביו"ד). אף בסדר עבודה ליוסי בן יוסי, מהדורת א' מורטון, סוף עמ' כט: בְּכִיתִי קד.
29. בהערה 68 צ"ל: עד לפני וכר'. חומר חשוב לעניין זה, רבן, הביא נ' וידר, לשוננו כז-כח, חוברת ג', עמ' 214—217.
43. שר' 9 יש למחוק: עולליהם.
55. יש למחוק משורה 9 (בכורות וכר') עד סוף שורה 12. (למעלה, הערות רש"ל).
88. הערה 3. צ"ל: סוף פרק כה.
98. מחזיק באוני וגר' (משלי כו, יז). נראית לי עכשיו דעתו של רס"ג: "דומה למחזיק באוני כלב עובר שלא ימצא בו תועלת כי אם יבזה בו את כבודו והכלב מלכלכו ונושכו" וכר' 10. ויש עוד מפרשים כמותו. לפי פירוש זה יש לשנות בסעון הפסקה, כלומר: לנוסחאות בראשית רבה וכר': עובר ומתעבר, יש לפרש וכר'.
- 168, שורה 6 צ"ל: עבודה זרה מג, ע"א: און תנינ.
- 173, שר' 2. להוסיף: ע"י גם מחזור ויטרי, עמ' 140.
- שם, סוף העמ': שהולו. ב"קטע משנה עם ניקוד ארץ-ישראלי, מהדורת ג' אלוגי, ספר היובל לר"ח אלבק, עמ' 37, מנוקד: שהולו (היו"ו בחולם א"י).
- סוף עמ' 175: "מחיל". גם: חלה מזיל חמרא — "חומץ טוב גורם זול לייך" (בראשית רבה לט, סוף יא; תיאודור, עמ' 376). נוסחאות כיו: מחיל, ומחיל, תחיל.
- שם, סוף שר' 2, מלמטה, צ"ל: 'זול'.
177. "מסכן" במקום "מסוכן" כמה פעמים בהמאירי על מסכת גטין, מהדורת ר"ק שלזינגר, עמ' 293.

9. כך תירגמתי (שם, עמ' 88, הערה 2) Aleph prostheticum, על פי מה שמצאתי במחברת התיג'אן, עמ' 64: "שתי... שיש שם אלף נעלם... כאילו היה מאלף קל כמו אשתי".

10. תרגום ספר משלי וביאורו... לרבינו סעדיה גאון, מהדורת ג' דינבורג, עמ'

182, להגדרת בניין פיעל. כבר עמד שד"ל על לשונות אחדים של פיעל במקרא, שיש להגדירם מעין הגדרתנו: "כפל פעולה, או התמדה ורגילות או התעסקות והשתדלות בפעולה. ע"י בכורי העתים תקפ"ח 101, 126–128; בית האוצר ב 97, 110; בית האוצר נ 25. הוא נתן דעתו למקרא בלבד, ומאחר שהגדרות הללו אינם נוהגים במקרא אלא דרך עראי (ע"י מה שכתבתי שם, פסקה 1 ופסקה 3), על כורחו גדש סאה. שם. לשונות פיעל בדברי חז"ל שיש לדייק בהם: התחיל המלך מורה בו חצצים (מכילתא, מסכתא דויהי בשלח, פרשה ו; מהדורת הורוויץ, עמ' 111). בהערות: כ"י א "מזרק" במקום "מורה", כ"י כ: "מורה". במקום "מורה" שבפנים נראה שצ"ל "מירה" או "מיירה" (שניהם בניין פיעל); במדרש הגדול שמות, מהדורת מ' מרגליות, עמ' רעט: התחיל מירה בו חצצים; בהערות: מיירה. ויש לתקן "מורה" שבמכילתא: מירה, מיירה או: מזרק.

ראש עמ' 183: יחלל תרתי משמע. ע"י למעלה הערת רש"ל. יש לעיין בסוג זה של דרשות חז"ל. על כל פנים, אם נמחוק אותה הפסקה, לא ייגרע מכוחם של המובאות במאמרי מרש"י.

184, למטה. צ"ל: תרפא.

225, מפתחות. צ"ל: אין חשיכה.

227, טור ב. יש למחוק: "כפיר".

228, טור ב. יש להוסיף: "מאי שנא".

230. בערך אלבק יש למחוק: "49 (ה)".

לזיהוי ה"את"

על סמך קרבה מסוימת שבמידות בין חרב וחנית לבין שני טיפוסים כלי עבודה ארכיאולוגיים, שנתגלו באזור החוף של הארץ, העלה פרופ' ש' יבין במאמרו הערות בלשוניות ט' (ב"לשוננו" תשרי-ניסן תשכ"ג) סברה, כי שני כלי העבודה האלה (מצוררים באותה חוברת ע' 8) הם האת והמעדר שבמקרא.

יש להעיר, שסברה זו אינה מתקבלת על הדעת מהטעמים הבאים:

א. שני הכלים (א 1, א 2) אינם כלי עדירה, ולו מטעם זה בלבד, שהזווית בין הקת ובית האחזיה לבין שטח הלהב היא קהה מאוד. כל מי שנתנסה בעדירה יודע, כי אם הקת נשמטת וסוטה לכדי זווית יתרה מישרה, שוב אין הכלי בר שימוש. הכלים המצוררים הם כלי שאיבה לחול או לגרעיני בר מתוך הכרי שבגורן או לטיט לבניין בדומה לכף שואבת גדולה, שבעזרתה גובלים כיום טיט ושואבים אותו כדי למלא דלי. הכלי א 2 הוא – אם אנו דנים לפי הציור – בעל קת ללא כל זווית, וכזה ודאי שאינו יפה לעידור בקר.

ב. הכלים המצוררים חלשים הם מכדי שיוכלו לשמש לעדירה באדמה הסלעית הנוקשה שבה, והרי הכתוב (בשמואל א) מדבר באיכרים ישראליים יושבי ההר היורדים לפלשת ללטוש כליהם, וכן הכתוב בישיעיהו אף הוא מדבר בכלים מקובלים ביהודה, היינו בהר.

ג. אין להעלות על הדעת, שניתן להפוך חרב, כל שכן קטע (מכיתה) ממנו, לאת. החרב נתבעה אמנם להיות חזקה וארוכה, אך בו בזמן גם קלה ככל האפשר, שהרי הלוחם היה צריך להחזיקה ביד אחת (ביד השנייה מן או רסן הסוס וכדומה) ולנופסה ("להריקה", "לעוררה") בזריזות מרובה במשך זמן ממושך בשעת קרב. ואילו כלי עדירה הוצרך להיות כבד ועבה ובעל חוד, כדי שינחת בתנופת שתי ידי העובד לתוך האדמה הכבדה בעומק מקסימלי וכדי שיעמוד בפני הלחץ, בשעה שהכלי מונע בצורת מנוף לשם ביקוע רגבי הקרקע, בדומה למכוש שבימיו.

הכלים המצוררים היו יפים לתחביבה שטחית מחוזה העובד והלאה בתוך חומר תחוח (חול, טיט, שיד, וכר), אך לא לחדירה עמוקה.

הפועל "כתת" לא שימש בתיאורו של ישיעיהו במשמעות קיטוע לקטעים. שהרי בכתוב "פתו אתיכם לחרבות" (יואל) אין להעלות על הדעת, כי אפשר לקטע את (שהוא עצמו אינו אלא חלק של חרב לדעת המחבר), כדי להכין ממנו שוב חרב (כשם שאי אפשר להפוך דצימטר למטר). על כורחך אין השורש "כתת" רומז על קיטוע אלא על שבירה לרסיסים לשם הפיכתו לחומר גלמי ולהתקין ממנו כלי חדש כל שהיא.

עניין הכיתות כאן מליצה הוא כדוגמות רבות בלשון נביאים ומשוררים, כגון: וגר זאב עם כבש וגו', "וחובל עול מפני שמן", "ושמעו ביום ההוא החרשים דברי ספר וגו'".

ואשר לזיהוי האת (שאינו ניתן בדרך אטימולוגית כדברי המחבר) – יש לומר: אם כל ישראל היו יורדים לפלשת ללטוש כלים (ובוודאי הייתה הפגישה עם הפלשתים כרוכה בהתבונות ובאי-נעימות לפחות), ודאי היו אלה כלי עבודה הכרחיים – הווי אומר מחרשה וכלי עדירה, שאין לקיים חקלאות בלעדיהם. רובם של יושבי ההר בעלי כרמי גפן חית היו, וגזקו למחרשה ולכלי עידור, שכן המחרשה והבהמה המושכת בה

אינן עשויות להגיע אל תחת נוספה של הגופן הנטושה על הקרקע ואל מחול הכרם (=שולי הכרם ליד גדר האבנים), בייחוד אם החרישה בוצעה על ידי צמד בקר עם עול רחב מידות. שְׁטָחִים אלה נעדרים בכלי יד. כך נעשה הדבר כיום בכל ההר. האת השלים עבודה זו. אם כן, יש להניח שהאת אינו אלא מעדר בדומה למכוש שבימינו, או שם נרדף למעדר או צורה מיוחדת של מעדר. ואל יפליאנו כפל המונחים, שכן מופיע כפל דומה במקומות רבים במקרא, כגון מגל וחרמש.

ואף הקרדום כלי נחוץ היה לשתי מטרות: א) לכריתת בדים מעצי האלון שבחורש ולהתקנתם כקתות לכלי עבודה שונים, חלקי מחרשה. קתות למעדרים ולמגרפות ואף לכריתת עצים לצורכי בניין ורהיטי בניין (כנהוג עד היום אצל הפלחים בהרים); ב) לקרסום וגיוזם של צמחי תרבות. כלי זה קרוי בערבית המדוברת קָדוּם (דלת דגושה). להבו האחד משמש לעדירה ולהבו השני – לכריתה. הכלי משמש אפוא מעדר וגרון כאחד.

כתבי־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לשוננו

כרך עשרים ותשעה, חוברת ב — טבת תשכ"ה

התוכן:

- 69 "אנכי אחטנה"
שמואל א' ליונשטם
- 71 מלים מנוקדות ב"מדרש הגדול"
ישראל ייבין
- 75 דברי חכמים וחידותם
שרגא אברמסון
- 80 ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא (סיום)
מלאכי בית-אריה
- על תעתיק מלים עבריות בכתב־יד לאטיני מן
ח' מרחביה
- 103 המאה הי"ג
המאה הי"ג
- 115 מחקר השמית הצפונית-מערבית בימינו (סיום)
יחזקאל קוטשר

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

ד"ר שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים

פרופ' שרגא אברמסון, גן־רחביה 1, ירושלים

מלאכי בית־אריה, רח' כ"ט בנובמבר 28, ירושלים

ח' מרחביה, רח' מרכוס 16, ירושלים

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו

של

חברה היקר, המשורר והמתרגם הדגול

שלמה דיקמן ז"ל

— י"ג באדר שני תשכ"ה —

אַנְכִי אַחְטָנָה

בוויכוחו עם לבן מעלה יעקב את הטענה: "טרפה לא הבאתי אליך אנכי אחטנה מידי תבקשנה גנבתי יום וגנבתי לילה". מכלל הכתוב מתברר, שיעקב מתפאר, שנהג עם לבן לפנים משורת הדין הפוטר אותו מאחריות במקרה זה (השווה שמ' כב, יב) ושילם ללבן אפילו בעד הטרפה. עצם הקשר הכתוב מחייב אפוא את הפירוש: אחטנה – אשלמנה.

מכאן נבין את תרגום השבעים: *ἐγὼ ἀπετέλλω* 'אני שילמתי (בעדה)'. אותו הפירוש חוזר בתוספת הסבר בוולגאטה: *ego omne damnum reddebam* – אני שילמתי כל נזק.

אבל נשאלת השאלה, איך ניתן למצוא הוראה זו במלה אַחְטָנָה, שהיא לכאורה פֶּעַל של "חטא"? קושיה זו גרמה לתרגומים הארמיים להוציא מלה זו מידי פשוטה. הברור שבתרגומים הארמיים הוא תי: "דאין אנא חטי בה" 'שאם אני חוטא בה'. תי נדחק אפוא להסביר "אנכי אחטנה" כרישא של משפט תנאי. סתום למדיי הוא ת"א, הגורס "דהוא שְׁנִיָּא מן מנינא" 'הנפקד מן המספר'. השורש "שני" מציין גם את המושג "חסר" וגם את השגיאה שאדם שונה. מסתבר אפוא, שביסוד התרגום מונחת הבנת הכתוב – "אם גרמתי בשגיאתי לחיסרון". מתרגום זה משתלשל תרגום הקטעים, המתרגם: "כל חדא מנהון דהוה ערקא מן מנינא אנא הוינא משלם". בלתי מובן לגמרי לשון הפשיטתא: "אנא מנסר הוית ליה" 'אני שמרתי אותו'.

מפרשי ימי הביניים פירשו כולם "אחטנה" – "אחטאנה", בחסרון האלף, והתלבטו בבעיית תיאום משמעותו של שורש זה להקשר הכתוב, כל אחד לפי דרכו. אבן ג'נאח¹ סמך "אחטנה" אל "חטא" (איוב כד, יט), והסביר ש"ענינים גול ועושק". פירשו סתום, כי אין לומר כאן, שיעקב הודה במעשה גול ועושק, ושמא רצה לומר, שיעקב נהג כאילו גול, היינו שילם. מובן יותר פירשו של רש"י: "לשון קולע אל השערה ולא החטיא (שופ' כ, טז), אני ובני שלמה חטאים (מל"א א, כא), חסרים, אני אחסרנה. אם חסרה, חסרה לי, מידי תבקשנה". בעקבותיו פירש רשב"ם: "אני הפסדתי משלי". בדרך אחרת הגיע לידי אותה התוצאה ראב"ע: "אם היתה טרפה, החטא היה עלי ופרעתי כמוה". כיוצא בזה רד"ק²: "שיהיה החטא עלי ואשלם לך".

1. ספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח (תרגום ר' יהודה אבן תיבון), הוצאת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו, ערך חטא.

2. ספר השרשים לדוד בן יוסף קמחי הספרדי, ed. Jo. R.H. Biesenthal et F. Lebrecht, Berolini 1847.

המלומדים החדשים גררו רובם ככולם אחרי מלומדי ימי הביניים. גזיוס בתיסאורוס שלו הסביר בערך "חטא": *ego luebam illud, damnum praestabam* – "אחטנה = אני שילמתיה, נשאתי באחריות בעד הנזק. במקום "אחטנה". המילון של גזיוס-בוהל מפרש: *Das verloren Gegangene ersetzen* – לפצות בעד האבדה, וטוען שהפועל נגזר משם-עצם. אך שם עצם מן השורש "חטא", המציין פיצוי על אבדה אינו בנמצא.

המילון של דרייבר-בריגס-מילס מפרש אף הוא: *to bear the loss of it*; *I was made to lit. I counted it missing?* אַחְטְנָה *miss it pass. rd.* / על פירוש זה חזר לאחרונה גם מילוניו של קיהלר: *To bear the loss of a thing*.

ואמנם נעשו שני ניסיונות לחרוג מתחום הפרשנות של ימי הביניים. האחד הוא ניסיונו של בן-יהודה, שגזר במילוניו את הצורה "אחטנה" מן הפועל "חטה" וייחס לפועל זה את המשמעות: "השיב לו מה שאבד מפלוני, מה שלקח מפלוני, נתן לו את תמורתו". בן-יהודה אמר למצוא סמך להצעתו בפועל הערבי "אדי" – השיב את הדבר אשר נאבד. אבל ברור שאין להסמך שורש עברי "חטה" לשורש ערבי "אדי".

לעומת זאת ניסה י' רבינוביץ³ לפתור את הבעיה על סמך האכדית. רבינוביץ העיר שבתעודות שושן נמצא הפועל *ḥaṭu* (ככה!) במשמעות 'לשקול, לשלם'. והרי סבור הוא שהפועל העברי "חטא" והפועל האכדי משמעות מקורית אחת להם והיא: 'לנקות, לטהר'. מן השערה זו הפליג להשערה הנוספת, שבשתי הלשונות התפתחה מכאן המשמעות התניינית 'לשלם'.

הערתו של רבינוביץ הפנתה את תשומת לבנו להקבלות האכדיות של "אחטנה". עיון קל במילון האכדי מראה, שעלינו להבחין בין שני פעלים: (א) הפועל *ḥaṭû* "חטא". (ב) הפועל *ḥâṭu* (מן *ḥiāṭu*) 'לשקול, לשלם כפיצויים'⁴. לאור ממצא ברור זה מסתבר ש"אחטנה" גזורה מן השורש "חט" ולא מן השורש "חטא", ואם כן יש לנקד: "אַחְטְנָה" בבנין קל, ופירושו 'אשלמנה' כתרגום השבעים⁵. פועל זה, הרגיל באכדית, יחידאי הוא במקרא, ואין לתמוה על בעלי המסורה, שלא הכירו אותו ועירבו אותו עם הפועל "חטא", הרגיל במקרא.

3. י' רבינוביץ, ארץ ישראל ג', חשי"ד, עמ' 133.

4. Chicago Assyrian Dictionary, Vol. 6 sub voce *ḥaṭû*, pp. 156 — 158, sub voce *ḥâṭu* (4), pp. 161 f.

5. כמובן אין מכאן ראיה, שהשבעים הכירו את הפועל "חט". מן הסתם תרגמו לפי העניין.

מלים מנוקדות ב"מדרש הגדול" כתב-יד יהודה לוי נחום בחולון

בין אוצרות כתב-היד שבמפעל חשיפת "גזית-תימן" של יהודה לוי נחום בחולון יש כתב-יד של המדרש הגדול לבראשית, המחזיק את רוב פרשיות לך-לך-ויצא. כתב-היד כתוב על נייר. יש בו 91 דף. טור אחד, 27 שורות; לפי דעת מר נחום נכתב לפני כ-500 שנה. הוא מיוחד בכך, שיש בו ניקוד חלקי מרובה, הן במובאות מן המקרא (דבר רגיל בכתב-יד של המדרש הגדול), הן בתיבות לא-מקראיות¹. הניקוד טברני. מחליף פתח-סגול; אין בו דגשים; ש ימנית אינה מסומנת; מפיק מסומן לשמאל ה': ה. בדרך כלל ידע המנקד את מלאכתו ועבד בדיוקנות.

ניקוד התיבות הוא לפי המבטא התימני, שיש בו שרידים רבים מן המבטא הבבלי, והוא דומה ברוב פרטיו לנמסר על המבטא התימני בדברי החוקרים, בעיקר י' שבטיאל, קונטרסים, א (תרצ"ז-תרצ"ח), 8-15 (להלן: שבטיאל א); הג'ל, קונטרסים, ב (תרצ"ח-תרצ"ט), 61-69 (להלן: שבטיאל ב); הג'ל, קובץ שבות תימן, תל-אביב תש"ה, 118-123 (להלן: שבטיאל ג).

אביא כאן לפי כ"י זה תיבות מנוקדות שיש בהן עניין, בעיקר אלו שעדיין לא נזכרו בדברי החוקרים². אין ענייני בגוף הנוסח של המדרש הגדול בכ"י זה, שבוודאי הוא ראוי למחקר, וכן לא בניקודן של תיבות ארמיות שבו. אצטט לפי דפי כתב-היד וכן לפי מהדורת המדרש הגדול לבראשית שפרסם מ' מרגליות, ירושלים תש"ז (להלן: מ').

פ ע ל י ם

נפעל והפעל בעבר - תמיד בקמץ, כגון: שְׁנִקְצָץ (82א; רפט), הוֹשֶׁתָּה (51א; תקח); ואפילו פעם בפסוק מקרא: וְנִשְׁאָר (45א; תפד; זכ' ט, ז: וְנִשְׁאָר). כך שבטיאל א, 9.

פתח בבניין פֻּעַל מצוי דרך קבע בעבר (כך שבטיאל, שם), כגון: הִרְהִיר (80א; רפט), אבל מקור פֻּעַל מנוקד תמיד בצירי, כגון: לְחַדֵּשׁ (52ב; תקיג), לְבַקֵּר (82א; רפט), ורק פעם אחת (מתוך כ-20 פעם) בפתח: לְשַׁנֵּר (85א; רצט).

1. ח' ילון, קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), 58, הוא שעורר על חשיבותו של הניקוד החלקי בכתב-

יד תימניים של המדרש הגדול.

2. תודתי למר יהודה לוי נחום, שאפשר לי באדיבותו לחקור כתב-יד זה והרשני לפרסם את תיאורו.

מקור התפעל מנוקד בדרך כלל בפתח (= סגול): לְהִזְדוּג (72ב; רנא; ועוד). לְהִשְׁתַּעֲבַד (73ב; רנד). חוץ מדוגמה אחת: לְהִתְגַּדֵּל (12א; שמ). בעבר התפעל והווגות 3 צורות: בפתח (9 דוגמות), כגון נִתְרַשֵּׁל (65א; תקנא), שִׁנְשַׁתְּעַבַּד (64א; תקמח), וְנִסְתַּבֵּב (21ב; ת); בצירי, רק: נִתְעַדֵּן (86א; שא); ובעיקר בקמץ, ולא דווקא בהפסק (15 דוגמות), כגון שִׁנְתַּפְרָסָם הדבר (88א; שיז), נִתְחַתֵּם גֹּזֵר דִּינוֹ (39ב; תסא), וְנִתְעַטֵּף בַּה (40ב; תסד), שִׁנְתַּחֲבַט עליה (51ב; תקט).

פעלים מנוקדים בקמץ בבניינים הכבדים, בשרשים שמוכיר שבטיאל א, 10: מִזְמֵן, מִזְמִינֵן (5ב; שפא), שִׁמְחָנִפִּין (80ב; רפד), שִׁנְשַׁתוּ (68א; רלו); ועוד: וְשִׁתְּכִירוּ (51א; תקט), וְשִׁתְּכֶרָה (58א; תקל), וְשִׁתְּהָה (30א; תלא), מִתְּאָחוּת... שִׁנְתָּאָחוּ (49ב; תק); ועיין שבטיאל, שם, הערה 8.

פועלי ע"ו וכפולים בבניין הפעיל על דרך פ"ו: שִׁהֲטִיחָה (12א; שמ), מִיָּיִן, מִנֵּגַת (18א; שנט) – שבטיאל א, 13–14; וכן: וּמִלִּיָּיִן (עניין לינה; 39א; תס), נִילוּ וּמִלִּיּוּ (51א; תקח), מִיָּיס דִּעְתּוּ (54א; תקח).

פועלי ל"א על דרך ל"ה: קָנַאת (76א; רסב), נִתְקַנֵּיתִי (57ב; תקכט), לְרַפּוּתָךְ (79ב; רפא), ועוד הרבה.

עוד צורות פועליות מנוקדות: לְפִיכָךְ תִּלְקָה בחדרי בטנה (32א; תלח), נִדְּמוּ לוֹ בדמות אנשים (82ב; רצא), מִיִּתֵּשׂ אֶת כּוּחוֹ (19ב; שסה), וְתִקְרָרָה דִּעְתּוֹ (54א; תקיח; גם מ' מביא נוסחאות ב' אחר הק'), אבֵּל: וְנִתְקַרְרָה דִּעְתּוֹ (70א; רמג), ובבית הַמְרוּרָע, ומעל ה'ר' השנייה נוספה ע (פעמיים; 48ב; תצז). שיוניים בניקוד פעלים בפסוקי מקרא: הִחֲלוּ (38ב; תנט; שמיא ג ב: הַחֲלוּ), תִּשְׁתַּפְּכֶנָּה (50ב; תקג; איכה ד, א: תִּשְׁתַּכְּנָה; פ' קאלה, Der masoretische Text des AT nach der Überlieferung der babylonischen Juden, 1902 [להלן: מ"ט], 67) – שתי הצורות מצויות בכתב־יד בניקוד בבלי; וְתִשְׁלַךְ (42א; תעד; ד' ח, יב: וְתִשְׁלַךְ; וכך גם בכמה כתב־יד בניקוד בבלי), (שְׁנֵאֵת) [שְׁנֵאֵת] (31א; תלו; משלי ח, יג: שְׁנֵאֵת), חֲנֹפֶה, חֲנֹפֶה (36ב; תנב; יש' כד, ה: חֲנֹפֶה), (י') [י']רֹעַ (פעמיים; 87ב; שטז; מש' יג, כ: יִרְעֵ), יִכְשֶׁר (פעמיים; 25א; תיב; קה'יא, ו: יִכְשֶׁר), נִהְגָּה (50ב; תקג; איכה ג, ב: נִהְגָּה), וְיִירֶשׁ (בשתי יו"דים; 11ב; שלח; יח' לג, כד: וְיִירֶשׁ).

שמות

תיבות שאינן פעלים שיש עניין בניקודן: עַד אֵיכָן (53א; תקיד), לְאִיקוֹנָן שלֵהקב"ה (60א; תקלו); אֲכֹזְרִיית (30א; תלב), הָאֵלָה הַזֹּאת... כְּאֵלָה וְכְאֵלֹן (בפסוק מקרא: יש' ו, יג)... מֵהָ אֵלָה וְהָאֵלֹן (82א; רפט); אֲצִטְלִית (65ב; תקנד; מ' מביא נוסחאות הכותבים ו' אחר הא'); בְּבוּשָׁה (35א; תמט), בְּשִׁתּוֹ

(פעמיים; 91ב; שכט); כלום בראת דבר בעולם לבטלה (31א; תלה), אבל: אותו האיל לא יצא ממנו דבר להבטלה (17ב; שנח), בשני המקומות כך אצל מ', בלי ש-ו (ועיין ח' ילח, קרית ספר, שם, 54); והקיפה גִּדֵּר... ונהפך עליו הַגִּדֵּר (43א; תעז); כְּהֶרֶף עֵין (88ב; שיט); צווחין וְי (67א; רלג), ובדומה בקמץ: טַל שֶׁלִּתְחִיָּה (43ב; תעט), מֶר בְּיוֹתֵר (16ב; שנד), ואף בניקוד פסוק מקרא: מֶר (40א; תסד; יש' לג, ז: מֶר), עֶם הדומין לחמור (16א; שנב), מאיזה עֶם אתה (72ב; רנא) – גם בניקוד בבלי "עם" בקמץ: פ' קאלה, Masoreten des Ostens, לייפציג 1913, 197; לֵאנִי שתעמוד בדיבורך (62ב; תקמד); לְחִלּוֹתִית (10א; שלג), ובאותו משקל: שְׁחֻמוֹמִית (62ב; תקמד); לָמֵד, לָמֵד (שם האות; 34ב; תמו; 48ב; תצו); לְסֻטִּית (10ב; שלה), כלוסטיס (40ב; תסה; מ' מביא נוסחאות ב' אחר הל'), אבל: לְסֻטִּיס (80ב; רפד); הִלְקִישׁוֹת (63ב; תקמו); מְכָרוּ קִיִּים (6א; שפט); כְּמִנְהָגָה (73א; רנב), וּמִנְהָגוֹ (83א; רצב) – כמשקל "מקטל" הבבלי (קאלה, שם, שם); מִשְׁטִּינִין (37א; תקד); הַנּוֹאִי, בְּנוֹאִי (75א; רנט); נִרְתַּק, מְנִרְתִּיקוֹ (19ב; שסה); סִכִּין (65א; תקנא); הִסְרָחוֹן (60א; תקלז); כשהיא עֲבָרָה (57ב; תקכח), אבל: היתה אשתו מְעוֹבְרָת (58ב; תקלב); עֲדָשׁ (33ב; תמג); עוֹלָבְנִי (55ב; תקכב); שבטיאל ב, 67; עֲלֻבּוֹן; ומעניות פוֹשְׁרִין (19ב; שסה); פֶּסֶת היד (63ב; תקמו); צִפְרָנִן (52ב; תקיג); פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, 136, מביא תיבה זו בניקוד בבלי בצ' שווייה, אך פ' חלומה); קִפְדִּנְתָּן (64ב; תקנ); קרא תִּינֵר (6א; שפב).

שמות בנטייה: תיבות אחדות ריבויין בסיומת -ות: כל עֲצִימוֹת שעצמת לא ממנו היו (36ב; תנג); ארבע מדות בְּלִיד[וֹת] (29ב; תל), צורת היחידה: לִידָה, לִידָתָה (61א; תקלט; שבטיאל ג); (וִיתִידוֹת)[וִיתִידוֹת] דרכים (83א; רצג); והשווה בניקוד פסוק מקרא: שְׁמִ(וֹ)[וֹת] (פעמיים! 60ב; תקלח; תה' מו, ט: שְׁמוֹת; נוסח זה גם בכמה כ"י בבליים). תנועה שאינה מתחלפת בנטייה (שבטיאל ב, 68): מְחוֹסְרֵי אִמְנָה (34א; תמד); הַפְּנִיסִין (49ב; תצט); שְׁכִינָתָה (88א; שיז); יֵרָא חָאט בְּיוֹתֵר (80א; רפט), יֵרָאֵת חָאט (20ב; שסח), וכן בניקוד פסוק: (יֵרִי)[יֵרִיא] (49ב; תצט; מל' ג, כ: יֵרִיא), אבל: יֵרָא, כבמקרא (80א; רפג); בִּר' כב, יב; בְּרִיאִים (84א; רצה; מל"א ה, ג: בְּרִיאִים); צורות נטויות אחרות: שֻׁנְאֵי חוֹר על אמו (28ב; תכג; מ': שֻׁנְאוֹ); מְזֻכְּתֵי (32ב; תלט), שְׁלֻלָּיוֹת (46ב; תפט), וכי שתי רִשְׁיוֹת הן (70א; רמד); בְּחֻלּוֹ שלעולם (60א; תקלו); שבטיאל ב, 64; חֻלָּל; מְזֻבָּחַת (37א; תנה; פורת, 134, מביא נטיית שם זה בב' קמוצה גם בניקוד בבלי); ובפסוק מקרא: מִעֵן (37א; תנד; שה"ש ד, טו: מִעֵן; בקמץ גם בכ"י בבלי לפי אפאראט BH³).

שמות שאולים: אֶכְלוּסִין (66א; רכט), אֶסְטִגְיִנוֹת (8א; שפט), אֶסְפְּלוֹנִית (78א; רעה); דְּרוֹן (31ב; תלה; וכן פורת, 151), מְטְרופולין (45א; תפג),

שלמסטי־רין (31ב; תלו), סניגורן שלישראל (61ב; תקיח), קתיגור (27ב; תכא),
סימלי־א (81א; רפו); סרקלי־טין (90ב; שכו); קברני־טה (28א; תכב).
שמות-עצם פרטיים: המדיים (63ב; תקמו), הפרסיים (64א; תקמו), לשון
סורסי (65ב; תקנו).

שינויים נוספים בניקוד שמות בפסוקי מקרא: גדי־תיף (42ב; תעה; שה-ש
א, ח: גדי־תיף; באפאראט BH³ מובאת מכי-בבליים צורה אחרת); ורקב (36ב;
תנב; משי יד, ל; ורקב. הצורה מצויה בכי-בבליים); במחשכים (56ב; תקכו;
איכה ג, ו: במחשכים); גאה (31ב; תלו; משי ח, יג: גאה); ורוב (ניקוד כפול!
41א; תסז; יר' לב, יט: ורב; מ' מביא צורת יורוב- בשלושה כ"י; ניקוד תיבה
זו בחולם מצוי הרבה בבבליה [קאלה, מ-ט, 74-75]).

כתב-היד אינו מחליף שוא-פתח ולא צירה-חולם, כמצוי הרבה בכתבי-
יד תימניים. מעניין שחילוף מן הסוג האחרון מצוי בו רק פעמים אחדות בניקוד
פסוקים: יצא (29ב; תל; איוב לא, מ: יצא), תאמרן (65ב; תקנו; יר' יא:
תאמרן), אמן (46ב; תפח; יש סה, טז: אמן), וילך (ניקוד כפול! 50ב; תקנ;
איכה ג, ב: וילך).

אי-התאמה במין בבינוני

תופעה מיוחדת בכתב-היד, שמקבילות לה בכתבי-יד בבליים של
תורה שבעל פה (פורת, 48, 60, ועוד), היא אי-התאמה במין בבינוני
בפועלי ליה. פעמיים פועל בזכר בא עם נושא בנקבה: כלי מטוה שטוה
בו האשה (23א; תז), ואין כל ברקה ממחה על ידי (70א; רמד; ושמה בריה-
זכר); אבל פועל בצורת נקבה בא עם שם בזכר לעתים קרובות למדי, כגון:
כשם שהשאר יפה לעיסה (85ב; שא), יש לו שקר מרובה (86ב; שג), קשה
גזל הנאכל (69ב; רמב), והיה לבו רפה כשענה (42א; תעג), מן הנהנה מן
ההקדש (70ב; רמה) ועוד הרבה. וחילוף כזה גם בניקוד פסוק מקרא: כסף
סיגים מצפה על חרש (40ב; תסד; משי כו, כג: מצפה; נוסח זה גם ב-3 כ"י
בבליים).

דברי חכמים וחידותם

א. לירושלמי שבת פ"ו ה"א: פרוש טוקטקלין

שנינו בשבת פ"ו מ"א: "לא תצא אשה וכו' ולא בעיר של זהב". ועל זה אמרו בירושלמי שם: "רב יהודה אמר כגון ירושלים דדהב". רבנן דקסרין אמרין פ"ו ש טוקטקלין. שתי התיבות האחרונות קשות, ואין להן פירוש. אף אין הנוסח בטוח: בערוך ערך פרסטקלין גרס כאן: פרסטקולין. ס"א: פרוסטקטולין (וע"ש הערת קוהוט ותוספת הערוך השלם), ולא פירש כלום. ב"הירושלמי כפשוטו" עמ' 102 הציע הר"ש ליברמן: כרוסטטפלין = כתר של זהב; אלא שאף הגהה זאת אינה מניחה את הדעת, וכמות שפקפק בה הר"ש ליברמן.

והנה בחורף שנת תשכ"ד, בבדקי את ספריית המיקרופילמים על שם ר"ל גינצבורג שבסמינר בני-יורק, מצאתי קטע אחד מכ"י קמברידג', ושם נוסח מאיר עיניים, ועל פיו יתפרש מקום קשה זה.

כתב היד הוא מספריית קמברידג' וסימנו T-S AR. Box 28/40, שני דפים של פירוש למשניות שבת.

המחבר הביא תחילה את דברי הירושלמי והבבלי, על ר' עקיבא, וזה לשונו "וקאל פי תלמוד ארץ יש² אן ר' עקיבא עמל לא מראה עיר של זהב ירושלם מן דהב. וקאלו איצ'א פי תלמוד בני בבל מא³ עיר של זהב ירושלים דדהבא כדעביד ר' עקיבא לברתיה⁴. ואלתלמודין גמיעא מעני ואחד" [=ונאמר בתלמוד ארץ ישראל שר' עקיבא עשה לאשתו עיר של זהב, ירושלם מן דהב, ואמרו עוד בתלמוד בני בבל מא (! וכן לקמן) עיר וכו', ושני התלמודים עניין אחד].

והוא ממשיך: "וקאל פי תלמוד ארץ ישראל מה הוא עיר של זהב טרסטוקולין, והדה כלמה בלארומיה תפסירהא ג' טבקאת כאן הדא אלאכליל עלי ג' טבקאת והו יסמי בלגה אלקראן פאר כ' ק' הפארים והעטרות והקשורים וקאל פיה יהונתן בן עזיאל כליליא ושירי רגליא וקלממסיא" [=ואמר בתלמוד ארץ ישראל מא הוא עיר של זהב טרסטוקולין, והוא מלה "בלשון יוני", פרושו שלוש שכבות, הייתה העטרה הזאת בשלוש שכבות, והיא נקראת בלשון

1. בבבלי נט סוף ע"א: "רבה בר בר חנה א"ר יוחנן ירושלים דדהבא". ועיין בבלי סוף סוטה,

שנרמז לקמן בפנים: "מאי עטרות כלות אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן עיר של זהב".

2. שגור בפי רב האיי גאון.

3. = מאי, באשגרה מהערבית.

4. טעות סופרים, בכל הנוסחאות: לדביתהו (לאשתו); ועיין כתובות סג ע"א.

המקרא "פאר" כמו שנאמר (ישעיה ג, כ): הפארים והעטרות והקשורים. ואמר בו יהונתן בן עזיאל: כליליא ושירי רגליא וקלממסיא⁵.

יש בפירוש הזה שני חלקים: א) פירוש התיבה טרסטוקולין; ב) פירוש עניינה. אשר לעניין – בוודאי כתב את דבריו על פי אבות דר"ב נוסח ב פ"ב "ועד שעשה (ר"ע) כתר של זהב לאשתו". וקרוב יותר שכתב את דבריו על פי מה שנאמר בסוף סוטה בבלי וירושלמי: "עטרות כלות – עיר של זהב", ע"ש⁶.

ואשר לפירוש התיבה – הרי נוסחו המופלא "טרסטוקולין" (= טריסטוקולין) הוא הנוסח הנכון והמאיר בירושלמי, והוא: $\tau\rho\iota\varsigma(\tau\rho\epsilon\iota\varsigma)\tau\acute{o}\kappa\acute{o}\lambda\lambda\iota[o]$ = שלוש שכבות; מולחמות יחד.

רבנן דקיסרין לא הוסיפו כאן אלא תיאור "עיר של זהב" של רב יהודה (= ר' יוחנן); ש"עיר של זהב" של שלוש שכבות הייתה.

מעתה יש צורך לשים לב לתכשיטים שיימצאו בחפירות, לצורתם ולבנייתם. אנו יודעים מהמשנה, מתי גזרו על "עטרות כלות", והוא בפולמוס של קיטוס (כן בכ"י קויפמן; קיטס, ובהוצאת לו ועוד). ועד כחמישים שנה⁷ לאחר חורבן הבית השני עדיין היו עושים עיר של זהב.

הפירוש הערבי למשנה נראה קדום, אף על פי שלא נתברר לי זמנו. על כל פנים נחזיק לו טובה, על ששמר נוסח מתוקן בירושלמי.

ב. לירושלמי נדה פ"ג ה"ב

בנדה פ"ג ע"ב שנינו: "המפלת כמין (מין) בהמה חיה ועוף וכו' אם זכר וכו' ואם נקבה וכו' אין ידוע תשב לזכר ולנקבה דברי רבי מאיר וחכמים אומרים כל שאין בו מצורת אדם אינו ולד". ועל זה אמרו בירושלמי שם: "ואמר רבי יסא בשם רבי יוחנן לא סוף דבר כל הסימנין אלא אפילו אחד מן הסימנין ואלו הן הסימנין המצא והגבינין והעין והאוזן והלסת והחוטם והזקן וגומות הזקן¹. ואמר רבי יסא בשם רבי יוחנן לא סוף דבר כל הסימנין אלא אפילו אחד מן הסימנין".

כפילות מאמרו של רבי יסא "לא סוף דבר וכו'" היא תמוהה. לשם מה חזרו ואמרו: "ואמר רבי יסא בשם רבי יוחנן לא סוף דבר וכו'", שכבר נאמר קודם לכן?, בעל פני משה מפרש: "כלומר עלה קאמר ר' יסא בשם ר' יוחנן". רצה לומר,

5. = וקלממסיא, במהדורת שפרבר, כתבי הקדש בארמית, ליידין 1962: וקלממסיא וע"ש שינויי נוסחאות.

6. וכך שילב אף הרמב"ם בפירושו למשנה את "עטרות כלות".

7. ועיין גינצבורג, "גנזי שכתר" ח"ב עמ' 244–245.

1. עיין בבלי נג ע"ב. ועיין במראה הפנים ד"ה לא סוף דבר, על מה מוסבים הדברים; אם על דברי ר"מ אם על דברי חכמים.

הירושלמי חוזר ואומר, שמה שאמר תחילה "לא סוף דבר וכו'" – על זו נאמרה. והדוחק נראה לעין.

ונראה לומר, שיש כאן "לשון קצר" ורמזו שרגיל בירושלמי. נראה, שהובאו כאן שתי מימרות של רבי יסא בשם רבי יוחנן, שאין צורך ב"כל הסימנים", אלא די בסימן אחד. המימרא האחת – למשנתנו. וכמות שהביא: ואלו הן הסימנים המצח וכו'. והמימרא השנית – על מחלוקת אחת נאמרה, על מחלוקתו של רבי יוחנן ורב הונא לעניין שוטה. והיא שמפורשת בירושלמי תרומות פרק א ה"א (בבלי חגיגה ג ע"ב): "סימני שוטה היוצא בלילה והלן בבית הקברות והמקדע את כסותו והמאבד מה שנותנין לו. אמר רב הונא והוא שיהא כולו להם בו דלא כן אני אומר וכו' רבי יוחנן אמר אפילו אחת מהן וכו'". ולדעת רבי יוחנן זו רמזו כאן בירושלמי, כלומר בשני מקומות שהובאו בירושלמי² סבור רבי יוחנן, שאין צורך בכל הסימנים אלא בסימן אחד די.

ג. משי, מאשי (ממשמש ובא)

שנינו בימא פ"ו מ"ד: "וכבש עשו לו מפני הבבליים" שהיו מתלשין בשערו ואומרים לו טול וצא טול וצא". ועליה אמרו בתלמוד (ספ"ט ע"ב): "תניא מה שהי צפירא דין וחובי דרא סגיאין". ומפרש רש"י: "מה מתעכב שעיר זה ועונות הדור מרובין והן עלי". ובפירוש ר' אליקים: "מה שהיא צפירה וחובי דרי סגיאין שהיו א' לו העם מה אתה משהא כן השעיר ומוליכו בנחת הרי חטאי הדור רבים" (לפי הפירוש שאמרו כך למולך, נראה שצ"ל: מה שהי ת).

בכ"י מינכן הנוסח: "דדרי חובין סגיאין" (=שהוא נושא עליו עוונות הרבה). "דרא", "דרי" אינו לשון "דור" אלא לשון גשיאה וטעינה. וכך אף ב"בית הבחירה" למאירי: "מה שהי צפירה דדרי" (=שנושא) חטאין סגיאין".

אבל בכ"י מינכן השני, שידוע בנוסחאותיו המדוקדקות, שהן קרובות פעמים הרבה לנוסחאות הגאונים, הנוסח בברייתא הוא: מאשי צפירה זעיר חוביה (=וחובי?) דדרא סגיאין¹.

בעל "דקדוקי סופרים" מעיר על נוסח זה: "ולית ליה פתרא וצ"ל כמו בדפוס". ובאמת נראה, שיש לו פתרון לנוסח זה, ויש לו סיוע שיש בו ממש בפירוש רבינו

2. דייקתי ואמרתי: שהובאו בירושלמי, כי בבבלי יש עוד מחלוקת של רב הונא ורבי יוחנן, לעניין סימני סריס, אם צריך לכל הסימנים. והיא ביבמות פ ע"ב: "איתמר סימני סריס רב הונא אמר עד שיהו כולם ר' יוחנן אמר אפילו באחד מהן". אבל מחלוקת זו לא הובאה בירושלמי.

1. "לא בבליים היו אלא אלכסנדרים היו וכו'", ברייתא של רבי יהודה ופירוש נוסף של רבה בר רב חנה בשם ר' יוחנן (בבלי שם ס ע"ב).

1א. הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, כפורים עמ' 794, מפרש: = מאשי = מה שהי.

חננאל. בר"ח שם מצאנו: "תנא מ ש ו ך צפירה זו זעיר וחובי דדרא סגיאינ כלומר מהר וצא שעיר זה קטן וחטאות הדור מרובין".

"משוך" ודאי אינו נוסח בברייתא הארמית, ואינו אלא פירושו לתיבה הקשה "מאשי", אם הפירוש של ר"ח או של קודמים לו. ונמצאנו למדים, ש"מאשי" היא מלת זירוז (ניזאה) לשעיר או למוליכו.

השורש "משי" נמצא כידוע בערבית, ואף ממנו שכחה מלת זירוז "אמשי". אמנם לא מצאנו לכאורה שימוש של שורש זה בלשון חכמים המצויה בידינו, אלא שאין זה פוגם במציאותו, ומי יודע, אם לא נמצאהו בכתבי היד של דברי חז"ל. אמרתי "לכאורה", משום שנראה לי, ששורש זה שימש יסוד לצירוף לשון מצוי הרבה בלשון חכמים. הכוונה לצירוף "ממשמש ובא", "ממשמשין ובאין" וכיוצא בהם. מה פירוש לשון זה? ההגדרה המצויה במילונות "הולך לאט לאט, מתקרב לאט לאט", אפשר לפרנסה² במקומות מסוימים במקורות, כגון (ירושלמי פאה פ"ח ה"א): "אבא שאול היה קורא אותן משושות... שהן ממשמשין ובאין". או בתיאור עשן הקטורת: "כיון שמגיע (העשן) לשמי קורה ממשמש ויורד בכותלים" (יומא נג ע"א, בברייתא, בניגוד ל"מתמר ועולה": העלייה מהירה והירידה איטית). אבל בשאר המקומות המרובים שנמצא לשון זה – אין ההגדרה עשויה יפה: מה נאמר ב"ראה עדים ממשמשין ובאין" (שבועות פ"ח מ"ד)? מה טעמה של הליכה לאט? וכן למשל בזה שבתוספתא יבמות פ"א, ה: "האשה שהלך בעלה³ למדינת הים ובאו ואמרו לה מת בעליך והלכה ונישאת על פי עצמה והלך בעלה למדינת הים באו ואמרו לה מת בעלך והלכה ונישאת על פי עצמה והלך בעלה למדינת הים והרי כולם ממשמשין ובאין" וכו'.

ועוד שם, ט: "אמרו לו מתה אשתך והלך ונשא את אחותה והלכה לה למדינת הים ובאו ואמרו לו מתה אשתך ונשא את אחותה והלכה לה למדינת הים ובאו ואמרו לו מתה אשתך ונשא את אחותה והלכה לה למדינת הים והרי כולם ממשמשין ובאות" וכו'.

או שם, כתובות פ"ח, ג: "היורד לנכסי שבויים ושמע בהם שממשמין ובאין" וכו' (ועיין בבא מציעא לח ע"ב).

ושם בבא מציעא פ"ו סוף א: "אבל ראה חמרין ממשמשין ובאין" וכו' (=ירושלמי שם פ"ו סוף ה"א).

מקומות אלו וכיוצא בהם עוד (עיין הציונים במילונות, כגון בן יהודה עמ' 3401 II ועוד); וכן בשימוש עם הפועל "הלך", כגון בבא בתרא קטו ע"ב: "נחלה ממשמשת והולכת עד ראובן" – נראה לי, שכולם עניין אחד הם: פועל תנועה רגיל, שממשש

2. אף על פי שאינה מוכחת כמובן.

3. כן במהדורת צוקרמנדל, ועיין בנוסח הדפוסים פ"א, ו.

4. למי שהלכה אשתו למדינת הים.

עם פועל אחר כדי לציין פעולה נמשכת יותר, כידוע, בין אם רואה את העדים הולכים ובאים, או שבאים כמה בני אדם.

והשורש אינו "משש" ולא "מוש" אלא "משי" (משה), שהזכרנוהו. ומשמש הוא "פעפע" רגיל.

עניין אחר הוא "ממשמש" של התרגום⁵, כגון התרגום לתהלים קטו, ה: ידיהם ולא ימיושון - ולא ממשמשין; לאיוב ה, יד: וכלילה ימששו בצהריים - ימשמשון, וכן שם יב, כה: ימששו חשך = ימשמשון חשוך, שכולם עניין מישוש הם.

"ממשמש ובא" הוא כשאר הפעלים שמשמשים עם "בוא", כגון⁶ הולך ובא (תענית כ"א; סנהדרין ק"א), מה לך ובא (גדה נז"א); מקלחות ובאות (שבת ק"ב); שוטפין ובאין (כ"מ לא"א); מתרגשות ובאות (תענית יד"א; כתובות ח"ב); מתרגשות לבא (ברכות יז"א; ירושלמי שם פ"ה ה"א); ועוד הרכבה⁷.

5. שלא כדרך תרגום התורה, חוץ משמות י, כא: וימש חושך מתרגם הירושלמי: ויהיו ממשמשין בחשיכה.

6. בבבלי. ועיין קונקורדנציה לתלמוד דוגמאות נוספות.

7. רואה אני, שר"ח ילון במאמרו הקצר ב-ZAW כרך מד, עמ' 323, אף הוא מפרש ממשמש ובא, כמו שהוצע כאן, אלא שקיצר ביותר; הוא מקרבו ללשון קרב ובא, כגון פסיקתא רבתי, איש שלום דף ל"ב: קרובים (קרבים) ובאים.

ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא

(סיום)

1. תכונות מורפולוגיות כלליות

בפרק זה יידונו תופעות מורפולוגיות שכיחות או חוזרות בתחום השם והפועל. חילופי משקלים או חילופי תנועות בתחום השם, המתגלים בניקודן של תיבות בודדות, יידונו בפרק שלאחריו, לפי שאין בחומר הנלקט כדי להורות על תמורות מורפולוגיות כלליות או על מעתקים פונטיים מקיפים.

21 כינוי דבוק לשם (ולשם הפועל) וכינוי דבוק למושא קָף: כמעט תמיד ניקוד כינוי הקניין הדבוק של הנוכח במלה שאינה מסתיימת בתנועה הוא קָף (או קֶף, כצפוי, בגלל חילופי פתח/קמץ) תחת הכינוי קָף בטברנית. כך הוא ניקוד הכינוי לא רק בפיוטים אלא אף בתפילות הקבע הקדומות: פְּבֹדֶף (1; 1ב); עִירֶף... צִדְקֶף... מְלֹכֶתֶף (קדושה; 45א); וְאַהֲבֶתֶף (מעריב; 79א) וכו'. בנטיית המושא: נַעֲרִיצֶף וְנִקְדִּישֶף (77א) וכו'. בנטיית שם-הפועל: לְרֹמֶמֶף (3.2; 41א); בְּעֹבְרֶף (9.82; 117א). פה ופה מצויים ניקודי כלאיים כגון לְשִׁמֶךְ (עזרת אבותינו; 41ב); יְמִינֶךְ (3.42) שנתהוו ע"י הרכבה מאוחרת של הניקוד הטברני על הניקוד הקודם, כאשר הגיית הקוראים (החונים) נשתנתה מן הסתם. * אותו ניקוד של כינוי דבוק זה גם בכרך ב'.

גם צורה זו מקובלת כהגייה "ספרדית", שכן נשמרה בעיקר במסורת הספרדים. אולם קדומה היא, ועדויות קדומות לקיומה. אמנם סברתו של קאהלה⁴⁵ שוהי הצורה העברית המקורית שהומרה בצורה הארוכה רק בידי בעלי המסורה, הופרכה, בעיקר ע"י ז' בן-חיים⁴⁶. כיום, לאחר מחקרו של האחרון, ברור שהצורה בקריאת המקרא בכל שיטות הניקוד ובלשון "הסטנדרד" הייתה כמו בטברנית, ואילו הצורה חסרת-התנועה נהגה בלשון המדוברת,

Die überlieferte Aussprache des Hebräischen... ZAW 39 (1921); 230-239; 45

The Cairo Geniza, Oxford 1959, 95, 100

46. ז' בן-חיים, צורת הכינויים החבורים קֶף, -ת, -ה במסורתיה של העברית, ספר אסף, 66, 71-78,

Studies in the Tradition of the Hebrew Language, Madrid- 85-94 ובהרחבה בספרו

Barcelona 1954, 22-39, 64-74; תוספת דברים לסוגיה זו במאמרו: מסורת השומרונים וזיקתה

למסורת של מגילות ים המלח וללשוו חז"ל, לשוננו כב (תשי"ח), 230, הערה 17.

ב-סובסטנדרד, בהשפעת הארמית⁴⁷. זוהי הצורה הרגילה בלשון-חכמים ובמסורות הגייה של עדות שונות, להוציא את העדה האשכנזית⁴⁸, ואף במסורתם של השומרונים⁴⁹ ובפיוטים בניקוד א"ר⁵⁰.

22 צורות הפסק בפועל:

תופעה מורפולוגית בולטת בתחום הפועל היא שכיחותן של צורות הפסק, במקום שיש בטברנית צורות המשך, היינו בתוך המשפט, ובאין כל סיבה ריתמית או משקלית להמרת הצורה הרגילה בצורת הפסק: טוּפְּעוּ (3.3; 443); יוֹזְקְרוּ (4.3; 552); זוֹרְזוּ [הייד' 146; ז'רזו] (9.22; 82); נוֹסְדוּ [הייד' 247; נוֹסְדוּ] (12.34; 160); הוֹרְדוּ וכו' [בער⁵¹ טז: הוֹרְדוּ וכו'] (13.12; 197) ועוד לרוב.

* הבדיקה השטחית בכרך ב' לא העלתה דוגמאות דומות.

הצד השווה שבכל הדוגמאות, שחלק קטן מהן הובא לעיל, שכולן פעלים בהוראה סבילה, רובן פעלים בבנייני פועל והופעל הסבילים, ומיעוטן בבניין נפעל (בהוראה סבילה), וכולן, להוציא ארבע, בגוף שלישי רבים (נסתרים).

צורות אלה הן תרומה חשובה לחקר צורות ההפסק וההטעמה במסורות ובמקורות השונים, הידועות בעיקר מלשון חז"ל ובמקורות ובמסורות ספרדיים ותימניים, והיא פרשה בפני עצמה⁵². לפינוגו אפוא עדות ברורה ומעניינת למסורת כזו בטקסט מאוחר מתקופת חז"ל, ובתחומי אשכנז במחצית השנייה של המאה ה-13.

47. סיכום כל החומר אצל קוטשר, מ"י, 34–35, 352–353; ור' שם גם על הכתיב "כה השכיח במגילה

והמפריך גם הוא את סברתו של קאהלה.

48. על תצורה זו בניקוד בבלי של ל"ח ע' פורת, 92, וכך גם בכ"י קאופמן ופרמה של המשנה. זוהי גם קריאת התימנים, ר' י' דמתי, קונטרסים א (תרצ"ו–צ"ח), 15. את כל החומר במסורות העדות כינס ח' ילון, לשיטת הניקוד של המשנה, ששה סדרי משנה מהד' אלבק-ילון, סדר מועד, ירושלים תשי"ב, טו–יו.

49. בן-חיים, שם, 77–78.

50. למשל בפיוטי כ"ד משמרות, I, MdW, ד, ז ועוד. מקורות נוספים אצל בן-חיים, שם, 74, הערה 25.

51. סדר קינות לתשעה באב לפי מנהג האשכנזים, מהד' יצחק דוב [בער], רעדעלהיים תרכ"ג (מכאן ואילך: בער).

52. ר' י' קוטשר, מ"י, 256, הערה 176. בן-חיים טוען, שכתבי-ההפסק במגילות אינן צורות הפסק, אלא המרת שוואים בתנועות שלמות כבמסורת השומרונים, ע' לשוננו כב (תשי"ח), 225–228. עיין גם קוטשר, שם, 31, 254–261. ר' גם הערותיו של ש' מורג בביקורתו על הספר, קרית ספר לו (תשכ"א), 28–29, ותגובתו של המבוקר, ספר ילון, 278–280.

53. קוטשר, ספר ילון, שם, מביא שרידי צורות הפסק גם מבניין פועל ממחזוריים ומסדרי קינות שבדפוס, אף מאשכנז, ביניהם גם ממחזור הרו"ה.

23 היעדר שימוט תנועות עם ירידת ההטעמה:

בדוגמאות לא מעטות בתחום השם מסתמנת נטייה בניקוד המחזור ליציבות התנועות בהברה פתוחה, בעיקר הקמץ, עם תזוזת ההטעמה. התופעה אינה כללית, אלא מבצבצת היא פה ופה. נראה שיציבות התנועות אינה אלא נטייה לשמר בהגייה את הצורה הנפרדת של המלה גם בנטיית ובתמורותיה. זוהי אנאלוגיה לתצורה הבסיסית, הנוטה לחדור להגייה בכל הדורות, ולפיכך מן הדין לכלול נטייה זו בין שאר התכונות המורפולוגיות: בַּמִּתְנָה (9.53; 9.96; 12.7; 186ב); לַחֲיִילוּתִי (9.83; 118ב); שְׁבִטָהּ (9.93; 135א); אֲמָרוֹתָ? (12.34; 157ב: פעמיים) ועוד כהנה וכהנה.

הדוגמאות של אי־התקצרות בשמות סגוליים, התיבה יפי, יופי בסמיכות (למשל: 9.73; 112א), כְּלִי – שלא בהפסק (8.4; 77ב: פעמיים) – אינן ראייה להיעדר שימוט תנועות, שכן מסורת קדומה היא, הידועה גם ממקורות אחרים⁵⁴. 23.1 הנטייה לשמר את התנועות הבסיסיות באה לידי ביטוי גם בהיעדר חילוף התנועות עם ירידת הטעם. כך למשל: עֲרָפִילוֹ (12.54; 182ב). כאן נשמרות בניקוד כל התנועות הבסיסיות מבלי שיישמטו (קמץ) או ישונו (הסגול לחירק). ניקוד כגון הַמְצִיא בציווי (9.93; 131א) מצביע אף הוא על כוחה של האנאלוגיה בתחום הפועל.

מן הראוי להזכיר, שבלשון חכמים בניקוד בבלי ידועות מלים שאינן משתנות כלל בסמיכות⁵⁵. לעומת זאת כתיבים באם־הקריאה אל־ף בסמיכות, המצויים במגילות, אינם בהכרח עדות לקיום הקמץ⁵⁶, אלא כפי שמסתבר, עדות לאיכות הגיית השווא או תמורתו⁵⁷.

24 דומה שהאנאלוגיה והנטייה לשמר את הצורה היסודית היא הסיבה לתופעה אחרת בתחום הפועל ושם הפעולה: היעדר תשלום הדגש בבניין פיעל בדוגמאות לא מעטות. האמור הוא רק גבי חירק קודם אל־ף ורי־ש, ולא גבי פתח, שהרי אין הנקדן מבחין בין פתח לקמץ: זֶרֶם (2.1; 36ב); בִּיָּאֲרוֹ (8.4; 78א); חֶרֶפוֹ (9.93; 132א); בְּחִירֹפִים (13.36; 207א).

25 מן המלים הבודדות שניקודן שונה מן הטברני אפשר לבודד שתי תופעות, שבגלל שכוחות היחסית ניתן למיין בין התופעות המורפולוגיות ולא המילוניות.

54. כך ניקד ילון תיבות אלו במשנתו, ובמבואו לשיטת ניקודו, יט, רומז "...ראיות בידי ליושנן המופלג,

ואף הן תגיע שעת בירורך".

55. פורת, 90.

56. כפי שסבר א' בנודיד, על ניקוד תמוה של פיוט אחד, תרביץ כט (תש"ך), 253.

57. בן־חיים, לשוננו כב (תשי"ח), 226–228. ר' גם הערותיו של קוטשר לגבי החומר במגילת ישעיהו,

25.1 ריבוי משקל -ות -יות: זָכִיּוֹת (7.4; 72א); זָכִיּוֹת (12.31; 151א); גְּלִיּוֹת (9.3; 85ב). אמנם נמצאת במחזור גם צורת הריבוי המקראית במלה מְלָכִיּוֹת מְלָכִיּוֹת (7.4; 72א. 9.82; 117ב), אך ניקוד זה יש ליחס להשפעה מקראית, שהרי תיבה זו (דג' ת, כב) וכן התיבה תְּנִיּוֹת (יר' לו, טז) הן הופעותיו היחידות של משקל זה במקרא. צורת הריבוי במחזור מדרך הארמית היא, וכך אף בכ"י קאופמן, למשל: מְלָכִיּוֹת (ר"ה ד, ח).

25.2 קְטוּלָה במקום קְטוּלָה: מִחְבֹּרֶת (12.54; 181א); סְעוּדָה (שם; 178א); סְעוּדוֹת (שם; שם). צורה זו ע"ד הארמית ידועה מן הניקוד הבבלי של ל"ח⁵⁸, וכך אף ניקודה בכ"י קאופמן, למשל סְעוּדוֹת (ר"ה ב, ה). הש' גם 30.1.

ז. חילופי תנועות ומשקלים בתיבות בודדות

נביא כאן תיבות בודדות, רובן ככולן מתחום השם, מרביתם מאוצר המלים שלאחר המקרא, שניקודן שונה מן הניקוד הטברני המקובל ומייצג חילופי משקלים או תנועות. לפי שחילופים אלה אינם חוזרים בשמות אחרים בני משקל אחד, אין מקום לתחמם בין התכונות המורפולוגיות הכלליות או לתארם כמצעתיים פונטיים, אלא יש לראותם כתכונות לקסיקליות. השמות לא מיוגו ע"פ משקלים, שהרי כאמור תיבה תיבה ומשקלה וחילוף משקלה, אלא מקצתם ע"פ מיון גס של צד שווה כל-שהוא בין החילופים, ורובם בסדר א"ב.

26 חילופים (של תנועות קטנות בהברה סגורה בלתי מוטעמת):
אֲבָחָה - במקרא אֲבָחָת (יח' כא, כ). במחזור: וּבְאֲבָחָת (13.34; 204א);
לְאֲבָחָת (13.51; 214ב).
מְדָרְשִׁים - במקרא מְדָרֵשׁ (דה"י ב יג, כב) וכך הניקוד המקובל בלשון-חכמים (כתובות ד, ו במהד' ילח). במחזור בוואריאנטה סגול: וּמְדָרְשִׁי (13.61; 220ב). ניקוד זה נמצא גם בהתשבי, הקדמה בחרחה והקדמה בהלצה, איזנא, ש"א.

מְחַקְרִים - במקרא מְחַקְרִי (תה' צד, ד). במחזור: מְחַקְרִי [הייד' 63: מְחַקְרִי] (12.54; 174ב).

מְשָׁלָה - במקרא בדרכ בוואריאנטה סגול ולפעמים בפתח. במחזור: וּמְשָׁלָה (9.93; 133א). אמנם בן-יהודה, 3074, רושם גם ע' מְשָׁלָה, אך בהוראת משל.

מְשָׁמֵן - במקרא מְשָׁמֵן (בר' כז, לט), מְשָׁמֵי (יש' יז, ד), אך גם מְשָׁמֵי.

58. פורת, 120. כך גם בפי יהודי תימן, ר' מורג (הערה 119), מבוא, כז.

בהוראת מאכל טוב (נח' ח, י). במחזור מִשְׁמֵי(י)ן לחם (9.53; 96) עשוי אמנם להיות בהוראה השנייה, אי־כ היידנהיים מנקד מִשְׁמֵן (ע' 120), אך בִּמְשָׁמִינוּ (9.53; 98) הוא בוודאי בהוראה הראשונה [כך גם הייד', 127] ואילו מִשְׁמָנִי (9.65; 105) הוא בהוראה השנייה גם אליבא דהיידנהיים (204).

27 רפה במקום דגש במשקלי קטָלה:
אַרְכָּה – בן־יהודה 394: אַרְכָּה. במחזור: אַרְכָּה (11.2; 147), אך גם אַרְכָּה (9.65; 106).
לְשָׁכָה – במקרא תמיד לְשָׁכָה (למשל ש־א ט, כב). במחזור: בְּלִשְׁכַּת (12.54; 165).
קִצְבָּה – בן־יהודה 6083: קִצְבָּה. כך גם מנקד ילון (למשל פס' ו, ה). טור־סיני מעיר במילון ב־י 'ובדיבור האשכנזים קִצְבָּה, בית רפה'; ואמנם כך במחזור (9.83; 120); אך ניקוד בבית רפה כבר ידוע מכ־י קאופמן ה־ספרדי! (פס' ו, ה).

28 הכפלה במקום שבטברנית פישוט:
אַבִּיב – מֵאַבִּיבִי [הייד' 146: מֵאַבִּיבִי] (9.22; 82) בְּאַבִּיבִיךָ [הייד' 150: בְּאַבִּיבִיךָ] (שם; 83 א).
חֲטִיבָה – התיבה מופיעה בתו־מ. בן־יהודה 1509 גורס חֲטִיבָה וכן לוי, יסטרוב ואף דאלמאן. במחזור תמיד בהכפלת הבי־ת: חֲטִיבָה (9.21; 81 א. 13.67; 225) חֲטִיבוֹת (13.65; 223). כך אף בכרך ב': חֲטִיבַת (99א).
פּוֹכֵב – ניקוד מוזר מאד של המלה השכיחה במקרא בכ־ף רפה: הַפּוֹכְבִּים (מעריב; 79 א); פּוֹכֵב (9.21; 81 ב); הַפּוֹכְבִּים (12.1; 149 א) ועוד. בוודאי עדות כאן להרגל ההגייה.
לְפִיכָךְ – הניקוד המקובל בכ־ף רפה (למשל מעשרות ו, ו במשנתו של ילון). הניקוד בכ־ף קשה שבמחזור (שבח נותנים; 40 א, 48 א) מצוי בניקוד בבלי של לשון חכמים (פורת, 30, בסימן הכפלה). וכן הגיית יהודי תימן, ע' מורג (הערה 119), 57, 58.

מְהוּמָה – במקרא ב־מִם רפה (רב' ז, כג). במחזור ב־מִם דגושה (9.83; 123 ב) 59.
מְלוּחִים – בן־יהודה 3027: מְלוּחִ, מְלוּחִים. במחזור מְלוּחִים [בער 66: מְלוּחִים] (13.37; 207). יש במקרא מְלוּחִ (איוב ל, ד), אך בהוראה שונה. עוֹנֵבִים – במקרא עוֹנֵב (בר' ד, כא וכו') עֲנָבִי (איוב ל, לא). במחזור

59. פרוש' בן־חיים מעירני, שהגייתה של התיבה במסורת השומרונים māmma מלמדת, שהיא גזורה משרש המם דווקא ויסודה, כנראה, באמת מִקְהָה.

וְעֹנֵבִים (13.61; 220ב), ואף איוב, שם, במחזור: וְעֹנֵבִי!
 רְפָאוֹת – במקרא בפ־א רפה (משלי ג, ח). במחזור בפ־א דגושה (12.34;
 159א ועוד).

תְּרוּמָה – ניקוד זה מופיע פעמיים (12.4; 167א. 13.49; 214 א) ושמה יש
 כאן שריד דיגוש 'קל' (הש' 19).

28.1 לעומת זאת יש דוגמאות בודדות לפישוט עיצור תחת הכפלתו באותיות ב, פ.
 כאמור, יש שימוט רב של ההכפלה, אך באותיות ב, כ, פ אין שימוט בגלל
 הפרשי ההגייה. למשל: דוֹבִים (9.43; 91 בסמן רפה!), תוֹפִים (12.34; 157א);
 ואולי גם הם דוגמאות לכוחה של האנאלוגיה של הצורה הבסיסית (הש' 24,23).

29 תנועת e במקום i במשקלים שונים:

29.1 בהברה סגורה בלתי־מוטעמת:

פְּסִידֶן (מפני חטאינו; 46א, 98ב). ייתכן שהכתיב משקף הגייה אחרת.
 פִּיּוֹת (9.93; 137א); פִּיּוֹת (13.2; 199ב). גם בכרך ב': פִּיּוֹת (93ב); פִּיּוֹתם
 (120ב). במקרא מופיעה צורת הריבוי של פה פעמיים בלבד, פִּיּוֹת (משלי ה,
 ד), אך גם פִּיּוֹת (שופ' ג, טז). הניקוד המקובל אחר המקרא בחירק.
 קְרָבֶתֶךָ (9.21; 82ב), קְרָבֶתוֹ (9.71; 110א. 12.34; 157ב).
 גם את ב' הדוגמאות הראשונות אפשר להסביר מתוך הנטייה לאנאלוגיה
 של הצורה הבסיסית.

29.2 בהברה פתוחה בלתי־מוטעמת:

חֲרִישִׁית (13.48; 213א). במקרא חֲרִישִׁית (יונה ד, ח).
 וּבְכָלֶיכָה (13.12; 198א). בן־יהודה 2392 מנקד בחירק, וכן ילון (פר
 יב, ט), אך בכ"י קאופמן שם בצירי, כמו במחזור.
 פְּנִיסָה (5; 54א). מקובל ניקוד תיבה זו כקודמתה בחירק, וכך ניקד ילון
 (למשל מג א, א). ניקוד בצירי, כמו במחזור, גם בכ"י קאופמן, שם.
 משקל קְטִילָה הורתו ותפוצתו בלשון־חכמים. ניקודן של שתי תיבות אלה
 בצירי במסורת אשכנזית וספרדית כאחת מוכיח, שזהו משקלן המקורי, ואפשר
 שיש לבדוק מחדש את כל התיבות במשקל זה אם אינן מנוקדות בכ"י קדומים בצירי.

29.3 בהברה סגורה מוטעמת:

זֵיעַ (9.83; 123ב). הייד' 210: זֵיעַ. בן־יהודה 1324: זֵיעַ.
 טָלִית (12.2; 150א). אמנם כך (בצירי) מנקד לוי וקוהוט בערוך השלם,
 אך ניקוד זה ידוע רק מניקודים 'ספרדיים' שלמשה, כגון כ"י פרמה וכ"י
 קאופמן (פאה ד, ג) ובפי הספרדים; ואילו קריאת האשכנזים בחירק (בן־יהודה
 1878–1879, הערה 2). ילון ניקד כדרך קריאת האשכנזים (למשל פאה, שם).

בניקוד בבלי טְלִית (פורת, 124). לפנינו שוב ראייה, שהגיית אנשי אשכנז במאה ה־יג זהה למסורת הספרדית! אליבא דאמת, הגייה זו נשארה בפי האשכנזים עוד במאה ה־טז, שכן אתה מוצא עדות לה בהתשבי, ערך טְלִית.

שְׂרַפְרָף (2.1; 35א); שְׂרַפְרָף (9.42; 89ב). הניקוד המקובל שְׂרַפְרָף (בן־יהודה 7467, לוי, יסטורב). אף ילון ניקד כך (למשל כלים כב, ג), אך בכ־קאופמן, שם, בצירי, כבמחזור.

תִּיקָה וְנִרְתִּיקָה (13.61; 220ב). שתי המלים שאולות מן היוונית. תִּיבַת תיק מופיעה במשנה, וילון ניקדה בחירק (למשל שבת טז, א), אך כ־קאופמן גורס שם תִּק (פעמיים) כמו ביוונית; תִּיבַת נרתיק מופיעה בת־רמ, בן־יהודה מנקדה בחירק (3817), אך יסטורב 937 בצירי. לוי, ג, 445 מביא את שני הניקודים. אליהו בחר מנקד את שתי התיבות כמו במחזור, ר' ערך תיק בהתשבי.

30 o במקום u:

30.1 קטול במקום קטול: גְּדוּלָה (8.4; 77ב) וְהִילּוּ (3.3; 44ב) וְשִׁימוּמוֹ (13.41; 209א). ייתכן ואין כאן אלא חילופי u/o (הש' 14).

30.2 עֲרוּמִים וְעֲרוּמוֹת (13.61; 220ב), עֲגוּלָה (8.4; 77ב). אף כאן מן הסתם לא תמורה מורפולוגית או מעתק פונטי, אלא השפעת האנאלוגיה של הצורה הבסיסית כמו ב 29.1, המונעת חילופי תנועות עם תזוזת ההטעמה (הש' 23, 24).

31 תיבות בודדות בסדר א־ב:

אִיבְרִים (9.41; 88ב); אִיבְרִיהֶם (9.83; 123ב). ידועות שתי מסורות, בהחטפות הצירי ובקיומו (בן־יהודה 37, הערה 4). ספרדים קוראים אִבְרִים ואשכנזים אִבְרִים. בניקוד בבלי אִבְרִין (פורת, 109). כ־קאופמן כמו במחזור. אִי (אִיפֶשֶׁר) (1; 1ב. 12.34; 162ב. 13.58; 218ב). מילית זו ניקודה ברגיל חירק; כך ניקד ילון (למשל שבת יט, א). בניקוד בבלי של ל־ח תמיד בצירי כבמחזור (פורת, 146). כ־קאופמן אמנם בצירי, אך בכל הדוגמאות שבדקתי היו תיבות אִי השלמות־שוליים מאוחרות יותר (למשל שק' ג, א; סוטה ה, ג; שבת יט, א; אבות ב, ד; בכורות ב, ו; ט, ה; שבו' ג, ח). ניקוד זהה למחזור וורמיזא גם במחזור כ־בריטיש מחיאות Add. 27205 משנת 1180 לערך, אף הוא מגרמניה⁶⁰. אליהו בחר הגה כבר אִי, אך שמע עדיין גם הגייה בצירי. לפי שכותב ערך אִי בהתשבי; יִוְהֹאמֵרִים אִי בצירי טועין. אִשִּׁיתִי (13.64; 222א). בער קב: אִשִּׁיתִי. אִשִּׁיתִין (9.61; 102א). הייד'

60. ע"פ מיקרופילם במכון לתצלומי כה"י העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 5865

[ועפ"י כתב־היד גופו].

168: אָשׁוּתִיו. המלה יחידאית במקרא; אָשׁוּתִיָּה [קרי: אָשׁוּתִיָּה] (יר' ג, טו).
בוּיֶשֶׁן (12.34; 162ב). הניקוד המקובל בּוּיֶשֶׁן, אך ידועות גם נוסחאות
במשקל קוטלן (ע' בן-יהודה 532–486). במשנה ע"פ כ"י קאופמן שולט המשקל
קוטלן, שם גם בּוּיֶשֶׁן (אבות ב, ה). כיוצא בזה בניקוד א"י. בניקוד בבלי סרבן.
בוּיֶשֶׁן מצאתי במחזור מנהג רומא, כ"י ירושלים 4¹⁰⁶³ מן המאה הי"ד, 92א;
בוּיֶשֶׁן במחזור בני רומא, דפוס ר"ה.

ובּוּיֶשֶׁן (13.64; 223א). צ"ל בּוּיֶשֶׁן [בער קד: ובּוּיֶשֶׁן]. בן-יהודה 499:
בּוּיֶשֶׁן, וכן לוי ויטרובר. ילן גרס בּוּיֶשֶׁן, למשל פס' ה, ה. בכ"י קאופמן
שם ניקוד קרוב: בּוּיֶשֶׁן. הניקוד במחזור עשוי לייצג מסורת וזה או קרובה
לכ"י קאופמן: בגלל ההגייה הקשה של הכ"ף טעה הסופר וכתב קו"ף. השמטת
הדגש מצויה במחזור הרבה, כאמור.

בְּרִיָּה (7.3; 68ב); בְּרִיָּתָם (שם; 68א); בְּרִיָּת (2.1; 35ב); בְּרִיָּת [=בריאת]
(12.2; 150א) ועוד. משקל קְטִיָּה המקראי < קְטִיָּה בל"ח, וכך בכ"י קאופמן⁶¹.
זהו ניקוד התיבה הנ"ל בכ"י קאופמן, במסורת הבבלית (פורת, 108) ובפי
תימנים⁶². אשכנזים קוראים berya, ומעין זה הספרדים⁶³.

יש יסוד לשער שכך הוא ניקוד כלל המשקל במחזור, אך לא מצאתי אלא
דוגמה נוספת אחת, בריבוי: קְרִיָּת (9.81; 116). במקרא קְרִיָּת (יר' מח, מא).
בכ"י קאופמן מנוקד המשקל ע"ד מקראית (בְּרִיָּת), אע"פ שלעתיים הכתיב הוא
בִּרְיִית⁶⁴, ואילו בניקוד בבלי בשווא אחרי הקו"ף, כמו במחזור (פורת, 121).
גִּיָּסִיו (9.83; 119א). הי"ד 187: גִּיָּסִיו. בלשון חז"ל גִּיס, גִּיסוֹת כנראה ע"ד
הסגוליים. כך בכ"י קאופמן (למשל יבמות טז, ז) וכך אף ניקד ילן. התשבי גורס
אמנם בייחיד גִּיָּס אך בריבוי גִּיָּסוֹת.

גִּפְּנָם (9.93; 136א). הניקוד מורה לכאורה על *גִּפְּן ולא על גִּפְּן. כך
בארמית: גופן, גופנא (ר' לוי, יטרובר, דאלמאן).

ובְּדָאָנָה (9.93; 135א). הי"ד 89: ובְּדָאָנָה. במקרא דָּאָנָה (יר' מט, כו וכו').
הניקוד מעיד על הגייה שונה. בגלל דבק העיצורים קרוב לוודאי, שהאל"ף
נאלמה, וכדין שאר אליפין נאלמות החטיפה הנקדן (הש' 9.4). ניקוד דומה,
דָּאָנָה, מצאתי במחזור מנהג רומא, כ"י ירושלים 4¹⁰⁶³ מהמאה הי"ד, 92א.
מְדָפְנוֹת (9.83; 125א). בן-יהודה 908–909 גורס אמנם כך, וכן גם בניקוד
בבלי (פורת, 110) אך בכ"י קאופמן דְּפְנוֹת (יומא ב, ג), ע"ד הסגוליים, וכך
ניקד אף ילן (שם).

חֻזְעוֹת (12.1; 149ב). הי"ד IX: חֻזְעוֹת. המלה באה פעם אחת במשנה

61. ר' הדיון המקיף והחומר המובא אצל י' קוטשר, לשון חז"ל, ספר ילון, 271–276.

62. י' דמתי, קונטרסים ב, 66. 63. קוטשר, שם, 273. 64. שם, 272, ע"ש כל הדיון.

(בר' ט, ב). בן־יהודה 1315 גורס וזעזות (וביחיד וזעה) ומעיר, שכך קריאת הספרדים, ואילו אשכנזים קוראים וְזַעַה עַד המקרא. לוי מנקד הזעזות (הזעזות). ילון גורס הַזַּעְזוֹת. אך בכ"י קאופמן כמו במחזור בחולם.

טבור... טבור... טבורי... טבורי (12.54; 174ב). בן־יהודה 1836 מביא את שני הניקודים בפתח ובחירק. כך גם ניקד ילון טבורי (בכ' ז, ה) – ומטבורו (סוטה ט, ד). בכ"י קאופמן תמיד בחירק. הכתיבים ביוֹדִין בתוֹמ (ר' בן־יהודה שם) מורים על שכיחות הצורה בחירק. ושמא הדוגמאות הבודדות במחזור רומזות למסורת של פתח בנפרד, חירק בנטייה? אליהו בחור ע' טבר בהתשבי מנקד בפתח אך מעיר שנהגין לקרא בחירק.

יְנוּת (13.35; 205א). בער 64: יְנוּת. פְּיוּת (13.31; 202א). בער 43: פְּיוּת. לוי ויסטורב מנקדים יְנוּת. ניקוד יְנוּת רושם דאלמאן, 181.

יְכוּלִין (אתה יצרת; 70ב. מפני חטאינו; 98ב, 114ב ועוד), יְכוּלִים (12.54; 179ב). במקרא ביחיד בלבד. שורק בצורת הנקבה והרבים בא תמיד בכ"י קאופמן, וכך גם במסורת תימן. יְכוּלִין מצאתי גם במחזור מאשכנז משנת קצ"ט, כ"י בית־הספרים הלאומי בירושלים 1114⁴, 72א, ואף במחזור בני רומא, דפוס רניה. גם התשבי, ערך כביכול, ע' 153, מנקד עדיין יְכוּלָה. הניקוד בשורק מעיד, שהמלה לא נתפסה כבר כפועל בבינוני, בהווה, אלא כתואר⁶⁵. יוֹפִי, יוֹפִי תמיד בצורת ההפסק, גם בסמיכות וכן תיבת פְּלִי בהקשר. על שתי מלים אלה ר' לעיל סוף 23 והערה 55. ניקוד זהה של התיבה כלי גם בכ"י קאופמן, למשל ביצה ג, ו.

פְּלִיָּה (13.36; 205א). בער 63: פְּלִיָּה. וְכִלְיָה (9.65; 106א) [הייד' 206: וכליין]. המלה מופיעה בלי־ח. הניקוד המקובל פְּלִיָּה (בן־יהודה 2393, לוי, יסטרוב) וכן נוהג בדיבור כיום. אך ניקוד זהה למחזור בכ"י קאופמן (אבות ה, ח) וכך אף ניקד ילון שם.

פָּמָה (13.2; 200ב). לְכָמָה (3.3; 44א). פָּמָה ניקוד תיניני הוא בצד פָּמָה במקרא, אך תמיד בצירופים. פעמיים בצרוף עד־כמה (מֵאֵ כב, טז; דה"י ב יח, טו) ופעם זה־כמה (זכ' ז, ג). בכ"י קאופמן פָּמָה (למשל כלים ב, ג). לוֹחָצִם (9.91; 128א). הייד' 170: לְחָצִם. במקרא לְחָצִנוּ (דב' כו, ז) וכיו"ב. ע"פ המחזור הצורה לכאורה *לֶחֶץ.

מוֹדֵרֶן (8.4; 78ב). הכתיב מודרן, הניקוד מִדְרֶן. התיבה מופיעה בתוספתא ובתוֹמ. בן־יהודה 2816 גורס מִדְרֶן. לוי: מִדְרֶן, מְנִדְרֶן, מוֹנִדְרֶן. יסטרוב: מִדְרֶן, מִדְרֶן אך גם מוֹדְרֶן (בתרגומים), מְנִדְרֶן, מוֹנִדְרֶן, מְנִדְרֶן. אם כן לפנינו עדויות לשתי הצורות במחזור, של הכתיב ושל הניקוד. התשבי, ע' שפע, גורס מודרן.

65. ע' בן־חיים, לתיאורה של העברית כפי שהיא מדוברת, תרביץ כד (תשט"ו), 338.

וּמִנֵּן (9.41; 87). הניקוד המקובל מִנֵּן, וכן גם ניקד ילן (למשל יומא ו, ח), אך בכ"י קאופמן ובכ"י פרמה כמו במחזור (בן-יהודה 3097, גם הוא ניקד בשווא) וכך מצאתי אף בהגדת דארמשטאט מאשכנז, בהגדת סאראייבו מספרד, ובמחזור מנהג רומא, כ"י ירושלים 4°1063, 94א, כולם מהמאה הי"ד. כ"י-ב בפי יהודי תימן, ע' מורג (הערה 119), כז, 238.

מִקָּח (9.61; 101א), אבל בִּמְקָחוֹ (2.1; 36א). במקרא מִקָּח (דבה"י ב יט, ז) ובריבוי מִקָּחוֹת (נח' ו, לב) ע"פ דפוסים ישנים וקיסל-קאהלה, אך רד"ק בס' השרשים גורס מִקָּחוֹת. במסורת תימן מִקָּח⁶⁶. כ"י קאופמן מנקד מִקָּח (פס' ט, ה), אך גם מִקָּח (אבות ד, כב).⁶⁷ במחזור כפל ניקוד בצירי [= סוגל] ובפתח, כמו בכ"י קאופמן.

מִתְקוֹ (12.31; 151ב). הייד' 31: מִתְקוֹ. מִתְקוֹ (12.34; 160ב). הייד' 250: מִתְקוֹ. לפי שבמקרא מצינו גם מִתְקָ (משלי טז, כא) וגם מִתְקִי (ש"י ט, יא), עשויות דוגמאות אלה להיות הטיה של השם הנפרד מִתְקָ ולא *מִתְקָ, ולפיכך גם החילוף פתח / חירק הוא רלבנטי.

נוֹטְרִיקוֹן (12.4; 169א. 12.54; 173ב). הניקוד המקובל של מלה יוונית שאולה זו הוא נוֹטְרִיקוֹן (לוי, יסטרוב). עדות להגייה אשכנזית דומה מאוחר יותר בהתשבי: נוֹהֲגִים לקרותו נוֹטְרִיקוֹן.

וּנְסִים (13.64; 222ב). בער 102: וּנְסִין. הכוונה לעמודים הנסים שבמדות ג. ה. הניקוד המקובל שם כמו במהד' בער נְסִים, ע"ש במהד' ילן, בן-יהודה 3681; כך גם בכ"י קאופמן.

סוּמִים (12.54; 179ב). הניקוד המקובל סוּמָא, סוּמִים (בן-יהודה 3987). בכ"י קאופמן בחולם סוּמָה (פאה ו, יא), וכך גם ניקד ילן (סוּמָא). גם בניקוד בבלי בחולם (פורת, 117). גם ר"א בחור ניקד סוּמָא, וכך מוכח גם ע"פ חרחים משירי ר"ש דאפיירה⁶⁸.

כְּעוֹבֵר (9.83; 124א). הייד' 215: כְּעָבֵר. כְּעוֹבְרִים (9.43; 91א). הניקוד המקובל ביחיד עָבֵר (בן-יהודה 4292), אך בכ"י קאופמן עוֹבֵר (יב ז, ד) כמו במחזור, וכך אמנם ניקד ילן שם (עָבֵר). גם אליהו בחור בהתשבי מנקד עוֹבֵר (ע' עבר). בריבוי רושם בן-יהודה עָבְרִים. ילן מנקד עָבְרִים (תמורה א, ג). בכ"י קאופמן עָבְרִין (שם) עָבְרִין (שם ב, ג) כדרך הסגוליים, והניקוד במחזור קרוב לו, א"כ מסתבר יותר, שריבוי תיבה זו במחזור כדרך תיבה דומה אחרת, אָכַל, שקריאת הספרדים והתימנים ובניקוד בבלי אָכְלִין, וכך ניקד ילן⁶⁹.

66. י' דמתי, קונטרסים ב, 67. על כל המסורות הללו ר' ח' ילון, שם, 81–82.

68. ר' ש' אברמסון, לשוננו טו (תש"ז), 189.

69. ר' הערותיו מבואו לשיטת הניקוד של המשנה, כא.

עֹנֶשׁוּ (12.34; 1260); עֹנֶשֶׁן (12.4; 1269; 12.54; 184); עֹנֶשֶׁן (12.4) 165 ועוד). במקרא רק ביחיד, עֹנֶשׁ, כשם סגולי (למשל מִב־כג, ל). בנטייה ובריבוי רק בתלמוד. לוי ויסטרוֹב מנקדים בחיטוף ה־נֹן גם בריבוי. בניקוד בבלי של ל־ח עֹנֶשׁ הנטייה בחיטוף ה־נֹן, והריבוי עֹנֶשֶׁן (פורת, 111). ניקוד המחזור משקף מסורת של משקל קֹטֶל ביחיד, בנטייה ובריבוי.

פְּדִיּוֹן (3.4; 46). במקרא רק בסמיכות פְּדִיּוֹן (שמות כא, ל וכו'), ולפיכך אין לדעת, אם משקלה קֶטֶלֹן או קֶטֶלֹן. ילון ניקד פְּדִיּוֹן (מנחות יב, א), וכך גורסים גם לוי ויסטרוֹב, אבל בקטע כ־י של משנה מנוקדת מן הגניזה פְּדִיּוֹן (בן־יהודה 4828, הערה 4). כיו־ב גם בניקוד בבלי (פורת, 137) ובכ־י קאופמן (מנ' יב, א). ניקוד המחזור מאשש מסורת זו.

ובפְּחֻתָּה שבכלים (12.34; 159א). הייד' 241: ובפְּחֻתָּה. המלה מופיעה בל־ח. הצורה החטופה בלתי־ידועה, אך הניקוד בשורק כבינוני פעול רגיל בכ־י קאופמן ובמשנה ליורנו (בן־יהודה 4875, הערה 1). ספרדים קוראים בחולם וכך אי בניקוד בבלי (פורת, 142).

פְּשָׁשִׁים (13.64; 222ב). בער קנ: פְּשָׁשִׁים. הניקוד המקובל פְּשָׁשֶׁשׁ (בן־יהודה 5282, לוי, יסטרוֹב). פְּשָׁשֶׁשׁ (ילון, תמיד א, ג), פְּשָׁשֶׁשׁ (הגיל, שם ג, ז). אך ניקוד זהה לניקוד המחזור בכ־י קאופמן פְּשָׁשֶׁשׁ (שם, שם) ובריבוי פְּשָׁשֶׁסִין (מדות ב, ו), פְּשָׁשֶׁסִין (שם, ד, ב; תמיד ג, ז), ולפי טור־סיני (בן־יהודה 5283, הערה) גם פְּשָׁשֶׁסִים, אך לא מצאתיו.

ופְּתִילָה (8.4; 78א). מקובל פְּתִילָה (בן־יהודה 5324; ילון, למשל שבת ב, ד; כ־י קאופמן שם).

קְבָרְנוֹט (13.66; 224ב). מלה יוונית שאולה זו נכתבת תמיד ביו־ד (יסטרוֹב 1313). אך בויק־ר מהד' וילנה, פר' יב א קוורנוטין (ר' יסטרוֹב שם), א־כ במהד' מרגליות, ב, ירושלים תש״ד, כג, שורה 8, לא מובאת אף גרסה אחת שלא ביו־ד.

בקְלָתִי כסף (12.7; 187א). התיבה מופיעה בל־ח. בן־יהודה 5979 מנקד קְלָת, קְלָת – קְלָתוֹת. ילון: קְלָת (ב־ב ד, ג), קְלָתוֹת (בכורים ג, ח) וכן הניקוד בכ־י קאופמן שם. אך יסטרוֹב, 1383 מנקד: קְלָת, קְלָתוֹת כמו במחזור.

קָמִיעַ (12.54; 175א). הניקוד בחירק תחת צירי ידוע מהמשנה המנוקדת ליורנו, וכך ניקד בן־יהודה (5987). לוי מנקד קָמִיעַ. בחירק גם במסורת בבלי (פורת, 27), ואף בפי יהודי תימן (מורג, הערה 119, 130), ילון מנקד בצירי (למשל שבת ו, ב; ח, ג). בכ־י קאופמן (שם) בחירק, כמו במחזור.

קִינָקָן (6.3; 62ב). מקובל קִינָקָן (למשל מע־ש א, ג במהד' ילון). בכ־י קאופמן ניקוד זהה (למחצה) למחזור: קִינָקָן (שם, שם).

רְבוֹן (1; 31). י קושרר סיכם את כל החומר על ניקודה של תיבה

זו⁷⁰, שברגיל ניקודה רבון (בן-יהודה 6372, יסטרוב). הניקוד בפתח מסורת קדומה הוא. בפתח ובשורק מנקדת התיבה בשרידי התרגום האי ובכ"י קאופמן. בפתח ובחולם, כבמחזור, בכ"י פרמה⁷¹, ובכ"י של מחזורים איטלקיים⁷². אף כאן מצינו איפוא מסורת "ספרדית".

ר' ישמעאל (13.54; 216א). כך גם בכרך ב' (אלה אוכרה; 146ב, 147א). אף את החומר על ניקוד תיבה זו סיכם י' קוטשר⁷³. המסורת, הניקודים והתעתיקים – שונים. ההגייה רַבִּי המקובלת בפי אשכנזים היא לדעת טור-סיני מבטא "מטושטש" של רַבִּי (בן-יהודה 6376, השלמות). לפנינו עדות להגייה דומה כבר בשנת ה' ל-ב.

ברַגְנָה (9.93; 135 א). במקרא רַגְנָה (יח' יב, יח) וכאן בחילוף משקל. לפי שהייד' גורס כאן ברַעְדָה (84), אפשר שאין כאן אלא המרת המלה, ואילו הניקוד נותר כתבניתו במלה המוחלפת.

שָׁבַח (3.1; 40א), שָׁבַח (12.54; 183א); בסמיכות: בְּשָׁבַח (2.1; 35א), שָׁבַח (3.1; 40ב, 4.1; 48א). בנטייה: וּשְׁבַחוּ (2.1; 36א, 12.32; 152ב) וּשְׁבַחְךָ (5; 53ב) ועוד. כפל משקלים כמו כאן, ר-ל, קָטַל בנפרד, קָטַל בנטייה גם בכ"י קאופמן ובהגיית ספרדים ואשכנזים כאחד⁷⁴. תימנים קוראים עפ"ר שָׁבַח במשקל אחד⁷⁵, וכמותם ניקד ילון (למשל כת' ח, ה). אמר ילון: "ונכונה קריאת ישראל מקצת שְׁבַחוּ. שָׁבַח שבתפילה ושבפיוטים משקל אחר הוא, על כל פנים בדרך התפתחות הלשון"⁷⁶. אך ע"פ מחזור ורמיוא נוהג שָׁבַח שבתפילה כשְׁבַח/שָׁבַח שבלשון-חכמים, ובסופלציה של שני המשקלים כמו בכ"י קאופמן.

בית השואָבָה (12.4; 165א); ושמתח השואָבָה (13.64; 223א). ידועה הגרסה שְׁאוּבָה (כך בן-יהודה 6792) השכיחה בכ"י⁷⁷. יסטרוב וילון (למשל סוכה ה, א) מנקדים שְׁאוּבָה, אך לוי מציין גם שְׁאוּבָה כמו במחזור, וכך הוא הניקוד בכ"י קאופמן (שם, שם וכו').

שְׁיִירָה (9.83; 121 ב), בְּשִׁירָה (8.4; 78ב). היום מקובל בדיבור שְׁיִירָה,

70. קוטשר, לשון חז"ל, ספר ילון, 268–271.

71. ר' גם ילון, לשוננו כד (תש"ך), 162.

72. קוטשר, שם, 270 מציין שכך מצא בכ"י בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק. בסידור איטלקי מהמאה הטי"ו, כ"י ירושלים 82456 מצאתי רבון, רבונ' (17ב), וכך אף במחזור בני רומא דפוס רביה, [ג ע"א], [ד ע"א].

73. קוטשר, מ"י, 48–49. יש להוסיף את עדותו המעניינת של אליהו בחור בהתשבי בערכו על תגיית האשכנזים בדורו: "שאנחנו האשכנזים קוראים הברת הריש בקמץ חטוף ובאמר רַבִּי על משקל חָלִי, עָזִי".

74. ר' ב' ברגננין, עיונים לכסיקליים בלשון חכמים, לשוננו, יז (תשי"ח), 8.

75. דמחי, קונטרסים ב, 64.

76. ילון, לשיטת הניקוד של המשנה, כא. ע"ש גם כג-כד על חילופי קָטַל/קָטַל בכלל.

77. ע' י"ב אפשטיין, תרביץ א (תר"ץ), 135–136.

וניקוד כזה מובא כצורה תניינית אצל בן-יהודה. ילון ניקד בשווא (למשל גטין ו, ה) וכך גם בכ"י קאופמן שם.

שָׁמָּא. כמו בפי האשכנזים. הניקוד המקובל שָׁמָּא (בן-יהודה 7218, לוי, יסטרוב). בפי הספרדים שָׁמָּא, וכך בכ"י קאופמן וגם בכ"י אחרים, אף אשכנזיים, וכן ניקד ילון ואף נימק ניקוד זה וסקר מסורותיו⁷⁸.

בְּשַׁעַת (8.1; 72ב, 74א ועוד), בְּשַׁעַתוֹ (12.7; 187א). כיום רווחת הצורה המתקצרת שַׁעַת. ספרדים קוראים בְּשַׁעַת, בְּשַׁעַתוֹ, במלרע, וכן האשכנזים, אך במלעיל. בניקוד בבלי שַׁעַת אך גם שַׁעַת, שַׁעַת (פורת, 93). בכ"י קאופמן שַׁעַת (למשל ר"ה ד, ז) וְשַׁעַתוֹ (ער' ו, ה; ב"מ ז, א). ילון ניקד שַׁעַת (למשל שבת ב, ו) בהסתמכו על הניקוד הבבלי, קריאת התימנים ושיקולים דקדוקיים⁷⁹ וגם בנטייה בקמץ קיים, שַׁעַתוֹ (ער' ו, ה). ניקוד המחזור בסמיכות עשוי לשקף (בגלל חילופי פתח / קמץ) גם הגייה סגולית מלעילית; אך הניקוד בנטייה הולם את קריאת התימנים ושיקוליו של ילון, ותומך את הכרעתו גם מצד מסורת אשכנזית קדומה.

וְשָׁפֹד (8.4; 78א). בן-יהודה 7375 וטור-סיני שם, וכך לוי גורסים שָׁפֹד, ע"פ הסורית והערבית. במשנה מנוקדת ליורנו שָׁפֹד, וכן בכ"י קאופמן (למשל פס' ז, א). כך גורס גם יסטרוב וכך ניקד גם ילון.

בתוֹרָמֶל (9.22; 83א). הצורה המקובלת תרמיל, אך ע"ד המחזור שכיחה כצורה תניינית במילונים. ילון ניקד תוֹרָמֶל (כלים טז, ד), אך בכ"י קאופמן שם ניקוד זה למחזור: תוֹרָמֶל.

תוֹשְׁבָחוֹת (עזרת אבותינו; 34ב, 41ב, 73ב, 91ב, 211א ועוד לרוב). לניקוד בתנועת u ולא ב-i מקורות קדומים (בן-יהודה 7928), כפי שמסתבר גם מהארמית, שללא ספק היא מקור המלה בעברית; אעפ"כ הניקוד הרווח בדפוסים בחירק, וזו הצורה הראשונית הנרשמת במילונים, ואף בדיבור היא נהגת. את הצורה בשורק מצאתי בכל כה"י של מחזורים וסידורים קדומים מאשכנז שראיתי.

32 חילופי בניינים:

מְשׁוֹרֶת (9.71; 110ב). הייד' 37: מְשׁוֹרֶת, וגם בפיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, מהד' הברמן, ברלין-ירושלים תרצ"ח, לא, מנוקד כך. אף בן-יהודה 7008 מצטט תיבה זו מפיוט זה בהופעל. במקרא רק בהופעל. שימוש של פועל זה בבנין פועל לא היה ידוע בעברית (להוציא דוגמה אחת בתשובות תלמידי

78. ילון, נימוקים למשניות מנוקדות, לשוננו כד (תש"ך), 29. ר' ש' אברמסון, לשוננו טו (תש"ו)

מנחם, ר' בן-יהודה שם), עד שנתגלה במגילת מלחמת בני אור בבני חשך⁸⁰, בשימוש בטרמינולוגיה המקראית, ממש כמו במסורת השומרונים, אשר קוראים כל תיבת מִשְׁחָר בתורה (למשל שמות כח, ו; גם במב-א פרפרזה דומה) בבניין פועל⁸¹.

ח. שונות

33 טעמים:

כבר צמד י' ייבין על התופעה, שלא נודעה בספרות, שבמחזור ורמיוזא סומנו טעמי שלשלת בפיוטים אחדים, אך ציין רק חלק קטן מהם⁸². חו הרשימה בשלמותה: א. מעל לאינוציאלים של ראשי הבתים בפיוט ראשו כתם פז (9.42): עיניו... לחייו... שוקיו... חכו (89ב). – ב. מעל לאותיות הגדולות: צאינה וראינה הנך יפה שיניך כחוט השני (9.61; 101ב). – ג. לברכה... לחיים... לשובע (9.53; 98א). – ד. זוכרינו... בו לטובה (יעלה ויבא; 138ב). – ה. בראשי הבתים של אילו פומי, רשות לירושע בארמית: הדר... פרע... יקום... ארע (141ב). – ו. בתוך ארכין ה' שמיא לסיני, תרגום מוארך של עשרת הדברות בארמית: דבני (190א) בנביאי (190ב) צוח (191); צוח... דמות... וילנטרי (191ב); בתיבה האחרונה של כל שורה שלישית במחרחות בנות ארבע שורות: כפרין... יתך... גליא (192א) ונשמע... יתך... בימא (192ב) דבשמיא (193א); צווח (194ב); אמי... אמי... דכוותיה (195א); צוח (195ב); שלמה (4 פעמים)... בניה (195ב) אעביד (196א); דישרו (196ב). – ז. בכל שורה רביעית של הקינה איכה אשפתו (13.36): נהג... ויקץ (205ב) ואשוע... סורר... עמי... נפשי... ותשוח... לבקרים (206א) ודומם... פיתו... ויחם... גבר... תצא... כפים... בען (206ב) ופחת... וירא... בבור... תעלם... עוותתי... והגיונם (207א) לב (207ב).

ט. שיטת הניקוד בכלל – הקרבה לניקוד כתבי-יד של

המקרא שיוחסו לבן-נפתלי

לאחר פירוש תכונות הניקוד על כל צדיהן מן הדין להשקיף על כלל התכונות הללו כעל שיטה ולנסות לאתרה.

80. מחד: ידין, ירושלים, 1955, דף [7], שורה 9 (ע' 302). חגני מודה לפרופ' בן-חיים שהעמידני על כך.

81. ר' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, I, הקריאה בתורה, ירושלים, תשכ"א, 49.

82. י' ייבין, הטעמת תורה שבעל פה בטעמים, לשוננו, כד (תש"ך), 230. טעמי שלשלת כגון אלה מצויים בבני של מחזורים רבים מאשכנז, גם באוסף כה"י בירושלים. לייבין נראה, כפי ששמעתי מפיו, שטעמי שלשלת אלה הם שרידים מגוונים משיטת הטעמה כללית של פיוטים. כשלעצמי תוהה אני על כך, אם אמנם הטעמת שלשלת כאן. הרושם הקישוטי שלסימנים אלה והנטייה לסלסלם ולמרושכם מעלים על הדעת שאין הם אלא סימנים ווקלים ידועים לשליחיה-הציבור, ולא דווקא טעמי שלשלת.

שיטת הניקוד בכללה במחזור ק-ק וורמיזא, להוציא תכונות מורפולוגיות וניקוד תיבות בודדות, יש בה דמיון רב לניקוד הידוע מקבוצה לא גדולה של כ"י של המקרא, המנוקדים ניקוד טברני שונה מן המקובל.

קאהלה (בעזרת תלמידו אדלמן) היה הראשון שהתעורר לדון בקבוצה זו של כתב-יד. בבחנה כ"י אלה, שרובם מקוטעים, מנה קאהלה 21 תכונות משותפות בשיטת ניקודם, ולפי שתכונות אחדות התאימו לדעתו לתכונות המיוחסות לשיטת בן-נפתלי, הניח, שכי-אלו מייצגים את נוסח המקרא של ב-83.

מבין תכונות אלה מצאנו במחזור וורמיזא (בסוגריים מספרי התכונות שבעבודתנו): תכונה מס' 2 ברשימת קאהלה (= 18, בעיקר מערכת הריפוי בכרך ב', ושרידי דיגוש-19), מס' 3 (= 5) מס' 4 (= 18.2, *18.2, 20.1), מס' 5 (= 18.2, *18.2, 11), מס' 7 (= 20.2 שרידים, ובדרך קבע בכרך ב'), מס' 9, 10 (= 6), מס' 11 (= 7, 8), מס' 12 (= 17), מס' 20 (= 4).

מתוך 21 התכונות שמנה קאהלה יש להוציא מכלל השוואה תכונות מס' 13-19, 21, אשר מיוחדות לטקסטים מקראיים בלבד (עניני מסורה וטעמים). לפיכך נותרו 13 תכונות בנות-השוואה. ההשוואה מעלה הקבלה מלאה או חלקית של 10 תכונות מתוכן. יש להוסיף לכך, שפתח-עובדה לפני i מסומן תחת הי"ד, ולא תחת הגרונית (= 13 בתכונות המחזור), גם בכ"י רויכלין, הנציג הבולט ביותר של קבוצת כה"י הללו (להלן: כ"ר) ובכ"י פרמה מאותה קבוצה⁸⁴, תכונה שלא נרשמה ע"י קאהלה.

לשמחתנו כלולים במחזור וורמיזא גם חלקים מנוקדים ומוטעמים מתוך התנ"ך. בכרך א' הועתקו: מגלת קהלת מאמצע א, י (א2-א6), איוב (א6-א20), ירמיהו עד כג, ה (א21-א34) וקטע קטן מישעיהו לד, א-לה, י (א34-א34ב). [בסוף כרך ב' הועתקו המגילות שה"ש, רות וקהלת (206ב-219ב)].

בדיקת טקסטים אלה מעלה לא זו בלבד, שהניקוד זהה לניקוד המחזור, אלא שתכונות, אשר תפוצתן במחזור הייתה חלקית או מועטת ביותר, אבל סדירה באותם כ"י של המקרא שיוחסו לבן-נפתלי, מופיעות ביתר שכיחות. היינו, בדיקה זו מוכיחה בברור את הזיקה של שיטת הניקוד של המחזור לשיטת הניקוד של אותה קבוצה שקאהלה ייחסה לבן-נפתלי.

כך למשל בתחום סימוני הרפה מעל לאותיות מלבד בגד כפ"ת ולהוציא א, ח, ע, ר. אמנם כבמחזור גופו לא נמצא גם בטקסטים המקראיים דיגוש כמו

83. *68-45; MdW II; רשימת כה"י: *52-56.

84. ר' הערה 42 לעיל. על כ"י רויכלין ר' גם 233, JSS 4 (1959). Morag.

בכ"ר וברעיו, אך הריפוי שכיח ביותר בחלקי המקרא שבכרך א', שכזכור, שלא בככרך ב', מעטים הם השרידים לשיטת ריפוי בפיוטיו.

סימני הרפה אינם סדירים ועקיבים, וכפי שמתברר מתוך השוואה עם כ"י פרמה וכ"י הם בגדר שיטה בהתנוונותה, אולם שכיחים הם מאוד. מעל לזו (באיוב בעיקר) וליד - לציון עיצוריותם, למ"ם ולגו"ן הם מסומנים ברוב המקרים. כן מרובים הם מעל לסמ"ך ולש"ן (בעיקר בירמיהו).

עניין אחר הוא עצם השיטה והוראותיה. בעוד שבמחזור גופו מצאנו, ששרידי הרפה מסומנים לאחר תנועה או חצי-תנועה, כמו בכ"ר, הרי בקטעי המקרא מצויים פה ופה סימני רפה גם לאחר שווא נח (טברני), ובהקבלה מפתיעה לשיטת הסימון בטקסטים המקבילים שבכ"י פרמה! כך למשל: וְשָׁמַע (קה' יב, יג) - פ⁸⁵: וְשָׁמַע, יִמְצָא (שם ח, יז) - פ: יִמְצָא, תִּפְנֶה (איוב ה, א) - פ: תִּפְנֶה וגם בקטע מאיוב שפרסם פרייס מאותה קבוצה⁸⁶ תִּפְנֶה, מְרָמָה (שם לא, ה) - פ: מְרָמָה ועוד⁸⁷.

תכונה אחרת, מס' 8 ברשימת קאהלה, שלא מצאנוה בניקוד המחזור, מופיעה פה ופה בניקוד המקראי שבו, בד בבד עם הניקוד הטברני: פתח-ענובה יש שאינו בא לאחר תנועות מלבד i. דרך משל פָּח (איוב ו, יב), הוֹכֵחַ (שם שם, כה) וְרוּחַ (שם ח, ו), כמו בכ"ר⁸⁸. פתח-ענובה אינו מסומן תחת הו"ד, אלא בדרך כלל בין הו"ד והגרונית, סימן שהוא נדיר ביותר בניקוד המחזור (הש' 13 ובכרך ב' 20.2).

תכונה מס' 7 ברשימת קאהלה, סימן שווא של החטפים בגוף ח"ת וע"ן, שכמעט שאיננה מצוייה בכרך א' של המחזור, שכיחה מאד בטקסטים המקראיים, ומקיפה לא רק ח"ת וע"ן, כפי שציין קאהלה, אלא גם אל"ף. כמו כן מסומן השווא של ו"ו עיצורית בסוף תיבה לא מתחת הו"ו כמו בניקוד המחזור (20.1), אלא בגוף הו"ו, כמו שציין קאהלה לגבי חלק מכה"י שרשם (= מס' 4).

תכונה מס' 20 ברשימתו, הנקודה הדיאקריטית המסומנת בגוף הש"ן,

⁸⁵. כ"י פרמה, הערה 42 לעיל.

J. Prijs, Über Ben-Naftali-Bibelhandschriften und ihre paläographischen

Besonderheiten, ZAW, 59 (1957), 171-184

⁸⁷. יש בידי גם דוגמה אחת כ"ר: בְּמִסְמְרוֹת (יר' י, ד). מן הדין לבדוק בשיטות את יתר הספרים,

אפשר שגם שם מצויות דוגמאות כאלה. עם זאת פעמים שבניקוד המקרא שבמחזור יש רפה לאחר שווא נח, ואילו בכ"י דינוש, כגון מְקַנֶּה (איוב ט, ט) - פ: מְקַנֶּה, אֲשָׁמַע (שם כא, כא) - פ: אֲשָׁמַע ועוד, אך לפי שמערכת הריפוי במחזור אינה סדירה ובתהליך גיוון, מן הסתם שיבושים הם ותו לא.

⁸⁸. דווקא בטקסט המקביל ב', כמו במחזור גופו וברוב הניקוד המקראי שבו, הניקוד בפתח גנובה: פָּח,

הוֹכֵחַ, וְרוּחַ.

מצויה, כזכור, בניקוד המחזור, אך לא בדרך קבע (4). בטקסטים המקראיים היא סדירה ועקיבה.

מאידך גיסא, תכונות יתרות שמצאנו בניקוד המחזור, שאינן ידועות מכה"י של המקרא הנ"ל, חוזרות ומתגלות גם בטקסטים המקראיים, בכפיפה עם ניקודים מקובלים. כך דין תכונה 12, יו"ד בשווא לאחר חירק: בְּיהוּדָה (יר' ד, ה) וְלִירוּשָׁלַם (שם ד, י), אבל בְּיהוּדָה (שם ה, כ); מִיַּדִּי (איוב ה, כ), אבל פִּימִי (שם, ה). מציאותן של שתי הצורות זו בצד זו משקפת אולי מאבק של מסורת ניקוד המקרא מזה ונוהגי הגייה מזה.

כיוצא בזה המרת חטף-סגול בחטף-פתח (9.1) מצויה גם בניקוד ס' איוב, למשל וְהָעֵלָה (א, ה), וְצִאֲצִאִיָּה (ה, כה) – פ: וְצִאֲצִאִיָּה; בירמיהו: וְלִבְהֶמֶת (טו, ה) – כ"ר: וְלִבְהֶמֶת.

התכונה המפורסמת מס' 6 ברשימת קאהלה, שווא טברני לפני יוד חרוקה הופך חירק, הידועה כשיטת בן-נפתלי, ואשר בגללה בעיקר ייחס קאהלה את כל הקבוצה הזאת לב"ג, אינה מתגלית גם בניקוד המקרא: וְיִשְׂרָאֵל (יר' כג, ו) – כ"ר: וְיִשְׂרָאֵל.

ראוי לציין, שתכונה בולטת אחרת, חילופי קמץ/פתח וצירי/סגול (7, 8; קאהלה מס' 11), שהיא עקיבה בניקוד המחזור, אינה שכיחה כל עיקר בניקוד המקראי. חילופים אלה אינם שכיחים ביותר במגלת קהלת; חילופי קמץ/פתח מצויים באופן ניכר בירמיהו, אך כמעט אין שם חילופי צירי/סגול; באיוב חילופים כגון אלה מצויים פה ופה, אך נדירים [כיוצא בזה גם בשה"ש שבכרך ב'].

תכונות אחרות, כגון סימון מפיק תחת ה"א, חירק תחת יו"ד עיצורית סופית, אינן מופיעות בסדירות. בעוד שבגטיית הקניין רבים – כמעט תמיד מנוקד חירק, לעתים אין חירק בדיפתונגים שבמלים נפרדות, למשל גִּי (יר' ה, טו) – כ"ר: גִּי, אולי (שם כ, י) – כ"ר: אֱלֵי.

סטיות אלו מן התכונות שמנה קאהלה אינן מרחיקות את שיטת ניקוד המקרא שבמחזור מקבוצת כה"י הנ"ל, שכן התכונות שרשם קאהלה אקלקטיות הן, ובכ"י מפורסמים שבקבוצה ההיא חסרות תכונות אלה או אחרות. בכ"י פרמה 2808, דרך משל, אין חילופי קמץ/פתח, צירי/סגול, בדומה לנטייה שמצאנו בניקוד חלקי המקרא שבמחזור. כיוצא בזה גם בקטע שפירסם פרייס ובעוד קטעים.

מציאותם של טקסטים מקראיים נותנת בידינו לבדוק גם את התכונות בתחום הטעמים. לא ערכתי השוואה שיטתית בתחום זה בין רשימת קאהלה ובין

המחזור, משום שהרישול בסימון הטעמים במחזור מקשה מאד על זיהויים. אעפ"כ עמדתי על שתי תכונות המתייחדות לספרי אמת, הראשונה לא הבחין בה קאהלה, והשנייה לא נודעה עד כה ממקורות אחרים.

34 פרייס עמד על כך, ע"פ קטע כ"י בול שפרסם⁸⁹, שבספרי אמת שברוב כה"י של אותה קבוצה מוטעם תביר במקום דחי שבכה"י הטברניים. בדיקת טעמי איוב במחזור וורמס מעלה, כי חילוף זה מצוי גם כאן. ההבחנה קשה מעט, מחמת הרישול בסימון הטעמים, אך מסתבר שהסימן, במקום דחי () מציין תביר (). לעתים מסומן התביר עם הנקודה. השמטת הנקודה מעידה גם היא על מסורת שהחלה להתנוון. דוגמאות:

הטעמה מסורתית מחזור כ"י פרמה כ"י פרייס

הִנֵּה (ד, ג)	הִנֵּה	הִנֵּה	הִנֵּה
כֹּשֶׁל (ד, ד)	כֹּשֶׁל	כֹּשֶׁל	כֹּשֶׁל
אָנוּשׁ (ה, יז)	אָנוּשׁ	אָנוּשׁ ⁹⁰	אָנוּשׁ (אין בתעתיק; ע"פ התצלום)
עֲתָה (ו, כא)	עֲתָה	עֲתָה ⁹⁰	—

35 חילוף טעמים אחר, בלתי ידוע מספרי אמת של אותה קבוצה, הוא הטעמת שלשלת במקום רביע גדול בס' איוב שבמחזור (בחלק מן הדוגמאות עשוי הוא להיות רביע מוגרש, א"כ הגרש לא מסומן): סִדְרִים (יב כב), מְשָׁמָא (יד, ד), שְׁלֵג (כד, יט), שָׁחַת (לג, כד), אִיּוֹב (מ, א) ועוד.

קאהלה מונה ברשימתו הטעמת שלשלת במקום דרגא בכ"א הספרים בחלק מכ"י (מס' 21). בטקסט מאותה קבוצה שפרסם י' ייבין⁹¹ מספר איוב, מסומן פעם אחת רביע גדול כמהפך מעל לתיבה "זקים". ייבין מעיר, שזהו הסימן המקובל בניקוד הלא-מסורתי בספרי אמת. ייתכן שהטעמת שלשלת תחת רביע גדול עדות היא להתנוונות מסורת זו ואי-הבנתה.

איזו שיטת ניקוד אפוא היא זו? כאמור ייחסה קאהלה לאסכולה של בן-נפתלי. פרייס, שפירסם השלמות לרשימת כה"י שהתקין קאהלה⁹², משלים עם

89. פרייס, הערה 86 לעיל, 181–182. כבר וויקס, טעמי אמת, אוקספורד, 1881, 7, העיר, שבהרבה כ"י

מסומן דחי כתביר.

90. מעניינת ההטעמה הכפולה בפ' בדוגמאות אלה ובתיבות רבות אחרות, גם הדחי המסורתי מסומן

וגם התביר — עדות למצב-מעבר.

91. י' ייבין, קטע מקרא בניקוד טברני לא מסורתי, תרביץ כט (תש"ד), 345–356.

92. ראה הערה 86 לעיל, 182–183.

ייחוס זה. דיאז־מאצ'ו פירסם קטע נוסף בניקוד פרימיטיבי יותר⁹³ אינו דוחה למעשה ייחוס זה. אף ח' רבין מקבל את גרסתו של קאהלה ללא הסתייגות⁹⁴. אולם דומה, שכיום שוב אין הנחות אלו עומדות בפני הביקורת, ורוב המלומדים שעסקו בסוגיה זו הפריכו.

שפרבר, שההדיר את כ"ר וכ"י פרמה, כתב גם הקדמה, ובה ניסה לתאר את שיטת הניקוד ולקבוע מקומה⁹⁵, ולבסוף אף סיפח למהדורותיו ספר מיוחד, שבו פיתח את שיטתו⁹⁶. לפי שפרבר, שיטת הניקוד, המתגלית בכה"י שההדיר ובתנ"ך לונדון, שעתיד להופיע באותה סדרה, מייצגת מסורת של תנ"ך קדם־מסורתי. את תיאורו ומסקנותיו של שפרבר ביקר ש' מורג בחריפות על סמך כ"ר ותיאר את שיטת ניקודו של כ"י זה מחדש⁹⁷. מורג מפרך אף את טענתו של קאהלה. בהשוואתו את התופעות הבולטות בכ"ר לתכונות הידועות לנו משיטת בן־נפתלי מוכיח מורג, שהקבלה מצומצמת ביותר⁹⁸. לדעתו משקף כ"ר שיטת ניקוד משוכללת ופונטית יותר מהטברנית, ולפיכך אינו עשוי להיות אלא מאוחר יותר לניקוד המסורתי, שעה שהמסורת שב־פ הלכה ונעלמה, כשם שכל שלושת הניקודים בעברית מגלים התפתחות מניקוד חלקי ופונמתי לניקוד מלא ופונטי⁹⁹. לפיכך דוחה הוא את סברתו של שפרבר שהניקוד הוא קדם־מסורתי, טוען שכ"ר מייצג אסכולה א"י בתר־מסורתית מסוימת ומציע לכנותה *fuller Palestinian*¹⁰⁰.

כיום ברור, שההבדלים בין בן־אשר לבין בן־נפתלי מועטים היו. א' בנדויד הראה במחקריו, הן עפ"י רשימות החילופים עצמן¹⁰¹, והן עפ"י מקורות אחרים¹⁰², שבעיקרו של דבר ייצגו מסורת אחת, ונבדלו רק בתחום המוסיקלי של הגעיות. גם י"בין¹⁰³ דוחה את סברתו של קאהלה. עם זאת אין הוא מקבל את מסקנותיו של מורג בדבר איחורה של שיטת הניקוד, אלא מכנה אותה *שיטת ניקוד טברנית לא מסורתית*¹⁰⁴.

A. Diez-Macho, Un manuscrito hebreo protomasoretico y nueva teoría acerca delos llamados MSS. Ben Naftali, Estudios biblicos 15 (1956), 187-222.
94. ח' רבין, בן־נפתלי (בתוך: האנציקלופדיה העברית ט, ירושלים, תשי"ח, עמודה 162-164).

95. ר' הערה 42.

S. Sperber, A Grammar of Masoretic Hebrew; a General Introduction to the Pre-Masoretic Bible, Copenhagen, 1959

97. ר' הערה 41. 98. מורג, 234-236.

99. שם, 228-229. 100. שם, 237.

101. א' בנדויד, על מה נחלקו בן־אשר ובן־נפתלי, תרביץ כו (תשי"ז), 384-409.

102. הנ"ל, בן־אשר ובן־נפתלי על פי בדיקה במקורות קדומים, בית מקרא ג (תשי"ח), 1-19.

103. ר' הערה 91, ע' 355.

104. שם 346-347.

מ' גושן¹⁰⁵, הדוחה אף הוא בפסקנות את ייחוסו של קאהלה¹⁰⁶, אינו יכול לקבל את טענתו של מורג. דעתו שלו, שההבדלים בין ניקוד זה לניקוד הטברני הינם גראפיים בלבד, ואין הוא מוצא בכ"ר כל סימון גראפי המציין תכונה פונטית, שאינה ידועה מן הניקוד הטברני¹⁰⁷. חילופי קמץ / פתח וצירי / סגול מייצגים שיטת משנה "פרוטו-ספרדית", הכרוכה בבעיית הניקוד הא"י¹⁰⁸. סברתו של גושן, שבסוף המאה התשיעית, כנראה, הופיעו שתי שיטות ניקוד טברניות, שכל אחת מהן ייצגה מסורת-קריאה אחת בשינויי צורה גראפיים ע"י שימוש באותם סימנים טברניים, אחת מהן הפכה ל-receputs, הטברנית המקובלת, והאחרת הייתה non-receptus, היא השיטה הנהוגה בכ"ר ורעיו. גושן מסכים, אפוא, עם דעתו של ייבין למעשה. אלא שדוחה את הכינוי "לא-מסורתית", מפני שלדבריו, היו טקסטים אלו מסורתיים כמו הטקסטים הטברניים המקובלים והיו בשימוש כנראה בתחום אשכנז עד המאה ה"ג או ה"ד וזכרם אבד רק עם תפוצת הדפוס¹⁰⁹.

מבלי להיכנס לוויכוח על שיטת הניקוד כשלעצמה, דומה שצודקת טענתו של גושן, שאין זו שיטת-ניקוד לא-מסורתית, אלא מסורת טברנית מקובלת שנדחתה לבסוף. תפוצתם הרבה של טקסטים בניקוד זה ברחבי אשכנז ובצרפת עד המאה ה"ד ואפילו ה"ו, מעידה, שהיה זה ה"טקסטוס רצפטוס" בתחומים אלה. על המספר הגדול של כ"י מסוג זה באשכנז כבר עמד באמת קאהלה עצמו¹¹⁰. גם מתיאורי כה"י של המקרא אצל ניצבורג מתקבלת תמונה דומה¹¹¹. נ' אלוני רושם 30 כ"י נוספים בשיטה זו, וכולם מארצות מרכז אירופה ומערבה ועומד לאחרונה על תפוצתה הרבה של שיטת הניקוד הזו¹¹². ויש מקום לבדוק פעם באופן שיטתי, אם אין רוב כה"י בתחום אשכנז וצרפת במאות י"א-ט"ו מנוקדים בשיטה זו או בשרידיה.

לפיכך גם נראית לי טענתו של אלוני, שטעמיה ונימוקיה עמה, שהמונח הידוע מפירוש פרקי אבות במחזור ויטרי "ניקוד שלנו", מתכוון לשיטת הניקוד שאנו עוסקים בה, ולא, כפי שהיה מקובל לגרוס, לניקוד הבבלי¹¹³.

105. M.H. Goshen-Gottstein, The Rise of the Tiberian Bible Text, תרפיס-קדם מתוך Lown Institute of Advanced Judaic Studies, Studies and Texts, vol. 1, 1963, 79-120.

106. שם, 108-109, 112-114.

107. אבל ניקוד החירק תחת י"ד עיצורית סופית וכן ניקוד הפתח-גנובה בכ"ר מוכיחה תכונות פונטיות

שונות מן הטברנית. שם, 113, הערה 112; 98, הערה 65.

108. שם, 113, הערה 112; 98, הערה 65.

109. שם, 114.

110. Ginsburg, Introduction, 556-560, 605-616, 632.

111. נ' אלוני, איזהו "הניקוד שלנו" ב"מחזור ויטרי", בית מקרא, יז (תשכ"ד), 135-144. הרשימה

141-140. ברשימה כלולים אף שני מחזורי וורמייזא.

113. שם, 135, הערות 7-10.

שיטת ניקוד זו שהורתה ולידתה בא"י התקבלה ונפוצה בארצות אשכנז וצרפת. אולם לא הייתה זו מסורת קפואה של ניקוד המקרא בלבד, אלא כפי שניקודו של מחזור וורמס מוכיח, הייתה זו שיטת ניקוד חיה ושימושית, אם גם אחדות מתכונתיה הלכו והתנוונו במשך הזמן, גם בטקסטים לא־מקראיים. גילוייה בניקוד טקסט תפילה, שהוגים אותו בקול ושרים אותו בציבור, מוכיחה בעליל, שהייתה זו לא רק מסורת קפואה, או צורה גראפית שונה של ניקוד טברני, אלא אף שיטת ניקוד שנתמכה ע"י הרגלי הגייה ושיקפה אותם.

מן הסתם אפשר לגלות שיטת ניקוד זו ושרידיה בכ"י רבים אחרים של מחזורים ופיוטים שמוצאם מאשכנז באותה תקופה. מר ייבין הסב את לבי לכ"י בריטיש מוזיאום Add. 27205, קובץ סליחות ופזמונים, המנוקד בשיטה זו. כה"י נכתב כנראה בשנת 1179–1180¹¹⁴ בגרמניה. בדקתי את כה"י¹¹⁵ ונוכחתי לדעת, שניקודו קרוב עוד יותר ממחזור וורמייזא לקבוצת כה"י של המקרא. אתה מוצא שם לא רק סימני רפה רבים, אלא גם שרידי מערכת דיגוש כללית. טבעי הדבר, שמאה שנים קודם למחזור וורמייזא נשתמרה שיטת ניקוד זו ביתר שלמות, ובמשך הזמן הלכו ונתנוונו, עד שנעלמו כליל, כל התכונות הגראפיות שאינן משקפות הגייה, כגון מערכת הדיגוש והריפוי. עם זאת אתה מוצא במחזור זה את כל התכונות המיוחדות לניקוד מחזור וורמייזא, כגון חיטוף אל"ף נאלמת, המרת חטף־סגל בחטף־פתח ותכונות מורפולוגיות זהות. אף בכ"י של מחזורים וסידורים לא מעטים מאשכנז מן המאות י"ג–ט"ו שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שחלקם נרמזו וצוינו בתיאור המפורט של המחזור, אתה מוצא שרידי תכונות אלה.

נראה, שבאשכנז באותן מאות, ובבירור עד סוף המאה הי"ג עפ"י מחזור וורמייזא, נתמזגו מסורת טברנית מסוימת, שבעיקרה נבדלה מן הניקוד המקובל מבחינה גראפית, אך גם בתכונות פונטיות ניכרות, עם הרגלי הגייה מקומיים של תנועות, דו־תנועות, חטפים וכו'. שיטת הניקוד פותחה בא"י בימי המסרנים, אך נתפשטה באשכנז משום שתכונותיה הפונטיות הלמו את הרגלי ההגייה שבתחום זה. דווקא אותה תכונה, שגם גושן אינו כופר במשמעותה הפונטית – חילופי פתח/קמץ צירי/סגול, שראה בה שיטת־משנה, המיוצגת רק בחלק קטן של הקבוצה, שכיחה בכה"י שמקורם באשכנז ובצרפת. על כורחך אתה אומר, ששיטת ניקוד

114. ע"פ הלוחות שבסוף כה"י, ר' תיאור כה"י בקטלוג מרגוליות, מס' 677, ח"ב ע' 319–321.

115. ר' הערה 60.

זו, או שיטת-משנה שלה, נתקבלה באשכנז, משום שתאמה את המבטא הנהוג. והרי לא רק חילופי תנועות קמץ/פתח, צירי/סגול מורים על תכונותיה הפונטיות השונות, אלא אף ניקוד החירק תחת יו"ד עיצורית סופית (דו-תנועה), ניקוד פתח-גובה והקמץ החטוף.

י. ההגייה האשכנזית במקורה וזהותה להגייה ה"ספרדית"

בדיקת הניקוד הוכיחה, כי באשכנז שימשה מסורת ניקוד טברנית דחוייה, שנתייחסה בטעות לבן-נפתלי, כשיטת ניקוד שימושית. אמת, השיטה בסוף המאה הי"ג לא נשמרה עוד בטהרתה, ותכונות אחדות נטרופפו, התנוונו, או נעלמו. אך התכונות שנעלמו או התנוונו גראפיות הן בלבד, וכנראה אינן בעלות איכות פונטית. כל התכונות הפונטיות שבשיטת הניקוד "בן נפתלי" נשתמרו באמת בשלמותם, משום שהלמו את הרגלי ההגייה.

אך בניקוד המחזור מצאנו גם השתקפות נוהגי הגייה שונים מאלו המשתקפים בניקוד הגל של כה"י של המקרא. כך מצאנו את המרת חטף-סגול בחטף-פתח (9.1), אי-התמזגות הברות חטופות (9.2), הנעת גרוניות בחטפים והנעת אלף-נאלמת (9.3, 9.4), המשקפים כנראה את הגיית החטפים כשווא, הבחננו ביו"ד בשווא לאחר חירק ועוד. הטקסט הלא-מקראי אפשר לנו לחשוף תכונות מורפולוגיות לא-טברניות, כגון ניקוד כינוי הקניין והמושא הדבוק קָךְ (21), צורות הפסק בפועל (22), הנטייה לאנאלוגיה ולשמירת הצורה הבסיסית לפני ירידת ההטעמה (23, 24), וכן מסורות מורפולוגיות לגבי ניקודן של תיבות בודדות, ולעמוד על קשרי מסורת זו עם שאר המסורות הלא-מקראיות משיטות ניקוד אחרות, מכ"י ומסורות חיות שבפי העדות.

חשיפת תכונות אלו ומיון אינה יכולה שלא להוליך להסקת מסקנה מעניינת לחקר מסורות העברית ותולדותיה. הדעה הרווחת מפרידה בין מסורת ההגייה האשכנזית לבין מסורת ההגייה הספרדית (בצד מסורת בני תימן, שהיא תחום לעצמה). מקובל להניח, שהפרש זה קדום הוא.

והנה, לא רק חילופי פתח / קמץ, צירי / סגול שמצאנו במחזור, והאופייניים לכלל שיטת הניקוד המקראית של מסורת זו, מייצגים הגייה הידועה כ"ספרדית", אלא גם הגיית קמץ לפני חטף-קמץ כקמץ גדול (10), ותכונות מורפולוגיות, כגון כינוי הקניין והמושא לנוכח, וניקוד תיבות רבות זהים הם למסורת הידועה כיום, שהייתה מקובלת במשך מאות שנים בעבר, כ"ספרדית", ונבדלים מן המסורת הידועה כאשכנזית! צא ולמד, מה רבות ההקבלות בניקוד תיבות בודדות, מלבד ההקבלות בתחום המורפולוגיה בכלל (כינוי הקנין, צורות הפסק, משקלים), ובתחום הפונולוגיה (ניקוד דו-תנועה יי בסוף תיבה, חילופי

תנועות) בין מחזור ק-ק וורמיזא וכ"י קאופמן של המשנה, הידוע כ-ספרדי¹¹⁶ וכמשקף מסורת -ספרדית!

מתוך 45 תיבות (או משקלים) שניקודן שני במחלוקת ושונה הוא במסורת הגיית העדות – 41 תיבות מנוקדות במחזור וורמס כמו בכ"י קאופמן, ובהרבה מקרים בניגוד למסורת ההגייה האשכנזית או למסורת המקובלת כאשכנזית!

לעובדות אלו חשיבות רבה לחקר תולדות המבטא העברי וגלגליו. אמת, על ההגייה -ספרדית של הקמץ והסגול-צירי באשכנז ובעיקר בצרפת במאה הי"ב והי"ג כבר עמד ילון¹¹⁷, אך דומה שעדיין לא עמדו על התכונות ה-ספרדיות האחרות, ובפרט לא על מסורת -ספרדית שניקוד מלים, בעיקר מלשון-חכמים.

הקרבה שבין ניקוד מחזור ק-ק וורמיזא, בלב אשכנז, לניקוד כ"י קאופמן, שהוא כנראה בן זמנו, ולהגייה הידועה כ-ספרדית מוכיחה, שההגייה האשכנזית הידועה מאוחרת היא. ולפי שניקוד דומה מצוי גם בכ"י ובמחזורים מאשכנז מהמאה הי"ד והט"ו, נראה שהיא התפתחה רק במאה הט"ו-ט"ז ואילך¹¹⁸.

יתר על כן, ניקוד המחזור מלמד, שמלכתחילה לא היה כל פיצול כמעט במסורות ההגייה של העברית באירופה ובמזרח, להוציא את תימן ובבל. הדעת נותנת שמסורת ההגייה ה-ספרדית, הן בתחום התנועות והן בתחום השם הייתה משותפת ואחידה לכל העדות ובכל הארצות בתחומים אלה. בתחום התנועות הייתה מסורת פרוטו-ספרדית כזו כבר בין בעלי המסורה הטברניים ובימיהם לגבי הגיית המקרא, ובתחום השם והפועל נתפשטה הגייה זו גם גבי הלשון שמחוץ למקרא. ועוד יש מקום להאריך בקשריה של הגייה זו עם מסורת הניקוד האי והבבלי¹¹⁹, שלגבי פרטי מופעה השונים עמדנו על זיקה ואת בגוף התיאור¹²⁰.

116. ע"פ סוג כתיבתו ברור, שכ"י קאופמן -ספרדי. לא מן הנמנע, שנכתב באיטליה. ר' קוטשר, ספר

ילון, 251, הערה 21.

117. קונטרסים א (תרצ"ז-צ"ח), 62–78; עניני לשון, א (תש"ב), 16–26, וע' בהערות ל' 7, 8.

118. נראה, שאליו בחר באמצע המאה הט"ו לא הבדיל עדיין בין פתח לקמץ בהגייתו. בערך ג'הנם בהתשבי כותב הוא: 'ותמהתי למה אנו [האשכנזים] קורין אותו ג'הנם בפתח או בקמץ' (דפוס איזנא, ש"א), וכן בערך מר מעיר: 'ויש נוהגין לקרא מר בחולם. ותמהתי אם כן למה לא נכתב בויו' (שם). ברור אם כן שהוא הגה קמץ a.

119. ר' דברי ש' מורג על היחס בין מסורות ההגייה השונות לבין מסורות הניקוד השונות של העברית ופרשת השתלשלותן, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים, תשכ"ג, 287–292.

120. [בינתיים מצא המחבר בספריות אירופה כתבי-יד של המקרא ושל מחזורים, שרבים מהם מנוקדים

ניקוד דומה למחזור וורמיזא, או שיש בניקודם תכונות מתכונותיו של ניקוד זה].

על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני

מן המאה השלוש-עשרה

א. לאופיו של כתב-היד

הילקוט התלמודי הלאטיני מן המאה השלוש-עשרה – כתב-יד Biblothèque Nationale, פאריס, לאט' 16558 – עשוי ללמדנו הרבה בענייני תעתיק ומבטא, ואף נעשו ניסיונות אחדים¹ להשתמש בו כבמקור לשוני. ניסיונות אלה חלקיים בלבד היו, ונידונו בהם רק שאלות אחדות על סמך טורים מעטים יחסית, שפרסמו לָב וקליבאנסקי² מתוך כתב-היד, המחזיק כאלף טורים.

אף בלא כוונה למצות את כל החומר ה"לשוני" המצוי לנו בכתב-היד נראה את עצמנו חייבים במידה מרובה של דיון פרטני.

גומפרץ ראה בכתב-היד פרוטוקול של ויכוח ר' יחיאל מפאריס משנת 1240, ואילו אותו חלק מתוך כתב-היד שפורסם ע"י לב ראוי יותר לראותו כ"כתב ל"ה הסעיפים" נגד התלמוד (והיהודים), שקדם בזמן לעצם הוויכוח הפומבי, ולפי הסברה הקרובה לוודאי הוא הכתב, הכרוך במישרין או בעקיפין בהלשנתו של המומר דונין לאפיפיור גריגוריוס התשיעי.

גומפרץ כותב: "יש להניח, שלפני סופרו של פ – כלומר ה"פרוטוקול" – היו רשימות מידו של דונין המשומד, כי בכתב-ידו שכיחים שיבושי גרסאות, סירוסים מלים ופיסוקי תיבות שלא במקומם במידה כזאת, שברור הוא שלא הבין עברית"³. ברי, שאין כלל להציע, שדונין הוא שכתב את כתב-יד פאריס, או חלק ממנו, כשם שאף אין להציע, שסופר כתב-היד ידע עברית. אותו פ הוא כתב מטעם הכס הקדוש, והילקוט כולו מחזיק נוסף עליו עוד ליקוטים רבים, כאלפיים קטעים, שהובאו הן בסידור לפי המסכות והן בסידור לפי נושאים; כ-160 קטעים מפירושי רש"י על המקרא, וכ-50 קטעים מתפילות היהודים ועוד. כתב-יד פאריס אינו הכתב הראשון של החומר הכלול בו, ואפילו הוא ילקוט ראשון – ודומה שאף זה אינו – הרי הוא ילקוט של כתב-יד מועתקים (בעריכה כלשהי, כדרך הימים ההם) ממקורות אחדים לפי הוראתו של עורך. בכלל

1. ע"י ילח, ענייני לשון (אייר תש"ב), עמ' 16 ואילך, וע"י גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 1 – 32, ואף בהמשך הספר.

2. Loeb על הוויכוח על התלמוד בימי לואי הקדוש, ריווי די אטיד ז'וזיו, 1880 – 1881; הוא מביא העתקה של "כתב ל"ה הסעיפים" Klubansky במאמרו על כ"י פאריס, מביא העתקה של ה"מבוא", ע"י מונאטסשריפט, 77 (1933), עמ' 458–462.
3. גומפרץ, עמ' 3. גומפרץ דן על פי חלק קטן מן כתב-היד. בסיכומו של דבר

ניתן לומר, שכמות השגיאות הכללית אינה גדולה ביחס.

שלבי ההכנה של כתב־יד פאריס נמצא – קרוב לוודאי – יותר משלב אחד של טיפול בידיו של מי שאינו מצוי אצל העברית, ומובן יפה, שקשיי פענוח של מלים זרות ואף עצם הרהיטות בהעתקה עלולים לגרור שגיאות, ואפילו גסות, בייחוד כשחיתוך הכתב – ושמא אף במקורות – אינו מבחין הבחנה ברורה בין כמה אותיות הקרובות בצורתן⁴. עובדה זו כשלעצמה דייה לחייבנו מידה כפולה של זהירות בשעה של הסקת מסקנות, ובייחוד בשעה שאין לנו אלא כמות מוגבלת מאוד של דוגמאות לבסס עליהן את מסקנתנו. קשה, ופעמים אף לא ייתכן כלל, לעמוד על כוונתו הראשונה של הסופר בתעתיקים שונים שהעתיק. אם העתיק לפי שיטה, ואם אין בתעתיק פליטות קולמוס סתם, או השמטות קולמוס, או תוצאות של קריאה מוטעית בכתב־היד שהעתיק ממנו. כדי להדגיש את חובתנו להיזהר זהירות מרובה בהסקת מסקנות על סמך ילקוט פאריס שלנו, אנו חייבים להעיר שלוש הערות בעניינים, שלא שם אליהם גומפרץ את לבו: (א) שאין חיתוך הכתב מבדיל בשום פנים בין האות c לבין האות t – דבר שכבר ציין קליבאנסקי אגב העתקה ה־מבוא של כתב־היד⁵. (ב) שבטעות טען שלא הבחין לב בהעתקתו בין שני סימנים, בין z לבין Z, המשמשת כביכול תחליף ל־ה' הרפה, דבר שלדעתו הבחין בו קליבאנסקי⁶. על צד האמת יפה העתיק לב, שהרי אין הבחנה כזו קיימת, לא בהעתקת הפתיחה של כתב־היד, שנעשתה בעט אחד, ולא בהעתקת הכתב כולו, שנעשתה בעט שני. (ג) שסופר כתב־היד נוהג לפעמים להעתיק מלה אחת בתעתיקים שונים, ואין לנו הכרח להניח, שתמיד התכוון למסור תחליף פוניטי מדויק בכל תעתיק, ואפילו הוא מזור. גדולה מזו, הסופר בעל הכתב היפה היה רהוט במלאכתו והייתה דרכו, כדרכם של סופרים מעתיקים רבים בימי הביניים, שלא להקפיד יתר על המידה באחידות שיטתו לגבי צורת ההעתקה של האותיות או של הקיצורים וסימוניהם, אפילו לגבי מלים לאטיניות מקוריות, ולא רק לגבי מלים שמקורן אינו בלאטינית. לא אחת אתה מוצא אף מלה לאטינית בשני כתיבים בשורות סמוכות זו לזו.

למותר אפוא לציין, שרק על סמך שיטתיות ברורה וקבועה בתעתיקים ראוי לבוא לכלל מסקנות, וששיטתיות כגון זו אינה ניתנת כלל להוכחה אלא במקום שיש כמות ראויה של דוגמאות לפי קו אחיד, עד כדי כך שסטייה כלשהי לא תתפרש אלא כחריג ובטעות משום נדירותה או חד־פעמיותה.

4. חיתוך הכתב אינו מבחין כלל בין c לבין t. אין בו הדיפתונג ae, אלא e, כדרך כתב־היד בזמנים ההם. על צד האמת, אין הבחנה בין i לבין y, ולמותר לדבר על הבחנה בין i לבין j.

5. קליבאנסקי, עמ' 462, הערה 1.

6. עיין להלן בדיון על האות d.

ומשאנו דנים לעניין אופיו של כתב היד פאריס, חובה עלינו להעיר עוד הערה אחת על חלקה של 'האוזן' בהכנתו של כתב־היד. גומפרץ, הרואה בכתב־היד (ועל צד האמת בחלק ממנו) פרוטוקול, כותב: 'הסופר של הפרוטוקול לא כתב על פי השמיעה, אלא על פי טפסים שבכתב'⁷. בחזקת ברי, שאין לדבר על פרוטוקול, ועם זאת אין ספק, שכמה וכמה שגיאות ראוי ליחסן כטעויות שמיעה דווקא. העין באופיין של כמה שגיאות דוחף אל המסקנה, שהיה תפקיד לא מועט בהכנת כתב־היד לא רק לעין הרואה, אלא אף לאוזן השומעת, ואפשר שבייחוד משום טעות שמיעה נתחברו בכתב־היד מלים עבריות סמוכות, כשם שההפרדה באמצען של מלים עבריות מקורה בייחוד משום טעות ראיה⁸.

אין כלל צורך להציע הצעה – וקרוב לוודאי אף אינה נכונה – שכתב־היד הוכן בדרך של הקראה והכתבה, אלא שלעניין הכנתו של המקור הראשון מצויה לנו עדות מסוימת ב־מבוא, והיא מעלה את המחשבה, שעורך הילקוט לא זו בלבד שראה לפניו טקסטים כתובים, וקרוב לוודאי אף במקורם העברי, אלא אף שמע דברים והסברים, ובוודאי שמות ומונחים עבריים, מפיהם של המתורגמים. בהקדמתו לעניין התרגום של אותו כתב ל־ה הסעיפים (הקרוי אצל גומפרץ 'פרוטוקול') אומר העורך, שנעשה 'מפיו של מתורגמן שני', (דף 211ב), ועל כל פנים הלשון לגבי התרגום של החומר העיקרי – ה'קיצור' התלמודי – ברורה וחד־משמעית היא. ב־מבוא מדבר העורך במפורש בשני interpretes נאמנים (וקאטוליים) ללא הזכרת שמותיהם, שבאו לעזרה למלאכת התרגום, והוא מספר, שהתרגום שנעשה מפי האחד נבדק באמצעותו של השני, ללא ידיעת הראשון, ושמצא את דבריהם מתאימים מבחינת עניינם, ואפילו לא היו שווים מילולית⁹. על פי עדות זו בלבד ראוי להניח, שאפשר ואפשר שאותם 'אינטרפרטס' לא הגישו כלל – או שבדרך כלל לא הגישו – דבריהם שבכתב, ושאותה אינטרפרטאציה שלהם הייתה בבחינת תרגום ראשון, מילולי, באוזני אותו עורך, שהעלה את הדברים על הכתב וראה עצמו כמתרגם. בעדות זו יש

7. עי' גומפרץ, עמ' 2 – 3.

8. טעויות אופטיות ללא ספק הן התעתיקים: היו hayn, הדיינין hadaranim, ארבע arla, אמר להם amathem, יבמתו ievimor. טעויות כגון אלו מצויות לנו במלים מחוברות יחד או שנפרדו שלא כראוי. עם זאת אפשר, שמשום טעות שמיעה נכתב: אם אין ymen, הבא על habahal, הממתה hamune, גורה gyera, מדליקין malykym אחד דיני hehadine ועוד.

9. Deus autem duos sibi prouidit interpretes... in hebrea lingua quam plurimum eruditus... diuersibus temporibus postero ignorante que uel qualiter ab ore prioris interpretis transtuleram, et si propter difficultatem et obscuritatem hebraici quandoque variauerint uerba eandem tamen sententiam et sensum tenuerunt.

משום חשיבות לעניינו, שאכן הייתה אנב התרגום והכנת הכתב פעילות פוניטית ממש, ולא רק פעילות רוחנית.

וכאן אנו באים לענייני הפוניטיקה ב־מבוא־ של העורך. כתב־יד פאריס נועד מעיקרו של דבר לצורכי ויכוח בין־דתי, ומשום כך ראה העורך להביא ב־מבוא־ לא רק דברי הסבר קצרים לכמה וכמה ממושגי התלמוד, אלא אף להסביר את ענין הכתב העברי על הייחוד שבו. העורך מדגיש את הקושי שבהעתקה מן העברית, ומציין את דבר ה־תרופה־ שיש ליהודים בענין הקריאה, והיא שישה סימנים של ניקוד כנגד התנועות. בלא שימנה את חמש הנקודות שהוא רואה כרגילות, הוא מזכיר את השישית, שיש לה צליל בין e לבין eu, ובלא להסביר את הדבר כראוי הוא מביא, לשם הסדר, דוגמאות של תעתיקי מלים, שיש בהן שווא, נע או נח: שמואל, שמע, נוצרי, סנהדרין, מקרא, ובראש המלים את המלה ר־בי־, שהוא מעתיקה, בשלוש אותיות tby, בלא סימן לפתח כאילו ניקודה שווא תחת הרי־ש. תעתיק זה אופייני הוא לכל כתב־היד, שכן רק פעמים אחדות בלבד נכתבה המלה כמלה של שתי הברות¹⁰.

בהמשך דיונו בפוניטיקה עברית מציין בעל ה־מבוא־ את הקושי להעתיק מלים עבריות, שיש בתעתיקן האות c, לפני e, i, שהגייתה הלאטינית בכגון אלה רכה יותר¹¹. קושי זה הוא מנסה לפתור ע־י הצירוף th, והוא מוסר בו גם את הצד־י וגם את הסמך¹². בעל ה־מבוא־ סבור, שבדרך התעתיק שלו

10. in hoc habent hebrei remedium, quia cum sex punctorum diferencias habeant pro sono uocalium, una earum in talibus seruit eis, que quasi inter e et eu medium habet sonum, sicut in gallico ad hunc sonum, forsitan pro nostra possibilitate formandum in quibusdam dictionibus post primam literam volacem non apponimus sed quasi duas sillabas in unam coactamus, sicut in hiis: mna, bdellium, smyrna, gnarus, gnidum, pneuma et similibus. Similiter crebro faciendum est in hebreo, ut dicatur et scribatur: rby, smuel, smai (i.e. audi), nozri, cenhezirim, mykra, et non: raby, samay, noceri, /cenhezerym/, mykara, et sic in similibus, que quasi infinita sunt. סופר כתב היד קיים את שיטתו דווקא לגבי התעתיק של רבי (י), ואילו בדרך כלל בא תחליף של וקאל לשווא. לענין התעתיק של ר־בי־ הסב תשומת לבי פרופ' ח' וירשובסקי, ועי' מילון בן־יהודה והקדמת ביאליק למשנה.

11. Est et alius literarum nostrarum defectus: cum enim c litera cum e et i quasi blesum habet sonum et mollem, non potest eundem cum ceteris habere uocalibus. Unde si velimus huius adverbii huc scribere gallicum, non c et a proprie sonabunt illud, si gallicum harum dictionum: leccio, garcio, siue similiium, ultima sillaba non bene scribitur per c o n, nec similiter prima sillaba gallici huius dictionis: noctua, nec media huius dictionis clava proprie per c et u scribi potest.

12. Quibusdam autem uisum est in talibus loco c ponendum esse th, et tunc c prepositum, a et o et v sonandum est, sicut prepositum, i.e. alia uocali subsequente

הוא מונע ברשה מן הקוראים את המלים העבריות באחזניהם של יהודים¹³. הגיית השִׁין הימנית נזכרת ב"מבוא" בעקיפין בקשר להגיית השמות יהושע וישו, ומלשון הדברים צריך להבין שאת השִׁין הימנית מעתיקים בכפל s. ברם כבר כאן צריך להיאמר, שלא נעשה בכתב־היד ניסיון מלא לקיים שיטה זו, ודומה שנוסח הוולגאטה קבע לעניין זה הרבה.

סיכומו הפוניטי של בעל ה"מבוא" לא זה בלבד שאינו ממצה, אלא אף אינו פותר אלא מעט מן המעט. האמת ניתנה להיאמר, שהתעתיק המקובל בכתב־היד הוא מאמץ לפתור את הקשיים שבהעתקה מלשון ללשון בדרך הקרובה לשיטה אחידה, ושאותו מאמץ מעשי גבר בהחלט על ניסיונו הדידאקטי של בעל ה"מבוא", ניסיון שלא קבע במוחלט למעשה. ערכו של אותו ניסיון שמור לו בראשונותיו, וממנו למד ועל פיו לימד Stephan Bodeker, בישוף בראנדנבורג (מת 1459) בחיבורו Tractatus adversus Judeos, כתב־יד ברלין, תיאול' 118¹⁴. בודיקר מדבר על תשע תנועות. הקדמונים העמידו את מספר התנועות על שבע, וכבר יוסף קמחי ייסד את החלוקה לעשר תנועות. שיטתו של בעל ה"מבוא" שלנו בעניין שש הנקודות מכוונת כנגד האמור לנו ב"ספר החסידים"¹⁵.

ה"מבוא" מביא אף את צורת הרבים של כמה וכמה מלים (כגון "מסכתות")

ut in hiis dictionibus: leccio, sciencia, reccius, et similibus, et ita scribendum: tho, tha, thu, et sonandum est: tha ut thazic et thamec — litere alphabeti hebraici — et thatada (proprium nomen hominis), cum o ut (asbamuthoz)/arbamithoz/.cum v sicut pathuc et kthuym.

מן הדוגמאות צדיק וסמך, פסוק, כתובים, אתה חייב להעדיף צירוף th על ch. לפי צורת ההעתקה הקרובה ל-th גדולה יותר. באמצעות ה-th אין נקראים שני עיצורים שונים במלה אחת על פי צירוף אותיות שווה, כבאמצעות ה-ch (סמך). אם ch דווקא הרי התעתיק kehuym נראה מוזר ולא ראוי. אף מבחינה פוניטית נראה ה-th עדיף, עם שנומפרץ מעדיף כנראה את הצירוף ch, כפי שניתן ללמוד בעמ' 13, 17.

Hec omnia prelibau quatinus sequencia melius legi valeant et proferri maxime, 13
ne si forte coram iudeis aliqua horum uel similium contingat, proponere male sonans
aut proferens ipsis in contemptum ueniat vel derisum propter barabralexin.

14. סקר ניתן אצל Walde, Christliche Hebraisten

15. ע' ספר חסידים, מהדורת מקיצי נרדמים, עמ' 448: ר' קולות בכל אות: אָ אוּ אוּ אֵי אָ אָ. כאן אין לנו השווא במניין השש, ומבחינת התעתיק הלאטיני חורג כאן הצירי. כוונתו של בעל ה"מבוא" בילקוט אינה ברורה, שהרי הוא כנראה, מדבר בתנועה שבין סגול לבין צירי, ומתכוון כנראה לשווא, אלא שאין כוונתו מפורשת. ר' יהודה הלוי ב"הכחור" שלו מדבר בשבעת המלכים: קמץ, פתח, צירי, חירק, סגול, שורוק, חולם. התנועה הנוספת כאן: הקמץ (ואפילו הכוונה לקמץ קטן). ע' הכחור ב, פ. ילון מזכיר אף את מבואו של ש' פינסקר.

שהיחיד שלהן הוא נושא להסברים קצרים באותו מובא. בתוספת דקדוקית זו אין לנו כדי לימוד.

ב. אוצר המלים העבריות המועתקות

בכתב-היד, על חלקיו השונים, מצוי לנו אוצר גדול למדי של תעתיקי מלים עבריות. קודם כל מצויים בו, כמובן, תעתיקי שמות-עצם פרטיים – שמות שנזכרו בתלמוד גופו, או במקראות שהובאו בתלמוד, בכללם שמות חכמי התלמוד, שמדבריהם הובאו בתרגום ואף שמות של מקומות, ברובם שמות מקראיים. מספרם של השמות הנזכרים בכתב-היד הוא כ-450, מהם כ-270 שמות מקראיים, למעלה מ-200 הובאו ברשימת שמות אנשים (מהם 70 מקראיים) וכ-50 (20 מקראיים) ברשימת שמות מקומות. שאר השמות המקראיים אין בהם כדי לקח, והעתקתם שווה או דומה מאוד להעתקה שבולגאטה.

ברם באו בכתב-היד אף תעתיקים של שמות-עצם לא-פרטיים, ואף אלו במספר לא מועט. הבאנו רשימה מיוחדת של מלים סתם, ובכללן עשרות מלים שהן בבחינת מונחים תלמודיים, שמות חלקי התלמוד, מלים שהובאו לצורכי אילוסטרציה ופרשנות, ומהן רק מעטות מאוד הובאו בולגאטה בתעתיק מן המקור. מלים אלו מספרן הוא 270 לערך, וסך הכול של המלים העבריות המועתקות בכתב-היד עולה אפוא על 700 – אוצר גדול למדי.

בכוונתנו להשתמש בחלק גדול של אוצר המלים המועתקות כדי ללמוד מן הפרט על הכלל, ומשום כך אף העדפנו להביא את רשימותינו לפי סדר של א-ב, ולא לפי הקבוצות הפוניטיות שבא-ב.

1. דרך הניקוד

כאמור, דיבר בעל ה"מבוא" בשש נקודות, כלומר בחמש המקובלות: a שבאה במקום הקמץ-גדול והפתח, e שבאה במקום הצירי והסגול, o שבאה במקום החולם והקמץ-קטן, i שבאה במקום החירק, u שבאה במקום השורק והקיבוץ. לגבי חמש הנקודות רואים אנו את השיטה מוכחת בכללותה, אף אם מצויות מעט סטיות ממנה.

הנקודה השישית היא בבחינת השווא העברי, וזו הקשתה על המעתיק, ואמנם מצויות לנו כאן סטיות יותר מן הרגיל. השיטה לגבי השווא היא בעיקרו של דבר השיטה שנשתרשה מימי התרגום הלאטיני של התנ"ך. השיטה בכולה מעידה על עצמה, שהיא לפי ההברה הספרדית על דרך המוחלט.

(א) קמץ גדול ופתח

(1) הקמץ הגדול תעתיקו הרגיל הוא a; למשל במלים: ארְבָּעה, בְּבֹא, הִלְכָה, זָהָב, זָרָה, טָמא, מִגִּילָה, וכך בכלל.

(2) המלה מוֹרְשָׁה הועתקה פעם אחת בתעתיק morossa, אלא שאין להסיק מכאן לעניין הגייתה.

(3) וכך הועתקו אף הפתח ואף החטף־פתח באות a, ואין צורך להביא כאן דוגמאות.

(4) בדומה לתעתיקי הוולגאטה (או Litera nostra, כפי שכתב־יד פאריס קורא לתרגום התנ"ך) הועתק הפתח בשמות שונים (כגון בַּצְלָל, נַת, מְלִכִּירָם, נַפְתָּלִי, סַנְחִירִב), וכך אף החטף־פתח בשם גִּחְזִי באות e.

(5) שם החודש נִיסָן, שתעתיקו בוולגאטה רגיל, הועתק כאן: nisen; nicen – אפשר בהשפעת לשון הדיבור. כך מועתק אֶמֶרָא בדרך כלל: emora.

(ב) חולם וקמץ קטן

(1) התעתיק הרגיל הוא o, כך המלה כָּל, וכך השם עֶרְפָּה (כבוולגאטה).
 (2) באופן שונה, אבל מקובל, הועתקו כמה וכמה שמות, כגון עֶמְרִי, אֶחְשִׁירוּשׁ, וכך הובא תעתיק רגיל לשם הורקנוס בצדו של תעתיק מיוחד.
 (3) בהשפעת תעתיק מקובל אף נמצאו לנו שני תעתיקים מיוחדים של חֶשְׁמוֹנָאִים.

(ג) שורק וקיבוץ

(1) התעתיק הרגיל הוא u. לא מצאנו בכתב־היד תעתיק של ou.
 (2) כמה וכמה שמות מקראיים, שסיומם -הו, מועתקים כבוולגאטה בסיומת .as.
 (3) השם נַחֻם מצוי לנו בתעתיק naym. לא כן השם תְּנַחוּם.
 (4) השם טִיטוּס מצוי לנו אף בתעתיק tythoc, ובדומה אנטונינוס ועוד.

(ד) חירק

(1) כרגיל בא i או y.
 (2) אין שיטה כלל לגבי בחירת חליף זה או זה, אלא שההכרעה נוטה לרוב לצד y, גם בשמות מקראיים וגם בשמות אחרים ובמלים סתם. לא ההגייה ולא הוולגאטה קבעו בעניין הבחירה.
 (3) כנגד תעתיקי מלים ב־y, כגון: אֵם, טִיטוּס, מֵאִיר, אַחִילָא, עִירָא, בּוּדְקִין, בּוּנִי, בֶּן סִירָא, נִימֶל, דְּקִלִּים, הֶדִין, נִידָה, שְׁדִים – מצויים לנו תעתיקים ב־i, כגון: אֵלוֹ, אֵשָׁה, הַעִיר, דְּקְדוּק, בִּיבִי, טוּבִי, גַּמְלִיאֵל, ועוד ועוד.
 (4) מלים לא מעטות מצויות לנו בשני תעתיקים, לחילופין, כגון: אֶפִיקוֹרְסִין, יִזִי, לִוִי, סֹדְרִים, עֶקִיבָא, קִדְשִׁים ועוד.
 (5) מצויות לנו מלים, שבאו בהן i והן y, ואף כאן ללא אפשרות של הגדרת שיטה. מלים כגון אלו הן: אִידִי, בִּימִי, דִּימִי, מְדִלִיקִים, מִינִים, הַנִּיזְקִין.

(6) והוא הדבר במלים, שהגימל שבהן חרוקה, והועתקו לחילופין ב-gui או guy, כגון: גיטין, גיסטרא, חגיגה, מגילה, גיליון.

(7) אף התעתיק של היוד החרוקה אינו אחד. התעתיק הרגיל הוא ב-y, ואפילו hy, כגון: גוים goym, יין iayn, קין caym, ישמעאל hysmael. אלא שכאן מצוי לנו תעתיק של gi או gy, כגון תעתיקן של המלים ויקרא, ויחד (תעתיק פגום), וייצר, יגן. בדומה לכך מצוי לנו תעתיק ge בשם יִשְׁבִּי gesby וכך יגון gennon.

8. כך נכנסו לתחום של e כתעתיק לחירק. תחליף זה בא בהשפעת התרגום הלאטיני של המקרא, כגון בשמות גבחז, בנימין, חזקיהו, חתית, ירמיה, ישי, יתרו, פליון, נמרוד, צדקיהו, פננה, וכגון ליתן – כולם מצויים בכתב-היד¹⁶. השם חזקיה מובא בכתב-היד בכמה וכמה תעתיקים, ואף שלא כבוולגאטה. השם פלאב מתעתיק שונה מן התעתיק בוולגאטה. לפי שיטה זו אנו מוצאים אף גבוה nebua, ששימש ככינוי גאי לתפילתם של הנוצרים.

(ה) צירי וסגול

(1) ספר החסידים, המדבר בשש נקודות, מבחין בין צירי לסגול, אלא שאין הבחנה כגון זו קיימת בכתב-היד, ולעולם אין צירי או סגול מועתקים אלא באות e. אפשר זו הוכחה יסודית לקיומה של הווקאליזציה הספרדית-אצל יהודי צרפת הצפונית.

(2) כבר הוולגאטה לא הבחינה בין שתי נקודות אלו, אף לא כשיויד באה לאחר הצירי, כגון בשם הַיִּמֶן. כך בכתב-היד המלים חֶלֶק, סֶדֶר, סֶפֶר כתובות, כאילו היו שתי הנקודות שוות. כך אף בכתב היד הועתק אֵיד ez, אֵין en. אמנם מצוי לנו אף תעתיק מיוחד ל-אין ein, זונן zonein, zoneyn, רבין raveyn (ועי' השם ענן), ואלו כל המלים, שמצאנו בהן סימן למבטא מיוחד של צירי.

(3) השם לָאָה מועתק בדומה למקובל lya, וכך מצויים תעתיקים שונים לשם שְׁבָנָא, בדומה למקובל. כך מביא כתב-היד תעתיק גַּחְזִי בדומה לוולגאטה.

(4) הצירי והסגול משמשים בערבוביה אף בכתב-היד העבריים המנוקדים, ואין תמה, שהוא הדבר בכה"ה הלועזיים, בייחוד שמסורת הוולגאטה קבעה שיטה¹⁷.

(ו) שווא נע

(1) על הרוב מיוצג השווא הנע על ידי e. בעל כתב-היד קיבל את שיטת

16. גומפרץ מזכיר תעתיקים עבריים-ארמיים בסגול ואת הטראנסקריפציה היוונית (באמצעות ח"א גינובורג), אלא שאינו מזכיר את התעתיקים בוולגאטה. עי' עמ' 91.

17. עי' גומפרץ, עמ' 6.

התעתיק מתרגום המקרא, ולא יכול להשתחרר ממנה אף לגבי שמות לא־מקראיים ומלים עבריות סתם, ואף כשהוא מתכוון, כפי שלמדנו ב־מבוא, להציג את המבטא העברי המדויק של השווא הנע.

(2) לפי השיטה המקובלת הועתקו שמות מקראיים רבים, כגון: בְּלִיעַל, בְּצִלְאֵל, בְּנִיָּה, גִּשּׁוּר, יְכִינִיָּה, יְרוּשָׁלַיִם, יְרִיחוֹ, כְּסִיל, כְּרוּבִים, פְּנִינָה, שָׁרָפִים ועוד.

(3) בעל הכתב אף נהג לפי שיטת התרגום בשמות, שהשווא הנע הגוי בהם אחרת, ולא ב־ e. תעתיק השווא יש שהוא מושפע מן התנועה שאחריו, וכך אף לפי מסורת הוולגאטה. כך נמצאים לנו חליפים שונים, כגון a בשמות: זְכַרְיָה, כְּנַעַן, מְנַשֶּׁה, צִלְפַּחַד, רְחִבְיָה, שְׁאֵלִיתָאֵל, שָׁבָא, וכך צְבָאוֹת ועוד. ובדומה לכך: נמצא o בהשפעת התנועה שאחריו: יְהוֹדִיעַ, יְהוֹשֻׁפָּט, פְּעוּר; וכך i בשמות: פִּלְשִׁתִּים, מִפְּיבֹשֶׁת.

(4) כבוולגאטה כך אף בכתב־היד כאילו נעלמה בתעתיק של יְחֻזְקָאֵל האות י והשווא עמה, ובשם יהודה נשארה ה־יֵד, אלא שהה־א שלאחריה נאלמה. אמנם אף בשם יהודה מצויה בכתב־היד פעמים הרבה השמטת ה־יֵד בלבד, ולא אחת קוראים אנו huza, בדומה למה שנהגו אף בספרד¹⁸.

(5) בעקבות הוולגאטה בא כאן חליף a במקום שווא, אף כשאחריו בא שורק, כגון מְתוּשֶׁלַח, נְבֻחַרְאֲדָן, נְבוּכַדְנֶאצַּר, צְרִיָּה, וכך קְדוּמִים ועוד.

(6) התעתיק של הוולגאטה הובא אף בשמות רבים אחרים: a במקום שווא נע בשמות שְׁלֹמָה, שְׁמוּאֵל, וכן קְצִיעָה; y (במקום i) בשם ישעיה.

(7) דומה, שלמותר להזכיר, שהחטפים, חטף־פתח, וחטף־סגול, כאילו אינם קיימים בתעתיק המקובל, וכמובן אף לא בכתב־היד, פעם אחת מועתקת המלה אֶלְנִי בתעתיק שונה מן הרגיל, והוא ezonay, אלא שאין להסיק, שיש כאן כוונה.

(8) בהתאם לשיטה המכרעת לגבי רוב התעתיקים מצוי לנו שימוש רווח באות e, וכך למשל במלים בְּהֵמָה, בְּנִי, טְהָרוֹת, טִמְאָה, יְבֻמוֹת, מְאֹרְסָה, נְדָרִים, סְדָרִים, קִדְשָׁה, קָלְלָה, שְׁמוּנָה, ובכללן מלים שהיה להן שימוש לשוני פעיל, כגון שמות המסכתות, וכגון המלים קִדְשָׁה, קָלְלָה, מְכוּזָר, שהובאו כלשונות של גְּזָאֵי כְּלָפִי הַנוּצְרִים, וכגון המלה מְזוּזָה. דומה הדבר, שהמבטא העברי שלמעשה לא היה בו כדי לעכב כלל את תעתיק השווא הנע ב־ e¹⁹.

(9) ובהתאם לשיטת התעתיקים לפי התנועה הסמוכה מוצאים אנו את השימוש ב־o כגון במלה בְּכוּרוֹת ובאות a ב־סְטָדָה. האות a באה במלים שהאות השנייה

18. ע' בסקר המקיף של גרבֶּל, בספר היובל ל־יִמִּי מִלִּיאָס – וְאֵלִיקִירוֹסָה, א. עמ'

661: מבטא רגיל בדיבור בספרד הנוצרית.

19. נומפרץ לומד מתעתיקי המלים טְהָרוֹת, המאורשה, תהלים על שכחת הכלל

של קריאת השווא לפני גרוניות. ע' עמ' 203 – 204.

בהן היא ה או ח, כגון נְהוּרָאִי, נְחוּנְיָא, נְהַרְדְּעָא, מְחוּזָא, ואף במלה כגון צְדוּקִים.
(10) כך הועתקו אף השוואים הנעים שבתוכה של מלה בסימני תנועות, כגון
השווא הנע שבשם פומבְּדִיתָא, באות e.

(11) עם זאת אנו מוצאים לפעמים, והן במיעוט גדול, שתחליפו של השווא
הוא היעדר כל תנועה, כאילו לפי הסברו של העורך ב-מבוא. נרשום כאן
מלים אלו: בְּרוּרִיָּה, פְּרִידָא, וכך מצוי לנו פעמים אחדות תעתיק של השם
שְׂמוּאֵל שלא כמקובל. ועוד תעתיקים ללא תנועה: קְרוּבָה, קְרוּבוֹת, ומלים שהובאו
משום צורכי כתיב וקרי, כגון שְׂמַע, שְׂנִים, שְׂמָה, ואלה הם כל התעתיקים
המיוחדים חוץ מתעתיק גְּמָרָא בתנועה ובלא תנועה. דומה, שהייתה כאן השפעה
לאות ר כשהיא באה אחר השווא, אלא שזו לא הספיקה לגבי המלים זְרַעִים,
טְרִיפָה, כְּרוּב, כְּרוּם. מן המלים הפותחות ב-ש מצויות לנו בתוספת ה-e,
כְּרִיגִל, המלים: שְׁבוּעוֹת, שְׁלוּשָׁה, שְׂמוֹנָה עֶשְׂרֵה, שְׂמוֹת. ברי שאין ללמוד דבר
מן התעתיק dracho.

(12) אין קביעות בחליפו של e. יש שהוא מתחלף ב-a שבאותה מלה,
אפשר משום חפזון המעתיק, ואפשר משום הקריאה הנחפזת, כגון במלים
פומבְּדִיתָא, מְחוּזָא, מְסוּרוֹת, זְרַעִים ועוד. השם אשכנז שהועתק בוולגאטה Ascenez
מצוי לנו כאן בתעתיק aschanaz.

(13) להדגשת השפעתו של הדיבור היום-יומי על התעתיק ראוי לנו להביא
עוד תעתיקים אחדים, כגון התעתיקים של מלים רגילות ושימושיות: יְשִׁיבָה,
יְשׁוּעוֹת, יְבִמוֹת שהשווא שבתחילתן קרוב במיוחד אל e, ובדומה מלים, כגון
תְּפִילָה, מְצִיאוֹת ועוד. מעניין, שמצוי לנו תעתיק המלה פְּרָקִים parakym ב-a-
דווקא.

(14) ואולי כאן יש להעיר ביחס ל-יבמות, שהתעתיק ievamoz, ievamot
מעיד על הגיית שם המסכת ללא שיוור של ספק.

(ז) שווא נח

(1) השווא הנח אין לו על הרוב תחליף של תנועה. כך מצוי לנו בכתב-
היד בשמות הרבה, לפי תעתיקים המקורי בוולגאטה, וכך מצוי לנו במלים
לא מקראיות שהובאו בדומה למסורת שבתעתיק השווא הנח, כגון אֶסְפֶּרְגוֹס,
אֶפִּיקוֹרְסִין, בּוּדְקִין, מְדִלְקִין ועוד ועוד.

(2) עם זאת מצויים לנו כמה וכמה תעתיקים, בתוספת תנועה. כך מצוי
לנו בתוספת של e: בְּתָרָא (פעם אחת), מְדָרְשׁוֹת, נוֹצְרִי, עֶשְׂרֵה, נְקִדִּימוֹן,
סְנֵהֲדִרִין, פִּסְקוֹן, שְׁבִירִי. וכך בתוספת של a: מְקָרָא, סְפָרָא, פְּסִיקְתָא, שְׁבִרְתָּ
ובתוספת של h: עוֹמְדִים. בתעתיקים מיוחדים מצוי לנו השם חֶשְׂמוֹנָאִים.

(3) ביחס לשם נוֹצְרִי, שהובא בתוספת של e, מודגש בטקסט הצורך לקצר

בהגיית התנועה (ועיין ברשימה). כיוון שהשתמש בתעתיק באות c, היה אנוס להוסיף את e, כדי למנוע קריאה של "nokri".

(4) השמות הזרים הובאו בדרך כלל לפי תעתיקים המקובל, או בדומה לו.

כך הובא אף השם הורדוס.

(5) מאמץ גדול להבדיל בין מִלְאָךְ לבין מִלְךְ־ אנו מוצאים בתעתיקים השונים של מִלְאָךְ, על דרך התעתיק של פִּלְאָב בוולגאטה ובכתב־היד.

גומפרץ רואה טיפוסיות למנהג צרפת בהיעדר כל שיטה בהעתקת שוואים²⁰. לפי שמצאנו בכתב־יד שלנו אין ראוי לדבר בהיעדר כל שיטה. על קשיי התעתיק העברי ללועזית לא התגברו אף בדורות מאוחרים, ושיטותיו נקבעו, כפי שראינו, במידה מרובה לפי שיטת התעתיקים בתרגום הלאטיני של המקרא.

2. הכפלת אותיות

(1) במלים הרשומות לקמן מצאנו הכפלת אות של עיצור, והרשימה קצרה ביחס. לא הובאו בה המלים, שיש בהן הכפלה של s, כנראה כדי לסמן את השייך הימנית.

(2) הרשימה מעידה על עצמה, שלא הדגש החזק קבע. מסורת של דגש מצויה רק לגבי המלים אָמָא, אֵלָה, אֵלוֹ, נֵדָה, הֵדִין, מְגֵלָה²¹. על אלה אפשר להוסיף את השם אָמִי.

(3) חו הורשימה:

אָבָהוּ – אף בתעתיק של כפל v, אֵלָה, אֵלוֹ – כפל l. אָמָא, אָמִי, אָמִימֶר – כפל m. אָפְרִים – כפל f, וכך אָפִיקוּרוֹס, כאילו במקום ה־ph. בָּנִי – אף בכפל n. בָּרִיתָא – כפל r, הַבְּשָׁר – אף בכפל s, הֵדִין – כפל d. חָמָא – כפל m, חֲנוּנָא – כפל n, חסדא – בתעתיק מיוחד, שיש בו כפל d. חצרים – בתעתיק מיוחד, שלא כבוולגאטה, בכפל s. ינאי, ינון – אף בכפל n. מגילה – בכפל l. נידה – בכפל d. שברת, שִׁרְבַּבַּת – בכפל r, וכך אף תעתיק אחד של השם שרה. שבת – בדרך כלל בכפל b. שלם – אף בכפל l (ועי' אמא שלם). תענית – אף בכפל n.

(4) כבוולגאטה בא כפל אותיות בכמה שמות, כגון חנה, מתושלח, סנחריב, פנינה, קציעה, ובניגוד לוולגאטה אף בשמות אחרים, כגון: יהושע (s), נחמני (m), שלמנאסר, פלאסר (s).

(5) גומפרץ מזכיר אף תעתיק הקסר – hakappar²².

3. השמטת אות

(1) מצויים לנו תעתיקים מעטים למלים, שמצאנו בהן אות אחת שלא הובאה בתעתיק. אין אנו מתכוונים לאמות הקריאה אהרי ואף לא לאותיות ח־ע בתוך

המלה או בסופה. על השמות "יהודה", "אחדבוי" – אנו מתעכבים במקומות אחרים כאן.

(2) המלים המצויות לנו בתעתיק חסר לא רק שהן מועטות במספר, אלא שבדרך כלל מובאות רק פעמים מעטות בכתב-היד, ועל הרוב פעם אחת יחידה. יש שבאו פעם אחת בחסר, אלא שנמצא להן אף תעתיק שני מלא. ודאי שהייתה כאן מידה של השפעה מצד המבטא הצרפתי, אלא שלא לגבי כל המלים המעטות שבכתב-היד יש משום הוכחה על דרך הוודאי. יש שקיימת ועומדת האפשרות של שגיאות סופרים, כשם שקיימת האפשרות, שהמעתיק האחרון, ולא המתרגם, הוא שביקש לקרוא קריאת אפוקופה או סינקופה.

(3) ואלו המלים, שחלה בהם השמטת אות:

אידיית – אפשר היה במקור "אידי".

גליון – השמטת n – השמטה פעם אחת, כנגד פעמים אחדות שלא הושמטה האות, וכנגד מלים רבות המסתימות ב־n ולא הושמטה בהן, (כגון בוליון, מוליון, גוריון). בדומה מצוי לנו תעתיק של סיגרון בלא n בסופה, ואף כאן לא ברור מה גרם.

הממונה – מצוי לנו פעם אחת בתעתיק שאין בו כפל m.

זהב – מצוי לנו פעם אחת בלא העתקת b, ופעם אחת – מלא.

זמזומים – מצוי לנו פעם אחת בתעתיק zazumyn.

חנין – אף כאן – פעם אחת בלא n.

טלית – תעתיק בלא t בסוף. אפשר לשון הדיבור גרמה כאן.

סיגרון – בלא n.

שבת – הועתק פעם אחת בלא t ופעמים רבות תעתיק מלא ואף תעתיק לאטיני.

תנחום – הועתק בלא m, ואף כאן אפשר שלשון הדיבור גרמה. נחום הובא בתעתיק מלא.

על מלים אחדות המסתיימות בחיית אנו מתעכבים להלן, בפרק על אות ח. (4) תעתיק מעניין ומיוחד הוא של השם ריש לקיש, המובא בכתב-היד פעמים הרבה ורק בתעתיק relakys. כאן קרוב לוודאי צדק גומפרץ, המדבר ב־טמיעת הספיראנטית²³. אותו שם מצוי לנו בתעתיק מלא reis lakis באותם הטקסטים התלמודיים, המצויים לנו אף בתרגום בשולי כתב היד הישן של התלמוד מגזי פירנצי. כך ניתן לומר, שמעניין אף התעתיק המיוחד חסדא – hydda.

[ההמשך (חילופי אותיות. טבלת תעתיקים, רשימות א־ב של השמות) בגיליון הקרוב]

מחקר השמית הצפונית-מערבית בימינו

(סיום)

5. אם בפרשה שדנו בה כאן תלוי הקולר בעיקר בצווארי קודמיו של גרביני, הרי שונים פני הדברים בפרשת תעתיקי צור-צידון.

בפרשת הפונימה /s/ מאריך גרביני את הדיבור (32 – 33) בבעית תעתיקים היווני של "צור", "צידון" *Tyros, Σιδων*. האם גם בפניקית היו מלכתחילה שני עיצורים שונים, ולא /s/ בשניהם? הוא מצטט את דעתו של פרידריך ואומר, כי פרידריך "מתנגד להנחה, שהיו כאן שני עיצורים שונים, והוא מסתמך על su-u-ri, ši-du-un-nu של אל עמארנא, וכן על dr, ddn בכתובות המצריות. לפיכך הוא מייחס את ההבדל ללשון שתיווכה בין הכנענית ליוונית – מסתבר הארמית – והיא שגרמה לדיפרנציאציה בין שני השמות". כנגדו טוען גרביני, כי הכתב האכדי והמצרי לא יכלו לציין את העיצור /t/. שנית, השמות ביוונית משקפים מצב לשוני בתקופה מאוחרת הרבה יותר מן המקורות שרשם פרידריך. נוסף על כך, גם אם נניח, שהארמית ביצעה /s/ פניקית בתור [t] לא יובן, למה עשתה זאת רק לגבי תיבה אחת, ולא לגבי שתיהן.

כל הדברים האלה הם בחינת עורבא פרת. פרידריך רחוק היה מן הדברים שייחס לו גרביני ת־ק פרסה, כפי שיתברר עד מהרה מתוך עיון בדבריו (של פרידריך). הוא אומר ⁵⁶: "השוני (בתעתיק שני השמות האלה) בעיצור הראשון... נראה לי, כי אכן הוא משקף את ההבדל בין /s/ – /t/ (ובכן להפך, הוא מניח, כי לכתחילה שני עיצורים שונים יש כאן! וראה באואר-ליאנדר, אשר פרידריך מצטטם שם עמ' 2: ומכאן אפוא הבעיה: הן בעברית-כנענית הפכה $s < t$, מה קרה, אפוא, ביוונית?). ופרידריך ממשיך: "אבל את שמות ערי המסחר הפניקיות "צור" ו"צידון" הכירו היוונים מסתמא בזמן קדום ביותר, אולי בתיווכם של הכרתיים (ובכן סמי מכאן "ארמית", שגרביני שם בפי פרידריך!). ייתכן שזה קרה עוד זמן קצר אחרי חצי האלף השני לפני סה"נ, בשעה שהכנענית הבחינה עדיין... בין שני העיצורים (הקדם-שמיים) האלה" (ובכן, לא הלשון המתווכת שינתה, אלא היא קיימה שוני קדום, אשר בלשון המקורית גופה נעלם אח"כ). "אם מכתבי אל עמארנא כותבים את שני השמות ב־ /s/, וכן המצרית ב־ /d/, הרי הסיבה היא חוסר שלמותו של הכתב (ובכן, מה שגרביני טוען נגד הדעה שייחס לפרידריך, הם דברי פרידריך עצמו!). היוונית קיימה את ההבדל הקדום גם לאחר שבפניקיה

56. (1923) 2 *Zeitschrift für Semitistik*, עמ' 2–4 המצוטט אצל גרביני. וראה בקיצור

עמ' 9. J. Friedrich, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma, 1951.

נתמזגו מכבר שני העיצורים האלה. והוא מביא הקבלות לדבר. דומה, כי גרביני לא הבין כלל במה דברים אמורים. ויזכיר אף "פתרוננו": "הדברים אמורים באותו עיצור מקורי, שהשתלשל בשתי הערים בשתי דרכים שונות, או שיש לנו עניין בשני עיצורים שונים מלכתחילה". נעלם אפוא מעיניו, כי הבירור הנ"ל התנהל על יסוד ההנחה, כי בעוד שצד"י של "צידק" מוצאה מ- $/s/$ מקורית, דהיינו $\text{ס} - \text{ס}$ צוד (כלומר 'עיר של צידי דגים'), הרי הצד"י של "צור" מתייחסת ל- ז שמית (השווה "טור" הארמית)⁵⁷.

6. "כמו הפיניקית (?-י"ק) יודעת אף העברית דוגמה אחת של $/t/ < /t/$ (ולא $/s/ < /t/$), היינו "פתן" (= *basmu* באכדית, "בתן" באוגריתית, "פתן" בארמית) - אומר גרביני (33 - 34). ומה בדבר שורש "תנה" (שופ' ה, יא - שירת דבורה; יא, מ), שהמילונים מייחסים אותו לשורש "שנה"?

ומאידך גיסא: גרביני טוען, לכאורה בצדק, כי "פתן" בישעיהו לא ייתכן שהיא מלה שאולה מן הארמית, שכן בתקופה הזאת (המאה השמינית לפני סה"ג) $/t/$ טרם הייתה בארמית ל- $/t/$. יפה! אך מה תעשה לשון, השואלת תיבה בעלת פונימה זרה לה? כיצד תוכל לציין פונימה זרה זאת, אם לא באות של פונימה קרובה? נכון אמנם, כי הארמים גופם השתמשו באות ש"ן כדי לציין $/t/$, כמוכח מן הכתובות הארמיות הקדומות (גרביני, עמ' 34); אך אין זאת אומרת, שאף היהודים היו חייבים לנהוג כמותם. והא ראייה: הערבים השתמשו באות של ההגה $/t/$ כדי לציין את $/t/$ (שלא מצאו לו סימן בא"ב הארמי, שסיגלו לעצמם), ושינוה רק בנקודה דיאקריטית. אף בפי היהודים הייתה כנראה ה $/t/$ הארמית בתקופה הנ"ל קרובה יותר ל- $/t/$, ומשום כך ציינוה באות תי"ו, ומסתבר כי אף הגה כך⁵⁸.

המתמיה בכל הפרשה, שעצם העיקרון של שימוש אות של הגה קרוב בשביל הגה אחר, אם אין לו אות משלו, הריהו ידוע לגרביני (ראה באותו עמ' 34!).

7. בפרשת כתיב "זי" = "די" (35). - רצוי להעיר על עבודותיהם החשובות של H. H. Schaefer,⁵⁹ W. Baumgartner,⁶⁰ וז במקום ד מקורית מצויה ב"ב⁶¹.

57. אמנם היום יש עוררים על דעה זו, ראה O. Rössler, ZA 1961, עמ' 165 ואילך.

58. פונימה זרה עשויה להתבצע בפי אנשים שונים בדרכים שונות. דרך משל th האנגלית בפי מהגרים בארצות-הברית, יש הוגים אותה כמו $/t/$, ויש כמו $/s/$; ראה U. Weinreich, Languages in Contact, New York 1953, עמ' 20.

59. Das Aramäische im Buche Daniel, ZAW 1927, עמ' 94 ואילך; ועתה במאמרי

המקובצים Zum Alten Testament und seiner Umwelt, Leiden 1959, עמ' 81 ואילך. 60. Iranische Beiträge, Schriften der Königsberger Gel. Ges. Geist. Kl. 6, 1930, עמ' 296-199.

61. ראה JAOS 1954, עמ' 235 ("זיך" ו"זב" במקום "דין" ו"דב").

8. פרשת הדיסימילאציה של עיצור כפול באמצעות /n/. – גרביני סבור (עמ' 40), כי התופעה כללית היא בארמית, ומצויה בכל הניבים המאוחרים. בהערה שם ציינו ארמית גלילית, מנדאית ותדמורית, שבה, לדבריו (עמ' 41) הקיפה גם את המלים היווניות. מניין לזו אדרבא: מצינו בפירוש אסימילאציה של /n/ גם במלים יווניות, כגון 'סדקיא' *σάδαροι*. דומה, כי הוטעה גרביני ע"י תעתיק יווני של שם תדמורי (קנטינו, עמ' 46 למטה).

מן הצד האחר יש עתה להוסיף על רשימתו אף את ניב המגילה החיצונית לבראשית⁶² (וכן Hatra⁶³). אמנם בארמית הגלילית טעון הדבר בירור נוסף. מבלי לחרוץ משפט נדמה לי, כי תופעה זו, שאינה שכיחה, מצויה רק בשמות זרים, כגון 'גונתי' מ- *Γόνθος*⁶⁴ או בפי זרים: שם העיר 'לוד' מופיע בתעודה יוונית מן המאה הרביעית לספירה בצורת *Λουδα* (= 'לדא-בארמית) קשורה בתופעה דומה בהודו-אירופית. כוונתי לשמות מעין (*שָׁפֶת*) **σαμβάθον* וכיריב, ומכאן samedi (*sambedi*) בצרפתית, Samstag (*sambaztac*) בגוטי (בגרמנית, *szombat* בהונגרית. שם הנהר האנדי 'סמבטיין' צורה מיונת לו, כפי שמעידים הסמך והטית, ואכמ"ל⁶⁶). ומאחר שבתחום השמי דומה שאין תופעת דיסימילאציה זו תופעה מובהקת אלא בארמית הממלכתית בלבד, אך נעדרת היא לגמרי מן הכתובות הארמיות הקדומות מצד אחד, כפי שציין אף גרביני, ומן הצד השני נדירה היא בניבים של הארמית התיכונה (ראה להלן). להוציא את המנדאית – הרי שיש מקום לשאול, אם לא האכדית⁶⁷, שבצילה פרוחה הארמית הממלכתית, היא המקור לה. ואעיר אגב כך, שהיא עולה כבר באמורית⁶⁸.

כאמור, טעונים דברי גרביני דיוק אשר לניבים של הארמית התיכונה, שכן אין התופעה מצויה, דרך משל, בסורית⁶⁹, וכן בניבים אחרים. ואף לגבי אלה

62. ראה מאמרי *Scripta Hierosolymitana I V*, עמ' 3.

63. 'שנפיר' 'שפיר', ראה *Syria* 39 (1952), עמ' 102, 103 ועוד, וכן בכתובות אשור

שם עמ' 103.

64. ראה *S. Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch*

und Targum II, Berlin 1899, עמ' 170.

65. ראה 'ארץ ישראל', ספר ג' ('ספר קאסוטו'), עמ' 182.

66. ראה לפי שעה בפרוטרוט *E. Schwyzer, Dissimilatorische Geminatenauflösung*

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 1935, עמ' 222 ואילך.

67. *W. v. Soden, Grundriss der akkadischen Grammatik*, Roma 1952, סעיף b, c 32.

68. *I. J. Gelb, La lingua degli Amoriti, ANLM, serie VIII* (1958), עמ' 151.

69. אך הייתה קיימת בה, כפי שרומז כתיב 'גנבר' (= גבור) ב'גון', שהוא כתיב, אך

לא קרי.

שרשם גרביני, יש לומר, כי אינה שכיחה בהם, ונראה, כי חוץ מבמנדאית (שהושפעה יותר מכל ניב ארמי אחר ע"י האכדית) אין זו אלא שריד של תקופה קדומה יותר. ורצוי ליחד לשאלה זו בירור מיוחד.

9. גרביני מייחס בדין (43) את 'ספר' (> špr האכדי) לניב האשורי. יש להזכיר אף את תיבת 'סוכן' – 'סגן' – šaknu (ראה מילונים).

10. פרשת השי"ן השמאלית. – דיונו ב-š / í הפרוטו-שמית אינו מצטיין בבהירות יתרה, והוא מלא סתירות ודעות תמוהות. פרידריך מוכיח ע"פ הדוגמה היחידה 'עסר' בכנענית, שגורל השי"ן השמאלית בכנענית היה כגורלה בעברית⁷⁰. גרביני (עמ' 44) מוסיף ראייה מ"תחתסוף" מכתובת אחירם, אך טיבה של זו אינו ברור.

אף כאן נפתח הדיון בקביעה תמוהה. גרביני סבור (עמ' 42), כי באמורית נהגתה [š] = í / š, ומכאן הוא מסיק מסקנות מפליגות באותו מקום, וכן להלן (עמ' 44). אילו עיין במאמרו של Gelb, שהוא מצטט שם (הערה 1), ולא היה טורח לחזור אחרי חומר מיושן (שם הערה 2), היה למד, כי אלה שתי פונימות היו (כפי שקובע גלב בפירושו). הטעה אותו, כנראה, עד כמה שבדקתי, ניסוח הדברים אצל השאר, שהוא אמור לגבי הכתיב! (סימנים, המציינים בתקופה מאוחרת יותר הברות בעלות / š /, מציינים כאן הברות בעלות í / š, ואכמ"ל).

בלתי מובנים בתכלית דבריו (עמ' 45): "התעתיקים האכדיים אינם מראים כל הבדל בין š ל-š", והוא הדין לתעתיקים היווניים והרומיים. הן האכדית לא הייתה לה אלא פונימה אחת š, כנגד í / š הפרוטו-שמיות של העברית והארמית. כיצד תוכל היא אפוא להבחין ביניהן, כשהיא רושמת אותן מלשון אחרת? מדהימים ממש דבריו לגבי התעתיקים היווניים והרומיים. הן אלה לא יכלו לציין כל שי"ן שמית, מאין להם סימן להגה זה, והם אנוסים לציין הכל בסימן s רומית, σ ביוונית! כיצד אפשר להסיק אפוא כל מסקנה מן העובדה, שאין הם מציינים š? האם יבוא עכשיו גרביני ויוכיח בזכות התעתיקים האלה, שגם í / š שמית לא הייתה ולא נבראה?

וגרביני לשיטתו הולך: מכיון שהתעתיקים הנ"ל אינם מבחינים בין הפונימות í / š, הריהו מסיק, שזה סימן ברור, כי מקורה של ההבחנה מאוחר הוא. סתם ולא פירש, כיצד קמה הבחנה זאת. וגדולה מזו: הרי היא הצליחה לקום בצורה, ש-í / š הולמת í / š פרוטו-שמית (כפי שאנו יכולים לבררה הן בזכות הבלשנות השמית המשווה, והן מתוך הערבית הדרומית, שבה הייתה קיימת

70. העובדה, שזוהי הדוגמה היחידה, אין בה, במקרה זה, כדי לערערה. הן אם נחשב את יחסי הכתיב שי"ן שמאלית: סמך לגבי í / š נמצא מן הסתם, כי באופן יחסי מספר הכתיבים בסמך במקרא קטן בנידון זה מאשר בפניקית.

כפונימה בפני עצמה!) הא כיצד? שמא למדו בעלי המסורה בלשונות שמית משווה? ושוב, מן הראוי לרשום את דברו במקום אחר בפרשה זו: -באלף הראשון לפני סה"נ מתחילים להופיע הסימנים הבטוחים הראשונים של האוטונומיה של /s/. ... וכדאי להעיר, שהסימנים הראשונים האלה נולדים כמסתבר בחיק הארמית (אופיינית העובדה, שלפני העריכה המסורתית, הנוסח העברי של המקרא מציג סימן גראפי אחד, ש, כדי להביע הן /s/ והן /š/). בחיק הניב הזה (הארמית)... יש לחפש לדעתי את מקור ההבחנה בין /š/ ל-/s/, הבחנה שהורחבה אח"כ על הספרות העברית המקראית- (עמ' 49). פסקה זו גדרשה אמיתות-למחצה וסתירות פנימיות: 1. הן לא רק העברית משתמשת בסימן אחד כדי לציין /š/, /s/, אלא - כפי שהוא עצמו אומר (שם, למעלה) - גם הארמית העתיקה, היינו הכתובות הארמיות העתיקות, כתבי יב והארמית המקראית. 2. הן במקרא העברי גופו כבר מצינו דוגמאות אחדות של סמך- במקום ש-ין שמאלית (בספרים המאוחרים) כגון "שכר-סכר", "שכלות-סכלות", ועוד⁷¹. אלה מוכיחים ברורות, כי המצאת /s/ < /š/ התרחש לקראת סוף ימי הבית הראשון. וכמובן רשומים הדברים בכל ספר דקדוק מדעי של הלשון העברית. היאך ייתכן אפוא לייחס את ההבחנה הזאת לפעולת בעלי המסורה? מה שעשו לא היה אלא המצאת הסימן המבחי.

אע"פ כן נניח, כי העברית לא ידעה פונימה /s/, ורק הארמית, אחרי שקמה בה בדרך פלא פונימה זו, היא שגרמה לבעלי המסורה להצמיח פונימה זו גם בעברית. אם כן נשאלת השאלה: תינח באותם שרשים בעלי /s/, המשותפים לעברית ולארמית, כגון "בשר" - בעקבות הארמית ניקדו אף בעברית "בשר" בשי"ן שמאלית. אך הן יש מספר הגון של שרשים בעלי ש-ין שמאלית שאינו בנמצא בשום ניב ארמי, כגון שדה, שוש, שמח, שמלה, שרר, שרד ועוד לאין שיעור. על שום מה סימנו בעלי המסורה את אלה בשי"ן? זאת ועוד: הן מרובות הדוגמאות של כתיב סמך-ש-ין במגילות ים המלח⁷²⁻⁷³, שנכתבו, כידוע, כאלף שנים לפני בעלי המסורה!

דעתו של גרביני דמיונית כל כך, ומעוררת בעיות מרובות כל כך, עד שאין להבין, משום מה דבק בה. הן הדעה המקובלת עד היום פשוטה בתכלית: הכנענית, העברית והארמית קיבלו את הא"ב מעם (עיר וכיר"ב) כנעני, שבפיו נתמזגו הפונימות הפרוטו-שמיות /š/, /s/ לפונימה אחת, כפי שקרה בכמה שפות

71. ראה, למשל, G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik* I. Leipzig, 1918, עמ'

42 למטה.

72-73. ראה דרך משל, י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט,

עמ' 139 למטה. כמובן הדוגמאות מרובות הרבה יותר.

שמיות: אוגריתית, אכדית ואף בתחום כנעני⁷⁴. מאין בררה השתמשו אלה בסימן של פונימה /š/, כדי לציין גם /s/, שהייתה אז קרובה לה בהגייתה, כדרך שקרה לעתים בגלגולי הא-ב מעם לעם⁷⁵.

דעה זו פשוטה בתכלית, וגרביני גופו יודע אותה יפה (ראה למשל עמ' 34 למטה בעניין הכתובות הארמיות). הן בגלל זה היו, למשל, הארמים אנוסים להשתמש בסימן קו-ף בשביל /d/ הפרוטו-שמית (בכתובות הארמיות), והערבים, שקיבלו את הא-ב מן הארמים אף הם השתמשו בסימן אחד בשביל כמה פונימות, כגון ח = /h/ וכן /h/ ורק אח-כ הבחינו ביניהן בסימני הבחן, כמו בעלי המסורה בין ש-יין לשי-יין השמאלית. וכי בשביל זה יבוא גרביני לטעון, כי הגאים אלה לא היו קיימים בערבית?

כמובן, העובדה, כי השי-יין השמאלית, אשר לפי עדות הכתיב הייתה לשעבר קרובה לשי-יין ימנית, השתלשלה אח-כ בכיוון הסמך, עד שנתמזגה בה, כדרך שקרה בארמית – ייתכן, שעצם העובדה הזאת יש לזקוף על חשבון הארמית.

11. פרשת הגרוניות והלועיות. – רצוי להאריך בפרשת הגרוניות והלועיות משום שגם כאן, כמו בפרשת בגיד כפ-ת, מצינו כי גרביני דבק בדעות קודמיו, בלא לבדקן כראוי, בתוספת אי-דיוקים ואי-הבנות משלו.

אף כאן נפתח הדין בחוסר דיוק: "... בלבול גראפי נדיר בפניקית, אבל מצוי בפונית, בין אל-ף לעי-יין (עמ' 55). הצדק עמו באשר לפונית. אך באשר לפניקית לא דייק. שכן פרידריך, המשמש לו מקור כאן, אומר בפירושו, כי "... נשאתה... ללא שינוי; הכתיב יציב מאד בנקודה זו... יש רק שני מקרים, שלגביהם סבורים חוקרים אחדים (ההדגשות שלי – י-ק), כי העי-יין < אל-ף והם: האחד 'בדאשתרת' (RES 1,289) אך שם הגרסה אינה ודאית די צורכה. והשני 'אורת' (CIS I, 13, 3) שאולי היא 'עזרת'⁷⁶, ובכן, ספקותיו של פרידריך נעשו ודאי אצל גרביני.

ומשאתה בודק את המקורות גופם מתברר, כי עורבא פרח. ב-RES מתעורר מייד החשד, מתוך ניסוח הדברים שם, שאין כאן אלא שגיאת דפוס (זה היה כנראה חששו של פרידריך). פונה אתה אל הפרסום, שממנו מובאת הכתובת ב-RES, ומתברר, שאכן שיבוש דפוס יש כאן; הגרסה שם בעי-יין! ואילו ב-CIS הגרסה 'לרבתי לאם האורת כשמ...'; מפרשי CIS מסופקים בפירושה.

74. ראה הבירור אצל הריס בספרו (לעיל הערה 2), עמ' 33 – 34.

75. שמה מן הראוי לציין כאן, כי נילדקה הוא שברר, כי ש – ש מקבילות לשתי פונימות בפרוטו-שמית, מתוך השוואת השפות השמיות, בשנת 1862, *Orient und Occident*, עמ' 763, ועוד טרם נתגלו הכתובות הדרום-ערביות, שנמצאו בהן, כידוע, שלוש אותיות לשלוש הפונימות /š/, /s/, /š/.

76. בספרו (לעיל, הערה 51), עמ' 11, למעלה.

בשל שימושי שורש 'אור' במקרא, אף לגבי האלוהות, כגון תה' צג, א; יח, לג, אין כל הכרח להניח, כי 'אור' כאן = 'עור'.

ועוד פחות מדויקים דבריו לגבי הארמית, (שם): 'בשתי כתובות... מנירב יש 'ארצתא' במקום 'ערשתא'. אמת נכון הדבר, כי לשעבר היו מציעים זיהוי משונה זה. אך ג'ר דרייבר פרש עוד לפני קרוב לשלושים שנה, כי אין 'ארצתא' אלא iršitu האכדית⁷⁷. בשים לב לכך, כי שמות הקבורים שם אכדים הם, ואף שם המקום 'ערב' (nēribu - מעבר), ויש בהן סימנים אכדיים אחרים, אין כל קושי בתפיסה זו. ובכן אין כאן /ע/ < /א/.

כן תמוה, שהוא מזכיר 'מקרים מרובים, שבהם אל-ף בין תנועות נעלמה... 'ארבלי' Arbailu, 'אלדלני' Eledilani (55-56). הרי אין אלה אלא תעתיקים ארמיים של שמות אכדיים, ואין בהם אפוא כדי להעיד על הארמית (באכדית ניטשטשו הגרוניות)! הדוגמה 'מרי' - 'מראי' ממכתב אשור אף היא מסופקת, עיין במאמר שהוא מצטט⁷⁸.

אחרי אי-דיוקים קטנים אלה, כמובן, לא נתייחס באימון יתר גם לתפיסתו הכללית את הבעיה העיקרית: 'התעתיקים היווניים והרומיים מגלים את ההתערערות ההדרגתית של הגרוניות, אשר סביב ראשית הספירה הרגילה עתידים היו ליהפך לאל-ף'.

תורה זו - תורתו של קאהלה היא, ועם כל הכבוד שאנו רוחשים לקאהלה, בעיקר בשל עיסוקו בחומר של הנצח, אין להימנע מביקורת דעותיו ושיטתו. בשנת 1921 נשא קאהלה הרצאה בקונגרס המזרחי בלייפציג⁷⁹, והפתיע את שומעיו בדעה, כי בעלי המסורה לא קיימו את העברית כפי שירשוה, אלא תיקנו בה רפורמה לשונית מרחיקת לכת. הוא נשען בנידון זה על שני עמודים: א. לפי טענתו, המורפמה של סופית הזכר גוף שני, בפועל ובשם, נעדרה ā בסופה (ובכן, למשל לא 'דברך', אלא 'דברך' וכיו"ב); ב. עדת ישראל בתקופה ההיא והקודמת לה לא הגתה את הגרוניות. בעלי המסורה הם ששינו את המצב, הן אשר בתוספת תנועת ā לסופיות הנל, והן בהחזרת הגרוניות, ועשו זאת בהשפעת הערבית.

דעה זאת הייתה כבר אז דמיונית עד כדי כך, שברגשטרסר, גדול המדקדקים של העברית במאה הזאת, אמר באותו מעמד, כי diese

77. *Analecta Orientalia* XII, עמ' 49. וראה גם *gan-Hoftyzer, Dictionnaire des*

inscriptions sémitiques de l'ouest, בערכו.

78. Dupont-Sommer, עמ' 37.

79. הרצאתו בתפרסמה ב- *ZAW* 39 (1921), עמ' 230 - 239; עתה *Opera Minora*, עמ' 38-47.

אח"כ צירף לשני אלה את פרשת בגיד כפ"ת, ראה לעיל 4, אלא שכאן לא יכול, כמובן, להצביע על הערבית כגורם.

Formen könnten nicht frei erfunden sein, sonst müssten ihre Urheber wenigstens den kleinen Brockelmann studiert haben "לא ייתכן, שהצורות האלה הומצאו, בחינת קלוטות מן האוויר, שכן במקרה זה היו הממציאים צריכים ללמוד לפחות את ברקלמן הקטן".⁸⁰ במאמר מיוחד שפרסם מקץ שלוש שנים, יצא ברגשטרסר וערער כהלכה את שני העמודים האלה.⁸¹ טענתו החשובה ביותר היא: החומר של קאהלה אין בו כדי להוכיח אלא כי ליד המבטא המוצג בניקוד בעלי המסורה היה קיים גם מבטא אחר; דבר זה, מדגיש ברגשטרסר, היה ידוע מכבר. חידושו של קאהלה אינו אלא (אגב תוספת החומר) בהסבר שהוא מסביר את התופעה הזאת. ברגשטרסר מתנגד להסבר זה בתכלית ומראה, כי לא זו בלבד שקאהלה לא הביא כל הוכחה לדבריו בדבר הרפורמה, אלא שיש טענות הרבה נגדה: "האם במאות האלה, שהן קשורות כל כך במסורת, אפשר להעלות על הדעת רפורמה נועזת כזאת, כפי שמניח קאהלה?"⁸²

היום נוכל לומר בפה מלא, כי יש בידינו ראיות מכריעות נגד קאהלה; שכן אשר לעמודו הראשון – באו מגילות ים המלח והראו מעל לכל ספק, שאכן הייתה קיימת התנועה הסופית הזאת בעברית בסוף ימי הבית השני.⁸³ ובא ז' בן-חיים והוכיח מתוך החומר שהתבסס עליו קאהלה (עניוה, תעתיקים, מסורת שומרונית), כי תפיסתו של ברגשטרסר נכונה היא, היינו שהדברים אמורים בשני ניבים – סטאנדארד בקריאת המקרא, וסובסטאנדארד – לשון חז"ל. הסופית חסרת התנועה מופיעה בפיוטים ובחומר של לשון חז"ל בעיקר, היינו בסובסטאנדארד. כמובן, סובסטאנדארד כזה עשוי להשפיע לפעמים על

80. לפי J. Hempel, ZAW 61 (1945/8), עמ' 251.

81. O L Z 27 (1924), טורים 582 – 586. קאהלה השיב לו במאמר (עתה *Opera Minora*,

עמ' 48 ואילך), שבו התעלם מכל השאלות והפרכות שהעלה ברגשטרסר!

82. שם באמצע, טור 584.

83. ח' ילון היה הראשון שהצביע על כך, ראה ספרי (להלן הערה 85) עמ' 34.

84. בספרו הנ"ל (הערה 18), עמ' 12 ואילך. שוב משונה ביותר, שקאהלה, בשעה שהוציא את המהדורה השנייה של *The Cairo Geniza*², Oxford, 1959, לא טרח להתווכח עם דעותיו של בן-חיים ועם החומר שהביא. ויתרה מזו: הוא לא הוכירו כלל בנידון זה. אך לא יכול להתעלם ממגילות ים המלח מצד אחד, ומכתביידי מקראיים של הניקוד הא"י מן הצד השני, הסותרים את דעותיו. התוצאה של בירוריו – בלבול גמור של דעותיו הקודמות עם דעות חדשות, אלו ליד אלו. בעוד אשר מהרצאתו הנ"ל, בשנת 1921 ברי, כי לדעתו הטקסט המקראי נכתב ע"י אנשים שלא הייתה בפייהם *ā* זו, ומשום כך מצדיק הוא את Sievers (שהגיע לכלל דעות כאלה גם על יסוד המקצב המקראי!), הרי עתה כבר הודה, בשל מגילות ים המלח (עמ' 174 למטה), כי סופית *ā* הייתה קיימת פעם (at one time) (!) בעברית, נעלמה למאות שנים,

הסטאנדארד (מקרא) – זוהי התופעה המשתקפת בתעתיקים⁸⁵. עצם התופעה של היעלמות של *ā* זו בסובסטאנראד, כפי שהכיר כבר בן-חיים, נזקפת על חשבון ההשפעה הארמית.

אף בדבר הגרונות והלועזיות השיב ברגשטרסר לקאהלה כהלכה. אילו הייתה כאן רפורמה מצד בעלי המסורה, בהשפעת הערבית, הרי היינו צריכים לצפות, שינהגו בהן כדרך שהערבית נוהגת בהן, ובכלל זה בעניין הכפלות (דיגוש) כמו בערבית! אדרבא, העובדה שאין הן נדגשות, והמצב כמות שהוא מתגלה לפנינו, על כל חוסר העקביות שבו, דרך משל בעניין החטפים, מעיד כמאה עדים, שלפנינו מצב טבעי, ולא תוצאה של רפורמה⁸⁶.

אף מדיגש ברגשטרסר, כי הארמית הנוצרית מצד אחד, ולשון מעלולא – הניב הארמי המדובר היום בקרבת דמשק – מצד שני, מוכיחים כי הגרונות נתקיימו! ברגשטרסר משתדל לישב את בעיית הגרונות בשומרונית ובארמית הגלילית (על זו לקמן). גם אם לא נקבל את הסברו (השפעת הארמית המזרחית!!), הרי על כל פנים ברור: גם כאן, אף אם נניח שראיותיו של קאהלה נכונות הן (וברגשטרסר חולק עליהן, ועל פי הרוב – בדין). הרי הן מוכיחות לכל היותר, שהיו מקומות ושכבות שלא הגו אותן, בצד מקומות ושכבות שהגו אותן.

והזוהרה ע"י בעלי המסורה (שם 175!) אולם להלן (176) העלה השערה אחרת, קרובה יותר לאמתי אך הפוכה, מפי ד"ר מורטון (המותר לנו לשער, שיש כאן גלגול דעות, ששמע ד"ר מורטון בישראל!): היו קיימות שתי צורות זו ליד זו, אחת על משקל "יִדְדָה", אך לדעתו זוהי העתיקה, השנייה "יִדְדָה", המבוססת על דיבור יום-יומי (!), השווה מגילות ים המלח ועברית מודרנית (!!!). קאהלה אינו יודע, כי בדיבור היום-יומי של אותה תקופה, היינו בלשון חז"ל, אנו מוצאים דווקא צורת "יִדְדָה" כפי שהוכיח ילון במבוא לניקוד המשנה, מהדורת אלבק-ילון, מועד, עמ' טו ואילך (אך, כמובן, הדברים כתובים עברית!). והוא ממשיך: "בעלי המסורה של טבריה מסתבר, שהלכו אחרי מגילות ים המלח בנקודה זו". יפה! אך במשפט שאחרי זה שוב הוא מעתיק את דברי עצמו משנת 1921, חיינו כי התיקון בא בהשפעת הערבית (עמ' 177!) קיצורו של דבר – הרי זה ערבוב גמור של כמה דעות, וביניהן אין אפילו אחת, ההולמת במלואה את העובדות. גמישות גדולה יותר מצדו היתה מאפשרת לו להודות לבן-חיים (תרחי משמע), שדבריו פותרים את הבעיה בתכלית.

אגב, מה היה קאהלה אומר, אילו מצא את התיבה "ואהבה" בקטע מקראי (דב' ו, 4 – 9), שנתגלה בתוך כתובת יהודית בתדמור, כנראה מן המאה השלישית לספ'! ראה J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum* II, Roma 1952, p. 68ff. ובכן, סופית זו הייתה קיימת במאה השלישית! כמובן, אף כאן אפשר ליישב בשיטה הנ"ל מתוך שינוי הנוסח, היינו שהייתה ידועה עד המאה השלישית וכו' וכו', לפי הנוסח הנ"ל.

85. ראה ספרי: הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט,

עמ' 46 – 47.

86. תלמידי, מר י' ליטמן העיר, כי אם הייתה כאן רפורמה לפי דוגמת הערבית, משום מה לא הבחינו בעלי המסורה בין שני סוגי ע"ן וח"ח, כמו בערבית, באמצעות נקודות הבחן.

ואף כאן יש בידינו ראיות מכריעות, נוספות על של ברגשטרסר, המבטלות את דעתו של קאהלה, המוכיחות כי אכן היו מקומות שבהם הגו אותן, ולפי הרמזים דלהלן דומה, שיש להניח, כי נהגו ברובו הגדול של השטח הנ"ל.

אף כאן, כמו בפרשת בג"ד כפ"ת, נסתייע בשמות מקומות בארץ ישראל. Kampfmeier⁸⁷ רושם 11 שמות מקומות מתחום א"י, שבהם נתקיימה ח"ת מקורית (כגון יריחו אר"י), או שהיא מופיעה בתור ע"ן, כגון בית חורון י"ת עור⁸⁸. הוא מעיר רק על שני מקרים של היעלמות (ראה להלן). ואילו אשר לע"ן⁸⁹ הריהו רושם כשלושים דוגמות של קיום (כגון באר שבע ב"ר אל"ע), ורק שתי דוגמות של היעלמות (ראה להלן). אם תושבי א"י שוב לא היו הוגים את העיצורים האלה בעת הכיבוש הערבי, כיצד שמעו הערבים בכל אלו ע"ן וח"ת? ויתרה מזו: אפילו בגליל, אשר לגביו הניחו על יסוד אנדה בתלמוד הבבלי שנעלמו שם עיצורים אלה, העלתה בדיקה של כ"50 שמות⁹⁰, כי כ"40 קיימו את העיצורים האלה כברייתן. מכאן, כי דברי האנדה התלמודית יש בהם משום הפרזה, כדרכה של אנדה, והיא הולמת יותר את לשון התלמוד הבבלי, המספר את האנדה, מאשר את לשון התלמוד הירושלמי, כפי שהראיתי – בניגוד לבבלי שבו היעלמות הגרוניות בולטת על כל צעד ושעל⁹¹.

מה גרם לו לקאהלה להניח, שהגרוניות והלועזיות נעלמו? הוא טען, כי בעוד אשר בשבעים נעשה מאמץ לציין את הגרוניות בדרכים שונות, כגון מתוך תוספת α דרך משל $Aequon =$ 'חרמון', או תוספת ϵ, i כגון $Iaxeuqan =$ אחירם וכיו"ב, הרי בטור השני של אוריגנס (המאה השנייה-השלישית לספ') וכן בתעתיקי היירונימוס (המאה הרביעית-החמישית) שוב אין למצוא שיטה זו. מאחר שאין אפוא סימן בכתב לגרוניות במקורות אלה, נמצאת למד, שלא היה מה לסמן: העיצורים האלה לא נהגו.

87. במאמרו ZDPV 15 (לעיל הערה 20), עמ' 25–26.

88. על מעתק ח"ת < ע"ן בארמית הגלילית ובשומרונית ראה מאמרי "מחקרים בארמית גלילית" תרביץ כג, עמ' 45 ואילך (תדפיס עמ' 45 ואילך). קאמפפמיייר רוצה ליחס את השינוי לערבית, בלא הצלחה, לדעתי (אין מעתק כזה בניב הארץ-ישראלי).

89. ראה עמ' 71 ואילך.

90. במאמרי הנ"ל (הערה 88), תרביץ כ"ג עמ' 53–56, בייחוד עמ' 56 (תדפיס עמ' 53–56)

ועיין שם באותו מאמר בפרוטרוט בקשר לפרשה שלנו.

91. שם עמ' 50 ואילך, ובייחוד עמ' 53 (תדפיס, אותו העמ'). היעלמות של ע"ן נמצאה בינתיים בכתובת מצפונה של גליל (שיש בה סימנים שונים של כתיב לא-גלילי, כגון "שומיא" = "שמיא"): "תרא" = "תרעא" בכתובת מאם אל-עמד (ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, שנה יט, חוב' ג–ד, עמ' 184).

קאהלה לא שאל את עצמו, שמא אין בעובדות אלא להעיד, כי דוברי היוונית, שעשו תחילה מאמץ לציין במידת האפשר עיצורים אלה בכתבם, חדלו אח"כ ממאמציהם, מאחר שביווניים צמחה בקרב תושבי הארץ שכבה, שמתוך חיקוי ליוונית בעצמה חדלה ממאמץ זה בדבורה.

ואפילו אם נניח שיש ממש בדבריו, ושבעלי תרגום השבעים עשו מאמץ לציין עיצורים אלה, גם אז לית מאן דפליג, שלא תמיד עשו זאת.

ועוד: לשיטתו של קאהלה, אם לא סומנו הגרוניות – מכאן שלא נהגו בדיבור. אם כן, הרי ראוי היה, כי תעתיקי השמות הערביים שבמקורות היוונים יסמנו את הגרוניות. אך המציאות שבמקורות הספרותיים הביזנטיים וכן בפאפירוסים⁹³ סותרת זאת.

אשר למקורות הספרותיים – נוכל להסתייע בבירורו של Wellhausen⁹⁴ בעניין ספרו של Theophanes. לפי הבירורים האלה, ג' צוינה תמיד – γ, וכן χ – χ. אך ε לא צוינה (אולי חוץ ממקרה אחד). כגון *Oυμαρος* = *Εμάρ* (הדוגמאות מרובות). וולהאוזן שכח לדון בגורל ה-ε. בסקירה שטחית (לפי המפתח) מצאתי שלוש דוגמאות; בשלושתן לא צוינה: *Exum* = *هاشم* (נרשם ע"י וולהאוזן שם בקשר לתעתיק ש), *Isoy* = *هشام*, *Madu* = *مهدى*. ח צוינה לפעמים χ, ולפעמים לא צוינה (לפי בדיקותיי 50%, ביניהן מלים מצויות וידועות בלי ספק, מעין *Movameδ* = *محمّد* וראה להלן). אמנם מן הראוי לייחד לעניין זה בדיקה מקפת יותר, אך מכל מקום התמונה הכללית ברורה: היא זהה לתמונה בתעתיקים הנידונים. מן הדין לברר, מניין חוסר העקביות בחיית, שצוינה לעתים χ. יש כאן מקום להנחות הרבה ואכמ"ל. תעתיק שמות ערביים בפאפירוסים חד-משמעי הוא לחלוטין. דיינו אם נעבור רק על רשימת השמות הערביים, מעשה ידי ליטמאן בתוך ספרו של Preisigke⁹⁵. ליטמאן עומד שם על חוסר העקביות שבעתיקים והוא אומר: האות χ מקבילה לשמית כ, ג, ומסתבר גם ל-ח; אך לעתים קרובות אין הקבלה לאותיות ג, ח, וכמובן לא לעבריות ע, א, ביוונית. כאן רצויה ביותר שפת מספרים. בערך ב-60 מקרים אין כל סימן כנגד ע; ייתכן שיש 3

92. ראה דבריי במאמר הנ"ל (הערה 88) עמ' 56 ואילך (= תדפיס), וכן בספרי (לעיל

הערה 85) עמ' 44.

93. בחרתי בפאפירוסים, ולא בכתובות סוריה, שלא יהא מקום לטעון, כי אלה ערביים

"מאורמים" הם.

94. *Nachrichten der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist.*

Klasse, 1901, p. 445-447.

95. *F. Preisigke, Namenbuch etc., Heidelberg 1922*, טור 503 – 518. השמטתי את כל

השמות, שליטמאן מקטק בויהרים. אילו הוספתי אף אותם, הייתה כמותם גדלה פי שניים בערך.

מקרים, שבהם נעשה מאמץ לציין אותו: 'Ās = Aas, 'Āmir = Aameq; Muz'il = Moξeiel. ב-25 מקרים אין כל ציון ל-ח; אולי פעם: Αβδελραχμαν (ליד Αβδερραμαν וכיו"ב; ואילו אצל תיאופאנס: Αβδελραχμαν). אין כל דוגמה בטוחה שג' = χ (ואילו אצל תיאופאנס ב-50%); שמות מעין Maqet וכיו"ב (مقد) מדברים בעדם. אין ציון במקרים המועטים של הא'. ג' צוינה כנראה תמיד, ג' צוינה, כנראה, ע"פ רוב, כגון Chālid = Xaleδ, ולפעמים לא צוינה (ס"ה פחות מ-20 פעמים). עצם ההשוואה הזאת דייה להראות, כי כל השערתו של קאהלה חסרת יסוד היא.

אך גדולה מזו: יש בידנו עדות ברורה ומפורשת, הן במקורותינו, והן אצל היירונימוס, כי הגרוניות שרירות היו וקיימות.

ברייאת בירושלמי ברכות ד ע"ד (שרידי ירושלמי, גינצבורג, עמ' 7) אומרת "אין מעבירים לפני התיבה לא חיפין (דפוס וינציאה: חיפין) ולא בישנין ולא טבעונין מפני שהן עושים חיתין הותין ועינין אינין (ד"ו: היתין חיתין ועינין אאין); ומעין כך בבלי (מגילה כד ע"ב), אך שם מדובר בעיין בלבד, וראה אף בבלי ברכות לב ע"א. ברור אפוא, כי בזמן הזה (המאה השנייה לסה"ג) היו ערים אלה – בית שאן, חיפה וטבעון מוחזקות, שנתערערו הגרוניות בפי תושביהן, אך לא כן הגליל! (וראה להלן).

מעידים על קיום הגרוניות בתקופה הזאת דבריו של רבי אל ר' חייא (שמוצאו מבבל!) "כשאתה מגיע אצל וחכיתי לה" (ישע' ח, יז) לא נמצאת מחרף ומגדף? (בבלי מגילה כד ע"ב). מכלל, כי רק ר' חייא, שבבלי היה, הגה ח"ת = ה"א, ונמצא אפוא מחרף ומגדף, אך לא כן רבי ובני דורו, בני ארץ-ישראל.

ולא זו אף זו: יש בידנו עדות אפילו מפי היירונימוס עצמו (ובאילן זה נתלים קאהלה וספרבר לשם הוכחת ערעור הגרוניות!), המעידה כמאה עדים על קיום הגרוניות, ומצד אחר רומזת גם לפתרון הבעיה של ערעורן. הוא אומר: Solent iridere nos imperitiae, maxime in aspirationibus et quibusdam cum rasura gulae litteris proferendis לנו (לנוצרים) על חוסר הכישרון, בייחוד במבטא הנשופים(?) ושל כמה עיצורים שיש להגותם בחיכוך הגרון. כדוגמה הוא מביא רחל, יריחו, חברון.

96. ראה F. Sutcliffe, Jerome's Pronunciation of Hebrew, *Biblica* 24 (1948).

עמ' 120. במאמר חשוב זה, הסותר את דברי קאהלה (והמחבר גופו לא הרגיש בכך, כנראה). הוא קובע, שיש סתירות בין דברי היירונימוס. לפעמים נראה, כאילו לעיצורים אלה אין ערך עיצורי, אך כנגד זה יש עדויות אחרות (כגון זו לעיל). דומה, כי מן המקום הנ"ל ברור, שהסתירות נובעות מן העובדה, כי לעתים התחשב בהגיית היהודים, לעתים בהגיית הנוצרים.

ברי אפוא, כי הדברים אמורים בחיית (ובע"ז), שהיהודים ידעו להגותן (במאה הרביעית-החמישית), אך לא הנוצרים היוונים והמיוונים. אחרי דברים מפורשים אלה יש לראות, כמובן, את כל מסקנותיהם של קאהלה ושל שפרבר, על סמך תעתיקי היירונימוס, כבטלות ומבוטלות. ואם יש עדויות לכך, כי בתחום ארץ-ישראל נתערערו הגרוניות, כגון בתחום מגילות ים-המלח ועוד, אין אלא פתרון אחד, פתרון פשוט ביותר: התחום הארץ-ישראלי לא היה אחיד מבחינה זו (כדרך שהתחום העיראקי לא היה אחיד – השווה סורית לעומת מגדאית ולשון התלמוד הבבלי). מצד האחד קיפחו אותן השומרונים, וכן כנראה כמה ערים יהודיות (כנ"ל), ומסתבר אף שטחים אחרים. ייתכן, כי הברייתא דלעיל, המזכירה ערים, שלגביהן מותר לנו להניח השפעה יוונית, רומית, כי יד היוונית הייתה באמצע, כדרך שדברי היירונימוס רומזים לכך⁹⁷.

אך תהיה תפיסתנו מה שתהיה: אי אפשר יהיה להתעלם לא מן הברייתא ההיא, ובעיקר לא מדברי היירונימוס המפורשים, ולא מעדות שמות המקומות, ולא מעדות המלים השאולות מן הארמית בערבית המדוברת של היום בסוריה ובא"י, שקיימו את הגרוניות כנראה תמיד⁹⁸. כנגד קאהלה מעידה אף שיטת התעתיק של שמות ערביים בתקופה הביזאנטית, שאינה שונה משיטת התעתיק של העיצורים האלה בהקסאפלה וכיר"ב, כפי שבררנו לעיל.

כללו של דבר, דעתו של קאהלה והמסקנות המפליגות ממנה בדבר רפורמה לשונית אינן עומדות בפני העובדות (וראה אף לעיל בדבר בגיד כפ"ת). המקבל אותן, בלא להרהר אחריהן ובלא לבדוק את העובדות, אינו מקדם את המחקר. כדרך שנפתח הדין בפרשה זו, כך הוא מסתיים, היינו, בציטוט בלתי מדויק, שבעקבותיו באות מסקנות מרחיקות לכת: "ההתפתחות (של העלמות הגרוניות) אינה מוציאה מכלל אפשרות צמיחה תניינית של גרוניות ולועיות אחרי ההעלמות, במקום אלה שנעלמו" (עמ' 56). חידוש מהפכני זה, היינו כי

97. מקובל כי במקומות שהגרוניות והלועיות התערערו ערעור של ממש, יד לשון לועית בדבר. כך דעתו של ברנשטטר (במאמרו הנ"ל, ב" OLZ 1924 טור 585, ח' 1) ושל ברוקלמן (ראה המקום דלהלן) לגבי האכדית ולגבי הניבים החבשיים. אך E. Ullendorf, *The Semitic Languages of Ethiopia*, London, 1955, עמ' 42 ואילך, ראה, כי אשר לניבים החבשיים יש להניח את הדבר לפחות בגדר בעיה. אך מכל מקום נראה, שאין הוא כופר גם באפשרות הזאת, אך הוא מניח, כי הנטייה לכך הייתה קיימת באמהרית לפני זה. דבריו של היירונימוס, דומה, יש בהם כדי לרמוז, כי לא התפתחויות פנימיות, אלא השפעה חיצונית היא שגרמה.

98. גם נושא זה עוררנו מצפה לגואלו. ראה לפי שעה M. T. Feghali, *Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban*, Paris 1918. בספר זה לא הזכיר המחבר כלל את האפשרות של החלשת הגרוניות, משום שבדוגמאות (כ" 150) אין אף אחת שתכריחנו לכך. יש בין הדוגמאות עשרות רבות בעלות גרוניות (ראה עמ' 87 ואילך).

מניין הוא לו למחבר? בהערה 6 הוא אומר: "דומה כי זה מוכח ע"י העובדה, כי בעברית המשנית נמצא בלבול גראפי בין $h \sim k$. במקרה זה ברור כי h עדיין נהגתה כעיצור לועי (אם לא ממש בתור h), והוא מצטט את ספר הדקדוק של סגל⁹⁹.

ובכן פונה אתה אל סגל, ונוכח לדעת, כי הדברים אמורים בשורש אחד בלבד: "לכלך" – "לחלח". כל הבקי מעט בלשון חכמים יודע, כי אין כאן בלבול גראפי, אלא שני שרשים, הקרובים ביותר בהוראותיהם, ולפעמים יש חילופי נוסחאות ביניהם. ואף בנידון שורש זה אין סגל סבור, כי לועית יש כאן אלא – ואף גרביני הרגיש בכך – k רפה אחרי תנועה $< \chi$, ולדעת סגל, נכתבה בחית (במקרה זה $\chi = \text{ח}$, היינו וילוניתי!).

כמובן רצוי, כי דעה מהפכנית כזאת תתבסס על יותר מדוגמה אחת, שאף היא איננה מוכיחה מה שהמחבר רוצה להוכיח.

12. דומה כי הברורים דלעיל, המתייחסים לפרק הראשון (עיצורים) של חלק הפונולוגיה – והוא תופס כרבע הספר – יש בהם כדי ללמד מה טיב שיטתו של המחבר. ונסתפק רק בהערות בודדות.

13. מעתק $\bar{a} / < \bar{o}$. תופעה זו מופיעה לדעת המחבר (61) בכנענית ובארמית המערבית. דעה זו איננה נכונה, שכן אין היא מצויה לא בארמית השומרית, לא בארמית הגלילית, וכנראה לא בארמית הנוצרית של ארץ ישראל. מן הדין היה שיוכיח, כי בפניקית אף $/a/$ משוכת טעם $< [o]$ במאה השמינית לפני סה"נ, לפי עדות הכתובות האכדיות¹⁰⁰.

14. והדוגמה האחרונה: בעמ' 130 סבור הוא, כי "אין (לעברית) סביל פנימי לקל". ובהערה 5 שם הוא אומר: "(חוקרים מסוימים) סבורים, שאפשר לחשוב כסביל פנימי של קל סבילים אחדים הנראים כ-quttal, hoqtal. זה אפשרי, אך קשה להוכיח". ובכן פרופ' גרביני רוצה לבטל במשיכת קולמוס של חצי שורה את מציאותו של הבניין הזה, אשר, למשל, ברגשטרסר הוכיחו בחומר דחוס בשני עמודים וחצי¹⁰¹. לא נתפלא, אם נקרא באחד מפרסומיו הבאים, כי הסביל הפנימי של הבניין הראשון בערבית אף הוא מוטל בספק, מאחר שצורת העתיד שלו זהה לעתיד של הסביל הבניין הרביעי!

⁹⁹. M. H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1958, p. 28.

¹⁰⁰. פרידריך (בספר הנזכר בהערה 51), עמ' 30, § 78.

¹⁰¹. G. Bergsträsser, *Hebr. Gramm.* II, Leipzig 1928, p. 87-89.

התוכן:

131	אל קוראי „לשוננו“	העורך
132	„לחפר פרות ולעטלפים“	שאול ליברמן
136	ספר הקולות — כתאב אלמצותאת למשה בן אשר (המקור והתרגום)	נחמיה אלוני
160	המינוח בתלמוד בבלי	בנימין דה-פריס
167	פירושים וניסיונות ללקסיקון התלמודי	אליעזר שמשון רוזנטל
183	כתובות ארמיות קדומות	יוסף נוה
198	„מבוא לניקוד המשנה“ מאת חנוך ילון	גדעון הנמן
203	הערות לתיאור שיטת הניקוד של מתזור וורמייזא	שלמה מורג
210	לשורש נדף	חיים רבין

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

Prof. S. Lieberman, 3080 Broadway, New York 27, N.Y., U.S.A.

ד"ר נחמיה אלוגי, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים

פרופ' בנימין דה־פריס, רח' השופטים 28, תל־אביב

פרופ' א"ש רוזנטל, רח' חיד"א 38, ירושלים

יוסף נוה, רח' תובבי ציון 6, ירושלים

גדעון הגמן, רח' מימון 42, בני־ברק

פרופ' שלמה מורג, ניות 8ב, ירושלים

פרופ' חיים רבין, רח' הקרן הקיימת 8, ירושלים

אל קוראי "לשוננו",

עורכו של "לשוננו", פרופ' ז' בן-חיים, לא ראה יכולת להמשיך בתפקידו בשל חובותיו המרובות, בעיקר כעורך המילון ההיסטורי של הלשון העברית. לפי הצעת מוסדות האקדמיה ללשון העברית קיבלתי עליי את העריכה.

רואה אני כתפקידי הראשון את החובה לקיים את "לשוננו" באותה רמה מדעית גבוהה, שהגיעה אליה בזכות קודמי, פרופ' נ"ה טור-סיני ופרופ' ז' בן-חיים. אך פניי גם לקראת הרחבת הרבעון. עלו במחשבה מדורים חדשים, העשויים להקיף את כל תולדות הלשון העברית למראשיתה ועד ימינו. אין פירושו של דבר, שכל המדורים האלה יבואו בקביעות כסדרם בכל חוברת וחוברת. אך מכל מקום ייעשה מאמץ להכליל בכל חוברת לפחות מדור אחד או שניים מן החדשים.

בשל השינויים שחלו בעריכת כתב-העת נתאחרה הופעתה של חוברת זו, ועם הקוראים הסליחה.

בחוברת זו מופיע מדור "סקירות ספרים" (שהוא שונה מן המדור "ביקורת", שיוסיף אף הוא להיות מעמודי התווך של "לשוננו"), וכן המדור "כתובות עבריות, כנעניות וארמיות", שבו ירוכזו החומר שראה אור בעשרים וחמש השנים האחרונות.

מקווה אני, שחוג המשתתפים והקוראים יזכה אותי באותו אמן שרחש לקודמי.

יחזקאל קוטשר

לחפר פרות ולעטלפים (ישעיה ב, כ)

בבבלי (כתובות עא ע"ב, נדרים פא ע"ב) נשתמר פתגם עממי: שלא מצינו שועל מת בעפר פיר. ופירשי: בעפר פיר. בעפר חור שהוא גדל שם, בדבר שהוא רגיל בקי הוא להישמר, שאינו מזיקו. ובמהדורא קמא שלוי כתב: פיר גומא וכו', וכדכתיב לחפור פירות² וכו'. והגירסא בבבלי אינה בטוחה, שהרי בערוך ערך שעל, כ"י לוי³, מביא (קטע מתשובת גאון): שלא מצינו שועל בעפר אפר דמת, מאי פירוש'. כך ראינו דבר זה משל הוא וכו', וחשו חכמים לאמרה בפרט (כלומר, בפירוש) מפני הגנאי ומשום פריצותא. ובספר הקנה הגדול, דפוס קארעץ, ע סע"ב, מביא: וגדולה מזו אמרו שאינו זקוק להפר לה, שאין השועל מתעפר אלא בעפר פר, ר"ל שאין לו עינוי וצער מהשערות. ואף שהגירסא בבבלי אינה ודאית, הפירוש הוא ברור, כפירשי, או כפירוש התוספות והריטב"א⁴.

ברם בירושלמי כתובות (פ"ז ה"ג, לא ע"ב) צורת הפתגם היא: שאין שועל עפר פריץ⁵ מת. המפרשים והמילונות הגיהו את הירושלמי ע"פ הבבלי: שאין שועל מת בעפר פיר. ופשיטא שאין לפרש כן, שהרי בארמית של א"י לא מצאנו "פיר" במשמעות גומא, חפירה⁶, ובהכרח ש"פריץ" בארמית פירושו פירות, פירות העץ (או הארץ). ולא עוד, וכבר הוזהרנו בכמה מקומות על האיסור להגיה על פי המקבילות, והרי הגירסא בירושלמי כאן נראית מקורית בהחלט. ואף בריטב"א כ"י של בית המדרש לרבנים כאן (מספר 0392) מביא מן הירושלמי:

1. לפי שיטה מקובצת שם עא ע"ב: פירוש הריב"ן, מוסף התרביץ ש"ד, ירושלים תרצ"ג, עמ' 42.
2. כלומר, לחפור חפירות, עיי"ש בפירושו לישעיה ב, כ.
3. אוצר הגאונים כתובות, הפירושים, עמ' 42.
4. עיין להלן, הערה 9.
5. בכ"י ליידין: עפרפריין (במלה אחת), וחילק הסופר את המלה (בשתי נקודות) לשתיים, כלומר, קרי: עפר פריין. והיא היא, עיין בפירוש הרד"ק לישעיה ב, כ.
6. בבבלי כתובות עט ע"ב: דתניא המלה והחול הרי זה פירות. פ י ר של גפרית מחפורת של צריף, ר"מ אומר קרן וכו'. הרי לך, לכאורה, מלה זו גם בעברית, ברם בערוך ערך חפר ב' מעתיק: גפרית מחפורת של צריף וכו'. וכ"ה בכמה כתי של הערוך שבדקתי. וכן מעתיק בשמו המכריע סי' ס"ב, מט ע"ג (וממנו בשב"ה' השלם, ה' פסח סי' ר"ז, עמ' 166). ואין כאן קיצור, או השמטה מקרית, שהרי אין בו בערוך ערך פיר, ואף לא הזכירו בערך פרא ב'. וכגרסת הערוך בבבלי כת' גם בתוספות ר"ד במקומו וברא"ש פ"ח סי' ז'. וכן, כנראה, הייתה הגרסה לפני הריטב"א שם. וברשי במקומו ובתוספות עט ע"א ד"ה כללא: פיר גפרית (בלי המלה "של"). ובכ"י, וכן ברא"ה, חסרות לגמרי המלים "פיר של גפרית". ואף חסרות כבר בהבאה שבחש"ק סי' כ"א, ה, א (אוצה"ג לכתובות, התש"ו, עמ' 252).

שאינן שועל עפר פקן (צ"ל: פריין)⁷ מות⁸. ומתוך העניין בירושלמי ברור שכונת המשל הוא לומר, שהבעל יסתגל לאשתו, ולא יפרש ממנה משום שלא התרחצה, או שלא התקשטה בבגדי צבעונין⁹, עיין על כל זה להלן.

עכשיו עלינו לברר ולפרש את טיבו של שועל עפר פריין, וכיצד אינו מת (וכי חי הוא לעולם, דוגמת העוף חולין), ומהו הנמשל לעניין שלנו? התואר "עפר פריין" מוכיח, שהכוונה לשועל מיוחד ולא לשועל הרגיל. והנה אריסטו בספרו תולדות בעלי החיים ס"א פ"ה, 490a, מונה רק שני יונקים בעלי כנפיים של עור (dermatoptera), והם: *ἀλώπηξ καὶ νυκτερίς*, השועל והעטלף. וכבר הבינו חכמי זמננו, שכונתו לכלב מעופף (cynonycteris)¹⁰, שועל מעופף¹¹, ע"פ דמיונו לשועל, והוא כעטלף ענקי¹². השועל הזה מצוי בארצות הטרופיות והוא גזון מפירות (frugivorus) האילנות ועושה שמות בפירות. ביום הוא ישן, כשהוא תלוי בענפים וראשו למטה, ופעמים ענן של שועלים פורחים מכסה את האילנות ביום, והם נראים כפירות האילן. עם חשכה הם מתעוררים ויוצאים לשדוד את אילני המאכל. השועלים הללו מחוננים בחוש ריח מצויין, ובו הם מגלים את הפירות, ובעיקר את ענבי הכרמים; הם להוטים דווקא אחרי ענבים בשלים ומוצצים את מיצם. הם מעדיפים לשכון ביערות גדולים ועבותים, אבל הם מתמצאים יפה מאוד גם על הארץ¹³. ובמקום שאין יערות הם מתחבאים במערות ובנקרות הצורים (עיין ע"ז להלן).

-
- ומסתבר שנשמטה שם המלה "גפרית" בהשפעת המלה שלפניה ("פירות"). ובספרים שהיו לפני רש"י נכפלת בטעות המלה "פיר" (= פירות) וקרא הסופר: פיר גפרית.
- ואפילו אם גניח שהמלים "פיר גפרית" הן מעיקר הברייתא, הרי ברייתא זו בבליית היא, ואינה נמצאת בשום מקום בספרות א"י.
7. דרך כמה מן הסופרים היה להכניס את היריד בפנים הרי"ש (עיין מ"ש בתוספת ראשונים ד"ג, עמ' 74, ועוד בכ"ז), ואם הייתה היריד ארוכה, היו האותיות "רי" נקראות בטעות קר"ף.
8. בריטב"א שבדפוסים נשתבשו מאוד הדברים, והפטיקו שם באמצע הפסקא מן הירושלמי במלה "שם". וצ"ל: "נתן", והכל הוא המשך הירושלמי, עיי"ש.
9. עיין בתוספת ע"א ב' ובריטב"א הנ"ל (לעיל שם) שפירשו שלא כפירוש רש"י, ואין הכוונה לקישוט הפנים שלמטה דווקא, אלא אף רחיצה וקישוט בכלל.
10. כלומר, כלב-עטלף. בכל מאמרי זה אני משתמש במונחים של חכמי תורת החי, כפי שהם מסודרים ע"י Gerrit S. Miller בספרו The Families and Genera of Bats, U. S. National Museum, 57,1907, עמ' 1 ואילך. ומכאן ואילך בקיצור: Miller.
11. הוא השם המצוי ביותר בספרות הפופולרית. עיין במילונות ובאנציקלופדיות בלשון אנגלית ערך flying fox. וכבר ראינו, שאף אריסטו קרא לו "שועל".
12. ועיין בשנו"ס לחיי אלכסנדר של Ps. Callisthenes, עמ' 110, שורה 1, ובנוסח הסורי הוצ' Budge, סוף עמ' 175. ומסופר שם על שרצים, שנקראו שועלי לילה (או נמלים-שועלים לפי נוסח אחר), ואין החיות האגדיות עניין לכאן.
13. עיין על כל זה בספרו של Der Volks-Brehm, Grimpe, לייפציג 1893, עמ' 634-635.

לפי זה אין שועל "עפר פרין" אלא שועל חפר¹⁴ פרין, מחפש (תר) פירות, על משקל "חפר-אכל" (איוב לט, כט). שועל זה בשעות היום, כשהוא תלוי וראשו למטה¹⁵, נראה כאבר מדולדל ומת, אבל באמת אינו מת, אלא נרדם; בלילה יקום לתחייה וילך לזלול את מיץ הפירות. אישה שאינה מתקשטת אינה מקסימה ביותר לאור היום, אבל אין לחשוש שבעלה יפרוש ממנה לגמרי, ובזה כל העוקץ של המשל. ודברי חכמים ברמז נאמרו, וכדברי הגאון הנ"ל, שלא חשו חכמים לפרש את הדברים מפני הגאי ומשום פריצותא¹⁶.

אמנם המין הענקי הזה של שועל חפר פרין אינו ידוע לא בא"י ולא בסביבותיה, אבל שארו הקרוב אליו, בן משפחתו, משפחת ה-megachiroptera, והוא הידוע בשם *Cynonycteris aegyptiaca*¹⁷, או *Rousettus aegyptiacus*, עטלף בעל צורת כלב, או שועל¹⁸, מצוי גם בא"י¹⁹. במקום שאין יערות הוא מסתתר ביום במערות, בחורבות²⁰ ובנקרות הצורים²¹. "עטלף" זה אף הוא שייך ל-*Chiroptera frugivora*, וניזון מן הפירות. בלילה אי אפשר לישון בסביבות אילני מאכל מחמת רעש השועלים הקטנים הללו, בשעה שהם מתנפלים על הפירות²².

המתרגמים של תולדות בעלי חיים של אריסטו ללשון אנגלית שהוזכרנו לעיל²³ מעירים: "the little foxes that spoil the grapes" which were probably the Egyptian fruit-bat, *Cynonycteris aegyptiaca*. השערה זו נראית קרובה בעיניי, והיא מתאימה לכל התיאור שבשר השירים ב, יג-טו: התאנה חנטה פניה והגפנים סמדר נתנו ריח וכו', יונתי בחוגי הסלע בסתר המדרגה וכו', אחזו לנו שעלים

14. כדרך הגליליים לבטא עי"ן במקום חית, עיין בפירוש הרמב"ן על התורה דברים ב, כ. ועיין מ"ש בתוספתא כפשוטו ח"ג (עירובין), עמ' 366 ואילך.
15. בין שהוא תלוי באילן, ובין שהוא תלוי בנקיקי הסלעים (במקום שאין יערות מסביב), ראשו הוא למטה, כדרך כל העטלפים.
16. פשיטא, שבבבלי אין לפרש את המשל בדרך שפירשנו, אפילו אם נגיה (ע"פ הערך הנ"ל) את דברי הבבלי מעין הירושלמי, כפי שמוכח מן הלשון "שלא מצינו", ומסורת הבבלי לחדו וזו של הירושלמי לחדו. אבל מגרסת הערוך אנו למדים את גלגול המסורת והפתחותה.
17. עיין Miller הנ"ל (לעיל הערה 10), עמ' 54.
18. עיין בספר *Traité de Zoologie etc.* של Pierre—P. Grassé ח"ז (1955), עמ' 1735, ציור מספר 1704. ומכאן ואילך בקיצור: *Traité*.
19. *Traité* הנ"ל, עמ' 1810.
20. שם עמ' 1794. ועיין ב-*Systematic dictionary of Mammals*, חז' M. Burton, עמ' 1735.
21. *Traité* הנ"ל, עמ' 1791.
22. *Traité* הנ"ל, עמ' 1788.
23. Smith and Ross ח"ד, אוקספורד 1910, 490^a, הערה 6.

שעלים קטנים מחבלים כרמים וכרמינו סמדר. מצד אחד היונה היפה, ומאידך גיסא הציפור המכוער, השועל הקטן²⁴, והגפנים כבר נתנו ריח, ועלינו לצוד את השועלים הקטנים בעוד מועד, לפני שיתבשלו הענבים (עיין מ-ש לעיל), שלא להחמיץ את השעה.

ואפילו אם לא נקבל השערה זו ביחס לכתובים בשיר השירים, הרי הירושלמי מוכיח, שהכירו באי-עטלף זה וקראו לו 'חפר פרו', ובלשון המקרא היה נקרא 'חפר פרו', או בקיצור 'חפרפר', ובלשון רבים 'חפרפרות' (או: חפרפרים)²⁵. המסתכל שאינו נוגע בדבר רשאי הוא לקרוא לברייה זו שועל, עי-פ צורתו החיצונית (כשם שעשה אריסטו הנ"ל), אבל בעל הכרמים, שרכושו נחרב עי- השועל הזה, יעדיף לקרוא לאויב הכרמים 'חפרפר' (תר ומחפש פירות). והנה בתחילת המאה התשע עשרה למספרם עדיין לא הבדילו יפה בין הסוגים השונים של בעלי הכנפיים של עור (dermatoptera), ולא ידעו אלא על זנים מועטים מאוד²⁶. אריסטו הנ"ל לא הכיר ולא מנה אלא שניים מהם: השועל והעטלף.

עכשיו נשוב לדברי הנביא (ישעי' ב, כ"א): ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו וכו' לחפר פרות²⁷ ולעטלפים, לבוא בנקרות הצורים ובסעיפי הסלעים וכו'. ובספר השרשים של הרד"ק, ערך חפר, כתב: 'משם חפר אכל (איוב לט, כט) וכו', עניין חיפוש ובקשה, כי המחפש דבר כמו חופר. לחפר פרות שם עוף, ופירש רבינו יונה²⁸ כי נקרא כן לרוב נקרו הפירות. ונכון הוא, כמו שאמר ולעטלפים, שהיו עושים צורת עופות ועטלפים להשתחוות להם, וכן תרגם יונתן וכו'. ועיין בתרגומו של רב סעדיה ובפי' הראב"ע והרד"ק במקומו. ונראה, שבדרך כלל צדקו הקדמונים הנ"ל, שראו בחפרפר²⁹ מין 'עוף', ומסתבר שהנביא תפס את שני המינים בעלי כנפיים של עור (דוגמת אריסטו הנ"ל), שדרכם היה להיחבא באי (במקום שאין יערות עבותים מצויים)³⁰ במערות ובנקרות הצורים³¹. ופשיטא, שאף הפירוש שלי, אעפ"י שלכאורה יש לו סיוע רב מן הירושלמי, אינו יוצא מגדר השערה קרובה, ולא באתי אלא להעיר ולעורר.

24. בניגוד לשועלים רגילים, שאף הם חובבי ענבים. והשווה 'שועל-נמלה', שהזכרנו לעיל הערה 12.

25. מערכת 'לשוננו' העירה אותי שאף פרופ' נ"ה טור-סיני זיהה את 'חפר פרות' המקראי עם *Rousettus aegyptiacus*. ראה 'לשוננו' כו, עמ' 77. אין הוא דן שם בחומר, המובא כאן מספרות חז"ל.

26. עיין Miller הנ"ל (לעיל הערה 9), עמ' 21.

27. במגילת ישעי' של ים המלח: לחפרפרים.

28. אבן ג'נאח, ערך חפר, בתרגומו של אבן תבון, הוצ' בכר, עמ' 165.

29. בפירוש הרד"ק במקומו: לחפור פירות פירוש כמו מלה אחת (כלומר, לחפרפרות), אעפ"י שהוא

שתי מלות. 30. עיין לעיל, הערה 20.

31. אין אני מביא לא את הפירושים ולא את ההגהות של חכמי זמננו, מפני שכולן השערות שאין להן בסיס.

כתאב אלמצותאת למשה בן אשר

המקור *

דף א-א אבין אן אל[עבר]אנין¹ יסתעמ[ל] מנטיקהם אל ז'
 [אלתי תסתעמ]ל חרפהם² פליס תויד עלי אלז שי כאל
 [אחרף אל]ד'י לא יוגד שי מסת[עמל] אלא כב [חרף]
 [ו]קד [] ק³ קום אן אלפרס להם אחרף כתי'ר⁵ ב[אלכל]אם⁶
 5 וואיד⁶ מן אלמתשעבאת מן אשתראך אלאחרף מן
 פי ופי ובי והי אלד'י תתרכב מן דגש ורפי ואלעאלי
 ואלפג ואלרפע ואלכ'פך ואלמתואוג ואל[פראד] אמא אלא[צל]
 פוה כב וקד בינא פי אול כתאבנא [ואן קאל] אלק[איל]

* הנקודות המבחינות במקור צוינו בנקודה, והנוספות בגרש.

1. תרגום מלים אלה הוא לפי הנוסח: "אן אלעבראנין", אולם שרידי כה"י מאפשרים קריאה אחרת: "צד" במקום "אן" (מה הוראתה?) ו"אלכסדאנין" או "אלסריאנין" במקום "אלעבראנין". נדמה, כי מעל לשורה יש-ירד בין העי"ן והבי"ת (אלעיבראנין).
2. התרגום הוא לפי המלים כשהן נפרדות אחת מחברתה. אולם ככה"י הן כתובות רצופות ובכתיב חסר: "[תסתעמ]לחרפהם".
3. תרגמתי לפי ההשערה כי לפנינו קיצור: ק' = קאל, אולם לפי כה"י חסיר לפני אות זו, ואיני יודע להשלים.

4. מספר האותיות באלף-בית הפרסי רב יותר, כי נמצאות בו אותיות נוספות: پ , ژ , ح , ځ . גם רס"ג בדיונו הקצר בפירוש "ספר יצירה" (מהדורת לאמברט, עמ' 42) על מספר האותיות בלשונו (הפרק על האותיות בכתב אללגה- אינו בשרידים שבידנו) מסיים: "ואלשין כמה יכון פי כלאם אלפרס" – והג' (לאמברט: ح), כמו שהוא בדיבור הפרסים. לא הובא כל הקטע, כי אכמ"ל. ועי' "לסאן אלפרס" ב"רסאלה-לאבן קריש, עמ' 65; קוקובצוב, כתאב אלמאונה, 1893, עמ' 27 הערה 46.

5) קשה לבאר שורה וחצי אלה (5 – 6), וכמוהם המחצית השנייה והשורה הסמוכה (6 – 7). יש מקום לשער, כי הדין קשור בלשון הפרסית והאותיות הן: פ – p ; פ – f ; $\text{v} = \text{v}$, ואף ציינו חוקרי הפרסית הבינונית, כי תעתיק זה נמצא בתעודות עבריות. עי' Geiger-Kuhn, Die Iranische Philologie, כרך א, פרק ג 259 הע' 2 (ועי' בהערה הסמוכה השערה אחרת). ואם צדקה השערה זו נצטרך לומר, כי הביא מהלשון הפרסית אות נוספת על אלה שציינו לעיל. – הריני מביע תודתי לידידי פרופ' א' הר על שחתו אתי בנדון זה וציון מה"מ בספרות המובאת בהערה זו.

6. מסתבר בעיניי, כי חזר לדון על האותיות בלשון העברית ובמשפט זה הוא דן על האותיות הנוספות בגד כפת (ולא באלף-בית הפרסי שאין בה עניין לדגש ורפי). ואם הכתוב בש" 5 – 6 קשור בבגד כפת, הרי מוזר מאוד שהזכיר רק האותיות ב"ת ופ"א, ורק מן האות פ"א הביא את כפילה, ואילו הב"ת הביא בלי כפילה. רס"ג, 22 (קשה לפענח בגלל חור ככה"י): והי' חרוף בגד כפת... אלתי תכתיף בהד"א

ספר הקולות למשה בן אשר

התרגום

דף א ע"א אבאר, כי העברים¹ דיבורם משתמש בשבע (תנועות),
אשר אותיותיהם משתמשות (בהן)². ולא תוסיף על השבע מאומה כמו
האותיות, שלא נמצא מאומה שמשתמשים פרט לעשרים ושתים אותיות.
וכבר אמרו³ אנשים, כי לפרסים אותיות רבות⁴. בדיבור
5 תוספות מן המסתעפות בשיתוף האותיות⁵ מן
פא, פא, בית והן מורכבות מן דגש ורפה⁶, הפסגה (הרם)
והנזיק (והשפל)⁷; והעלין והתחתן⁸ והמתחבר והנפרד⁹. ומה שנוגע ליסוד,
הריהו עשרים ושתים (אותיות) וכבר הסברנו בראשית ספרנו¹⁰. ואם
יטען איש,

אלסתה דגש ורפה... עלי אשתראכהא מע הד'ה אל[...]. – לא ברורה קריאת
המלה האחרונה בשורה 4. השלמתיה: [ב]אלכל[אם, אולם שרידי האותיות מתגדים
לקריאה כזו, שלפיהם יש בין הביית והאלף אות נוספת. – זואיד, ע' חיוג, עמ' 25;
דק-הט, עמ' 6-7.

7. קשה לבאר זוג מונחים זה. – המונח "פג" שאני קורא משורש פג הוראתו נזיק
סלעים, עמק צר, דרך הרים, ואינו ידוע לי כמונח דקדוקי בדקדוק הערבי, ולא
במקורות הדקדוק בימי הביניים. – ושמא הוא ענין לאותיות בלשון העברית! המארכות
למעלה או למטה: ל, ד, ק; או לאותיות עם נקודות מבחינות ש-ש, ה-ה, שבהן
הנקודות למעלה ולמטה. ועי' בדין לאחרונה על הנקודה המבחינה באותיות (מלעיל
ומלרע) בספרו של ש' מורג, The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic
האג 1962, עמ' 17. קשה לחשוב, כי נתכוון במונחים אלה לטעמים הרמויים בדק-הט,
עמ' 2: "הטעמים העליונים והתחתונים", שהרי כאן הוא מבקש לבאר מונחים אלה
כקשורים באותיות הנוספות.

8. שני מונחים אלה הם מונחים ידועים בדקדוק הערבי, ואף הם קשים לביאור
בדקדוק העברי כאן. לפי התרגום הם שווים לשני המונחים הקודמים (עי' בקודם). ועי'
מחברת התיאון, 362/5-6: "בדרך הרום ובדרך שחיה ובדרך נצב", והעיר
דירנבורג, כי מקבילים למונחים אלה בערבית: "רפע, כ'פץ ונצב", ולא פירש דבריו
אם נתכונו לניקוד או ליחסות השם. ועי' 364/16; לוי, טו 15: "ואמא סימן העליתי
אעני אלנקטה אלפוקא"; יו 2: "פאמא אלסימן אלתחתני" (= חירק); יט 1:
"אלסימן אלפוקאני או אלספלאני".

9. המונח "אלמתואוג" משתמש בו רס"ג בהוראה לכינויים המתחברים לשם או
לפועל. עי' סקו, עמ' 15: "אלמתואוגא", אלמרכבא"ת ועי' להלן ש' 33. – המונח
"אלפראד" – אם ההשלמה נכונה – נמצאת גם להלן ש' 53, ושם היא בהוראה בלשון
יחיד, ומסתבר, כי כאן תהיה הוראתו בנפרד בלא כינויים, אולם אין בידי להוכיח
זאת.

לם ז דון ז או ח קיל לה אן [אל] ז מצותאת ממת'לה
10 באלאחרף חאשיתין וואסטה פכ'רג' כ'א חרף עלי .'. .

אלתת'לית' זו ובקי ואחד ד'לך מבין פי אול אלכתאב
לכנא אחתג'נא אלי ד'כרה פי ב'אב אלמצותאת אלמ'תרכבאת
מע שבא לאנהא כלהא] אלהרף
ע'ב א' אלד'י הו אצל ללג'ד'ור ואלאעדאד אלד'י הו [ע'נצר]
15 ללכל 15 והו קול אלאלוין ולפני אחד מה אתה סופ[ר]
ואלאחרף כלהא ואלאעדאד מג'אנסהא 18 לה מן אל
נקט ואלכ'ט[ו]ט [ו]אל[ע]רץ ואלעמק ואלטול ואלשכל
פהו להא ג'נס והם לה אנואעא 18 ואלהיו'לי 19 אעני
היוליית אללאחרף ואלאעדאד אלמ'תצויר פי אלוהם
20 ואלעקל ג'נס אלא ג'נס להא כלהא 21 וכ'לצת אלמצות[את]
ואשתקת להא שי מחתמל לכל מצותה מג'אנס
מלאום להא כתג'אנס אלף באלנקט ואלנקט ואלכ'טוט
וסמוהא שבא וסמתהא אלערב אלג'זם 24 והי מרכבה

11. אפשר לחשוב, כי היו חכמים שביקשו למנות שש תנועות או שמונה תנועות בלשון העברית, אולם מסתבר, כי זו שאלה בדרך ההשערה בלבד על דרך הנאמר בספר יצירה "עשר ולא תשע עשר ולא יא". ע"י דונש בן תמים, עמ' ח.
- 11*1. המלה כ'רג' רב שימושה בחיבורנו – אחת-עשרה פעם והוראות שונות לה אף כי הוראתה היסודית היא יצא:

 - (א) כ'רג', כ'רג' מן = תוצאה, מסקנה, בסך הכול (10, 86, 100).
 - (ב) כ'רג' פי (קשור בהוראה הקודמת) = נתברר, נתפרש (112, 118).
 - (ג) כ'רג' מת'ל (ע"י לה לן מס' 142) = בטא, יצא בלשון (69, 70, 72, 82).
 - (ד) כ'רג' ען = יצא מן הכלל, אינו מתאים לכלל (61, 97). ע"י בלאו, עמ' 116, שימוש כ'ארג' בהוראת מחוץ ל; חיוג', עמ' 12; מ' גושן, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית (דיסרטציה), ב (המלון).
 12. חלוקת אותיות זו אינה ידועה לי ממקור אחר. ושמא מקורה בספר יצירה: "כ'ב אותיות ג' אמות ו' כפולות וי'ב פשוטות". ע"י דונש בן תמים, עמ' ו-ז.
 13. כלומר האלף הנוכרת להלן ש' 14.
 14. בחיבורנו רק בכתיב זה "שבא" – תשע פעמים (13, 23, 26, 58, 60, 62, 68, 71, 73). ע"י הערה 23 למבוא.
 15. לא ברור לי, מדוע הקדים את השרשים המרובעים למספרים הרגילים. – השלמת המלה [ע'נצר] היא מידו של בנעט.
 16. וכבר היה ספר עתיק בעניו.
 17. ספר יצירה, מהדורת מנטובה שכיב, פרק א, דף מו ע"ב; מהדורת לונדון תרס"ב, עמ' ט.

אֲנִי עֹשֶׂה בְּאֶפְסֹס אֵלֶּיךָ בְּהַאֲדָה עֲלֵיךָ
 בְּלֵעַ עֲרֵב הַלֵּוֹנָה עָלֶיךָ לִפְנֵי וְכִי לִפְנֵי
 וְהִי לִפְנֵי בְּפִי אֲחִידָה לִפְנֵי לִפְנֵי וְהִי
 הַצִּדִּיקִים לִפְנֵי אֲחִידָה שֶׁ כֹּלֵךְ לִפְנֵי דָא
 עָלֶיךָ הַצִּדִּיקִים כֹּלֵךְ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ
 וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ
 מִפְּנֵי בְּאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ
 אֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ
 אֲחִידָה מִפְּנֵי הַצִּדִּיקִים מִן בְּעֵץ כְּקֹלֵךְ
 בְּעֵץ מִלֵּךְ שֶׁ מִלֵּךְ וְאֵתֶךָ מִפְּנֵי מִן בְּעֵץ
 כְּקֹלֵךְ עֵנָה מִפְּנֵי מִלֵּךְ וְאֵתֶךָ לִפְנֵי
 לִפְנֵי וְהִי אֵתֶךָ לִלֵּאפְנֵי לִפְנֵי לִפְנֵי
 וְהִי לִפְנֵי בְּאֵתֶךָ כְּקֹלֵךְ וְאֵתֶךָ וְאֵתֶךָ



למה שבע ולא שש או שמונה¹¹, ייאמר לו, כי שבע התנועות משולות
10 לאותיות, (שהן) משני הצדדים ובאמצע, ובסך הכול הם ¹¹* עשרים ואחת
אותיות על פי

השילוש שבע-שבע¹², ונשארה (אות) אחת¹³. זה מבואר בראשית הספר,

אולם הצטרכו להוכירו (האלף) בשער התנועות המתחברות

עם השבא¹⁴, כי הן (התנועות) כולן... האות

ע"ב אלף אשר הוא יסוד השרשים המרובעים והמספרים שהוא מקור

15 לכול¹⁵, והוא דבר הראשונים¹⁶: 'ולפני אחד מה אתה סופר'¹⁷.

האותיות כולן והמספרים דומים לו (לאלף) מבחינת

הנקודות והקווים והרוחב והעומק והאורך והצורה

והוא להן (לאותיות) סוג והן לו מינים. והחומר הקדמון¹⁹, כלומר

החומר הקדמון של האותיות והמספרים המצטיירים בדמיון

20 ובשכל²⁰, סוג הסוגים לכולם²¹ ונגמרו התנועות.

ונגזר מהן דבר מה סובל כל תנועה²² דומה

ותואם להן כדמיון האלף בנקודות והנקודות והקווים

וקראו אותו שווא²³ וקראוהו הערבים 'הג'זם'²⁴, והוא מצטרף

18. מ'אנסהא, נדמה כי צ"ל: מ'אנסה או מ'אנסה אליה. - אנואעא. יחסת

האקאטיב במקום יחסת הנומינאטיב. ע"י בלאו, עמ' 150 - 152.

19. הוראת המלה היא חומר בניגוד לצורה ומשמשת בהוראת החומר הקדמון,

ובימי-הביניים תרגמה חומר ראשון. ע"י שטיינשניידר, HU, עמ' 428. וע"י קלצקין,

אוצר המונחים; י"אפרת, Philosophical Terms, ניו-יורק 1924. צא ודוק ניקוד

מלה זו: היולי (ולא היולי), ושמר אפוא על מבטא המלה כמו ביוונית. - מסתבר, כי

המלה חוזרת לאלף, שהיא היולי האותיות. ע"י שטיינשניידר, HU, עמ' 404, 413, 428;

ס' שייאר (S. Scheyer), Israelitische Annalen (1841), גיליון 23 מיום 4 ביוני, עמ' 181. ל'

מיטמן, Die hebraeische Sprache, ירושלים 1904, עמ' 54: היולי וכך כולם.

20. זוהי תפיסת האפלטוניים, שהצורות המצטיירות בספירות העליונות הן גם

מצטיירות בשכל האדם.

21. תרגומתי לפי תיקונו של בנעט 'אלאג'נאס' במקום 'אלא ג'נס'. לעיל ש' 18

'ג'נס' ו'נע' וע"י הרקמה, קו הע' 8 על 'ג'נס, נוע ושכ"ץ וכן אלמסתלחק, 8 / 11.

22. האם השווא הוא יסוד כל התנועות כמו האלף היא יסוד כל האותיות, או שמא

אינו אומר אלא כי היחס בין השווא והנקודות הוא כיחס האלף והתנועות? ולא נתפרשו

הדברים כל צרכם. לא ברור למה הוסיף שוב 'נקודות וקווים' בסוף השורה. -

אשתקת להא שי - ל'ז ול'נ. ע"י בלאו, עמ' 95 - 96 כנגד כל כלל.

23. צא ודוק הלשון הסתמית: 'קראו אותו' ולא נתחדש על ידו.

24. ה'ג'זם' (= חיתוך, גיוס ונרדף לסכך = מנוחה) הריהו בערבית סימן לשווא

נח, ואילו דבריו מכוונים בעיקרם לשווא הנע, שהוא היפוכו.

מע כל מצותה מן הד'ה אלו אמא באלפעל ואמא
 25 באל[קול] אעני באלפעל באלנקט ובאלקול איגאז אל
 [מצותאת] אלשבא תפעל ד'לך וקד
 [תכן הד'ה אלשבא מן] שרף אלעבראני ...

דף ב ע-א אלמצותאת באסמא לאיקה בהא דאלה עלי מעאניהא
 בלגה ערביה ליכס סהל עלי אלנאטר ובין ללקארי
 30 והי אלמצותאת סבעה ³¹ אחדהא ³¹ אלקמ אלכבירה והי
 תנקסים קסמן אחדהמא פי סואלף אלאפעאל דאל
 עלי תקדמהא כקולנא וְאֶתְּנָן וְאֶעֱדָךְ וְאֶתְּנָה
 וְאֶבְרַכְהוּ וְאֶלֶב מוֹגִיד פִּי אֶלֶאסמא גיר אלמרכבה
 מנסרד באלדלאה עליהא כקולנא עִם שֵׁם קָח לָךְ
 35 אֶת בְּךָ עֹז וְאֶלֶת־אֲנִיָּה אֶלְקָמ־אֲלֻצִּירָה והי קסמן
 אחדהמא מושקיק ללכלאם בעצה מן בעץ כקולנא
 בְּנִי בְּתִי מִלְכֵי שְׁמִי פְּנִי וְאֶלֶאכ־ר מְצִיף בעצה מן בעץ ⁵¹

25. בפועל – במציאות, כלומר בסימני התנועות, ובדיבור – במבטא, כפי שהוא מפרש להלן.

26. לא ברור העניין בגלל הליקוי בכה"י, וכן הוא גם בשורה הסמוכה.
 27. מחברנו ראה את השווא כנקודה שנתייחדה לשונו. גם לוי, ג' 12 – 13 וְהִדְא־
 מן עניב דקאיק כתאבנא תבארך מנולה ותעאלי ד'כרה. גם רס"ג מציין דברים
 שמייחדים את הלשון העברית. בספר צחות לשון עברית הוא כותב: "מא יכ'ץ לגה
 אלעבראנין" (= מה שמייחד את לשון העברים).

28. מסתבר, כי בעמוד הקודם היתה המלה: ותסמא = נקראו, כונו.
 29. הכוונה למונחים: סתחה, כסרה וצ'מה.
 30. המעיין – הקורא בלחש, והקורא – הקורא בקול.
 31. כלומר היוו המהפכת עתיד לעבר, וניקודה קמץ. – סואלף, ע"י סעיף המונחים.
 וע' באכר, עמ' 64. – סבעה במקום אלסבעה. ע"י בלאו, עמ' 161, סעיף 230. –
 – אחדהא במקום אלאולי או אלאולא ע"ש, עמ' 165; הניל, שמות המספר בערבית
 יהודית, תרביץ, כו (תשכ"ב), עמ' 32; ג'אמע, ב, 8 / 25.
 32. בר' מ, יא ועוד.

33. יח' טז, יא.
 34. במ' ח, יט ועוד.

35. בר' כז, לג; אולם ע"י יש"נא, ב. דוגמה זו מובאת גם בהכחרי מאמר ב סעיף פ.
 36. המונח "מרכבה" לכינויים נמצא גם ברס"ג: תרכיב, תראכיבא, מואזיאת. וכבר
 הביא סקוז, עמ' 15: "אלמואזיאת, אלמרכבאת". גם בדקדוק השומרני ע"י בן חיים,
 עמ' 166: "אלוואז אלמרכבה עלי חרוף מרכבה גיראה" ותרנום בן-חיים: "היו
 המורכבת על אותיות מורכבות אחרות". אותיות נוספות לא בתור כינויים בסוף המלה

עם כל תנועה מאלה השבע, אם בפועל ואם
 25 בדיבור²⁵, כלומר בפועל בנקודות ובדיבור בקיצור
 [התנועות ...] [השורא עושה זאת²⁶
 [ויהיה שורא זה ...] [כבוד העברית²⁷ ...]

דף ב ע"א (ונקראו) התנועות²⁸ בשמות מתאימים להם המורים על הוראותיהם
 בלשון הערבית²⁹, כדי שיהיה קל למעיין ומובן לקורא³⁰.
 30 והתנועות הן שבע. הראשונה מהן הקמץ הגדול, והוא
 מתחלק לשני חלקים. הראשון משניהם הוא בראשי הפעלים, שמורה
 על העבר³¹, כמו שאומרים: נָאֲתָן³², נָאֲעַדֵךְ³³, נָאֲתַנָּה³⁴,
 נָאֲבִרְכָהוּ³⁵. והשני נמצא בשמות בלא כינויים,
 (שהוא) מתייחד לציין אותם³⁶, כאומרנו³⁷: עָם³⁸, שָׁם³⁹, קָח⁴⁰, לָךְ⁴¹,
 35 אָתָּךְ⁴², בָּךְ⁴³, עָזָא⁴⁴. והשנייה: הקמץ הקטן, והוא מתחלק לשני חלקים.
 הראשון משניהם מפריד את הדיבור אחד מחבירו⁴⁵, כמו שאומרים:
 בִּנְיָ⁴⁶, בְּתִי⁴⁷, מַלְכִי⁴⁸, שְׁמִי⁴⁹, פְּנִי⁵⁰. והשני מחבר אחד לחבירו⁵¹,

או אותיות נוספות בראש המלה. ג'אמע, ב, 25 / 9-11 ועוד. - הקמץ נתייחד לשם כשהוא
 בלי כינויים. - במונח שמות (-אסמא-) כלל מה שאינו פועל. ע"י חזיו, 22, הע' 4.
 גם בערבית נהוג לומר: -אלאסמא ואלאפעאל-.
 37. הדוגמאות כוללות שמות (עם, קח), שם גוף בהפסק (את), שם תואר בהפסק
 (עז), מלת פועל (שם) ואותיות בכל-ם עם כינויים (בך, לך).
 38. בר' מח, יט, אולם ע"י יא, ו ועוד.
 39. בר' ב, ח ועוד.
 40. יח' יו, ה (קח), כמו שמתורגם בתרגום יונתן.
 41. למד בכל-ם עם כינויים.
 42. בר' יב, יא ועוד.
 43. בית בכל-ם עם כינויים.
 44. בר' מט, ז או שם בסמיכות: יש' כו, א.
 45. שם בלשון רבים בנפרד ראה כנראה כשם כללי, ואילו בסמיכות הוא מתייחד.
 ומחר, שהגדיר כך במקום לומר שמות בלשון רבים בסמיכות.
 46. בר' ו, ב ועוד.
 47. שם' ח, יז ועוד.
 48. בר' יז, טז ועוד.
 49. תה' סח, לד וע"י הערה 95.
 50. בר' א, ב ועוד.
 51. כלומר בסמיכות. מחר שלא השתמש במלים אצ"אף, אצ"אפה הידועות לו.
 -בעצ'ה מן בעץ', במקום: בעצ'ה אלי בעץ' או בעץ' כבעץ', ויש בערבית בינונית -קרב מן-
 במקום -קרב אלי-.

כקולנא ענה מרבה מדני מקרה · ואלת'לת'ה · אלפת
 אלכבירה והי אלמציפה ללאפעאל אלמאציה⁵⁷ אלמוקפה
 40 עלי אפעאלהא באלתסמיה כקולנא ואברכם: ואלראבעה
 ע"ב אלפת אלצגירה והי מוציפה ללאפעאל אלמוסתאנפה אلدאלה
 עלי קאילהא תקדם⁵⁹ אדלאלה ותאכ'רהא כקולנא דבר נא
 פן בן מעשה ואלכ'מסה אלצמה והי מוג'ודה פי פעל
 אלג'מאעה⁶⁶ וסאיר אלאפעל אלתי לם יוסמא פאעלהא כקלנא
 45 טוב יי בטוב יי עשו קראו שולחו אפלו · ואלסדסה
 אלכ'פצה והי אלמנעטפה עלי קאילהא אנעטאפא
 יקום מקאם אלאסם כקולנא אני הנני בני לי שמי:
 ואלסבעה אלנצבה · והי אלואצפה ללאפעאל אלמאציה
 ואלת'אבתה וצפא מנעטפא עלי ואצפה אנעטאפא

52. הדוגמאות כולן שמות מנליה בלשון יחיד: שמות (מדוה, מקרה), שם תואר (מרבה) ושם הפועל (ענה).
 53. שמ' כב, כב.
 54. יש' ט, ו (למרבה).
 55. דב' כח, ס: מדוה ואילו בכה"י: מדוי, דב' ז, טו אינו מתאים לעניינו, מאחר שאינו שונה מהשמות בסעיף הקודם.
 56. שם כג, יא. הדוגמה נמצאת גם להלן ש' 123 כדוגמה לחילוף סגול לצירי בסמיכות.
 57. כלומר פועל בעתיד עם כינויי הפועל. ההגדרה מוזרה מאד, כי יכול היה למצוא הגדרה קלה לפתח. – אצ'אפה, הוראתה בלקסיקוגרפיה הערבית גם תוספת כינוי לשם. עי' קופף, עמ' 13. – אלמאציה, מסתבר כי צ"ל אלמסתאנפה כמו להלן ש' 41. – אלמוקפה, מעל לקוף נמצאת נקודה ואיני מבין פשרה.
 58. בר' מח, ט. דוגמה זו מובאת אף היא (ועי' הערה 35) בהכחורי, מאמר ב סעיף פ.
 59. הגדרה מוזרה, שהרי לפי הדוגמה הראשונה להלן הרי זה ציווי, וסיום ההגדרה בא לומר, כי לפני מלת הציווי בא השם שאליו נתכוון המצווה או שהוא בא אחריו. ושמה לא ירדתי לסוף דעתו. ועי' באכר, עמ' 70 השימוש במלים תקדים ותאכיר בחילופי מקומות של האותיות, כגון: כבש – כשב, שלמה – שמלה וכד'. – שקדם, בכה"י: "תקום", ותיקן בנעט: "תקדם".
 60. בין הדוגמאות רק דוגמה אחת לציווי (דבר נא), ואילו יתרון שמות (בן, מעשה) ומלת פועל (פן), שאינם מתאימים להגדרה כלל וכלל.
 61. שמ' יא, ב ועוד.
 62. בר' ג, ג ועוד.
 63. בר' ה, לב ועוד.
 64. במ' לא, נא ועוד.
 65. כולל קבוץ ושורק יחד, ואילו בדוגמאותיו השתמש בשורק בלבד.

כמו שאומרים⁵²: ענה⁵³, מרבה⁵⁴, מדוה⁵⁵, מקרה⁵⁶. והשלישית: הפתח הגדול, והוא המתחבר לפעלים בעתיד שמסתיימים פועליהם בשם⁵⁷, כמו שאנו אומרים: נאברכם⁵⁸. והרביעית ע"ב הפתח הקטן, והוא מתחבר לפעלים בלשון עתיד, המורים על האומרים אותה, שקדם הרמז או בא אחריו⁵⁹, כאמרנו⁶⁰: דבר-נא⁶¹ פן⁶², בן⁶³, מעשה⁶⁴. והחמישית: הקבוץ⁶⁵, והוא נמצא בפועל בלשון רבים ושאר הפעלים הסבילים⁶⁶, כמו שאנו אומרים⁶⁷:

45 טוב ה' טוב ה' בטוב ה'⁶⁸, עשו⁷⁰, קראו⁷¹, שלחו⁷², אכלו⁷³. והששית החירק⁷⁴ והוא המתחבר לאומר אותה חיבור שיהיה במקום השם⁷⁵, כאמרנו⁷⁶: אני⁷⁷, הנני⁷⁸, בני⁷⁹, לי⁸⁰, שמי⁸¹. והשביעית החולם*⁸¹ והוא המתאר את הפעלים העוברים (עבר) והקבועים (שמות הפועל) תיאור המתחבר למתארו חיבור

-
66. שני עניינים: פועל בלשון רבים לגוף שלישי בזמן עבר (הכלל גם עתיד?) ופעלים סבילים. – אלג'מאעה' (= ריבוי ל-ר) באכר, עמ' 36; חיוג', עמ' 33. מצוי בלקסיקוגרפיה הערבית, ע' קוסף, עמ' 13.
67. בין דוגמאות פועל זמן עבר בבניין קל לגוף שלישי (עשו, קראו), פועל בזמן עבר (שלחו, אכלו – באלה גם השורק בסופם מתאים להגדרה בחלקה הראשון), ואילו השם (טוב – שתי דוגמאות שאחת מהן עם בית בכלים) אינו יודע מה עושה כאן.
68. יר' לא, יא ועוד. נידון גם ב"סדר הסימנים", ד' 1 – 5. בציון הניקוד דקה"ט, עמ' 70 שאינו כנודן בחיבורנו (טוב על, טוב אל).
69. תה' כו, יג וע' בקודם.
70. בר' יב, ה ועוד.
71. שר' יח, יב ועוד.
72. בר' מד, ג.
73. נחום א, י; נח' ב, ג ויג.
74. ולא מציינו בחיבורנו את המונח כסרה, אלא כ'פצ'ה בלבד.
75. כלומר כינויי השם לגוף ראשון. – ושוב הגדרה ארוכה ומחזרה.
76. הדוגמאות: שם גוף (אני), כינוי רומז עם כינויים לגוף ראשון (הנני), בכלים עם כינויים לגוף ראשון, שמות בלשון יחיד עם כינויים לגוף ראשון. מסתבר, כי חשב את שם הגוף אני כמורכבת מן השם "אן" עם כינויים לגוף ראשון, ושמה לא חשב על כינויים אלא על החירק בלבד. – אנעטאף, ע' חיוג', עמ' 38.
77. בר' ט, יב ועוד.
78. שם ו, יז ועוד.
79. שם כא, י ועוד.
80. למד בכלים עם כינויים.
81. בר' מח, טז ועוד.
- *81. ע' בסעיף המונחים.

50 יקום מקאם אלסעל כקולנא או קרחו קרתו אמרו
בנה קנו קנאתו שמע שמעתי ציפה אלקמ אלצגרה
תקאל עלי אלגמלה דאלה עלי אלגמאעה כקולך בני שני

ואלמצותה אלמנכ'פצה אעני אי תקאל עלי אלפראד . . .

דף ג עא קדשיו מת'ל קלעים קברים וכד'לך והקדשים
55 בקדשים ופי כלאם אלאסתעמאל אלמשנה קדשים¹⁰⁴
וכד'לך ואשקלה להם ואשקלה כמלקט שבלים
אשקטה שבלי הויתים ל פת וכל קרייה קמ שבלים.
זה הכלל כלמא כאן שבא ופת מן גיר אהחע פהו עלי

82. כלומר פעלים ושמות הפועל עם כינויי הפועל. – המונח "אלת'אבתה" הוראתו שמות הפועל. עי' רייט, א, עמ' 195, ועי' בסעיף המונחים.

83. הדוגמאות הן שמות עם כינויים (אמרו, קנאתו, קרחו, קרתו) ומקור הפועל בלי כינויים (בנה, קנו, שמע), ואין אפוא אף דוגמה אחת מתאמת להגדרה, כי אין כאן פעלים עם כינויי הפועל ואין שמות פועל עם כינויי הפועל.

84. מסתבר כי "או" אינה דוגמה אלא ציון הצורה, וצריכה לבוא אחרי ההגדרה "אעני או" כמו להלן בש' 53. קשה לחשוב כי נתכוון למלת החיבור.

85. תה' קמו, יו.

86. שם שם.

87. איוב כ, כט.

88. מל"א ה, יג.

89. שמי'ב כד, כד (קנו אקנה – מקור ולא שם הפועל עם כינויים).

90. צפ' א, יח.

91. יר' לא, יח: שמוע.

92. חוזר לדרך בתנועות, ולא נתבררה לי הסיבה שפתח בתנועה זו ולא בקמץ.

שמא בגלל הכתיב; השווה: בני – בנ'; מלכי – מלכי, שהרי התנועה השנייה במחזור זה היא החירק.

93. לפי תרגומי הרי כאן כפל לשון ומיותר. לפי הגדרה זו חסיר העיקר, כי לפי הדוגמאות לפנינו שמות בלשון רבים בסמיכות, ונמצא כי שתי ההגדרות לצירי (כאן ולעיל ש' 36) מחרות ולקירות.

94. בר' ו, ב והביא דוגמה זו לעיל ש' 37.

95. בר' כג, א ועוד. ושמא צ"ל שמי' כמו לעיל ש' 37 ויהיה זוג נוסף: שמי' – שמי

עי' הערה 92.

96. מסתבר, כי חוזר לשם בלשון יחיד עם כינויים כמו לעיל ש' 47: בני, שמי

וכד'.

97. במ' ה, י; מל"ב יב, יט: קדשיו. – מסתבר, כי חיבורנו מבקש להסביר החטף

קמץ בקדשים, ואין לנקד הקוף בחטף פתח כמו שנוקד בכה"י: קדשיו או בשווא נע

50 שיהיה במקום הפועל⁸², כאומרנו⁸³: או⁸⁴, קרחו⁸⁵, קרתו⁸⁶, אמרו⁸⁷,
בנה⁸⁸, קנו⁸⁹, קנאתו⁹⁰, שמע שמעתי⁹¹. תיאור הקמץ הקטן⁹².
יֵאמֶר על הכלל המורה על לשון הרבים⁹³, כמו שאתה אומר: בני⁹⁴,
שני⁹⁵.

והתנועה של החירק, כלומר אֵי, ייאמר ללשון יחיד⁹⁶...

דף ג ע"א קדשיו⁹⁷, כמו: קלעים⁹⁸, קברים⁹⁹. וכמוהו¹⁰⁰: והקדשים¹⁰¹,
55 בקדשים¹⁰², ובלשון השימוש של המשנה¹⁰³: קדשים¹⁰⁴.
וכמוהו¹⁰⁵: ואשקלה להם¹⁰⁶, ואשקלה¹⁰⁷, כמלקט שבילים¹⁰⁸,
אשקטה¹⁰⁹. שבלי הויתים¹¹⁰ לית פתח וכל קרייה קמץ¹¹¹: שבילים¹¹².
זה הכלל: כל מה שהוא שווא ופתח פרט לאהח"ע, הריהו בהתאם

כמו במלה קלעים. – ניקוד קדשיו בכה"י בחטף פתח הוא רק לשם דיוק, ומסתבר, כי
במלים שקדמו לה נאמר: אין לנקד את המלה. – הסימן על הקוף במילים קלעים, קברים, בא
לציין את האות הנדונה: הקוף בשווא נע, ואם זהו פתח בבלי, הרי זה בא לציין המבטא של
השווא הנע בקוף שהוא כפתח. – עי' לוי, עמ' כ; מדקדוק מסורה, עמ' ה למטה;
דקה"ט, עמ' 14 סעיף 14; גינצבורג, מסורה, ב, עמ' תקל: קדשיו ב וחד וקדשיו (דה"ב
טו, יח).

98. מל"א ו, יד.

99. שמ' יד, יא; איוב יז, א.

100. כלומר בחטף קמץ, ולא בחטף פתח או בשווא נע.

101. דה"ב כט, לג ועוד. מסורה, ב, עמ' תקל ס"י 67 – 72: קדשים – 13;
הקדשים – 13.

102. וי' כב, ד.

103 צא ודוק: משה בן אשר משתמש בלשון המשנה. השווה לזאת שימוש דוד בן
אברהם אלפאסי בלשון המשנה בג'אמע.

104. שכיתה במשנה (אף סדר אחד משישה סדרי המשנה נקרא בשם זה). – הניקוד
בכה"י אינו מתאים לדיוק. ועי' הערות 106–107.

105. כלומר בחטף קמץ ולא בחטף פתח או בשווא נע.

106. עז' ח, כה; ואשקלה. כאן יש כתיב: ואשקולה, המוכיח על הקריאה
בחטף קמץ. ועי' דקה"ט, עמ' 14, סעיף 14; ג'אמע, א, 153/464 – 154; אשקולה,
והעיר ש' 149 – 150: 'ואלת'אני גיר מכ'רונה ולכנהא מן טריק אלכואמל אלמסמיה
באלעבראני מלאים'.

107. יר' לב, ט; עז' ח, כו; ואשקלה (בשניהם!).

108. יש' יז, ה.

109. שם יח, ד: אשקטה כתיב המוכיח על הקריאה בחטף קמץ. ג'אמע, א 153/464:
אשקטה. ועי' לעיל מס' 106.

110. זכ' ד, יב: שבלי הויתים, ואין עוד. – פתח, כולל חטף פתח.

111. אין כלל זה ידוע לי בספרות המסורה המצוייה בידינו כיום. – קמץ, כולל חטף קמץ.
112. בר' מא, ה ועוד.

אלשרט ואן קמץ פקד כ'אלף אלשרט מת'ל קדשיו שב'לים
 60 צפ'רים אַשקטָה ואלמנקטין ינקטהם בשבא וקמ' כי לא
 יוגלט פיהא לאנה כ'ארג' ען אלשרט והם הד'א אליסיר
 ואד'א כאן שבא ואלחרף אלב' יוד מת'ל לִיבְשָׁה יִירָה¹²¹
 יִילִילוּ יִיטִיב לִיאֵשׁ לִיצַחֵק וִיקָץ וִיבָשׁוּ בִיעֶקֶב
 בִּיד מֹשֶׁה לִידְעֵי מִידְעֵי לֵם ילחק מא ב[עדה] מת'ל
 65 אֵלֶּךְ וְלֹא יִקְאֵל בַּפֹּת מִתְּלִי שֶׁל[שִׁים וְלֹא יכ'רג' מת'ל]
 מודעי אן יכון יונקט]
 ע"ב לאנה אן נקט צאר מת'ל אִישׁ בִּינָה גִילָה דִינָה
 ומא אשבה ד'לך לא יג'וז אן יונקט אלא בשבא
 פקט ויכ'רג' מת'ל לִיצַחֵק וִיבָשׁוּ וִיבָשׁוּ וִיבָשׁוּ וִיבָשׁוּ
 70 כאן אנה אלחק באל יא וכ'רג' מת'לה והו פי אלתפסיר
 הד'א אללסאן כולה אִתִּי¹⁴⁹ ואלשבא אד'א לחקת יוד

113. שלוש מארבע הדוגמאות כבר הובאו לעיל, ולא מנה "ואשקלה", ולעומת זאת הוסיף
 "צפ'רים".
 114. במ' ה, י; מל"ב יב, יט.
 115. בר' מא, ה ועוד.
 116. וי' יד, ד ועוד.
 117. יש' יח, ד. עי' הערה 109.
 118. צא ודוק "ואלמנקטין", ולא מצינו בחיבורנו "מדקדקים".
 119. ויש יותר מהמנוי כאן. עי' דקה"ט, 14 / ס' 14.
 119*. כלומר אות בראש המלה בשוא נע ואחריה האות יוד בתנועה. עי' דקה"ט,
 13-12 / 14-13.
 120. תה' סו, ו.
 121. שמ' יט, יג; יִירָה, ואין יִירָה. מסתבר, שהקוים מעל למלה בכה"י סימני מחיקה הם.
 122. ה'ז, יד.
 123. איוב כד, כא.
 124. קה' ב, כ.
 125. בר' כד, ד ועוד. עי' דקה"ט, עמ' 14.
 126. מל"א יח, כו.
 127. איוב יב, טו.
 128. בר' מט, ז.
 129. שמ' ט, לה.
 130. תה' פו, ד.
 131. שם פח, ט, יט.
 132. מסתבר, כי נתכוון לניקוד האות דלת השואית במלה "ליודעי" שנבטאת בפתח
 כניקוד האות הסמוכה, ונמצא כי דילג על "מודעי".
 133. שו' י, ד ועוד.

- לכלל. ואם בקמץ, הריהו מתנגד לכלל, כגון: ¹¹³קדשיו ¹¹⁴, שפלים ¹¹⁵,
 60 צפריים ¹¹⁶, אשקטה ¹¹⁷. והנקדנים ¹¹⁸ מנקדים אותם בשווא וקמץ, כדי שלא
 יטעו בהם, כי הוא יוצא מן הכלל, ואלה הם המעט הזה ¹¹⁹.
 וכאשר היה שווא והאות השנייה ירד ¹¹⁹*, כגון: לִיבשה ¹²⁰, יירה ¹²¹
 ילילו ¹²², ייטיב ¹²³, לִיאש ¹²⁴, לִיצחק ¹²⁵, וְיִקֵץ ¹²⁶, וְיִבְשׁוּ ¹²⁷, פִיעֶקֶב ¹²⁸,
 בִיד משה ¹²⁹, לִידעי ¹³⁰, מִידעי ¹³¹, לא יתחבר למה שבא אחריו כמו
 65 הדלת ¹³² ולא יבוטא בפתח, כגון: שְלשים ¹³³ ולא יבוטא כמו
 מודעי ¹³⁴, אם יהיה מנוקד ¹³⁵]
 ע"ב כי הוא לו נוקד ¹³⁶ היה כמו ¹³⁷: אִישׁ ¹³⁸, פִינה ¹³⁹, גִילה ¹⁴⁰, דִינה ¹⁴¹
 וכדומה לו. לא ייתכן כי יינקד אלא בשווא
 בלבד ויבוטא ¹⁴², כמו ¹⁴³: לִיצחק ¹⁴⁴, וְיִרְאוּ ¹⁴⁵, וְיִבְשׁוּ ¹⁴⁶, וְיִדְעוּ ¹⁴⁷, ומכיון
 70 שהוא מחובר לירד, הריהו מבוטא כמוהו ¹⁴⁸, והוא לפי הביאור
 בלשון זו כולו בלשון עתיד ¹⁴⁹. השווא כשהוא מצטרף לירד
 134. ואין מלה כזו במקרא, ולשון דוגמה נקט כגד מידעי (ע"י הערה 131). ויש במקרא:
 מודע קרי מידע כתיב (רות ב, א); מודעת קרי מידעת כתיב (יש' יב, ה); ומידעי (איוב יט, יד);
 למידעי (תה' לא, יב).
 135. לא ברור מה ביקש לומר בשלוש המלים האחרונות, ומה היה ביתר המלים החסירות
 בשורה זו.
 136. שמא הכוונה, כי לו נוקדו המלים שבראשן אות שוואית המנויות לעיל (לִיבשה...)
 137. כאן הדוגמאות הן לפי סדר אלפבית.
 138. בר' ב, כד ועוד.
 139. יש' כט, כד ועוד.
 140. שם סה, יח.
 141. בר' לר, א: שם עצם פרטי.
 142. מחברנו נגד ניקוד המלים המנויות לעיל (לִיבשה...) בחירק לִיבשה... השורש כ'ר'ג
 תורגם כאן בטא (יצא בלשון). וכן להלן 70, 72, 82. וע"י הערה 11*. גם לוי א/5: יִתְכַרְגֵּם
 אלפס" = תבוטא מבטא וע"ש ב/5; 7/17: יִתְכַרְגֵּם מִתְל'; ח/3: יִתְכַרְגֵּם יִכֶּן בסאתחה.
 יש גם יִתְכַרְגֵּם לוי ד/6.
 143. רק הדוגמה הראשונה היא בלמד שוואית, ואילו יתר הדוגמאות הן בויו שוואית. —
 מהדוגמאות נמצאות לעיל: ליצחק, ויבשו, ונוספו כאן: ויראו, וידעו.
 144. בר' כד, ד ועוד.
 145. תה' נב, ח ועוד.
 146. איוב יב, טו.
 147. שם"א יו, מו ועוד.
 148. ומבוטא בניקוד היוד בחירק: לִיבשה...
 149. וזהו משפט מוסגר הבא לבאר, כי הדוגמאות בש' 69 הן עתיד. נמצא גם רס"ג ובחלק
 הנדפס על-ידי סקח, XXXIII, JQR, (1942), עמ' 178, 190 (כאן אֲתִי); הנ"ל, עמ' 59 (מובא
 כמו בכה"י: אלאית); הקדמה לתהלים, 12/6; תרגום יש' מד, ז; מה, יא; אבן קריש, רסאלה, 3/9

רפי יכ'רג' עלי מת'ל ד'לך: וכד'א אד'א כאן פי וסט
 אלכלמה שבא בעדהא יוד מת'ל יְחִידְהוּ לא יוקאל
 יְחִידְהוּ ולא יְחִידְהוּ ולא ¹⁵³יְחִידְהוּ ולא ינקט .
 75 בנקטה ואחדה (יְחִידְהוּ) ¹⁵³יְחִידְהוּ לחק אליוד באל
 צורה ואלמצותה (א) א[נ]י בִּי דִי יִי לִי מִי . ולו קיל
 [ביבשה] לִיבְשָה כאנת מת'ל לִיבְשָה לליביס
 [] [לִי] [מפ]קודה וקיאסאת כת'יר
 [] [פקדהא וג'דהא כמא ...]

דף ד ע-א [אלקול פי לב ... היה לב-איש ישראל]
 80 אחרי אבשלום שפתיים דלקים וְלָב רָע: בלב [אם]
 ואד'א אמתד באללחן צאר בת'נתין לָב שְׁמִיעַ
 לָב חָרֵשׁ ובלָב שְׁלֵם לָב הָעָם הוזה כ'רג' מת'ל
 שָׁם . וכד'לך לְךָ-לְךָ לְךָ-נָא וּשְׁב־שָׁם פאד'א

אלאִתִּיאת מן אלאִתִּיאת; גם בדקדוק העברי השומרוני (אֱלֹהִים). ע' בן חיים, 6/66 והערה 4;
 2/283; חיוג, 31 הע' 3 (אֱלֹהִים); גם בלקסיקוגרפיה הערבית, ע' קוסף, עמ' 14 – בכה"י: אֲתִי
 באמאלה. ע' בלאו, 4/19 – 7: אֲתִי, וכתוב כזה נמצא גם ברס"ג הנ"ל; פירוש רס"ג לספר
 יצירה, פריס 1891, מבוא, עמ' XIV. ועי' הערות ותרגום.

150. זה הכלל: שוואית לפני יוד נבטאת בחירק.

151. כאן הדין על אות שוואית לפני יוד באמצע המלה, שדינה כמו בקודם בחירק. ע'
 מדקדוק המסורה, עמ' ה' 5–1; דקה"ט, 13/ ס' 12; לוי, עמ' כו–כח; מחברת התיאון, עמ'
 370–371; שלמה אלמולי, עמ' כג–כד; ש' מורג, העברית בפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג,
 עמ' 162–168.

152. דה"א כד, כ; כו, ל: יְחִידְהוּ (בכה"י: יְחִידְהוּ). – רק דוגמה אחת בלבד לאות שוואית
 לפני יוד באמצע המלה, אף כי רבות הן בלשוננו. – הדוגמה נמצאת בשלושה ספרי דקדוק,
 לתנן 1870, עמ' 11/132, אולם שם הדין על ניקוד האות; שלמה אלמולי, כד/ 2. ועי' מסורה
 גדולה, עמ' 290.

153. תבוטא בחירק, ולא תינקד בחירק. – תרגומתי כאילו כתוב בכה"י: "יוקאל" במקום
 יולא- (ש' 74) והשמטתי את המלה "יחידהו" הראשונה בש' 75. – ולא (השנייה), תרגומתי כאילו
 כתוב: ולו.

154. הכלל בנוסח אחר מהנ"ל.

155. כאן הדוגמאות לפי סדר אלפבית. – בדוגמאות הנ"ל נמצאות: בִּי (בידי, ביעקב),
 דִּי (יחידהו), יִי (יירה, יילילו, ייטיב), לִי (ליבשה, ליאש, ליצחק, לידעי), מִי (מידעי). ולא ציין:
 נִי (ויקץ, ויבשו, ויראו, וידעו). – מסתבר, כי אִי נוספה לסדר האלפבית או שמא היא משמשת
 כדוגמה כללית לניקוד יִי, וצ"ל: א[נ]י = כלומר אִי.

156. ע' הערות לנוסח, ואין במקרא: בִּיבְשָה, אולם יש בִּיבְשָה (שמ' יד, טז ועוד).

157. תה' טו, ו: לִיבְשָה, ויש: לִיבְשָה (בר' א, י), ונתכון לומר, כי אין לבטא האות השוואית
 לפני יוד בפתח, שאז תהיה יוד דגושה כמו בכל המקבלות תנועת הידוע.

רפה מבוטא כדומה לזאת¹⁵⁰. וכך הוא כאשר יהיה באמצע
המלה שווא ואחריו י־ד¹⁵¹, כגון¹⁵²: יחֲדִיהוּ, לא ייאמר
יחֲדִיהוּ ולא יחֲדִיהוּ. ויֵאמֶר יחֲדִיהוּ, ולו נוקדה
75 בנקודה אחת¹⁵³: יחֲדִיהוּ, מתחברת הי־ד
בצורה ובתנועה¹⁵⁴: אֵי, בִי, דִּי, יֵי, לֵי, מִי¹⁵⁵. ולו נאמר
(ביבשה)¹⁵⁶ לִיבֶשֶׁה, הרי תהיה כמו לִיבֶשֶׁה¹⁵⁷ = לִיבֶשׁ
[לֵי¹⁵⁸ חסירה ואנאלוגיות רבות
] [ב]חסרונה מצא אותה כמו¹⁵⁹...

דף ד עֵא [המאמר בענין לב¹⁶⁰... היה לֵב־אִישׁ יִשְׂרָאֵל]
80 אחרי אבשלום¹⁶¹, שפתיים דלקים וּלְבָב רַע¹⁶², בְּלָב יָם¹⁶³
וכאשר יתארך על־ידי הטעם יהיה בשתי נקודות¹⁶⁴: לֵב שִׁמְעֵי¹⁶⁵,
לֵב חֶרֶשׁ¹⁶⁶, וּבְלָב שֶׁלֶם¹⁶⁷, לֵב הָעָם הַזֶּה¹⁶⁸, מבוטא כמו
שֶׁם¹⁶⁹. וכמוהו¹⁷⁰: לֵךְ־לֵךְ¹⁷¹, לֵךְ־נָא¹⁷², וּשְׁב־שֶׁם¹⁷³. וכאשר

158. קשה לחשוב, כי נתכוון למלה לִיבֶשׁ, שאינה בלשון המקרא ונתחדשה בימי־הביניים.
159. לא ברור התוכן של שתי השורות האחרונות.
160. נדונים בסעיף זה מלים בנות שתי אותיות בצירי ובעלות הברה אחת: לב, לך ושב.
עֵי סדר הסימנים ב, א / 9-14 (רק לך); דקה־ט, 38 / 5-6 (לב) ואין שם לך ושב; גִּנְצָבוֹרִג,
מסורה, ב, קלט/ט' 260, 262: לֵב־הָאָדָם ב' דסמיכין; בלב ים ג' דסמיכין. ועֵי סעיף ענייני
המסורה. - אף כאן הסדר הוא לפי האלפבית: לב, לך ושב.

161. שֶׁמֶב טו, יג.

162. מֶשׁ כו, כג.

163. שֶׁמ' טו, ח ועוד.

164. כלומר צירי - אין מחברנו רואה את הצורות לב, לך, שב, כצורות בנספרד, ובסמיכות
(או בהקשר): לֵב, לֵךְ, שֶׁב, אלא להפך, הצורה הרגילה והיא בהקשר: לֵב, לֵךְ, שֶׁב, וכצורת
ההפסק הן: לֵב, לֵךְ, שֶׁב.

165. מֶל־א גט.

166. מֶשׁ ו, יח.

167. יֶשׁ לח, ג.

168. שֶׁם ו, י.

169. לא ברור, אם דן בניקוד המלה שֶׁם־קודם בנספרד ובסמיכות: שֶׁם־שֶׁם, והמלים
מבוטא כמו שֶׁם־יֵיחִסּוּ לשתי הצורות גם יחד. נמצא במסורה, ב, עֵמ' תרל"ג: יֹסֶפֶת וְסִמְיָהָן
אֲבָרָם אֲבָרָהָם בּוֹכְרָא נֹטֶר קֶרְתָּא דְבָרָא־ (בר' טז, טו; כא, ג; שֶׁמֶא ח, ב; מֶל־א טו, כד; יח־
לט, טו; מֶשׁ ל, יד); מסורה גדולה: שֶׁם וְסִתְחִין־ (חסיר מֶמ־שֶׁמֶא ח, ב).

170. כִּמּוּ לֵב וְשֶׁם.

171. בֶּר־יב, א.

172. שֶׁם לו, יד.

173. שֶׁם לה, א.

כאן בלחן שב בזה: אלקול פי יאכל

- 85 ותאכל · אעלם אן וצף אלשי אלדי נהי ען
אכלה הו מן מנפצל אומתחן ד'לך כלה סכ'רג
ומן הקדשים יאכל ועד'ן לא יאכל מפרי
עץ הג'נאכל · וכד'לך תאכל יאכל גיר אנה
אנכר¹⁸² מן תאכל ויאכל כמא ד'כר אלאולין פי
90 בעץ אלמצע¹⁸⁴ מת'ל סקול יסקל השור] ולא יאכל
והדיא ממא יוג'בה נאמוס אלעקל וקד כאן גני ען
ד'כרה לא יוכל לאן כל ת'ור ירג'ם תאבא אלנפס אן
תאכלה ואנמא ענא כד'לך אלא יסתבאע ולא
ע'ב ינתפע בג'לדה¹⁸⁷ ולא בלחמה וכד'לך ולא יאכל חמץ
95 אס'ור] כותאה¹⁸⁹ וכד'לך וכל חטאת אשר יובא מדמה
לא [תאכל] והיא באש תאכל כי באש קנאתי תאכל
כד'א זעם [בעץ] אלאולין כ'רג' ען ד'לך מא כאן מרסל
מחמל ואיש איש אשר יצוד אשר יאכל ואנמא
אלנהיאת מת'ל השור הנסקל¹⁹⁷ והחמץ והחטאת

174. שמי'ב יא, יב.

175. מסורה, א, ס' 470-471: יאכל - יג; תאכל - יז; יאכל, תאכל; 483-484: יאכל -
כב; תאכל - ט; 475-476: ויאכלו - ב; ויאכלו - ג.
176. כאן מצרף מחברנו לדקדוק המסורה הסבר דתי, וכאילו באו לידי ביטוי דיני התורה
בתורת הצורות. אף הוא עצמו סותר את עצמו להלן (ע' הערה 198).
177. כלומר, נבדק העניין על-ידי אנשי המסורה והנקדנים ומצאוהו נכון. - השורש כ'רג'
כאן בהוראה: תוצאה, מסקנה, כמו לעיל ש' 10. וע' הערה 11*.
178. וי' כא, כב.
179. במ'ו, ד.
180. בר'ג, ב.
181. כמו יאכל.
182. אם נכונה הקריאה (אנכר), הרי מסתבר, כי נתכוון לומר שזהו בניין סביל, וזהו פועל
שלא נקרא שם פועל, ועל כן הוא בלתי ידוע (מנכר). בכל זאת מזור הוא, שהרי לעיל (44)
הגדיר את הסביל הגדרה ערביה מלאה. - אנכר, שתי האותיות האמצעיות אינן ברורות בכה"י
כל צרכן והקריאה מוסקפת.
183. מסתבר, כי נתכוון ב'ראשונים' לדורות הסמוכים לו, וכן להלן ש' 97.
184. ולא ידוע לי היכן. - תרגומתי 'אלמואצ'ע' במקום 'אלמצ'ע' בכה"י.
185. שמ' כא, כח.
186. מכיון שזה מחויב מהשכל (מצוות שכליות!), הרי ממילא מיותר להזכירו. - נאמוס,
ע' כחרי, 19/34-21; בנעט, ספר גולדציהר, ב, עמ' 109.
187. מתאים לדינינו. ע' ב'ק מא, א וע' רש"י. אולם גם לפי הקראים אסור בהנאה הוא.

יהיה עם טעם: שב בזה ¹⁷⁴. המאמר בענין יֶאֱכַל,

85 תֶּאֱכַל ¹⁷⁵. דע, כי תיאור דבר שנאסרה

אכילתו ¹⁷⁶ הוא נסרד, וכל זה נבדק ויצא (התוצאה) ¹⁷⁷.

ומן הקדשים יֶאֱכַל ¹⁷⁸, ועד זג לא יֶאֱכַל ¹⁷⁹, מפרי

עץ הק נֶאֱכַל ¹⁸⁰. וכמוהו ¹⁸¹: תֶּאֱכַל, יֶאֱכַל, פרט לזה שהוא

בלתי ידוע מן ¹⁸² תֶּאֱכַל ויֶאֱכַל, כמו שכבר הזכירו הראשונים ¹⁸³

90 באחד המקומות ¹⁸⁴, כמו: סקול יִפְקַל השור ולא יֶאֱכַל ¹⁸⁵

זהו מה שמחייבהו חוק השכל, וכבר היה זה יתיר כדי

שיזכירוהו ¹⁸⁶. לא יֶאֱכַל, כי כל שור שייסקל, תמאן הנפש כי

תאכלהו. ואמנם התכוון בזאת, שלא יבקש לקנותו ולא

ע"ב תהיה לו תועלת בעורו ולא בבשרו ¹⁸⁷. וכמוהו: ולא יֶאֱכַל חמץ ¹⁸⁸ —

95 איסור כותח ¹⁸⁹. וכמוהו: וכל חטאת אשר יובא מדמה

לא תֶּאֱכַל ¹⁹⁰, והיא באש תֶּאֱכַל ¹⁹¹, כי באש קנאתי תֶּאֱכַל ¹⁹²

כך חשבו מקצתם מהראשונים ¹⁹³, כי יוצא מזאת מה שהוא חפשי

מותר ¹⁹⁴: ואיש איש... אשר יצוד... אשר יֶאֱכַל ¹⁹⁵. ואמנם

האסורים ¹⁹⁶, כגון: השור הנסקל והחמץ והחטאת

אלקרקסאני, כתאב אלאנאר ואלמראקב, עמ' 15/1231: חרם ביעה ואכל ת'מנה (= נאסרה מכירתו ואכילת מחירו). אהרן בן אליהו גיקומדיאו, כתר תורה, דף עג ע"א: "אחרי שהוא נסקל הרי הוא נבלה, ומה טעם ולא יאכלו י"א אפילו נשחט אחרי שנחט ויש לומר שהוא אסור בהנאה ולא יאכל לכלבים ולא לגר שער בענין הטריפה ואמנם ישרף. ובעלי הקבלה אמרו אסור ההנאה מאמרו. — בעורו, בכה"י: בגלה, וצ"ל: בגלדה".

188. שם' יג, ג.

189. ע"י פסחים פ"ג מ"א: ואלו עוברין בפסח — ר"ע: אלו מתבערים מן העולם... כותח הבבלי עשוי מסת מעושפ וחלב ורגילים לטבל בו את המאכל. ועי"ש בתלמוד פסחים מב ע"א; מג ע"א. המלה "כותח" נמצאת כערך ב"האגרוף" לרס"ג (אחרי הערך "כתב"). — בכה"י: כותאה במקום: כותאה, כותח.

190. ו' ו, כג.

191. זכ"ט, ד.

192. צפ"ג, ג.

193. ע"י ש' 15; 89. — אף כאן אין הכוונה לחז"ל במשנה, ולא לרז"ל בתלמוד.

194. מסתבר, כי נתכוון לומר, שיצא מן הכלל פסוק אחד, שבו מאכל שהותר לאכילה

בניגוד לנדון לעיל האסורים לאכילה.

195. ו' יז, יג: ואיש איש מבני ישראל ומן הגר הגר בתוכם אשר יצוד ציד חיה או עוף אשר

יאכל. קיצר את הפסוק, וע"י להלן הערה 201.

196. כאן סיכם את כל הפסוקים, שבהם אסורים לאכילה ע"י הערות 185, 188, 190.

191, 192.

100 והשרפה כ'רגת. ואמא תאכל יאכל יצ'ף אל
מאכול בעדה הו מצ'אף לא תאכל עלי חמץ ולא
תאכל הנפש לא יאכל כה לא יאכל בו ותבכה ולא
תאכל . הו מן אלכלאם אלד'י קולנא אנה לא יו[נקט]
קמ לאן ל[יס] פי אלקראן תאכל פי אלשרט קא[ים]
105 אן תאכל יאכל גיר מצ'אף תאכל ויאכל מצ'אף
וכד'לך תאכלו [מנפצל] כל תלב וכל דם לא תאכלו
[תאכלו] לא תאכלו כל גבלה: וכד'לך ...

דף ה ע-א אלאנתי אָנו שָמוּ אַנְחֻנוּ אלה קרואי העדה לחק
במצותה או סכ'רג' פי באב אלנעת אלמ[אצי] אי כאנו
110 אשראף ורוסא. ביל[וד] כאנו ²¹⁸ קריאי עדה קריאי מועד
פי באב נעת מסתאנף [ב]צ'ר ²²² אי טריין אלריאסה
שה כ'רג' פי באב מצ'אף שה כשבים ו[שה] עזים

-
197. כלומר, התוצאה היא בהתאם להשערה. ועי' הערה 177. – הנסקל, בין הקוף
והלמד קו מאונך, וזהו הקמץ הארץ-ישראלי.
198. כלומר בהקשר הדיבור, וצא דוק, שלא קשר כאן הניקוד בדיני מאכלות אסורים.
199. דב' טז, ג.
200. שם יב, כג.
201. שם ח, ט: לא במסכנות תאכל בה לחם. אין במקרא נוסח כה-י, עי' הערה 195.
202. שם יב, מג ועוד.
203. שם-א, ז.
204. צורת ההפסק במקרא: תאכל, ומחברנו מציין, כי אין במקרא תאכל בקמץ כמו
יבער – יבער; יצמח – יצמח. – אלקראן = מקרא, שכיח בספרות ימיה הביניים הקדומה. עי'
גאמע, א, עמ' LXIII; חיוג, עמ' 6; רס-ג, כתאב אלסבעין לפט'ה, עמ' 14.
205. סיום המשפט אינו נהיר ומסתבר בעיניי, כי זהו קיצור מן קאים [בד'אתה] (= עומד
בפני עצמו) בניגוד למצ'אף (= סמיכות, בהקשר). עי-ש 128 הערה 261. לוי, 7/1: "השוא
המכרת והמפסק אינו השוא העומד". ועי-ש 14–20 הציון על השוא והתנועות.
206. עי' לעיל ש' 86.
207. וי' ג, ז.
208. עי' להלן ש' 114.
209. דב' יד, כא.
210. ברור, כי בהמשך היו פסוקים, ובהם מושרש אכל, ומסתבר כי היו באלה יאכלו –
יאכלו דומים אל תאכלו – תאכלו.
211. מסתבר, כי נתכוון לבאר, כי היוו השרוקה בסוף המלה היא סימן ללשון זכר
וללשון נקבה. וצירוף שני פעלים בבניין קל בזמן עבר לשון רבים בגוף שלישי (אנו-אנה; שמו-
שים) ושם הנקף (אנחנו) לגוף ראשון לשון רבים. – וכבר דן לעיל על ויו שרוקה כוו בדין שונה

- 100 והשריפה יוצאים¹⁹⁷. ומה שנוגע: תאכל, יאכל, שהוא סמוך אל הנאכל (הבא) אחריו, הוא בסמיכות¹⁹⁸: לא תאכל עליו חמץ¹⁹⁹, ולא תאכל הנפש²⁰⁰, לא... תאכל בה²⁰¹, לא יאכל בו²⁰², ותבכה ולא תאכל²⁰³ – הוא מן הדיבור שאמרנו, כי הוא לא יינקד בקמץ, כי אין במקרא תאכל²⁰⁴ לפי הכלל, עומד בפני עצמו²⁰⁵.
105 כי תאכל, יאכל אינו בסמיכות, ותאכל, ויאכל סמיכות. וכמוהו: תאכלו – נפרד (הפסק)²⁰⁶: כל חלב וכל דם לא תאכלו²⁰⁷. תאכלו – בהקשר (במחובר)²⁰⁸: לא תאכלו כל נבלה²⁰⁹, וכמוהו²¹⁰...

- דף ה ע"א הנקבה²¹¹ אנו²¹², שמו²¹³, אנוח²¹⁴. אלה קראי העדה²¹⁵ מעקדת בתנועה זו, ונתברר בפרק התואר לעבר²¹⁶, כלומר היו 110 נכבדים המנהיגים²¹⁷. בירד היו²¹⁸ קריאי עדה²¹⁹; קריאי מועד²²⁰ בפרק תואר לעתיד²²¹ בניגוד²²², כלומר חדשים במנהיגות²²³.
ש"ה יצא (נתברר) על פי פרק הסמיכות: ש"ה כשבים וש"ה עזים²²⁴;

מכאן (ש' 43–45).

212. יש' ג, כו; יט, ח.
213. בר' מ, טו ועוד.
214. בר' יג, ח ועוד.
215. במ' כו, ט; כתיב: קראי, וקרי: קריאי. מחברנו מבאר כאן את הכתיב, כי לפי הכוונה לרדת ואבירים, שבלעה אותם הארץ. – חסירות מלות קישור בראש העניין.
216. מחברנו מבדיל בין תואר לעבר ותואר לעתיד (ע' ש' 111), ואין הבדלה זו ידועה לי מהדקדוק העברי, ולא מהדקדוק הערבי. קראי-עדה – מנהיגים ותיקים, ואילו קריאי-עדה – מנהיגים חדשים מקרוב באו. – השורש כ"ר' תורגם כאן נתברר, וכן להלן ש' 118. וע' הערה 11. – נעת, ע' חיוג, עמ' 33; רס"ג, האגרוף, מבוא ש' 61–63 מודיע, כי בסוף האגרוף דן על "אקסאם אלנעות", אולם חלק זה לא הגיע לידנו.
217. מחברנו מבקש לבאר ענייני כתיב וקרי כקשורים בתוכן וכמורי הוראות בלשון.
218. התרגום לא בטוח והלשון מעוממת בגלל קריאה מפוקפקת של שתי המלים האחרונות בנוסח כה"י.
219. במ' א, טז; כתיב: קריאי, וקרי: קראי. מחברנו מקדש כאן את הכתיב, ומסתבר כי לסיו הכוונה למנהיגים שנבחרו לתפקידם לעתיד לבוא.
220. במ' טז, ב; כתיב: קראי, וקרי: קריאי. מחברנו מקדש אף כאן את הכתיב ומסתבר, כי לסיו הכוונה לאנשים שנבחרו לתפקידם לעתיד לבוא.
221. ע' ש' 109 והערה 216 לעיל.
222. איני יודע לתרגם מלה זו, כי אין קריאתה ודאית בכה"י. ואולי צ"ל: בצ"ד – בניגוד?
223. דקה"ט 7/8; מסורה, ב, תקלט ס' 263; ג בספ' חד כת' קריאי וקרי קראי (במ' א, טז); כו, ט; כו, ט; ב (כתיב וקרי): וחד קריאי דיקח קרח. וע' פירוש רשב"י ותעבת ר' יהודה אבן בלעם: פוקס, Studien über Abu Zakaria, ברלין 1893, עמ' VIII.
224. דב' יד, ד (פעמים).

שֶׁה עֲלֵיתִךְ שָׂא אֹזֶל אַחַת לִשְׁחָן נִשְׂיָאָה וְהִי ד'
 פִּי אֶלְמָסְרָה מְבִינָה מִתְצֵל ²²⁸ וְגִיר ד'לֵךְ וְשָׂה אַחַת מִן
 115 שֶׁה תַּמִּים שָׂה לְבֵית אֲבוֹת [גִּיר] מִצָּאָף: [²³²]
 ב[אב] [וְצֵחַ עֲלֵל אֶלְמָצוֹתָא כִּיף תּוֹצֵל וְתַפְצֵל וְתוֹג' ב]

וְתַסְלַב וְתִדְלַע עֲלֵי אֶלְמַעְנִי וְאַלְפָּצוֹל ²³⁴ וְכַד'לֵךְ גִּמְעָה מֵא [פִּי]
 אֶלְמָסְרָתָא מִן ב' ב' חַד פֶּת וְחַד קַמ' כִּרְג' מִן בֹּאב
 פֶּאֶעֶל וּמִפְעוֹל וּמִצָּאָף וְגִיר מִצָּאָף אוֹ כְּלִמָּה [אֱלֹהִי]
 עִב-120 מִתְּלֵהָ קַמ' אֲדִיא כֹאנַת קַמ' לֹא יִכְלוּ מִן ד'לֵךְ בְּתָה
 מִמַּתְחָן מַחֲרָר וְלִגְוִיד ²⁴¹ אֶלְמָסְרָתָא אֲלֵדִי אַחִידְנָא
 [עֵן] ד'כֹּהֶאָה ' וְכַד'לֵךְ [מִן] אֶלְמָצוֹתָא אֶלְמוֹג' בֹּאֵת מִת'
 עֹנָה תַעֲנָה מִקְרָה לֵילָה הִרְאָהָ אֶל אַחֲאָב (בְּנֵי יִשְׂרָאֵל)
 מָה שֶׁאֵכֵל ד'לֵךְ פֶּהוּ מוֹגִיב לְמָא בַּעֲדָה מִת'ל מְלוּהָ

225. יִשׁ מִג, כִּג.

226. עֹז, ה, טו.

227. בְּמִסּוּרָה הַגְדוּלָה, עִמ' 188 מִקְצוֹר: "שֶׁה וְשֶׁה ד' קְמוּצִין" כְּלוֹמֵר אַרְבַּע פְּעָמִים
 מְנוּקְדָת הַמְלָה בְּצִיר; אֲכֹלָה וְאֲכֹלָה, עִמ' 15; בְּמִקְרָאוֹת גְּדוּלוֹת "שֶׁה ד' קְמוּצִין וְסִי נִמ'
 בִּס' רָאָה; וְשֶׁה ה' וְסִי נִמ' בִּס' שׁוֹפְטִים"; בֹּאכֵר, עִמ' 9; מִסּוּרָה, ב, תֵּרַח / סִי 159: שֶׁה ז' סְגוּל
 וְד שֶׁה בְּצִיר ג' כֹּתִי ה' וְחַד כֹּתִי אֶלְפִי. עִי' מְבוֹא סַעִיף עֲנִינֵי הַמִּסּוּרָה; רִיבִיג, אֶלְלִמַע, 24/222
 - 4/223.

228. כְּלוֹמֵר בְּהַקְשֵׁר, בְּחִיבּוֹר לְסִמּוּךְ. - בֹּאָה "מְבִינָה" בִּלְיָג, וְאִילוּ "מִתְצֵל" בִּלְיָז.

229. יִח' מָה, טו.

230. שִׁמ' יב, ה.

231. שִׁם שִׁם, יג.

232. אִינִי יוֹדֵעַ לְהַשְׁלִים נוֹסַח כֹּה־, וְשִׁמָּה אִינֵנָה אֵלָּא כְּפִילָה שֶׁל הַמְלָה הָרִאשׁוֹנָה בְּשׁוּרָה
 הַסְמוּכָה?

233. כִּשְׁהוֹכִיר רִיבִיג חִיבּוֹר זֶה, הַשְׁתַּמֵּשׁ בְּבִיטוּי זֶה: "זֹאמָא אֶעֱתֵלְאֵל צֹאחֵב כְּתֹאב
 אֶלְמָצוֹתָא" (= וְמָה שְׁנוּעַ לְנִתְיָנָה סִיבוֹת (לְבִיאֹר תּוֹפְעוֹת לִשְׁחָן) שֶׁל מַחְבֵּר סֵפֶר הַקּוֹלוֹת).
 עִי' אֶלְתִּקְרִיב וְאַלְתִּסְהִיל, Opusculs, פִּרִּיס 1880, עִמ' 341-342; גִּם רִסִּג, 22 ב/9-19.
 234. (הוּא מוֹנֵה א) חִיבּוֹר לְמָלָה אוֹ הַפְסֵק; (ב) חִיבּוֹר הַתְנוּעָה לְמָלָה אוֹ לְשִׁלְלָה מִמֶּנָּה;
 ג) מוֹרָה עַל תּוֹכֵן הַמְלָה וְהוֹרָאָתָה וְתוֹכֵן הַפְרָקִים. קֶשֶׁה לִּימֹר, כִּי עֲנִינֵי מִשְׁפָּט זֶה בְּרוּרִים כֹּל
 צִרְכָּם וְעַל כִּרְחֻנָּם אֲנוּ מִנְחָשִׁים: א) תְּנוּעוֹת שִׁישׁ בְּהֵן לְצִיין הַקְשֵׁר הַדִּיבּוֹר וְתוֹנְעוֹת לְהַפְסֵק, כְּנוּן:
 פְּגָד-פְּגָד. ב) יֵשׁ תְּנוּעוֹת שִׁלְפִי מַחְבְּרָנוּ מַחְוִיבוֹת הֵן לְבּוֹא וְאַחֲרוֹת תְּשִׁלְלָנָה, כְּנוּן: מִקְרָה -
 מִקְרָה (עִי' ש' 123). וְעִי' לְהֵלֶן הָעֵרָה 243. ג) הַתְנוּעוֹת מוֹרוֹת עַל תּוֹכֵן הַמְלִים וּמִשְׁמַעוֹת, כְּנוּן:
 קְרֹאִי - קְרִיאִי.

- שֶׁה עֲלֵיתִךְ²²⁵; שֶׁא אֹל אַחַת²²⁶ — לִשְׁחַן נִשְׁיָאָה. וְהֵם אַרְבַּעַה
בַּמִּסּוּרָה²²⁷ מִבּוֹאֵרִים בַּהֲקָשָׁה²²⁸. פֶּרֶט לֹאלֶה: וְשֶׁה אַחַת מִן²²⁹
115 שֶׁה תַּמִּים²³⁰, שֶׁה לְבֵית אֲבוֹת²³¹ — בִּלְא סְמִיכוֹת. [²³²
פֶּרֶק (?), שְׁבו תַּבְאֲרֹנָה סִיבוֹת הַתְּנוּעוֹת²³³ אִיךְ תַּחֲכַרְנָה וְתִפְרֹדְנָה
וְתִימְצָאנָה בַּהֲכַרָּה
וְתִשְׁלֹלְנָה וְתוֹרִינָה עַל הָעִנְיָן וְהַפְסְקוֹת²³⁴. וְכִךְ גַּם כָּל מָה שִׁישׁ
בַּמִּסּוּרוֹת מִן שְׁנֵים שְׁנֵים אֶחָד פֶּתַח וְאֶחָד קִמֵּץ²³⁵, כְּפִי שֶׁנִּתְבָּרַר בַּפֶּרֶק
פּוֹעֵל וּפְעוּל²³⁶, וְסִמּוֹךְ וְלֹא סִמּוֹךְ²³⁷, אוּ מִלָּה אֲשֶׁר²³⁸
עִב-120 כְּמוֹה קִמֵּץ כְּאֲשֶׁר הִייתָה קִמֵּץ²³⁹, לֹא יַחְדֵּל מִזֹּאת כָּלֵל וְכָלֵל
(וְזֹה) בְּדוֹק וּמְדוּקָדָק²⁴⁰, כְּפִי שֶׁנִּמְצָא בַּמִּסּוּרוֹת²⁴¹, אֲשֶׁר הֻזְחָנוּ
מִלְּהוֹכִירָן²⁴². וְכִךְ גַּם הַתְּנוּעוֹת הַמִּתְחַיִּיבוֹת²⁴³, כְּנֻן:
עֲנֵה תַעֲנֵה²⁴⁴, מְקַרֶּה לֵילָה²⁴⁵, הִרְאֵה אֵל אַחֲאָב²⁴⁶,
וְכַדּוּמָה לֹזָא; וְהוּא מַחְוִיב בְּגִלָּל מָה שֶׁאַחֲרָיו²⁴⁷, כְּנֻן: מִלְּוָה
— וְלֹא נִתְפַּרְשָׁה הַמִּלָּה 'אַלְפָּצוּל' אִם הוֹרָאָתָה לְהַפְסֵק כְּבֵר מִנָּה אוֹתָהּ בַּסְעִיף אִם הוֹרָאָתָה
סְרִיקִים, סְרִיקִי הַמְקָרָא לְמָה הִיא בָּאָה?
235. בַּמִּסּוּרָה גְּדוּלָּה, עֲמ' 331: 'אִב מִן חַד וְחַד חַד פֶּתַח וְחַד קִמֵּץ'; אֲכָלָה וְאֲכָלָה,
23/40; וְנִבְיָאִים (כִּי לִנְעִירָאד), דִּף 231 עֲא (עִי' י' יִיבִין, טִיכְסָטוּס, ג', עֲמ' 127). אִין לֹומֵר
בְּדוּאֹת, כִּי הִיוּ רַק מִסּוּרוֹת אֵלָה לְפָנֵי מַחְבְּרָנוּ אוּ גַם אַחֲרוֹת שְׁאִינִן בִּידֵינוּ.
236. קִנְרָא — קִרְוָא; שְׁמֹר — שְׁמֹר. אוֹלֵם אִין אֵלָה מִתְאִימִים לְאִמּוֹר בְּכַתּוּב.
237. עוֹלֵם — עוֹלֵם; דְּכָר — דְּכָר.
238. אִינְי מִבִּין עֲנִינִן שֶׁל שְׁתֵּי הַמִּלִּים הָאֲחֵרֹנוֹת וְהַכְּתוּב בַּעֲמֹד הַבָּא הוּא הַמִּשְׁכָּן.
239. כְּנֻן: קָאם, רִץ, שָׁב, בָּחִים, שְׁאִינִן מִשְׁתַּנוֹת בַּסְמִיכוֹת וּבִנְטִייה. אִינִי בְּטוֹחַ, אִם כִּיּוֹתִי
לְדַעַת הַמַּחְבֵּר.
240. שְׁטִינְשִׁינִידֵר, Catalogus Bodleiana, עֲמ' 220: 'קוֹלָא מִרְסֵלָא מַחְרָא סְקֵט';
לִו, א/10-11; ב/7 'הֵדָא' אֲלוֹחֵן וְאַלְתַּחְרִיר-וְעִי' ש/א/5: 'יִזֵּן אֲלִתִּיבוֹת וְיַחְרֵרָא' (= יִשְׁקוֹל
אֶת הַמִּלִּים וְיִדְקֵק בְּצוֹרֶתָן). גַּם בְּדִקְדוֹק הַשּׁוֹמְרוֹנִי, עִי' בִּן חַיִּים, עֲמ' 132 וְהַעֲרָה ג': אֲלִתַּחְרִיר.
241. עִי' לְעִיל הָעֵרָה 235. — כְּפִי שֶׁנִּמְצָא, בְּכַהֲי 'לִוְנוֹד', וּמַעַל לְלִמָּד כְּעִין וִיוֹ מִידוֹ
שֶׁל הַמַּעֲתִיק וְצִרִיךְ לְתַרְגֵּם: וְכִפִּי שֶׁנִּמְצָא.
242. רְסִיג בְּתַרְגּוּמוֹ בִּמ' ה', יב: תִּשְׁטָה — 'חֲאֲדַת'; שֶׁם יט: שְׁטִית — 'תַּחֲדִידִי'.
243. גַּם רְסִיג (55 ב): 'זִמַּע דְּלִךְ תּוֹגִיב כָּל וְאַחְדָּה וְאַחְדָּה'; רִיבִיג, אֲלֵלָמַע, 21 / 21:
'אַלְקוֹל פִּי אֲלַעְלָה אֲלִמְוִיבָה לִוצִיעַ אֲלִפְעֵל וְאַלְסַכְבַּ פִּיה'. וְעִי' לְעִיל ש' 116; וְלַהֲלֵן 122;
בֹּאכֵר, עֲמ' 114 הָעֵרָה 5.
244. שִׁמ' כב, כב.
245. דב' כג, יא.
246. מלִיא יח, א.
247. כְּלוּמָר בְּגִלָּל הַקָּשֶׁר הַדִּיבּוּר, וְהוּא כּוֹלָל גַּם אֶת הַסְמִיכוֹת.

125 יִי מַחֲסֶה כְּזָב בַּמַּעֲלָה הַזֹּתִים בּוֹנֶה שְׁלֹמֹה²⁵¹
 וּבִנֵּי חִירוֹם עֵינֵי יִי אֵל תְּהִיָּה לִי מִזְרָה יִשְׂרָאֵל
 מִזְרָ[ה] רְשָׁעִים מַחֲסֶה לַעֲמֹו בְּנֵה בֵּית בְּנֵה עִיר
 מִשְׁנֵה יִשְׂרָאֵל מְרַבֶּה הוֹנוּ קָאִים בְּדֹאֲתָהּ פִּנְחָן
 וּאֲצַפּוּ²⁶² ד'לך באשכאל מצורה ותקאסים בינה לי[כו]ן
 130 בֵּין עֵינֵי אֱלֹקָאֵרִי וְחָד מִבְּצָר²⁶⁴ לְנֹאטָר כִּילֵּא יוֹגִד
 לִמְ[... ל ל] ²⁶⁵ תַּעֲדִי פִי אֱלֹזִיאָדָה וְאֱלֹנֻקָּצָאן וְסִמִּינָא...

-
248. מִשׁ יִט, יו. – נִמְצָא בְּדִקְהָט, עִמ' 37. – סִימָן הַטֵּעֵם(?) מַעַל לֵה-א בַּמֶּלֶה מִלְוֶה-לֹא
 לֹא נִתְבָּרַר לִי. – בַּסְפָּרִינִי: מוֹנַח.
 249. יִשׁ כַּח, יו. – נִמְצָא בְּדִקְהָט, עִמ' 37; תְּשׁוּבוֹת תַּלְמִידֵי מִנְחָם, עִמ' גֹּט; יְהוּדִי בֵּן
 שֶׁשֶׁת, עִמ' 23.
 250. שִׁמְ-ב טו, ל.
 251. מִל־א ה, לִב. בְּכַה־י: בּוֹנֵה שְׁלֹמֹה.
 252. תְּהִ' לֵג, יח: עֵין.
 253. יִר' יו, יו.
 254. שִׁם לֹא, י.
 255. מִשׁ כ, כו. – מִכָּאן וְאֵילֶךְ בִּסְטָל וְאֵינוּ בְּהִקְשֵׁר הַדִּיבּוּר, וְאֵינוּ מִהַתְנוּעוֹת הַמַּחְוִיבוֹת.
 256. יוֹאֵל ד, טו. הַשּׁוֹחַ דִּקְהָט, עִמ' 37 (יִשׁ כַּח, ד).
 257. דֶּה-ב ב, ג.
 258. בִּר' ד, יו; חִב' ב, יב.
 259. מִשׁ כַּח, י.
 260. שִׁם שִׁם, ח. נִמְצָא בְּדִקְהָט, עִמ' 37.
 261. שְׁאֵינוּ בְּהִקְשֵׁר הַדִּיבּוּר אוֹ בִּסְמִיכוֹת, כְּלוּמָר בִּנְסֻרָה. – הַמוֹנַח הָעֶרְבִי הוּא קָאִים

- 125 יי 248, מחסה כוב 249, במעלה הזיתים²⁵⁰, בְּנֵי שלמה
 ובְּנֵי חירום²⁵¹, עֵינֵי יי 252, אל תהיה לנו²⁵³, מוֹרָה ישראל²⁵⁴; (ואילו)
 מוֹרָה רשעים²⁵⁵, מחסה לעמו²⁵⁶, בְּנֵה בית²⁵⁷, בְּנֵה עיר²⁵⁸
 משנה ישרים²⁵⁹, מרבה הונו²⁶⁰ — עומד בפני עצמו²⁶¹, ואנחנו
 מתארים²⁶² כל אלה בצורות מצויירות ורווחים ברורים, ²⁶³ כדי שיהיו
 130 לעיני הקורא וגבול ברור למעיין²⁶⁴, כדי שלא יימצא
 מכשול²⁶⁵ לעבור בתוספת או בחסרון²⁶⁶, וכינינו²⁶⁷...

בד'אתה' (נמצא בחיבורנו שנית ש' 104 רק-קאים). ע' סקח, א, 61/395; 47/559; ב, 18/583;
 ומצוי שם יותר הצירוף 'קאים בנססה' ע' מפתח, עמ' XCVII. ונמצא ברשימת המונחים המתוח
 'מנהג עצמו', שהוא נראה לי כתרגומו; גם ב-סדר הסימנים, א/5; ריב-ג, אללמע, 15/16-16
 (סעמיים). ותרגם אבן תבן: 'עומד בעצמו-והעצם הוא העומד בעצמו... ושהמקרה... בלתי
 עומד בעצמו'.

262. האם נכון תרגום מלה זו: 'אצפור' ויש נקודה תחת הפא, ואיני יודע פשרה. ושמה
 רמז למלה: ואצפין במקום ואצפון?
 263. מסתבר, כי בש' 128-131 מסביר משה בן אשר את דרך כתיבתו, וכאילו בא
 להסביר כי מטרת הסופר הוא להקל על המעיין והקורא.
 264. וכבר נזכרו שנים אלה לעיל ש' 29. וע' הערה 30 לעיל. לפי הצעת הקריאה של
 בנעט: 'מרצ'י-יש לתרגם: נותן סיפוק, רצוי.
 265. מלה משוערת לפי העניין, כי לא נתסענחה המלה הערבית בכה-י.
 226. גם לוי, א/5-6; 'בלא זיאדה ולא נקצאן'; ו/14: 'בלא זיאדה ולא נקצ' (וצ'ל:
 נקצאן). למותח זיאדה ע' באכר, עמ' 68; חיוג, עמ' 25.
 267. מסתבר, כי בעמוד הסמוך (כשימצא הדף הסמוך) יבוא שם כדי להשלים את
 הכתוב שלפנינו 'וכינינו'.

מפתח המונחים

118	– מן,	116	– תוג'ב,	14	א' (=אלף),
70, 69, 65	– מת'ל,	124	– מוג'ב,	76	א,
72	– עלי מת'ל,	122	– מוג'באת,	76	א,
109	– פי,	19	והם,	58	אהחע,
97, 61	– כ'ארג ען,	73–72	וסט אלכלמה,	50	או,
	כתאב, אלכתאב	10	– ואסטה	97, 89, 15	אולין,
11	(=חיבורנו), 8	116	וצל, תוצל,	76, 53	אי,
57	לי (=לית),	107	– מתצל,	22	אלף,
29	לגה ערביה,	85, 49, 48	וצף,	108	אנתי,
22	לום, מלאום,	39	וקף, מוקפה,	47	אסם,
84, 81	לחן,	24, 9, 2, 1	ז' (=שבעה),	33	– אסמאגיר מרכבה
75, 71, 70, 64	לחק,	11	ז' ז' (=שבע שבע),	7	א[צל],
108		5	זאיד, זואיד,	71	אתי,
76	לי,	131	זיאדה,	62, 33	ב' (=שני)
71	לסאן,	9	ח' (=שמונה),	112, 111, 109, 12	באב,
	מאסרה, ע' מסרה	10	חאשיה, חאשיתין,	118, 116	
121	– מאסראת,	62, 13, 10, 3	חרף,	6	ב' (=בית),
81	מד, אמתד,	2	– חרוף,	76	בי,
98	מחמל,	19, 10, 5–3	– אחרף,	14	ג'דר, ג'ד'ור,
86	מחן, אומתחן,	121	חרר, מחרר,	23	ג'ום,
121	– ממתחן,	17	טול,	61	גלט, יוגלט,
121	מחרר,	70	יא (=יוד),	52, 44	ג'מאעה,
76	מי,	75, 73, 71, 62	יוד,	52	ג'מלה,
1	מוטיק,	10	כ'א,	20, 18	ג'נס, א'נאס
53	מוכ'פצה,	8, 3	כ'ב,	21, 16	– מ'נאנס,
49, 46	מונעטפה,	22, 17	כ'ט, כ'טוט,	22	– תג'אנס,
106, 86	מונפצל,	103, 36, 4	כלאם,	6	דגש,
60	מונקטין,	55	כלאם אסתעמאל,	76	די,
114	מסרה,	58	כלל (הכלל),	117, 52, 41, 31	דל,
111	מסתאנף,	119, 73	כלמה,	42, 34	דלאלה,
41	מוסתאנפה,	1	[כסד]אנין(ז),	18	היולי,
117, 28	מעני, מעאני,	7	כ'פין, 7 וע' מוכ'פין	19	היוליית,
119	מפעול,	46	כ'פצה,	9	ו' (=שש),
9, [1]	מצותה, מצותאת,	100, 86, 10	כ'רג,	91	וג'ב, יוג'ב,

קאים בד'אתה 128	עמל, אסתעמאל	[12], 20, 21, 24, [26]
קארי, 29, 130	אלמשה, 55	28, 30, 53, 76, 109
קאיל, [8], 42, 46	עמק, 17	119, 122
קאל, קיל, [8], 9, 52	ע[נצר], 14	101, 105, 112
76, 73, 65	עקל, 91	119
קול, 25, 36, 40, 44	ערב, 23	105, 115
קיאס, קיאסאת, 78	ערביה, 29	119
קמ', 57, 60, 104, 118	ערץ', 17	109
120	פאעל, 119	39, 48
— כבירה, 30	פג', 7	33
— צגירה, 35, 51	פי, 6	97
קמץ, 59	פִי, 6	55
קסם, אוקסם, 31, 35	פעל, אפעאל, 25, 31	107
קראן, 104	50, 40	29, 130
קרייה, 57	— לם יוסמא פאעלהא	91
רכב, 23	44	18
— תרכב, 6, [12]	— מאצייה, 39, 48	89
רפי, 6, 72	— מוסתאנפה, 41	109
רפע, 7	— ת'אבתה, 49	111
שבא, 13, 23, 26, 58	פצל, תפצל, 116	48
60, 62, 68, 71, 73	— פצול, 117	60, 66, 68
שכל, 124	פראד, 53	74, 103
— אשכאל, 17, 129	פרס, 4	17
שק, מושקיק, 36	פת', 57, 58, 65, 118	22, 25
— אשתק, 21	— כבירה, 38–39	75
שרט, 59, 61	— צגירה, 41	131
— עלי אלשרט, 58–59	צגירה, 35, 41	31
שרך, אשתראך אלאחרף,	צגרה, 51	117
5	צור, מצורה, 129	1
ת'בת, ת'אבתה, 49	— תצור, 19	6
ת'נתן, 81	צורה, 76	27
תסמיה, 40	ציף, אצי'אף, 37, 39	1
תפסיר, 70	100, ועי' מצ'אף	14, 16
תקסים, תקאסים, 129	ציפה, 51, ועי' וצף	19
תת'לית', 11	צ'מה, 43	46, 49
	קאים, 104	116

המינוח בתלמוד בבלי

הבעיות הקשורות למינוח התלמודי רובן שייכות לתחום המתודולוגי, ולא בכדי עסקו בהן המתודולוגים מימי הגאונים עד לתקופה המודרנית. פרי מאמציהם בא לידי גילוי בשורת ספרים, החל במבואות לתלמוד וכתביהם של הגאונים ורש הגיד, ספר כריתות, הליכות עולם, דרכי התלמוד, כללי ר' בצלאל אשכנזי וכללי ר' קארו, שארית יוסף, תחלת חכמה, כנסת גדולה, יד מלאכי, גם השל"ה האשכנזי וכדומה, ועד לרבז באכר ב-ערכי מדרש-שלו ולפרקים חשובים ב-מבוא לנוסח המשנה לר"ן אפשטיין ז"ל וב-מחקרים בברייתא ותוספתא לר"ח אלבק ילח-א. אי אפשר לרדת לעומקו של המשא והמתן התלמודי ללא ידיעה יסודית בהוראתו של המינוח, שהוא היסוד לשלד הסוגיה.

ברם, אין זה עניין, השייך רק למתודולוגיה הפורמאלית של הסוגיה. יש בזה גם משום אחיזה לבדיקת המקורות השונים, שהורכב מהם התלמוד, כי מינוח שונה יש בו כדי להעיד גם על עריכה שונה (ובכגון זה עסקו אלבק ואפשטיין בקשר למונחים 'תניא' ו'תנא' במסכת נדרים). לפיכך כדאי לטפל בנושא ה-קליל- הזה פעם נוספת כדי להיווכח, אם אפשר להוציא מסקנות נוספות מתוך המינוח לגבי זמן סידורן של מסכתות או סוגיות או לגבי התלמוד הבבלי בכלל. כמובן, כדאי גם להתחקות אחרי שורשי המונחים, מהיכן נוצרו או נבעו. בדרך כלל, כל מינוח מעשה ידי עריכה הוא. בשעת הויכוח והמשא ומתן החי אין האישים הפועלים משתמשים במונחי ציטוט או במונחי שאלה ותשובה, קושיא ותירוץ. אבל בזמן שמנסחים את הדברים בדפוסים קבועים, והוויכוחים לובשים צורה ספרותית מסוימת, נוצר מינוח לציטוט, לפיסוק, לסיווג שאלות ותשובות, לסימון נוסחאות, כללים והגדרות ומסורות מתקופות שונות וצורות שונות. ומאחר שמעשה הניסוח הוא תהליך ממושך מראשית תקופת המשנה ועד לחתימת התלמוד, הרי שגם המינוח עבר שלבים שונים, ובודאי גם לא היה שווה בכל בתי המדרשות.

וכבר במשנה העתיקה - לפי רוב הדעות עתיקה ביותר - נמצא מונח, שיש לו משמעות מיוחדת, שכך היא פותחת: 'ה ע י ד יוסי בן יעזר איש צרידה'. למונח ה ע י ד הוראה מיוחדת; היא לקוחה ממונחי בית הדין, ופירושו אפוא הודעה על הלכה בפני אינסטנציה רשמית: בית הועד, בית הדין, ראש בית הדין. (עדויות ח, ז: 'קבלנו עדותכם'; ובסוף יבמות ר' נחמיה איש בית דלי אומר לר'

עקיבא 'מקובלני', ואילו ר'ע, בעדויות ח, ה, ה' ע' ד:). מכאן נתקבל המונח עדות כמונח של ציטוט להלכה שנמסרה באופן רשמי, ולא לזו שנמסרה מרוב לתלמיד. אפשר שגם המונחים למידות שהתורה נדרשת בהן נוצרו לאט לאט. לפי סברת ר'ש ליברמן¹ ניסוח הברייתא בירושלמי פסחים (לג' ע"א) על מעשה הלל ובני בתירה, שבו פתח הלל בדרך קל וחומר, גזרה שווה והיקש, נראה מאוחר. המונחים נקבעו אחר כך, ומכאן נכנסו לברייתא ולמדרשי ההלכה כמונחים טכניים, ומה עוד, שמעיקרא לא היו עדיין כולם קבועים ועומדים (המונח היקש שם בברייתא שבירושלמי אינו ההיקש הפורמאלי, שמצוי אחר כך אצל התנאים, והוא הדין למונח גזרה שווה, כמידה הגיונית בביצה א, ו). גם המונחים אמרו, ומאוחר קצת שנינו, שנו, נתקבלו באותה תקופה. (באשר לר' יהושע ראה 'מבואות לספרות התנאים', ע' 59, 'שונה', 'מאחר ששנינו'). במדרש ההלכה התפתח לאט לאט מינוח מיוחד של סגנון דראמתי, שנשאר קשור למקצוע זה אבל גם בתחום המשנה, הסברה והדין כבר נטבעו מטבעות בתקופת התנאים, כגון תשובה, השיב, השיבו, מונחים שנשארו גם בירושלמי (גם בצורה העברית) וגם בבלי.

באכר אסף בספרו 'ערכי מדרש' את החומר הרב ומיין וסיווג אותם, ואף התחקה אחרי התפתחות המינוח מתקופת התנאים עד לסוף תקופת האמוראים אנב הדגשת הקשרים שבין שתי התקופות, ותרם בכך תרומה חשובה לא רק למילונות התלמודית, אלא גם לתהפחות המחשבה התלמודית מבחינה פורמאלית, אף על פי שגם ממנו נשמטו פרטים או שלא הודגשו².

ברצונו לדרך כאן רק על ה'חריגים' ועל המינוח (לא הלשון בכלל) של המסכות ה'משונות'. חלק כבר נמצא בספרות המתודולוגית, אבל החומר לא נאסף עדיין איסוף שיטתי, ומחוסר קונקורדנציה תלמודית מוגמרת, חוששני שמה גם ההשלמה שברצוני למסור כאן לא תהא שלמה.

1. ראה Hellenism in Jewish Palestine, ע' 2.

2. כגון בשורש 'הוי' (הוי בה, והוינן בה), שאינו אלא, כפי שהעירו חכמים, השורש הארמי-עברי 'היה', והשווה תוספתא תרומות ב, יג 'עד שנהיה בהלכה' (כ"י: נהה). לפי דעתי גם 'אבעית אימא' אינו אלא תרגום של המונח התנאי-מדרשי 'אם נפשו למר', ראה ספרא צו פ"י, ד, אמור פ"א, י, פרק ח, ב, אחרי מות פ"ג, א, בבלי פסחים סט ע"א, שבעות יג ע"ב, ל ע"א, ואין צורך לראות במונח לשון קרישאי כפי פירש"י ואחריו באכר.

אף יש לציין את המבנה 'לא נחלקי' — — במה נחלקי' כמקור למבנה שבבבלי 'לא פליגי' — — כי פליגי.

גם למונח האמוראי המובהק 'אמר מר' בציטוט חלק מברייתא או משנה שקדמה, יש מקביל בלשון חכמים בטקסט תנאי בכריתות ח, א 'נחזור על הראשונות', ודומה לו 'ודאתן עלה' מ"ק טז ע"ב, ב"ב ט ע"ב, סנהדרין צ ע"ב, שהוא לפי פירש"י שם בבבא בתרא: 'ואחרי שבא לידינו שאלה זו לקבעיה בגמרא'.

חריגים אפשר, כמובן, למצוא בכל מסכת, ולעומת המינוח הרגיל חלק מן המינוח שבמסכתות ה"משנות" נדרים, נזיר, כריתות, מעילה, תמורה ותמיד הנהו בבחינת "חריג".

המונח היכי משכחת לה נמצא במשמע משונה במקצת בבכורות טז ע"א (גרסאות אחרות והיכי), וכבר פירשתי שם: "היכי משכחת לה, כל' והיכי משכחת תירוצי דמילתא". זהו המקביל למונח התנאי "אי אתה מוצא אלא- (והיכי משכחת לה": שבת צז ע"ב, מכות יד ע"א, זבחים לה ע"ב). השורש תרגם (תרגמה, תרגימא, תרגימו) משמש כרגיל כדי לתת פירוש מלה או העמדת הלכה במקרה מסוים אחרי קושיא. אבל נמצא בזבחים צ"ב כתשובה על בעיה ("הכא תרגימו" – "במערכא אמרי"). וכבר עמדו המתודולוגים (מהר"י קארו) על לימא כתנאי, שנשארה במסקנה, אם גם במקומות שהביאו הדבר תלוי בגרסה, כגון בעירובין קז ע"ב (עיין בדק"ס ובראשונים), והוא הדין לימא או לימירא בנזיר ב"ב. אבל בבכורות נה ע"א נמצא ללא ספק לימא כתנאי בניחותא.

לפעמים אתה מוצא גם וקשיא לן במקום והוינן בה, כגון חולין יז ע"א, פט ע"ב (ראה בדק"ס), ק ע"ב (כ"מ: והוינן בה), תמורה כח ע"א, כריתות ג ע"א, נדרים יא ע"ב (וראה גם ערכין לג ע"א, בכ"מ וברש"ש שם). פירושו של דבר – במסכתות ה"משנות" ובסדר קדשים. אך בנזיר סד ע"ב מעירים בעלי התוספות בדיה "התם גמ", כי המונח והוינן בה חסר כאן. (וכן במיוחס לרשי: "אמר רב כהנא, כל' ואמר רב כהנא"). יש שביטוי מסוים מופיע רק במקום אחד, כגון "ופליגי תנאי בעלמא" גדה מג ע"ב (גרסת רשי: ושמעין בעלמא), שמשמעו כתנאי, לשון שנראית כלשון הסבוראים כמו הביטוי דאמרינן בעלמא בבב"ב סד ע"ב וחולין סו ע"א (ועל זה ראה דורות הראשונים ח"ג, יט ע"א; גזי קדם ד, ע' 57, וירבנן סבוראי לרב"מ לזין ב"אזכרה").

אף מלת ועוד יש לה לפעמים מקום מיוחד כגון: ועוד אמר רב אשי (כ"מ: ועוד האמר), ועוד האמר רבינא, ועוד איתיביה, ועוד מותיב רב אשי (מנחות יד ע"א, טו ע"א, סו ע"ב, סז ע"ב, נזיר נו ע"א). המלה במקומה ובצירופה מיוחדת אפוא למסכתות מסוימות. כיצא בו הבטוי היכי דמי בחולין ח ע"א ובמעילה כא ע"ב (בדפוסים "הכא היכי דמי", בכ"מ רק "דמי" וגשטט היכי, ההוספה בגיליון בדפוס "הב"ע", בודאי תיקון)³. ולעומת זה במאי עסקינן במשמע "היכי דמי" בנדרים לח ע"ב ולט ע"א, עירובין פז

3. ראה מאמרי בתרביץ כרך ל, חוברת ד (תמוז תשכ"א) ע' 372. עתה מצאתי, שביטוי זה במשמעו המיוחד נמצא גם במסכת כלה רבתי הוצאת היגר, ע' 181, ובמשמעות ביניים, שם ע' 340, ועל זה אי"ה במקום אחר.

עֲא, יומא נב עֲב, סנהדרין קיב עֲב, בִּמְנוּ עֲא, יומא נב עֲב, יבמות כה עֲב, גיטין לז יב, במידה מסוימת שייך לכאן גם מה שכבר העירו המתודולוגים על סברוה בתחילת בבא בתרא ובנדרים יא עֲא, שנשארו במסקנה. וכן גם מה שהעירו על סנהדרין כו עֲב (סבר), בִּמְנוּ קט עֲב (סבר רב אשי למימר), בִּב עֲא (סברוה דכֵּע אית להו דנהרדעי, ועיין שם בראשונים ובגרסאות). נעבור עתה עוד הפעם על המינוח (ולא על לשון ותחביר) השונה במסכתות נדרים, ניר, כריתות, מעילה ותמיד.

1. נדרים (ראה בהקדמה לאוצר הגאונים לנדרים)

- ב עֲב: אינש איירי בהון = מאן דכר שמיה.
 ג עֲב: במערבא אמרי, אית תנא = ואית תנא.
 ד עֲא: ועוד האמר.
 ה עֲא: אלא הכי איתמר = אלא אי איתמר הכי איתמר.
 ז עֲא, י עֲב, כא עֲא: תבעי = תיקו.
 י עֲא: כולהו שיטה אחת = כולהו סבירא להו.
 יא עֲב: וקשיא לן = והוינן בה.
 יב עֲב: מיתבי = תא שמע⁴ וראה גם עֲז כ עֲא תמיד כט עֲב, ל עֲא זבחים י עֲא (בפירוש לסייעה), בִּב מה עֲב (עיין רשב"ם שם), עירובין כו עֲא (לפי פירוש ראשון ברש"י).
 יג עֲא: סתמא תנא = תנא סתמא.
 יד עֲא: מי איכא לאסוקי אדעתא = מי מצית אמרת הכי. השוה בִּמ נג עֲא שני המונחים זה אחר זה⁵. וראה גם בנויר ח סעֲא: הא [לא] סִד, ובמיוחס לרש"י שם. וכן בנויר לב עֲב.
 יד עֲא: ממילא נסבא = כדי נסבה.
 טז עֲא: לא אמר טעם, נאדי מן טעם = לא סבירא ליה (אבל אפשר, שכל הקטע תוספת מאוחרת).
 לח עֲב: לט עֲא: במאי עסקינן = היכי דמי.
 כ עֲא: "אמר מר" בראש הסוגיא – לסיגירת תוספות – כרגיל במסכת תמורה ולפעמים גם במסכתות אחרות כגון בראש ברכות וראה על זה בִּמבוא לנוסח המשנה ע' 904.
 מג עֲב: הוא מותיב לה והוא משני לה = הוא מותיב לה והוא מפרק לה.
 סח עֲא: היכא קמבעיא לן = למאי נפקא מינה (השווה עה סעֲא).

4. השווה תוספתא חגיגה א, א: "השיב רבי תחת ב"ה לדברי ב"ש" ובפסחים שם ג, ט: "השיב לסייע". המונח במשמע זה נמצא גם במסכת כלה רבתי. ראה במבוא להיגר, ע' 50.

5. ראה במבוא למסכת כלה רבתי להיגר, ע' 50.

מלבד זה, כבר העירו החוקרים, שבמסכת נדרים אין המונח 'תנו רבנן' מופיע בכלל (ראה אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא ע' 10 ובהערה 1 שם).

2. נזיר

- ב ע"ב: 'לימא', שאינו נדחה (עיין בתוספות שם)
 יב ע"א: מאי טעמא = היכי דמי (לפי תוספות).
 יג ע"א: האי מאי למימרא – פשיטא. השווה גם קידושין נא ע"ב וקידושין סד ע"ב.
 יג ע"ב: תיבעי.
 טו ע"א: 'וכן מתניתין לרב' (כמו 'כיני' בירושלמי?) וראה במיוחד לרש"י, בתוספות ובפי' הרא"ש שם).
 כ ע"א: מאי קאמר – היכי דמי (תוספות).
 כא ע"א: אימא לך לעולם – לעולם אימא לך.
 כה ע"א: קתני = אמר מר.
 כו ע"א: דאמרת (במיוחד לרש"י: דאמרי') – דתני.
 כז ע"ב: ת"ש = והתניא (כגירסת תוספות) וכן לא, סע"א.
 לב ע"ב: 'שטפוהו רבנן לר' אליעזר', והשוה מסכת כלה רבתי, הוצ' היגר, ע' 282: 'ואינושי לא חכמין אשיטפיה'.
 מו ע"ב: זאת אומרת – אלמא?
 מז ע"א: בשלמא = פשיטא;
 נ ע"ב: 'תיקו' מזור, אך ראה בתוספות ובהערת הגר"א.
 נו ע"ב: ועוד.
 ס ע"א: (וכן מ ע"א לפי כ"מ): אמרת – אמר מר. השווה סוכה לה ע"ב.
 סב ע"א: האיתמר אמר ר' יוחנן – האמר ר' יוחנן.
 סד ע"א: (וכן ל ע"ב, לפי גוסחת הריב"ן): לא ידעינן תיקו. נמצא גם הרבה בכתבי"ד בבבות, וראה בהערות הר"ש אברמסון לבי"ב פג ע"ב ובתיקונים והוספות ע' 210 ב'תלמוד בבלי עם תרגום עברי מסכת בבא בתרא'. וכן נמצא במסכת כלה רבתי הוצאת היגר ע' 262 'לא ידעינן' ללא 'תיקו', ונראה, שמעיקרא 'לא ידעינן' היה מקביל ל'תיקו' או 'תבעי', ראה גם מבואות לספרות האמוראים, ע' 73.

3. כריתות

- ג ע"א: וקשיא לן – והוינן בה.
 י סע"א: מני הא – הא מני.
 ט ע"ב: קתני – אמר מר.

4. תמורה

ז ע"א: "מתקיף לה" במובן בלתי רגיל וראה להלן במעילה יא, ע"א.
 יא ע"א, כה ע"ב: מאי לאו תנאי = מאי לאו בהא פליגי.
 יג ע"ב, כב ע"ב (שיטה מקובצת): תיבעי = תיקו.
 כח ע"א, כט ע"א, ל ע"ב, לא ע"א, לד ע"א: אמר מר (על המשנה) = קתני.

5. מעילה

ג ע"א: "קתני עלויה" בציטוט משנה. השווה גם שבת לו ע"א, סוכה יז ע"ב, נדרים יט ע"א (רש"ש), ב"מ עט ע"א. וראה ב"מבוא לנוסח המשנה, ע' 885, ובהשלמות למסכת מעילה ד, ו לר"ח אלבק.
 ד ע"א: "קתני" על דברי אמורא. השווה גם ב"ב סג ע"א (נמצא שם בכ"י גם "אמר").
 י ע"א: דאמרת - דאמר מר. ראה גם נויר כו ע"א.
 יא ע"א: "מתקיף" על משנה שלא במובן הרגיל וראה בתמורה ז ע"א⁶.
 טו ע"א: "השתא יש לומר" בראש הסוגיא, וכן במד"ק ב ע"א ובהוריות ט, ע"ב.
 טז ע"א: מחורתא (כמו בירושלמי "מחור"). במקבילה בתמורה לב ע"ב "מפורשת מן התורה".
 כא ע"ב: הכא היכי דמי - הכא במאי עסקין (בכ"מ נמצא רק "דמי" ונשמט "היכי"). נראה, שמלת "הכא" היא תוספת, וראה מה שכתבתי לעיל. במסכת זו נמצא באופן יחסי הרבה: פסיקא ליה - - - לא פסיקא ליה.

6. תמיד

כט ע"ב, ל ע"א: "מיתיבי" לסיוע וראה לעיל נדרים יב ע"ב.
 מן הראוי להעיר, כי במסכתות הללו נמצא לעתים קרובות מאוד התניא או התנן בניחותא.

לסיכום: אחר שבדקנו את המינוח במסכתות המשונות והתחקינו, כפי יכולתנו, אחרי החריגים הדומים במסכתות אחרות רגילות, מתקבל על הדעת, כי אמנם מעיקרא עדיין לא היה המינוח יציב כל כך וקבוע, וכי הייתה קיימת עוד וריאציה כגון במונחים מיתיבי, והוינן בה - קשיא לן, היכי

6. וכן לפי פרש"י ורוב המיתודולוגים (עיין בכריתות והליכת עולם) בריש המפקיד, וכן חגיגה ה סע"ב, כתובות סו ע"א, עירובין יז ע"א, יומא עז ע"ב, זבחים צד ע"ב ושבעות לד ע"א.

דמי - במאי עסקינן, קתני - אמר מר, תני - אמר⁷, וכי המסכתות ה־משונות מייצגות מבחינה זו עוד שלב קדום יותר. לענין מעילה הוכחתי את קדמותה גם מבחינות אחרות במאמרי ב־תרביץ־ תשכ״א, כרך ל, חוברת ד, ובאשר לתמיד עשה כך ר־א ווייס במאמרו במנאטשריפט האחרון⁸. על שאר המסכתות עברה עריכה מאוחרת יותר בבית מדרש מסוים (סורא?), ושם תוקנו הדברים גם לפי המינוח הקבוע, אך לא טשטשו כליל את הרשמים של השלב הקדום. בזה מתפרשים החריגים, ואין צורך להניח, כפי שעשו רו־ו רבינוביץ (ירושלים י, רלג) ואחריו גם ק' לויאס במהדורה העברית⁹ של י־דקדוק ארמית־בבלית ע' 19 - 20, כי המסכתות המשונות יצאו דווקא מפומבדיתא.

7. והוא הדין ל־מאי בינייהו ו־במאי קמפלגי וכן ל־מאמא מסייעא ליה ו־מסייעא לה; השווה בכורות יד ע״א, וראה רי״ן אפשטיין ב־מבואות לספרות האמוראים¹⁰; והשווה מסכת כלה רבתי הוצאת היגרי, ע' 234 למעלה.

8. כרך 47, סדרה חדשה (סדרה ישנה 83) שנת 1939, צילום 1962, ואח״כ בספרו ״התהוות התלמוד בשלמותו״ ניו־יורק תש״ג. ראה Lehrbuch der Aramäischen Sprache des Balylonischen Talmuds von Dr. M. L. Margolis, München 1910 p.2 והרי״ן אפשטיין במבוא לדקדוק ארמית־בבלית שלו וב־מבוא לספרות האמוראים (מבוא למסכת נדרים) וראה גם ר־א ווייס בספרו הנ״ל פ״ב.

9. וכבר הביע ר״י לוי השערה זו בהתחלת המבוא לפירושו על ירושלמי ב״ק, ברסלאו 1895, על סמך הערותיהם של פרנקל וברילל.

פירורים וניסיונות ללקסיקון התלמודי

1. לראשונה, כפתיחה, ניסיון למצוא פתרון לתיבה אחת תוך חיפוש דרך בסבך הפירושים שנמסרו עליה. ירוש' ברכות פ"ג [ה"ה] ו ע"ד: "...כל עמא מודיי בההין¹ דרקק איצטלין (כ"ר: אי מטילין²) דהוא³ אסור". "איצטלין" זו תוכל, עכ"פ, לשמש דוגמה, כיצד עיברה צורתו, אף של ירוש', במקום ש"עבר" גם "עליו קולמוסן של מגיחי ספרים". והחילופים שבהבאות הראשונים, שאני חוזר⁴ וסודרן כאן, יוכיחו:

I. בירוש' זה נשתמשו כבר ראשוני הראשונים, כפי שמלמדת הבאתו הסתומה⁽¹⁾ של רבנו חננאל [לבבלי ברכות כד ע"ב]: "פ"ר: הלכתא דכל מאן דאנינא דעתיה זורקו לאחוריו – ובלבד שלא יזרקו באיסטלין, אויז ח"א סי' צח (יט ע"א); ורק בעל אויז עצמו סומך לפי זה של ר"ח את "מקורו": יזכן מוכח בירושלמי ס"פ מי שמתו: "... כל עמא מודו בההן דרקק איסטילין דאסור... הרי ראי' לפי ר"ח דאסור לרקוק באיסטילין. מכאן משמע, שבפ"ר ר"ח גופו לא הוזכר ה' במפורש; ור"ח השתמש אפוא במקור-בנתיים, שהוא הוא שנשתמש ב" זה⁵.

1. ח' בכ"י לידן ק"ה, ונ' מעל לש' בי"א (מהר"ן אפשטיין, מבראות לס' האמ' עמ' 354). "בההין" כ"ר.

1א. = "דרקק" (כ"י פ"ע), ר' Gram. Dalm. עמ' 327, 331.

2. ושמא בחי' אחת: "אימטילין"; ור' הע' 16, 36.

3. "בהוא", כ"ר!!

4. רוב רובן נרשמו כבר בידי ר"ד רטנר, אהבת ציון וירושלים לברכות עמ' 88/89, ובמה שהוסיף ב"מ ליון גנזי קדם א' עמ' 45 הע' 3, ור"ל גינצבורג פירושים וחידושים בירושלמי ח"ב עמ' 309. ואף אנו אי טוענים למיצוי כל החומר.

5. ור' מש"כ מהר"ן אפשטיין, תרביץ ש"ב עמ' 1 הע' 3, קובץ-על"ד ג' (יג) עמ' ג; ר"ש אסף, תרביץ ש' יא עמ' 239 הע' 9; מהר"ש ליברמן, הלכות ירושלמי עמ' כז הע' 54. ור' להלן הע' 11, ומש"כ ר"ש באבער ב"פפתח דבר' הוצ' האגור לר"ש נ' ג"מ (עטרת צבי עמ' 8) [והש' המאירי ב"ה לברכות, הוצ' דיקמן עמ' 85, להמשכו של ירוש' זה: "זמקצת גאונים (!) פירשו וכו'; אבל הם הדברים שרשב"א בחי' לבר' כד ע"ב, ד"ה דאמר רב יהודה-ירושלמי, הביאם משמו של ראב"ד בלבד (ובסוף הדברים צ"ל גם שם כבחי' ברכות לתלמיד רשב"א (ר' הע' 14): "... שאין הרוק נראה, אינו צריך" (במקום: "שאינו (!) צריך"), ובודאי שכ"ז עדיין משל ראב"ד). ור' הוצ' המאירי הנ"ל הע' 304, ושט"מ ברכה משולשת ל"ג ג ד"ה ואסיקנא, ור"א אלשבילי (להלן הע' 18); והש' אויז כנ"ל: "מיהו הא דאמר ר' יהושע בן לוי ... לית הלכתא כוותיה ... ותו דבפ' הירואה אמ' רבא ... פ"ר התם: וקיי"ל כרבא וכו'. ושמא נומר עפ"י כל אלה יחד, שאולי ראב"ד עצמו כ' בערך כך: "... וכ' ר"ח (!) בפ' הירואה: קיי"ל כרבא ... ליתא לה אדר' יהושע בן לוי, ומדחזינן לר' יונה ... שמעינן (ר' הע' 118) דאיבעי לן למעבד כר' יונה, ואם יש שם

מהרי"ן אפשטיין⁹ הראה מן גוף לשונו של ר"ח עצמו, שנשתמר לנו בקטע פ' ר"ח לברכות סב ע"ב: 7' ואי ריקיקה כי איסטילין¹⁰ אסור⁹ – שגם בפירושו לבר' כד ע"ב (שבהבאת או"ז) צ"ל: כאיס טלין – (כאיסטילין)! ועם לשון זה מתקשר אמנם יפה יפה מה שנמסר בבית נכות ההלכות ח"א עמ' 58 כפי ר"ח: "ירוש': כל עמא דאי ריקיק ונטילין דהוא אסור... ור"ח פ' רוק עבה הנראה מאד¹⁰, והוא לשון אצטלית שהוא בגד עבה. "איסטילין", גם באגור לר' שמואל¹¹ גמע¹¹: אסטילין – אדו¹² בברכות ירושלמי סוף פ' מי שמתו: כל עמא מודו בהן דרקק¹³ אסטילין דו אסור.

II. אבל לצד שני, ר' שמואל הנגיד (ח' רשב"א לברכות כד ע"ב): "ירושלמי... כל עמא מודוי באהין דרקק אם טיילין דהוא אסור – פ' בהלכות הנגיד: אם כמטייל, כלומר שלא מאונס¹⁴. [והש' ר' אברהם אלשבילי

גמי, שאין הרוק נראה, אינו צריך". והמאירי תפס דבריו, שהכל משל ר"ח? וכל העניין צריך עיון ותלמוד. [ממש עם מסירת הדברים לדפוס הגיע לידי ספרו הגדול של ר"ש אברמסון, "רב ניסים גאון, חמישה ספרים", בו מוקדש פרק שלם לשאלת "הליקוטים" האלה שבבג"ה (עמוד 209/203). ומלמדנו: "שלא כל המובאות מירושלמי הן מ'מגלת סתרים' לר"ג (שם עמ' 208 וא"י). [וכאדי להעיר, שבבג"ה שם עמ' 55/45: "ירושלמי תני ר' זעירא... ללכת בדרך היושר" (ר' ר"ש אברמסון שם עמ' 205) לוקט לכאן מן סוף התש' הידועה לעניין הפיוטים, ס' הפרדס ס' קע"ה, הוצ' עהרעגרייך, עמ' ר"ל (ועיי"ש עמ' רכ"ג הע' קל"ד, ואוצה"ג ברכות התש' עמ' 82/80) והש' אוצרי שבת עמ' 158. ועפ"י זו שבפרדס יש לתקן כ"מ בבג"ה שם, כגון: "זהכל יודוך"! (במקום: "זהכל יודעין!!" הש' גם הפרדס בתח' הסי' שם, הוצ' עהרעגרייך עמ' רכ"ט: "נוהגין לומר בכל שבת הכל יודוך וכו'); ועוד (ואף להיפך). ואכמ"ל. ור' שם עמ' 206 לעניינו כאן (ולהלן הע' 10). והש' שם עמ' 206/205 לגבי משיכ' להלן הע' 49.]

6. בהערותיו לאוצה"ג, פ' ר"ח עמ' 26 הע' ה' ביצוי מרובעים" (הש' הקדמה עמ' IV). מ' מרגליות ס' הלכות הנגיד עמ' 83, ייחס הדברים בטעות לב"מ לוי. ור' להלן הע' 29 והע' 32.

7. ב"מ לוי גנזי קדם א עמ' 45, אוצה"ג ברכות פ' ר"ח עמ' 72.

8. כך בגי'! (באוצה"ג: "איסטילין"). ואף זה נכתב באר"ז: "באסטילין!!"

9. והש' רבייה ח"א עמ' 142, ומשיכ' ר"א אפטוביצר שם הע' 15.

10. היינו כך: "ובלבד שלא יורקהו כאיסטילין – פ' : רוק עבה הנראה מאד" וכו' (והש' למשל ר"ח עירובין צט ע"א: "... והוא דתניא בברייתא: רוק, ומשנתינו: כיחו – פ' : * כיחו * לחה עבה שהיא כמו חתיכה; והש' ר"ח ב"ק ג ע"ב: "אלא אכחו וניעו – פ' : רוק בליחה עבה" וכו'). ומצד זה, איפוא, אין כל צורך לשבש עם ב"מ לוי, אוצה"ג כנ"ל הע' ו, את שמו של ר"ח הבטוח בקטע בבג"ה (גם בכ"י פרמה 1327). אמנם בעל אר"ז לא הביא זה; אבל אפשר שקיצר כאן (והש' להלן באר"ז ההבאה המלאה מר"ח לברכות סב ע"ב, שמטיימה: "ע"כ פ' ר"ח. ור' להלן הע' 20). ולעניין "פירש הרב ר' אברהם ר' הע' 49.

11. הוצ' באבער, עטרת צבי (ס' היובל לגרץ), עמ' 27.

12. = "אריזין דק ואשכח" ור' ר"ש באבער שם, עמ' 10 הע' יג.

13. כ"י קמב, ר"ש באבער שם הע' קמא.

14. וכך גם, מלה במלה, ב"חידושי ברכות לתלמיד רשב"א" [על הל' רי"ף], כ"י שוקן: "ירושלמי... כל עמא מודו באהין דרקק אם טיילין דהוא אסור – ופירש בעל [sic] הלכות הנגיד צ"ל: אם כמטייל, כלומר שלא מאונס" (ור' ההמשך בהע' 21). ור' מ' מרגליות, ס' הלכות הנגיד עמ' 83. – "לגושו של אם

לברכות (כ"י א-פ 2, 2361¹⁵): "... כל עמא מודו בהדין דרקיך אי דנטיל ידו [sic]!! וצ"ל: אי¹⁶ מטילי¹⁶ (מ¹⁶א) נקרא: (דג) דו] אסור – ופי' הנגיד רב שמואל הלוי דכדברי¹⁷ הכל אם רוקק שלא מאונס כמטייל שהוא אסור¹⁸. תלמידי ר' יונה לרייף ברכות פ"ג עו: "... אינט לייך¹⁹ ... אנט לייך, הנכון מה שפירש טייליך זה, הש' רמב"ן נדרים פ"ג מ"ו ל"י שם פ"ג ה"ז לח ע"א: "ובאילין טלייתא", ומש"כ מהר"ש ליברמן, ירושלמי כפשוטו, מבוא עמ' כ"ט.

15. צילום במכון האנציקלופדי' התלמודית והתלמוד הישראלי השלם, ירושלם. ותודתי למנהל המכון, י' הוטנר, על אדיבותו לסייעני בזה.

16. = כ"ר! ר' הע"ע 2, 36.

17א. כך – מ במקור – מוכח בעליל מן צורת דג בגוף כה"י. ור' הע"ע 36.

17. בכ"י: "דבדברי".

18. ואמנם ר"א אלשבילי אינו ממשיך כלל להציע גם את מחלוקתו של ראב"ד על פי' הנגיד; ואפילו לא את גלגולה של מחלוקת זו בצורתה ה"מתוקנת" והמשופצת שבתלמידי ר' יונה (כנגד מה שקבעו מתחילה: "הנכון (!) מה שפי' הנגיד" וכו'). וזאת למרות מה שמצאתי, עד כמה שיכולתי לבדוק בזמן הקצר שעמד לרשותי, שפי' זה של ר"א אלשבילי (אביו של ריטב"א??) הוא ממש בחינת "ג ר ע י"ך לגבי פי' תלמידי ר' יונה לרייף; תוך דמיון, שהוא כמעט שויון, אפילו בלשונותיו. אלא שבפי' תלמידי ר' יונה ישנן תוספות (מהן מתורת הצרפתים). וגם כמה וכמה "עיבודים" יש ביניהם. לדוגמה אציין כאן אותו קטע מפי' זה, שיש בו עניין לענייננו מכמה צדדים: "... ואי אנינא דעת' שדי ליה לאחוריה (ולא יותר, ור' ב"י א"ח ט"ז צו ד"ה ואסור!) – דשפיר טפי (בכ"י: "הוי"; תלמ' ר"י: "שיותר טוב") שישב בנקיות משיחיה בקוצר רוח, וכיון שאינו עושה דרך גאוה וס"ל מותר לרוק לאחריו, כדי שיכיון בדיבורו כראוי; והיכא דלא איפש' ליה להשליכו אחריי, מותר להשליכו לצד שמאל; ואפי' יהיה בבית הכנסת גמי, אין לו בשעת תפלה לרוק עליו, לימר שהוא מכוסה, כשאין הגמי מועיל אלא כשהוא יושב בבית הכנסת ואינו מתפלל, דכיון שיש שם גמי (וכנ"ל כן צ"ל גם בתלמ' ר"י; במקום "שכיון שיושב שם") אין צריך לשפשפו, אבל בשעת תפלה אין לו לרוק כלל אלא א"כ הוא אנוס, ולאחריי או לצד שמאל, כדכתיבנא (= "כדכתבני", תלמ' ר"י). וכל זה למדנו מן הירושלמי, דגרסי' התם: ר' יוחנן "אומ' (ג' מעל לש') רוקק בתפלתו כדי שיהא כוסו נקי, לפניו אסור לאחריו מותר לימינו אסור לשמאלו מותר הדא היא דכת' יפול מצדך אלף ורובה מימנך. כל עמא ... ופי' הנגיד ... שהוא אסור (כבפנים). למדנו מכאן דכיון דאינו עושה דרך סיוול שהוא מותר כדי שיהא כוסו נקי. עוד שם (והש' לשון חי' רשב"א!): ר' יהושע בן לוי אמ' הרוקק בבית הכנסת (!) כרוקק בבית עינו. ר' יונה רקיך ושאיף, ולית הלכת' כר' יהושע בן לוי, דהא רבא אסיק בפ' הירואה שהוא מותר, ומדחוי' דר' יונה (וכצ"ל גם בתלמ' ר"י!) רקיך ושאיף, שמעינן דבית הכנסת שיש שם גמי אינו צריך שפשוף, כיון שמכוסה בתוכו ואינו נראה. ובשעת תפלה אינו רוקק כלל אעפ"י שיש גמי, שהרקיקה עצמה אסורה ואין הגמי מועיל כדכתיב' (הש' (!): "כמו שכתבנו למעלה", תלמ' ר"י; וכן שם: "מפי מורי הרב בר"ו"), והוא שנהגו לתת גמי בבתי כנסיות בהרבה מקומות" (והש' חי' רשב"א מן "וליתא להא דריב"ל" וכו', והלשון אצל תלמיד רשב"א כ"י שוקן: "... דהא אסיקנא בפ' הירואה ... ואולי לכך נהגו ברוב המקומות" וכו'; ור' למעל הע"ע 5). מיד אח"ז מתחילה בפי' ר"א אלשבילי הפסקא: "ואם אינו יכול לכיון את לבו בלחש" וכו'. ההשוואה של קטע זה בלבד עם פי' תלמ' ר' יונה (ד"ה ואי אנינא דעתיה) תלמד גם על הדמיון-שויון, גם על העיבוד (ושינוי סדר במקצת), וגם על התוספות שבתלמ' ר"י. ור' הע"ע 41. ור' עוד הע"ע 19א, 43, ולא אאריך יותר, מכיון שלמדתי שפי' ר"א אלשבילי עומד לצאת לאור בקרוב ובוודאי יתלבנו אז הדברים הרבה יותר.

19. ב"י א"ח ט"ז צו: "אינטליין".

ידי סופר הוא בספרים והכין איתא: כל עמא מודוי באהין דרקה אם אצטלין דהוא מותר (!) – ואצטלין' כמו 'אצטלית בת מאה מנה', ואתיא כגמ' דילן דאמרינן: מבליע באפרקסותו²¹ [וכך פ' גם ר-א אוכרי בפ' לירוש' ברכות שם]. ואילו תלמידי ר' יונה כנל¹⁹ ויש שגורסין: איצטלין דו אסור,

20. הבאת הירוש' בתוס' רא"ש (ובשינויים קטנים גם בפסקיו; בסוף תוס' רא"ש יש להשלים ע"פ מ"מ הפסקים: <וכן הרוקק לא יתפלל עד שילך ארבע אמות>, שנשמט מחמת דילוג'הדמיון) היא מקבילה כמעט מילולית (מקוצרת!) לזו שבתוס' ר' יהודה שיר ליאון (ברכה משולשת י"ד ע"ב). ושמה גובעים שניהם מתוס' ר"י (ורא"ש מתוס' ר"ש משאנץ ואמכל). אלא שרא"ש שיקע כאן במצמץ: "כ"ע מודו דרקק <א מ ט ל י י > <ד הוא (פסקים!) אסור > פ"י <הגיד כמטייל כלומר שלא מאונס > ריב"ל אמר' וכו'. ובוודאי ממק"א (כנ' ספרדי). ואילו בתוס' ר' יהודה דילגו את התיבה הסתומה: "... כל עמא מודי דרקק הוא דאסור". כלום דילג רק המעתיק? שמה ר' יהודה עצמנו? באמת מפליא הדבר, שתוס' ר' יהודה אעפ"י שמביאים בדיבור הקודם (ומשמש וכו'): "ופיריח" וכו' (וכן רא"ש ב"ה וממשמש), שותקים כ"אן מפ"י ר"ח שבאור' (ואף בסוף הדיבור: "ולקמן פרק בתרא שרינן ריקקה ומנעל בבית הכנסת", שוברמז (ורק רמז!) לפ"י ר"ח לבר' טב ע"ב: "ויק"ל כרבא דמנעל וריקקה בבהכ"נ לא אסירי ואי ריקקה כי אסטלין אסור'!). ור' הלן הע' 41. ראבי"ה ח"א עמ' 50 קיטע כל הקטע "כל עמא... דהוא אסור"; ומעין זה סמ"ג עשין יט (ויניציאה ש"ז קא ע"ג). הרוקק סי' שכד חסור אף דברי ריב"ל שלאחריו. (ור' מחז' עמ' 524; ומש"כ עליו מהר"ש ליברמן, על הירושלמי עמ' 43). וכך חסרים אנו, לפי שעה, עדות'נו' משל חכמי אשכנז-צרפת בעניין (וכאילו במתכוונ?). אמנם אר"ז הביא הירושלמי עצמו. אבל "איסטיילין", במפורש, כסיוע לר"ח; ולא כמשיח לפי תומו. ואף הוא בלא פירוש; ר' הע' 10.

21. וכן גם תלמיד רשב"א כ"י שוקן (ר' הע' 14): "והר"א ב"ד ז"ל כתב, דכטעות ידי סופר בספרים. והכי איתא: כל עמא מדודי באהן דרקק א ם { טילין } א צ ט י ל י ן דהוא מותר, ואצטילין כמו 'אצטילית בת מאה מנה' (ב' שבת קכח ע"א, ב"מ קיג ע"ב, שבעות לא ע"א), ואתיא כגמרא דילן דאמרינן: מבליעו באפקרסותו(1)."

ומפרשי': דר"ל כ"ע מודו שאם הבליעו באצטליתו, דהיינו הבגד העליון, כיון שהרוק נראה אסור. בעקבות ראב"ד, שלא כראב"ד; וכדי שלא להגיה עם ראב"ד את 'אסור' ל'מותר'. [וכך פי' ר"ש סיריליו ור"א מפולדא].

IV. והמאירי בה"ב לבר' כד ע"ב (הוצ' דיקמן עמ' 85) משמר עוד פירוש אחר. לאחר שהציע את פי' ר"ש הנגיד בלשון: 'והוא שאמרו בתלמוד המערב: כל עמא מודו באהן דרקק איטלוון²² דו אסור, ופירושו: דרך טיול וגאווה, שלא לצורך' – הוא מוסיף: 'ויש גורסי': אצטלוון [ובזה ≈ ראב"ד!], ופירושו בלשון יוני: שמים, ואמ' ²³ שאם²³ הוא רוקק כנגד מעלה ומכוין להטילה ברחוק מקום אסור, שזהו דרך גאווה; אבל אם הוא צריך לכך... מותר. וכעיקר דבריו, עכ"פ, גם בס' על-הכל, הגורן ח"ז עמ' 102²⁴: "... כ"ע מודי בהדי (! sic) רוקק אצטלין – פי': שלא מאונס [=פי' ר"ש הנגיד!] ושא לא לצורך נקיות פיו(!), אפילו לאחוריו ולשמאלו – אסור... וי"מ (=ויש מפרשים): אצטלין, שלא יזרוק כל פי מעלה (!)... שני' (=שנראה) ככופר. שממנו לקח בלא ספק בעל אורחות חיים²⁵, הלי' תפלה סי' לה, דפ' פרינצי טו ע"ד: "... כל עמא מודו האי מאן דרקק אצטלין, פי' שלא לצורך

22. כך בכ"י פרמה (צילום בידי ידידי ר"ק שליונגר; ותודתי לו). אלא שהסופר הדביק את רגלי הווין זו לזו עד שדומות קצת ל- ע'; הגו' בהוצ' דיקמן שם ("איטלע") עכ"פ משובש.

23. בכ"י פרמה: 'ואמ' שאם (סוף ש') <שאם> "וכו', דיטוגר' בתחילת ש'. 'ואמ' = ואמר ירושלמי (או שמא: "ואמ' * = ואומרים אותם 'יש גורסי'?).

24. העיריני עליו בני אברהם יצ"ו.

25. ס' על-הכל קדם עכ"פ לאר"ח (ר' הע' 41). וישנם סימנים, שאר"ח השתמש כאן באופן ישר בס' על-הכל. (א) שניהם מציעים את שני הפירושים (גם זה של הנגיד!) על גו' "אצטלין"; זהו איפוא שיבוש משותף (ולא יותר!) (ב) ס' על-הכל: "וי"מ: אצטלין שלא יזרוק כלפי מעלה, לפי שהזכיר 'לפניו' ו'אחוריו' 'ימינו' ו'שמאלו', הזכיר של מעלה גמי אסור ד"ה, שנ' ככופר – אר"ח: "וי"מ: אצטלין כלפי מעלה, >ונותנין ראי'ה לפי' זה: < לפי שהזכיר 'לפניו' ו'לאחוריו' ו'ימין' ו'שמאלו', הזכיר ג"כ של מעלה, כי זה ודאי אסור שנראה ככופר". באר"ח יש איפוא הערת המצטט <ונותנין ראי'ה וכו'>, כדי לפרש את כוונת המקור שלפניו ('לפי שהזכיר' וכו'). [וכדאי להעיר, שגם עיקרם של דברי כל-בו: "כל עמא מודין בהדין דרקק אצטלין אסור, ואפילו לאחוריו" (ר' הערת ר"ד רטנר, אהצרי עמ' 189; ור' לשונו של רבינו ירחם)] אינם אלא הבאה מן אר"ח שהביא מס' על-הכל. שכן באר"ח שלפנינו יש בלא ספק השמטה; כשהבאת הירוש' מקוטעת בו: "כל עמא... דרקק אצטלין, פי' שלא לצורך נקיות ושא לאונס, דהכי אמרינן התם" וכו' – "כל עמא מודו: מהז אסור, או מותר? ועיקר (שהוא עניין להג' ראב"ד!) חסר. אפשר להשלים עפ"י כל-בו: "... דרקק אצטלין «אסור, ואפילו לאחוריו, [אצטלין]» פי': שלא לצורך" וכו'; אבל אפשר להשלים גם ממש כלשון ס' על-הכל: "... דרקק אצטלין – פי' שלא לצורך נקיות ושא לאונס «אפילו לאחוריו ולשמאלו – אסור, דלא התייר מאחוריו ולשמאלו אלא ברוקק מאונס», דהכי אמרינן התם" וכו' (וכך אמנם קישורם של דברים יפה). ואיך שלא יהיה, גם באר"ח הובא עניין זה, בארוכה או בקצרה מן ס' על-הכל (והש' גם בתלמודי' יונה, ופי' ר"א אלשבילי: "וכיון שאינו עושה דרך גאווה וטיול מותר לרוק לאחוריו" וכו'); ודווקא מן אר"ח הגיע לכל-בו!]

נקיות ושלם באונס... וי"מ: אצטליך, כלפי מעלה... כי זה ודאי אסור שנראה ככופר! [וכך (רק: 'אצטליך!)] וכדרכו, גם כל-בו הל' תפלה דין יא (דפ' לבוב תריכ, ז ג).

בעל פ"מ (עי' גם מה"פ), ועל פיריז בראן במ"מ והג' לירוש' דפ' קראטאשין, וריז פרנקל בפ"י לירוש' בר"כ 26 – ושלשתם סבורים שיש להגיה ב' כהג' ראב"ד: "מותר" – וכן י' לוי במילונו עמ' 119, רח"י קאהוט עה"ש ח"א עמ' 27169, ר"ש באבער בהערותיו לר"ש ש' גמ"ע, ש' קרויס II Lehnwörter עמ' 120 27, מ' יסטרוב במילונו עמ' 90 – כולם תופסים את 'אצטליך' כאן = *στολή*²⁸, בנד; וכראב"ד בעיקר העניין. כך גם, ר"א לונץ בפ"י ל' בר' לה ע"א, אלא שפותר בדרך פלפול: "כל עמא מודיי בההין דרקק אצטליך" – בזה שאינו איסטניס ונוהג (!) לרקוק באצטליתו – 'דהוא אסור' לו לרקוק אפי' לאחריו או לצדדין, כ"א באצטליתו.

ואילו מהרי"ן אפשטיין²⁹ חידש: "...איסטליך זה פירושו 'עמוד'... ביונית [*στῦλος*], כמו בירושלמי סוטה פ"ז [ה"ה] כ"א ד': איסטליות, 'עמודים'³⁰, ובמדרש

26. ר"ז פרנקל סובר – בעקבות מ"מ והג' שבי' דפ' קראטאשין – ש"הסופר הרכיב גי' הנגיד וגי'

הראב"ד. ור' להלן הע' 38.

27. אבל גם רח"י קאהוט (ע"ה עמ' קעה) וגם ש' קרויס (II Lehnw. עמ' 343, והש' Talm. Arch. III עמ' 10 ושם עמ' 247 הע' b87) פותרים החיבה אף: "אמנטולי", וכרא"ש בר' פ"ג ס"י לט = *μαντίλιον* [*μανδύλιον*], *μανδύλη* [ר' Du-Cange, Gloss. m. i. Gr., s. v. *μανδύλιον*], *μαντίλη* [*μανδύλιον*], *χειρομακτρον* "מפה" (*mantile*, *mappa*). וא"כ נתגלה כאן מקור של תלמוד לגבי שאלת הרקיקה "בסודר" (הש' ב"י א"ר ח"י צו ד"ה ואסור), ב"פציליט" (מ"א א"ר ח"י שם ס"ק ד, שהניחו ב"צ"ע), ב"כסות בפני עצמו שנוהגים באלו הארצות" (אליה רבה שם ס"ק ב) [והכל יהא תלוי בנ"י: "אסור", או: כהג' ראב"ד, "מותר"!] והש' Du-Cange שם (מתוך גלוסריה שבכ"י); *ἐνδόμακτρον*: *ἐνδομακτρον* *δ' ἐστι μυσσομάνδυλιον*; *σμιμικίνδυον* s. v. והש' גם שם. אבל אם משום זו של כאן – (תיבה שהמילונים המאוחרים מחקו כמסופקת) והש' גם שם. *σμιμικίνδυον* s. v. ואיני יודע דוגמה אחרת ל"מנטוליך" בבר' ה א ת"א 32, כח ב ת"א 260, ודאי משובשת, ואכמ"ל – אפשר למחוק שוב את "מנטוליך" – *μανδύλιον* מן המילון התלמודי; ולהניח את הכרעותיהם של גדולי האחרונים לפי שעה בלא אסמכתא מן הירוש'. שכן "אמנטוליך" של רא"ש הוא בלא ספק ט"ס – אעפ"י שגם הגר"א הגיה על פיו (הג' הגר"א עמ' 2) – כפי שמוכחים תוס' רא"ש (וגם אבודרהם). [ור' ס"י השאלה שהניח ר"ע לעף במפתחות שלו II Lehnw. עמ' 639, 1669].

28. כיצד הסבירו את השימוש במושג ישיר, בלא פריפוטצייה [א' וודאי אינה פריפוטצייה באר'–גלילית] איני יודע; ראב"ד דקדק עכ"פ יותר מהם, וגרס: "אם אצטליך" (ר' להלן). אף צורת רבים (ר' Lehnw. שם) תמוהה; אבל אפשר היה לפתור: "אצטליך" = *στόλιον*.

29. כנ"ל הע' 6; ור' להלן הע' 32.

30. אלא שבזו נתחלפו לו למהרי"ן אפשטיין *στέλλαι* ב- *στεῦλοι*; שכן "אסטליות" אלה ודאי "מצבות" (כב-70: *στήλη* = "מצבה"), לוחות של "אבנים גדולות" שנכתבה עליהן תורה (דב' כז 8–8), כיצא באותן *στέλλαι* של סטוסטריס, להבדיל, שראה הירודוטוס (II 106) בסוריה-פליסטיני. [ואף ר"ל גינצבורג סיר' וחד' בירוש' ח"א מבוא עמ' מב הע' 1 כותב: "ביונית סטילי = עמוד", למה שהוא קורא

שמואל פ"א ב': חמשה איסטילין [stylus = א³⁰ στῦλος], 'מכתובין'. ופירושו הרוקק כמין עמוד, מעין 'מושכי הרוק' (תוספתא סוטה פ"ד ח', בבלי מ"ז:); ו'עמוד' כמו 'כנגד עמוד' (של שתן)³¹ ברכות כ"ה א', 'עמודיה' של צרצר וחבית (ע"ז ע"ג א'). ובעקבותיו פ"י כך גם ר"ל גינצבורג³². בעיקר העניין מעין פ"י ר"ח: רוק עבה הנראה מאד. אבל כל עוד לא מצינו את שימושו של στῦλος בהוראה מיוחדת זו ביוונית, דומה אף פתרון זה כמפוקפק. ואף לשון רבים: 'איסטילין' (עמודים, ולא: 'עמוד') אינו נוח³³.

ח"ב ע"מ 309: στῦλος !! והש' מילונו של s. v. II, Liddel-Scott-Jones. *στίλη, κίων* הנכון גם אצל ש' קריס, II Lehnw. ע"מ 80; I Talm. Arch. ע"מ 303 הע' 268, II ע"מ 235 הש' שם ע"מ 670 הע' 75, III ע"מ 142/141 הש' שם ע"מ 304 הע' 52.

30א. גיב מזורח! ר' מילונו של s. v. Liddel-Scott-Jones. *στῦλος* 4.

31. אבל הש' פ"י ר"ח ט' הנר לברכות ע"מ 47: "כנגד סילון (I) — בעת שיצא מן האמה כמין עמוד"; וכבר משמע ש"סילון" גרסא, ו'עמוד' פירושה. וכמיונה שבברי', למען שם: "עמוד החזור — צאה; סילון החזור — מ' רגלים" (פ"י רב האי, ארצה"ג לבר' הפ"י ע"מ 31). [והש' הלשון: "צינורה של רוק", חוס' כפורים פ"ג (ד) 20 (הוצ' ליברמן ע"מ 248, 95) ומקבילות, ועוד]. ואכמ"ל.

32. פירושים וחדושים בירושלמי, ח"א (תש"א) מבוא ע"מ מב; ח"ב ע"מ 309. ור' למען הע' 29.

33. עליי להעיר על שני "פירושים" שהמציא ר"ש גורן, הירושלמי המפורש, ע"מ 130 — 132; עם שפוט ידו בגדוד וזכה בכל אותם מקורות שרשם ר"ד רטנר ור"ל גינצבורג (ר' הע' 4; רק מהר"ן אפשטיין זכה להיזכר איך שהוא — בשם "המר"ל של ארצה"ג" — על מנת שייחדו דבריו כמעט בלא כלום). (1) "לגי' דירן [איסטילין] לא ראינו פ"י מחזור, ונראים הדברים דווקא המלה הרומית סטילה [stilla] שפירושה: טיפה, וגם ביוונית מופיעה מילה זו סטילה [στῖλη] ופירושה ג"כ: טיפה, או: משהו ... היינו שרוקק טיפות טיפות ... דדרך יוהרא הוא [עיי"ש!] ואסור ... ועוד יש לפרש: רוקק טיפות טיפות ... שרוקק כ"ש כ"ש (= כלשהו כלשהו) כפירוש איסטילין ביוונית [!]" (פירושו שם ע"מ 130). (2) "ואיטילין שבר"ח פירושו: אבני ביהכנס, דהן נקראות איטילין ביוונית ובסורית-ארמית [כנ'] *στῖλαι* — אטטלאט], וגם אבני הרצפה היו נקראות כך, והיינו דאמרינן ... לא יורקהו על אבני הרצפה או על הכתלים (מקורות, שם ע"מ 132). בלא להיכנס לוויכוח בשאר דבריו, אציין רק: הפ"י הש"י הוא ממש אותו פ"י שכבר דחאו ר"ל גינצבורג (פ"י וחד' בירושלמי ח"ב ע"מ 309): "אבל א"א לפרש איצ': רקק על העמוד שבבית הכנסת!" — רק בשינוי στῦλος ל- *στίλη*. ואמנם *στῖλαι* אינן "אבני בית הכנסת" סתם, וכ"ש לא "אבני הרצפה" (ר' הע' 30, ור' P. S. ע"מ 299, 300, C. Brockelm. Lex. Syr., ע"מ 33 a). ולעולם צדק ר"ל גינצבורג ש"א"א לפרש כך. הפ"י הראשון הוא משעשע. Stilla הרומית לא באה בחשבון כלל, כמובן, בלשונם של חכמי הגליל. ואילו *στίλη* היוונית, Vespae. Aristoph. 213, אין לה לפי שעה שום ריע בכל הספרות היוונית; וכמש"כ C. E. Grave בהערותיו לאריסטופ' ע"מ 103: *στίλη* occurs nowhere else to my knowledge. אמנם במילותיו אפשר למצוא (ולאריסטופ' שם) פתרונו = *stilla*, טיפה. זה נ"ח שו של Hesychius (*τὸ σὸδὲν καὶ τὸ τυχόν, ἔστι δὲ ὁ σταλαγμός*), וממנו בפ"י השני של הסכוליה. Vict. לאריסטופ' שם (כפי שהעתיק Petrus Victorius מתוך הלקסיקוניסטים). שכבר ציינו ה' סטפנוס (סטורוס s. v.) בתור vitiose. גם Grave כנ"ל דחאו בשל i' הקצרה לפי המסורס. Suidas פ"י: *τὸ παρ' ἡμῖν πικρωτὸν καὶ κυβώτιον* ש'קשה להבינו. (ואף ח' בכמה כ"י). Lex., Photius II ע"מ 177: *ἐλάχιστον*; *τὸ ἐλάχιστον* שהסכוליה הנ"ל מביאים כפ"י ראשון, ומוסיפים עליו: *καλλίστρετος δὲ νομίσματόν τι ἐλάχιστον*.

מן הרשימה שלמעלן ניכר, שכל הנוסחים השונים, ובחלקם אף משונים, שבהבאות הראשונים [אסטלין, איסטלין, איסטילין; אם טיילין (ס נקרא: ס), *אי מטילי*, *אמטילין*, *אמטילין, אמטוי לו; אמטילין, אינטילין (מ נקרא: ינ), אנטילין; איטלון ./. אצטלין, איצטלין, אצטילין, אצטילין; ושמא: 34 ונטילין (צ נקרא: ונ)] — כולם אינם אלא תולדותיו של אב-נוסח אחד שנעשה שנים: "אסטלין" ./. "אצטלין". נוסח שנתפרש³⁵, ושנשתנה לצורך פירוש אחר ("אם טיילין"); ונתפצל אח"כ בהעתקת דברים מן פירוש (!) לפירוש³⁶. ללמד, כמה מפוקפק הערך הרצונסורי של הרבה מן "עדיות-הנוסח" שבהבאות הראשונים³⁷.

מכל מקום כדאי לשים לב לטיבם של שניים מן הנוסחים-פירושים שברשימה זו. (א) ג' ראב"ד: "...אם (!) אצטלין דהוא מותר", שבתוכו³⁷ א עכשיו גם מן פ' תלמיד רשב"א²¹. ללמד, שאף ב"ספרים" שלפני ראב"ד כתוב היה כנ"ר-רש הנגיד: "אם טיילין". וראב"ד — שעכ"פ הגיה "מותר" במקום "אסור" — החליף אף את "טיילין" ב"אצטלין"; ויצא: "אם אצטלין". וגם ע"ז (מוסף על "אסור") עונים דבריו: "דכטעות ידי סופר הוא בספרים". נוסחו של ראב"ד הוא איפוא

(מ ט ב ע זעירה ביותר). וכבר לא נשאר הרבה מן "הטיפות". ו לא "נראים הדברים" שמפרשים, בלא היסוס ועפ"י דפדוף במילין בלבד, סתום מן סתומם, ἀπὸ ἀπὸ מן ἀπὸ; כשלפחות 700 שנה יש ביניהם, וגם רחוקים הם כריחוק מזרח מן מערב. ואע"פ שקילסם בעל ה"מקורות" (שם עמ' 131): "ונתחוררו שפיר דברי הירוש".

34. באותה מידה היה אפשר, כמובן, לשייכו לשורת "אי מטילין" (מ נקרא ונ) והכל תלוי בפתרון פירושו של "הרב ר' אברהם" (ר' הע' 49). אבל מכיוון שגם "ור"ח פיר" (ר' הע' 10) תלוי בו, מעדיף אני לסודרו בש' "אצטלין (אסטלין)".

35. "רוק עבה... והוא לשון אצטלית שהוא בגד עבה" (ר' הע' 10). ושמא המלים "והוא לשון" וכו' תוספת מאוחרת לפרש פ' ר"ח???

36. ר' מש"כ ר"ש באבער, הוצ' האגור לר"ש י' גמע, כנ"ל הע' קמא ור"ל גינצבורג כנ"ל ח"ב עמ' 309. כאן כמעט ודאי, ש"אינטילין" (תלמ' ר' יונה), עם פ' ה' ג' ד (!) שעליו, אינו שייך לש' "אצטלין". ג' רא"א אלשבילי — ודווקא בשל השיבוש המאלף שבכ"י (ר' למעלן הע' 16א) — מוכיח, שאף "אינטילין" אינו אלא שבוש של "אי מטילין" — "א מ ט ל י י נ", שבתוס' רא"ש. ובזה נקבעת כל הש' "אי מטילין" — "איטלון". ודומה, שזה אינו עניין של מה-בכך בשיקולי הרצנסיה של עדיות אלה שבהבאות. מכאן, שכבר אי אפשר לחפוס עם ר"ל גינצבורג כאילו תלויים חילופים אלה שבהבאות בג' ה' י' ר' ש' עצמו, שהיה לפנייהם "כמות שהיא [הגרסא] לפנינו"; וסופרים "שיבושו וכתבו [= בירוש'] אינטילין במקום אצטלין", וצ' נקרא: ינ' [והש' למשל, פ' תלמיד ר' שמואל בר' שניאור, מס' שקלים הוצ' סופר, עמ' 36: "אינטילין" במקום: "אצטלין" שכל עצמו משובש! (ר' הע' 39)]. שהרי הדעת נוטה, ש"אי מטילין" ביסודו — אעפ"י שנעשה ג' כ"ר (ר' הע' 2, 16) — אינו אלא פתרונו ה"רציונלי" של מ פ ר ש' במסירת הג' "אם טיילין" של פירוש (!) הנגיד (ולא תעתיק בידי סופר הירוש'). וכמעט ודאי הוא, איפוא, שכל ש' הג' ("אי מטילין" — "אי טלון") לא היתה לפנייהם שום "גרסא". רק פירוש (!) קודמיהם בלבד. ולא מן הג' נעשה כאן פירוש; אלא להיפך, זכה "פירוש" זה ("אי מטילין") ונעשה לבסוף ג'. כלומר: הוגה כך בכ"ר (מן גליון שבאביו).

37. ור' XXXI (Amer. Acad. Jew. Res.) Proceedings (1963), עמ' סה-סז.

38. ושלא כ"רש באבער, הוצ' האגור לר"ש י' גמע הע' קמא: "מלת אם" יש למחוק.

ג' מעורב³⁸; כשחזר והרכיב את ג' צפון-אפריקה (ר"ח ומקורו: "אסטלין"³⁹) על ג' "ספרד" (הנגיד). וכבר אין בו כדי להעיד על "אצטלין" כג' מקורי, שכביכול נכתב מכבר בספרי הירוש' של פרובנס. ומכיוון, שכל "אצטלין" שבהבאות לפי שעה בחזקת גלגול דברי ראב"ד הן – אין בכל אלה יחד כדי הכריע על ג' ספרי הירוש' שלהן עצמם.

(ב) ומכאן לג' פ'י המאירי: "ויש גורס": אצטלון, ופירושו בלשון יוני: שמים... כנגד מעלה. ג' "אצטלון" – כאמור, בעקבות ראב"ד; וכאן אפילו בשיפוץ פוריסטי, ומן הסתם עפ"י תרג' אונקלוס ברא' מה 22: "אַצְטָלָן"⁴⁰. זו ודאי עדות ג' מפוקפקת.

ופירושו בלשון יוני: שמים... כנגד מעלה – כמעט ודאי הוא, שאף את זה העתיק המאירי ממקום אחר; ולא חידשו מדעתו. הרי עיקר עניינו של

38. להיפך ממש מן סברת ר"ז פרנקל, למען הע' 26.

39. ודווקא בצורת "אצטלין"! מכל מקום אין להסיק, שראב"ד שמפרשו מת ל מ ו ד ו עפ"י "אצטלית בת מאה מנה" (ר' הע' 21), הוא הוא שעשאו: "אצטלין"; ולהרחיק עוד, ולדמות לדון, עפ"י זה ב ל ב ד , כל "אצטלין" (וא"כ אף כ"י לידן בכלל) כחשוד איך-שהוא בהשפעת ראב"ד. דומה, שלפי שעה עדיין קשה להחליט על "אצטלית" בכתב, צ' דווקא כ"בבלי" מקורי (וכמנדעת: "ע צ ט ל א" Mand. Gram. Th. Nöldeke עמ' XXXI), ולייחד הכתיב, ס' לא"י (או ל"מזרח"). אמנם ר"ח עצמו (לברכות סב ע"ב), הבאתו בארז (אבל לא בבניה!), ר"ש ו' גמע, ואף אבי-הג' של ר"ש הנגיד: "אסטלין". וכך "באסטלית" (וכד', ועכ"פ, ס') גם כ"י קינע' והוצ' לו במשנה יומא פ"ז מ"א גיטין פ"ז מ"ה. וכן י' יומא פ"ז ה"א מד ע"א: "באיסטלית", י' סנה' פ"ה ה"ז כס ע"ב: "אסטלון" [י' שקלים פ"ג ה"ג מ"ז ג: "איצטלי" (גם הוצ' סופר, ור"ש סיריליו), כ"י מ: "אצטלי" – עכ"פ מ ש ו ב ש; ומוכיח לכל היותר את ידיהם של מגיחי ספרים (כ"י ברכות כאן?). וצ"ל: "איס-טראות", "איצטראות", "סטורי", תוס' שקלים פ"ב 4, הוצ' ליברמן עמ' 19,206; $\sigma\tau\alpha\tau\eta\eta\epsilon\varsigma$ = "מחר"ש ליברמן, תוס' בפשוטה עמ' 679]. ואוסין גם י' מע"ש פ"ד ה"ט נה ע"ב: "איסטרא" – וצ"ל: "איסטולא" (וכבאר' – נוצרית, Lex. Syropal., F. Schulthess עמ' 15 a. $\sigma\tau\alpha\lambda\eta$). ור' ר"ש סיריליו, שכבר הגיה מעין זה: "איסטלא גרסינך" (ור' הפירושים הדמיוניים במילונים התלמודיים). ולצד שני אמנם, בהוצ' משניות יומא וגיטין שם: צ'. וכן – וזה אמנם שוקל! – כל (!) "איצטלא", "איצטלית" ש ב ה ו צ' ה ב ל י , אוצר לשון התלמוד לר"ח קאסארוסקי כרך ו עמ' 2797-2798א. וכן, וכנו' של משנת נגעים פ"ג מב: "לאיטליתור", פיה"ג לטהרות הוצ' אפשטיין עמ' 95; בעוד שב' מו"ק ז ב כ"י קולומביה (תימני): "ולאצטליתור"; וכך גם שאל' פ"ח כ"י מרצבכר, ר"ח, ור' שלמה בן היתום מו"ק שם ועוד (ר' מהר"ן אפשטיין שם הע' 7). אבל לעומת זאת גם ב' יומא ע"ב ע"ב כ"י ענלו (תימני) במשנה אמנם: "באצטלית", ואילו דווקא בהבאה שבבבלי שם: "מדקא תני: לאם לא ב א ס ט ל י ת (!) לבן". ולצד שני, י' גיטין פ"ז ה"ה מט ע"א: (כ"ב א) י צ ט ל י ת! וגם באר' נוצרית של א"י נמצא הכתיב: "אצטולא" (Schulthess) כנ"ל; ובשומרונית הרי רווח צ' במקום ס'). אעפ"י כן, דברים בנו. וצ"ע ובדיקה לשמה. אבל עכ"פ אי אפשר לבנות על זה כלום לענייננו. שכן כותבני הירוש', ואף חכמים שמצטטים, וודאי היו עשויים לכתוב תיבה זו כהרגלם (צ'). מן הבבלי; אם אפילו כתוב היה במקור שלפניהם, ס'.

40. כנו' התימני, כתר תורה ירושלים, תש"כ = "איצטלון" פ"י מס' משקין לר' שלמה בן היתום עמ' 26.

ור' מהר"ן אפשטיין, פיה"ג לטהרות עמ' 95 הע' 8. ג"א (מרפא לשון, כ"ת שם): "אסטלון" = "אַסְטָלָן" ג"א בגוף ת"א כ"ת שם; "אוסטלון", סביוניטה (הוצ' ברלינר). והש' ת"י שופטים יד 12, 13, 19. ור' בהוצ' שפרבר.

פי' זה מצוי גם בס' על-הכל⁴¹ (ואו-ח): ויש מפרשים: איצטלין שלא יורוק כל פי מעלה. ומתוכם של שני פירושים אלה (ס' על-הכל, המאירי) מוכח, שאינם יונקים זה מזה. משום שיש במאירי מה שאין בס' על-הכל⁴²; ויש בס' על-הכל מה שאין במאירי⁴³. סימן – ששני אלה אלה גובעים ממקור שלישי

41. ור' ר"ש דיקמן, בהוצ' המאירי שם הע' 300, שציין כבר לא"ח. רא"א אורבך, בעלי התוס', עמ' 399 הע' 24א, הראה שס' על-הכל נתחבר כנ' בידי תלמיד ר' משה ב"ר שניאור מאיברא. [וכדאי לציין במיוחד גם לתוס' ברכות כ"ו ב' ד"ה טעה: "כך היה נראה לה"ר משה מאלאוור" מתוך לשון האלפסי" = ס' על-הכל עמ' 99: "ומי' מפי מורי הר"ם שמעתי" וכו'; "ה"ר משה מאלאוור" = "הר"ם מאיברא", מרדכי ברכות פ"ד סי' פח; ור' רא"א אורבך שם עמ' 470 הע' 6. אף דברי ס' קנה חכמה, דפ' ויילהרמרשדארף כ"ה ב': "כמו שכתב תלמיד אחד של מהר"ם הנקרא מהר"ר משה שניאור מאיברא ז"ל" וכו' – שעל פיהם קבע הרב חיד"א (שה"ג הוצ' בן-יעקב מע' הס' גב ע"ב) והבאים אחריו, שהספר הוא לתלמיד מהר"ם מרוטנבורג – שיעורן מן הסתם: "מהר"ם הנקרא מהר"ר משה ב"ר" שניאור מאיברא ז"ל" (ולא: שהתלמיד הוא "הנקרא" כך)]. הספר נתחבר איפוא בע' בזמנו של המאירי. וטורת חכמי צרפת יש בו. והרבה משל ר' יהודה שיר ליאון, ודווקא מתוך "תוס' ר' יהודה" (ר' רשימת המהדיר, הגורן שם עמ' 78; אלא שנשתבשו הסימנים). ואף בעניינינו מוצע כל הקטע בס' על-הכל על ב' ברכות כד א"ב: "א"ר חנינא: אני ראיתי" וכו' בעקבות תוס' ר' יהודה. ר' למשל: י"ו <מ>משמש בבגד" וכו' = תוס' ר' יהודה (וגם תוס' שלנו, ותוס' רא"ש) ד"ה וממשמש (וגם בס' על-הכל צ"ל: "ור"ח (במקום: ור"ח!!) פי'"; וכך משוקע בו כאן גם הירוש' הזה בדומה לתוס' ר' יהודה (ותוס' רא"ש). רק שבעל ס' על-הכל הוסיף במקום שתוס' ר' יהודה דילגו (ר' הע' 20): כ"ע מודי בהדי (!) רוקק <אציטלין פי' שלא מאונס...> אטור" (ור' הע' 25); אבל בצורה שונה מן תוס' רא"ש (ר' הע' 120). ואף זו: אותו דיבור: "כמו המטייל <שאינו עושה לצור' > שאטור" – שמוסף בפ' תלמיד ר' יונה לא רק על דבריו המקוריים של הנגיד שהובאו בחי' רשב"א אלא אף על עיקר דברי רא"א אלשבילי (ר' הע' 18) – מצוי גם במאירי: "דרך טיול ובאהו <ושלא לצור' >"; וכן גם בס' על-הכל: "שלא מאונס <ושלא לצור' > נקיות פיו". שמא מותר להסיק מכאן, שאולי איזה-שהוא קשר מיוחד ישנו דווקא בין שלושת החיבורים האלה. ושמא אולי נובע איפוא לגלול פי' הנגיד ומעין-מחולקתו של ראב"ד עליו (ר' הע' 45) שבס' על-הכל ביסודו מן ר' יונה בכבודו ועצמותו? שהופיע בבית מדרשם של האחים מאיברא, ר' רא"א אורבך בעלי התוספות עמ' 395 הע' 4. ואף נחשב כתלמיד ר' משה, רא"א אורבך שם הע' 5 [בא"ח ה' ת"ת סי' כא דפ' פירנצי כט ע"ב: "והר' שמואל מאיורא רבו של הר' יונה ז"ל, ואחיו <של > ר' שמואל דאיורא (= משה?) כתבו" וכו'].]

42. הביאור "הבלשני": "ופירושו בלשון יוני; שמים". ולגבי הפירוש: "...כלפי מעלה", דומה שהוא כאבר שהנשמה תלויה בו. ואין טעם להתעקש ולהיתלות בשינוי הנשוא: "ויש גורסי'... ופירושו" (ור' הע' 145), ולתבוע בעלותו של המאירי לפחות על "הביאור הבלשני"; זו דרך דיבור בכלל; וכך מציע הוא למעל' גם את פי' הנגיד: "והוא שאמרו בתלמוד המערב... ופירושו. לצד שני, גם לגבי פי' הנגיד מוכיח ס' על-הכל על עצמו, שאינו מקפיד על גו' הלשון וביאורו, ר' הע' 25.

43. טעמו של איסור הרקיקה "בלפי מעלה": "שנראה ככופר" – כפשוטו! ובתוספת נימוקם של "המפרשים" ("ונתנים ראייה לפי זה", א"ח, ר' הע' 25): "לפי שהוכיח 'לפניו' ואחוריו" מינוי ר'שמאלר' הזכיר שלמעלה נמי אטור".

מכל זה אין זכר במאירי. ובמקומו "דורש" הוא טעם אחר לעניין: "...כנגד מעלה... שזה דרך גאון. אבל אם הוא צריך לכך... מותר". עיבד אפוא המאירי פי' זה, עד שהשווה לפחות את "טעמו" עם זה של פי' הנגיד (למרות חילוף הגו' שיש ביניהם, ושהוא מעמיד עליו). וגם זאת רק לפי מה שהציע את פי' הנגיד תוך אותה פירפסה שיש גם בפ' ר"א אלשבילי ותלמידו ר' יונה: "דרך <גאון> וטיל" (ר' הע' 119)!

משותף. נציין גם, שמבין שניהם יסתיים שלשונם של אותו מקור היה בערך כך: X-(איצטלין-אצטלון-?), ופירושו בלשון יוני: שמים – שלא יזרוק כלפי מעלה... שנראה ככופר⁴⁴.

המאירי משתמש אמנם בפ' זה, כדי להוציא מן ג' ר-ש הנגיד [ובזה כראב"ד], ואף ממש תוך אותם דיבורי-ההצעה שבתלמידי ר' יונה⁴⁵. אמור מעתה: הוא הביאו – בדומה לתלמידי ר' יונה בזה (ורק בזה!) – כתיקן ושיפור של פ' ראב"ד לג' איצטלין, על מנת שלא נצטרך להגיה עם ראב"ד את 'אסור-לימותר'. אילו רק מפיו של המאירי היינו חיים, ודאי לא יכולנו לייחס לפירושו בלשון יוני: שמים, שנתלה כך בג' איצטלין-אצטלון, חשיבות מרובה. הרי מעשים בכל יום, מכבר ועד עכשיו, שחכמים מנחשים פתרונות לצרכי הקונטקסט שלהם על פי 'לשון יוני', שדימו לקלוט מן בעלי לשונות. וכמו שדחה באמת ר"ל גינצבורג⁴⁶ את זה הפירוש בקש: 'ונראה שנתחלפה לו להרב הזה [= המאירי] יונית ברומית'⁴⁷; וקרב את הרחוקים, שהאותיות צ' וט' אין מקבילות לאות c שברומית, ואי אפשר לאמר שיש כאן לפנינו המלה הרומית coelum.

אבל עכשיו, מכיוון שלפי כל הסימנים הבאה יש כאן במאירי כמו (עכ"פ!) בס' על-הכל, וקודם קדם – דומה, שבאמת היא הנותנת. דווקא משום שהאותיות צ' וט' אין מקבילות לאות c שברומית⁴⁸ ואין להכיר כלל בשום קרבת צליל בין איצטלין – איצטלין – אצטלון – ובין caelum – דווקא משום כך קשה להניח, שאביהם הנעלם⁴⁹ של פ' ס' על הכל-המאירי הוליד 'שמים'.

44. ר' הע' 42–43.

45. 'ויש שגורסין... ומפרשי' וכו' (תלמידי ר' יונה); 'ויש גורסי'... ופירושו' וכו' (המאירי). ור' להלן הע' 67.

46. כנ"ל ח"ב עמ' 309.

47. ר' עכ"פ במילתו של Hesychius (s.v.): *Πωμαῖοι*, *ὁδρανούς*, *καίλους*; ומשמע, שלפרש מקור ספרותי (נעלם) כתב כן (ולתנייה הש' *Κεραμεύς* – *Πατριπαδόπουλος*, Festschr., A. Harkavy, עמ' 74, 75: *μανη*, *μανη* = 'מצרי'). ושם האוסוציאציה דווקא מן *ciel* הצרפתית, *cielo* האיטלקית והספרדית?

48. על ζζ הבינונית (ור' J. Malalas XVII Chronogr.; Bon. 17, 413 *ζζτάγγια*! Annotat. עמ' 640: *ζζτάγγια* scr. וכו') – לא יחשוב בוודאי איש.

49. לצערי לא אוכל להוות את הפירוש המשווה, בית נכות ההלכות ח"א עמ' 58 על 'ונטילין': 'פירש הרב ר' אברהם, שרוקק במקום גבוה בחפלתו אסור אלא במקום נמוך. וא רוקק אם הוא אסתניס' (כך בכ"י די ראסי 327; וג' שצ"ל: 'נמוך הוא רוקק...'). 'הרב ר' אברהם' בליקוטים שונים אלה עמ' 56 הוא עכ"פ ראב"ד: '...כתב הרב ר' אברהם שצריך לברך על נקיות ידיים' (כך בכ"י! 'נטילת' שבנדפס שיבוש) = אריח, נטילת ידיים סי' י"ב (דפ' פירגיצא' ג). אבל מה שמוכא כאן על שמו הוא בניגוד להגהתו ולפירושו של ראב"ד, כפי שהביאו רשב"א. ואף הלשון – וכברכות י ע"ב: 'אל יעמוד ... במקום גבוה ויתפלל אלא במקום

ויהא דבר זה כאשר יהיה. צורה זו, עכ"פ, ממש כמו שהיא מסתברת מתוך אבי-
אביהם של פי' המאירי-על הכל: "א ס י ל ין", "א צ י י ל ין" – יש בה כדי לפתור
את החידה. אין זו אלא: *σίαλον* האטטית, *σίελον* (δ *σίελος*) ההלניסטית⁵⁰ – *saliva*,
רוק. [בביוגטית מאוחרת גם: *σάλος*, *σάλιον*].⁵¹ ומשמשת גם ברבים, כבחרג
ה-70 לשמואל א כא 14: *τὰ σίελα αὐτοῦ* = "ריריו". ורשומה גם [לפחות]
אצל הלקסיקוגרפים הסוריים: "סיאלון ה. רוקא *بَاق*" (גם *بَاق*). בר-עלי (ור' P. S.
עמ' 2607). *σίελον*, *σίαλον* רווחת למדי בטרמינולוגיה הרפואית של הזמן⁵²;

נמוך" – משונה לענייננו; ואף אינו מובן כל צרכו: אסור לרוק "במקום גבוה", או "למקום גבוה"? ושמה חסרון יש כאן? אבל שמא ואולי כתוב היה בפ' ראב"ד עצמו יותר ממה שהביא ממנו רשב"א? וגם פי' זה – ובשם אביו הנעלה של "כלפי מעלה"? – הרבא ברי' ומכאן מקורן של ההבאות?

50. Moeris (המאה ה' לסה"נ), הוצ' Bekker, עמ' 15, 209, *Σίλαον ἐν τῷ α καὶ οὐδετέρως*.
Ἀττικῶν 'הש' מילונים, ור' גם 70 בן סירא כו, כב], *ἐν τῷ ε καὶ* (ומכוון אל: *σίελος*)
ἀρσενικῶς, 'Ελληνες' 'הש' 70 ישעיה מ, טו: *ὡς σίελος* ("כִּרְק"?) ; II Dioscor., 74, *σίελον*.
 ור' הע' 52].

51. ר' Du-Cange, Gloss. Gr., ושמא שייך לכאן גם *σαλός* – "שטותה" [=הררקן], הרוח ביוונית-ביזנטית (ר' שם, ובמילונו של סופוקלס; והש' *σῆλαον* s.v., Etymol. Magnum *σάλιζει μὲν τὰ βρέφη καὶ οἱ ὑπεργεγρησάντες*, οὗς ἀνωσθήτους λέγουσιν והש' פ'י ר"י בן מלכי בדק מסתופנטי מעשרות פ"ה מ"ח (ערוך ע' סליון, עה"ש ח"ו עמ' 58 וא"י) ל'י מע"ש פ"ה ה"ז גב ע"א: "זרע הסיליון (הסליון, א ס ל י ו !) של לוף" – אלא שאכמ"ל בעניין.

52. וארשום לפחות מקצת מן אלו שנודמנו לידי באקראי: 8 De Morbo Sancto, *Hippocrates*; הוצ' I Kühn עמ' 598; III De Morb.; הוצ' Kühn עמ' 300, 301 (*σισαλογέων*) 307 הוצ' II Kühn עמ' 433 De Carn.; (2x) 309 (*σίαλον λεπτὸν πτύει..., πολλὰ σίαλον..*) 6 Aph. VII; (synovial fluid?) 5 (שורשם IV, Loeb Class., Jones עמ' 196, 5 שררשם עמ' 211 / 209) (*πτύελον*); ור' את ההבאות שנרשמו בתסרוס של סטפנוס, הוצ' פריס (דינודורף) עמ' 211 / 209.

;Saliva s. v. 538 ע"י XX Kūhn שבהוצ' F. W. Assmann של המפתח ע"י Galenus
;ר' במיוחד 16X De Simpl. Medicam. etc. הוצ' XII Kūhn ע"י 290-288, פרק שלם על:
Σίελον (—εἴτε σιάλον εἴτε πτύελον(!) ὀνομάζειν θέλει τις οὐ μοι διαφέρει κτλ.)
;δτι δὲ καὶ τὸ σίελον γεννῶντες ἄδενες :647 ע"י IV Kūhn הוצ' 6 II De Semine
;αἰσθητοῖς ἀγγεῖοις εἰς τὸ στόμα(!) προχέουσι αὐτό; σχεδὸν οὐκ ἐστὶ οὐδεὶς ἄγνωστῷ

עובדה, שיש בה כדי לסבר יפה יפה את חדירתה ללשונם של חכמי א"י.⁵³
אבל דורות אחרונים לא הבינו עוד. והחליפו אותה, עכ"פ עוד לפני ר"ח
ור"ש הנגיד, ב"אסטילין" (!) – "אסטילין" הרווחת, והידועה להם גם מן המשנה, וגם מן
הבבלי⁵⁴. תוך שינוי קל (ט במקום: יי). ואע"פ כן פירשה עדיין ר"ח כמעט כשמועה:
"רוק עבה הנראה מאד". אבל רק כמעט כשמועה. ולא דווקא כשמועה ממש

9 III De Loc. Affect. הוצ' VIII Kūhn 176 (τοῦ κατὰ τὸ στόμα σιάλον); (שם 5 VI על
ה"רירי" שיוור מכלב שוטה: ἐργάζεται λύτταν In Hippocr. [τὸ σιάλον αὐτοῦ μόνον ... ἐργάζεται λύτταν];
1 II De Hum. Com. (ר' הע' 53); ואוסף מן הוצ' Helmreich (Teubn.) II De Usu Part. (עמ'
De Temper: 7, 92 עמ' 2, 45 (ῥῖβις) πλῆθος ἀθροίζεται); (ἐν δὲ τῷ στόματι σιέλων
וכן שם עמ' 78, 28; ולבסוף גם In Hippocr. De Prorhet. Com. הוצ' XVI Kūhn
עמ' 508: (הש' De Semine כנ"ל) τῷ ὀνομαζομένῳ σιαλοχόῳ ἀγγεῖται τε καὶ ἀδένῳ
שאליו שייך אולי פירושו של Erotianus, Vocum Hippocr. Conlectio, הוצ' Lehms
עמ' 11, 114: οἱ σιάλον πυνκθὲν ἀθροίζοντες – σιαλοχόοι (העירני עליו ידידי ד"ר ד' גולדשמידט).
7 I De Caus. et Sign. Acut. Morb. Aretaios הוצ' Kūhn עמ' 12, הוצ' Adams עמ' 11;
2 II De Caus. et Sign. Diut. Morb. הוצ' Kūhn עמ' 34, הוצ' Adams עמ' 37 (μεμιγμένον) (ῥῖβις) ... αἶμα ...
196 Adams הוצ' Kūhn עמ' 133, 2 II De Caus. et Sign. Diut. Morb. הוצ' Adams עמ' 196
σιάλος); (עמ' 6, הוצ' Kūhn עמ' 57, הוצ' Adams עמ' 105: σιαλοχόοι ἐν ῥῖβις = שפיות-רירי).
Rufus, הוצ' Daremberg-Ruelle, פריס 1879, עמ' 165: τοῦ στόματος ... ἡ σιέλος
ὕψους. ואסתפק באלה, שלא בטובתי בשל המחסור בספרים, ואציין עוד – ובייחוד לבני
שטרתחי הרבה אחרי הוצ' Bussemaker-Daremberg ולא עלתה בידי – למה שנרשם פה ושם
במילונים. ואמנם ראוי היה העניין לבדיקה שיטתית יותר.

53. בייחוד בשביל הגדרה מדויקת, כדי להבדילו מן "פיחה" – "כיתה"; ר' להלן. ולענייננו זה חשובים
בוודאי דבריו של Galenus, 1 II In Hippocr. De Hum. Com., הוצ' XVI Kūhn עמ' 217:
Σιάλον δὲ γένεσις ἐν τῷ στόματι (!) τῷ προνοητικῶς ὑπὸ τῆς φύσεως ἐστὶ
γινόμενων, ὥστε καὶ ἡ ἐκ θώρακος τε καὶ πνεύμονος ἀγωγὴ τῶν
κατὰ πτῦλιν De Simpl
16 X. Medicam. etc. (ר' הע' 52) – בין πτύελον שמעלים מן החזה והריאות (= "כחה") ובין
(ריר, רוק-סחם) שמתהווה בפה, באמצעות הבלטות (ἀδένες, ר' הע' 52). [והש' גם ההבדל בין
סחם ובין ה"ח" – ἀνάχρεσις (= "כחה" – "פיחה") אצל Aretaios, De Caus. et Sign. Acut.,
2 II Morb. הוצ' Kūhn עמ' 28, הוצ' Adams עמ' 23. ור' בפירושו של P. Petit הוצ' Kūhn
שם עמ' 418]. הגדרה והבדלה זו היא בוודאי העיקר; ולא דווקא זו שמביאים ו"דורשים" הלקסיקוגרפים,
כגון Zonaras (המאה ה'א'): s. v. τῆς πτύελον τὸ ἀποπτύμενον κατὰ προαίρεσιν κατὰ τὴν
s. v. Etymol. Magnum הוצ' הש' המשך τῶν χειλέων ἐπίπτειν – σιάλον αὐτομάτως ῥεῖν.
σιάλος s. v. Suidas הוצ' 39.

במדוקדק ובמצומצם⁵⁵. שכן עכשיו יהיה בידינו לפרשה, ועל גבה כל הקטע בירוש' שם, בפשטות: "...אתיא <כיי> דמר ר' חנינא: אני ראיתי את ר' מפחק – ומעטש – ונותן ידיו על פיו, אבל לא רק". "מפחק" [פחח, פוח] בשימוש לשון הגליליים ג' = "כָּח", [כחח – כחה], "מגהק" שבבבלי^{55א} (עי' הפי' המי' לרס"ג למס' ברכות⁵⁶: "גיהוק הוא גיחוך [שמא צ"ל: גיחוק?], כה ורק – תגרע ובצק"; ור' רס"ג בסידורו עמ' ל': "לא יסעל.. ולא יבצק"); הש' י' עירובין פ"י [הי] כו ע"ב: "בפיחה"⁵⁷ = "בכיהו", ב' שם צ"ט א'. היינו: ר' חנינה ראה את רבי נותן את ידיו על פיו^{58א} עם שֶׁח־פָּח [גיחך-פיחך] – או עוטש – על מנת שלא ירוק מה שֶׁח־פָּח! ראהו "מפחק"... ונותן ידיו על פיו, אבל לא רק – ראהו כח ולא רק⁵⁸. ואילו ר' יוחנן חולק על ר' חנינה [הלכה למעשה, ולאו דווקא לעניין מעשה ברבי⁵⁹]: "ר' יוחנן אמר: אפילו רוקק, כדי שיהא כוסו⁶⁰ נקי". היינו: המפחק והמעטש מותר אף לרוק – כח ורק! ועי' מוסיף סתם-התלמוד: "כל עמא [= אף ר' יוחנן] מודיי בההין דרקק *אסיילין* [saliva, σίελα] סתם-רוק שלא מחמת פיתה-כיתה] דהוא אסור". שהרי בזה אין משום "כדי שיהא כוסו נקי". "כלומר: שלא מאונס" – רק סתם – אסור. ולהלכה, באמת, ממש כדברי ר"ש הנגיד: אע"פ לא כפירושו⁶¹. וכדברי ר' יהושע בן לוי, לעניין בית הכנסת: "רבי יהושע בן לוי אמר: הרוקק בבית הכנסת כרוקק בבת עינו". ובוודאי כדעת ר' שמואל בן חלפתה בשם רב אדה בר אחוה: "המתפלל

55. σίελον, עכ"פ, בוודאי אינו דווקא "רוק עבה", "ליחה עבה", "כיהו". ר' הע' 52. והש' למשל, גם, 21 Alexandr., Lucianus: σιῶλον τῇ σφραγίδι προχέουσας ("ברוק" סתם; ובוודאי לא ב"כיהו"). והש' Etymol. Magnum s.v: σίελον τῶν ὄρων οἶον (?! καὶ τὸ λεπτὸν) *ἀποσειρομένων ἄλλων ὑγρῶν. ור' גם הלסיקוגרפים שהוכרחי בהע' 53.

55א. והרי לא הוזכר בירוש' כאן: "גיהק". ואפשר שבמקורו לא בא בלבלי אלא כ"פירוש" ל"פיהק"? 56. הוצ' ווערטשיימער עמ' מז/מח; אוצה"ג לברכות הפי' עמ' 110 (ור' פיה"ג לטהרות עמ' 113 והערות מהר"ן אפשטיין שם).

57. והש' βῆξ – βῆχα – βῆγμα, etc. ? וכבר א"צ להגיה בירוש'; ר' משי"כ מהר"ש לבירמן, ירושלמי כשפשוטו עמ' 361. תוספתא כפשוטה ח"ג עמ' 456; מהר"ן אפשטיין, מבוא לנדה"מ עמ' 254. ור' "פוח" בסורית (וגם במשנית). ור' הע' 63.

57א. הש', Anthol. Pal., 11, 268; ור' רמב"ם, תפלה פ"ד יא: "זורקו בידו".

58. הש' ב' עירובין שם, שרק "כח" בלבד "מינס אניס"! ור' הע' 68.

59. ר' אריז כנ"ל בסופו; וכמה נתחבט בזה.

60. ר' אהר"י (וראבי"ה הוצ' אפסוביצר עמ' 50 הע' 7); ור"ל גינצבורג כנ"ל כ"ב עמ' 305 ואי'. והש', להיפוכו, הלשון: "כוס זו הם י' עיז פ"ב ה"ח מא ג'. (ולראשונים שפירשו-גינסחו: "כסותו", הש' הנז' עפ"י הבבלי (ס' רב עמרם?) שבתשה"ג אסף תרצ"ג עמ' 86: "ואם היתה בגדו נקייה וכו'). ואכמ"ל. 61. והש' ס' עליהכל ועפ"י פי' הנגיד: "דלא התירו... אלא ברוקק מאובס, וה"ג התם: וא"ר יוחנן רוקק אדם בתפלתו כדי שיהא כוסו נקי, פי': אם נודמן לורק ע"ב (!) שאינו יכול לבולעו(!)". ואמנם בזה הפך את איסורו של ר"ח דווקא ברוק עבה, להיתר (ודווקא ברוק עבה!) על פי שיטת הנגיד.

לא ירוק עד שיהלך ארבע אמות; וכו' יוסי ביר' בון: זוכן הרוקק אל יתפלל עד שיהלך ארבע אמות. ריקקת אציילין-אסיילין, רוק סתם, "כלומר שלא מאונס" של פיתה-כיתה, אסור בתפלה כבבית-כ.

אבל בבבלי "שיפצו" את דברי ר' חנינה, ומסרו אותם כשהם "מתוקנים" דווקא על דעת ר' יוחנן: "אני ראיתי את רבי שגיהק ופיהק <בתפלתו> ונתעטש ורק! עד שכבר לא יכלו לקשור את יגונתן ידו על פיו" עם "גיהק" ונתעטש- [שהרי רָקָה!]. היה מי⁶² שקשרו דווקא עם "פיהק": "זכשהוא מפהק [=osci-tavit] מניח את ידו על סנטרו" – כשתיבת "סנטרו" נסתברה לו מעין "פיו" שבירוש': "מנטון" (menton הצרפ', mentum). ואילו נו"הגאונים מלמד, ששנו כולו בפני עצמו ושינו בו מכל וכל: "ולא (ז) הניח ידו על סנטרו" (הגדו"ג, וכך נו" כ"י או"פ בב'); ותיבת "סנטירו" "סניטרו" נתפרשה להם: "אלכצר"⁶⁴ [אל חצר] – "חלציו"⁶⁵ [חוצי-באר, חצא בסורית], "כסליו"⁶⁶, "מתניו"⁶⁷, והדברים עמומים; ופי' תיבת "סנטרו" עדיין לא נתחזר.

ואף זו: בבבלי רצו להבין את כל השורה "שגיהק... ורק" דווקא "מלי מלי" [ושמא בשל הכפל: "שגיהק ופיהק", כש"פיהק" הפסיק העניין בתור: [osci-tavit]. וע"כ כשהשיבו: "מיתבי", ע"ש] מן "רק ארק", לא יכלו לפרק: "לא קשיא, כאן לאונסו" [גיהק... ונתעטש ורק] כאן לרצונו" [הרק בתפלתו, הרק "אסיילין", בלא גיהוק ועיטוש] – כפי שחילק ה' דווקא בזה [כל עמא מודיי- וכו']. אלא העבירו פירוק זה דווקא לענין "מגהק ומפהק" – לא קשיא, כאן לאונסו כאן לרצונו! אבל "רק" – בכל אופן, אף הרוקק רוק סתם שגודמן לו⁶⁸ – מותר; וכרב אשי שם: "אנא אנינא דעתא". וכבר הורה אף רבא, לעניין

62. נו" הוצ' הבהלי וכ"מ כ"ד ע"ב (ור' כ"י פריס), ד"ס שם ס' אות ת'; וג' שכך גרס רש"י, שלא נצטרך כלל לפרש: "זכשהוא מפהק" (אבל ר' תוס' רא"ש).

63. רש"י. וכך גם פירושו של "אתפוק" בסורית, P. S. 3069 עמ' [ולאו דווקא כבאר-גלילית, הע' 57. ור' "כחח" בסורית, Lex. Syr., C. Brockelm. פעלים אלה ושכאלה – שיטודם באונומטופ – שימושם מתחלף].

64. תה"ג הרבני עמ' 213 סי' ת – "מצדו" (וכן אשכול, הוצ' אלבק ח"א עמ' 31, "ומפרשי רבנן" – מפיו רב האי לבר', ר' שם הע' טז); "על צדו", ר"ח (ס' הנר עמ' 45, ואר"ז כנ"ל); וממנו ערוך ע' סנטר, ושם עוד: "כמו סטרו", ופירושו "צלע" [אבל "צלע" שבגוף הוא "עלעא", "אלעא" (סורית) בארמית; ור' ז' בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ב עמ' 34-39, ושם במפתח "המילון" ע' סטר ג'],

65. רמב"ם ה' תפלה פ"ה ד (ובמ"מ שם בשמט: "ומ"ש לא יניח ידיו" על חלציו, בפ' מי שמתו; ולא יניח ידיו" על סנטרו).

66. ר"ח; אשכול כנ"ל.

67. תלמודי ר' יונה והמאירי (ועיי"ש, ששניהם הרכיבו את פי' רש"י על נו" ריף; ור' הע' 45).

68. "גודמן לו רוק" אינו בחינת "אונס" אפילו בפיתה-כיתה, לפי שיטת הבהלי עירובין צ"ט ע"א: "אמר ר"ל: כח בפני רבו חייב מיתה... והא מינס אניס! כח ורק קאמרינן!". וא"כ, בהכרח שאין גם כל

בית הכנסת: "דקיקה בבית הכנסת שריא", ב' ברכות סב ע"ב. – הוה אומר: דווקא פירוש של ר"ש הנגיד, "שלא מאונס אסור", הרכיב על הלכת הבבלי את גימוסו של ירושלמי⁶⁹.

הבדל לעניין "רק בתפלתו" בין "רוק" סתם ("אסיילין") ובין "כח ורק". ודין אחד לכל "רק". ואעפ"י שרא"שונים ביקשו להעמיד את "נזדמן לו רוק" = "מאונס" דווקא (ר') למשל ס' על-הכל הע' 61, וכן מאירי במפורש: "אבל אם הוא צריך לכך, כגון שנזדמן לו רוק, מותר", אין זאת אלא שיטת הנגיד. וכדי להשוות בין התלמודים.

69. אבל דברי ר"ל גינצבורג כנ"ל ח"ב עמ' 305: "ולא מקרה הוא, שרבינא... שרק על הקרקע ולא הבליע בטליתו, היה יליד ארץ ישראל" (ע"ש?) – אין להם קיום. שכן נהפוך הוא. דווקא לר"ב א"ש "נזדמן לו רוק ופתקיה לאחוריה" וכו'. ר' גו' כ"י פריס, או"פ, מינכן, וכן ה"ג וס' רב עמרם ועוד (ד"ס שם עמ' 120 אורח ד).

כתובות ארמיות קדומות

(1964 – 1960)

ברשימה זו נרכז את הכתובות הארמיות הקדומות (900–200 לפני סה"נ בקירוב), שנתפרסמו בחמש השנים האחרונות¹, והיא ראשונה בסדרת סקירות, שמטרתה להביא במרוכז לפני קוראי "לשוננו" את כל הכתובות השמיות הצפוניות-מערביות שנתפרסמו לאחרונה.

ההערות הניתנות בזה הן לקט מתוך דיוניהם של המהדירים השונים. במקום שסיתי מן הגרסאות ומן הפירושים של המהדירים, והדברים אינם נאמרים במפורש, הרי הם כתובים באותיות זעירות. הערות העורך באות בסוגריים מרובעים בתוספת הציון י"ק.

1. כתובת על כד

המוצא: עין-גב. – התאריך: המאה התשיעית לפני סה"נ. – זמן הגילוי: 1961. – הספרות: 13, pl. 27-28, *IEJ* 14 (1964), pp. 27-28. B. Mazar et al.: — עכשיו במחיאון ישראל, ירושלים.

לש קיא

צירוף האותיות אינו מניח ספק, כי זוהי כתובת ארמית. "לשקיא" הוא, כנראה, צורת יחיד מידע של בינוני פעיל של הקל משורש "שקי", ולפניה למ"ד הקניין. פירוש המלה: "למשקה".

2. כתובות על שנהבים

המוצא: כלח (נמרוד, עיראק). – התאריך: המאה השמינית לפני סה"נ. – זמן הגילוי: בחפירות האחרונות עד 1961. – הספרות: 24, *Iraq* A. R. Millard: — עכשיו במחיאון הבריטי בלונדון. (1962), pp. 41-51².

א (ND 10151) חמת

ב (ND 10359) לעש

ג (ND 8184) a: זי הקרב...

b: ... בא ... וכן חלקי אותיות נוספות

1. הרשימה הזאת אינה כוללת את טביעות החותם "יהוד" מרמת רחל ומעין גדי. – אודה לקורא, שיפנה את תשומת לבי לכתובות שהושמטו בטעות.

2. כתובת עברית משם (ND 10150) תידון בסקירה אחרת.

ד) (ND 10304) אֱלִישָׁע

ה) (ND 10303) זֶלֶא³

ו) אותיות המשמשות סימני התאמה: א; ב; ג; ד; ה; ז;
||| ט³; ק; ר |; ב; בע וכד'.

על פי הכתב הזה, של המאה השמינית, קשה להכריע, אם אלו כתובות פניקיות או ארמיות. רק לשונה של כתובת ג' מכריעה בעניין זה, והשווה אותה עם חותם הגליל (CIS II 75) מן המאה השביעית: "לאכדבן בר גרבד סרסא זי הקרב להדר".

השם "אלישע" מופיע גם ברשימת השמות הפניקיים או העבריים באוסטרקון ארמי מנמרוד⁴.

3. חותמות

חותמות א'–ג' אינם בהכרח ארמיים (השווה למעלה).

א) המוצא בלתי ידוע (כנראה סוריה או לבנון). – התאריך: המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפני סה"נ. – זמן הגילוי אינו ידוע. – הספרות: S. H. Horn: *BASOR* 167 (1962), pp. 16-18. — עכשיו באוסף פרטי.

ל ב ר כ א
ל ב

הלמד והביית נועדו למלא את שני החללים שמתחת לדמויות המגולפות בחותם. "ברכא" – היפוקוריטיקון (שם חיבה מקוצר).

ב) המוצא בלתי ידוע. התאריך: המאה השמינית לפני סה"נ. – נקנה לאחרונה. – הספרות: L. Y. Rahmani: *IEJ* 14 (1964), pp. 180-184. — עכשיו במוזיאון של היכל שלמה, ירושלים.

ל א ל

השם לֵאֵל מופיע בבמדבר ג, כד; ייתכן שגם החותם הזה שייך לאדם בשם לֵאֵל: אם כן הדבר, הרי למד הקניין חסרה⁵.

3. אין תצלום.

4. J. B. Segal: *Iraq* 19 (1957), p. 140.

5. [שם תיאורי עשוי להתקצר, ולעתים לא נותר בו בכתב אלא שם האלוהות, השווה את השם הפניקי (בתעתיק אכדי) Ba-a-lu (בעל), ראה Z. S. Harris: *A Grammar of the Phoenician Language*, New-Haven 1936, p. 89. אף כאן הלמד למד השייכות היא. השווה במקרא בַּעַל כשם איש, כגון דהיא ה, ה. – י.ק.]

ג) המוצא, התאריך, זמן הרכישה, הספרות – כנ"ל. – עכשיו באנף העתיקות והמוזיאונים ירושלים.

א ב ג ד

שם פרטי – אבגד – (בלי למד הקניין) או ארבע האותיות הראשונות באלף-בית? (ראה להלן).

ד) המוצא בלתי ידוע. – התאריך: המאה השביעית, ראשית המאה השישית לפני סה"ג. – נקנה לאחרונה. – הספרות: *F. M. Martin: Rivista degli Studi Orientali* 39 (1964), p. 209, Pl 3, No. 5. – היום באוסף פרטי.

ל א ב ג ד

ה ו ז ח ט

הגילוף אינו מעיד על רמה טכנית גבוהה; ייתכן כי זה תרגיל של תלמיד הלומד את מלאכת גילוף החותמות(?)

ה) המוצא, התאריך, זמן הרכישה, מקומה עכשיו: כנ"ל. – הספרות: כנ"ל, עמ' 208–209; לוח 2, חותם מס' 4.

ל ס ר י

4. חוזה על לוח טין

המוצא אינו ידוע (אולי ספירה?). – התאריך: 570/71 לפני סה"ג. – נקנה לאחרונה. – הספרות: J. Starcky: *Syria* 37 (1960), pp. 99–115; H. Donner – N. Röllig: *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962–4, No. 227. – עכשיו במוזיאון לובר, פריס.

צ ד א'

[.....]

- | | |
|---------------------|-------------------|
| 1. [י.] ביתאלעשני | 4. בשנת 34 |
| 2. [ל]ביתאלידע בכסף | 5. [נ]בוכדרצר מלך |
| 3. שקלן 27 | 6. [בב]ל שהד געלא |

6. זו קריאתו של פרופ' ג' אבינד (אני מודה לו על הרשות להביאה פה), והשווה עם החותם אצל M. Lidzbarski: *Ephemeris* III, p. 68. קריאתו של המהדיר בשורה העליונה היא לאנפפ או לאנגג, ובשורה התחתונה ירצ(ז).
7. ההצעה לראות פה גרן הועלתה ע"י המהדיר, אך הוא לא ציין אותה בתעתיק.

צד ב'

- | | |
|-------------------|-----------------|
| 1. [בר] סוה שהד | 5. [·]ליחוט שהד |
| 2. [ב]יתאלדלני בר | 6. [··]ילא ספרא |
| 3. [·]יוזכה שהד | 7. |
| 4. ביתאלדלני בר | |

השורה החסרה כללה ודאי את שם הסחורה, ואילו הפועל בא כנראה בראש ש' 1. אם האות האחרונה של הפועל היא נון, יש להשלים [נתן], [זבן] (ז) או [רהן] = משכן⁸. [מתקבל על הדעת, שיש לגרוס -[נתן]... בכסף- המקביל באכדית ל- nadānu ana kaspi, ופירושו 'מכר'. והשווה. 'בכסף מלא יתננה לי' (בר' כג, ט); 'יהב... בדמוהי' (קאולי 13, ש' 3) - יק].

בולטים פה השמות המורכבים עם היסוד התיאופורי 'ביתאל'. שמות דומים מופיעים בתעודות בבליות ('ביתאלדלני' בארמית חרות על לבנה מבבל - ר' CIS II 54) והם נפוצים בין השמות הפרטיים שבתעודות יב. שם כזה מופיע כנראה אף במקרא: 'ביתאל שראצר' בזכריה ז, ב. שם האלוהות 'ביתאל' נמצא ברשימת האלים הפניקיים העדים לחוזה שבין אסחרדון וצור ובפאפירוסים של הרמפוליס⁹. 'ביתאלעשני' מורכב מפועל 'עוש' או 'עשה' ידוע רק והשווה עם החותם הפניקי או העברי 'עשנאל'¹⁰. 'השורש עשי' - 'עשה' ידוע רק בעברית ובמאבית, אך אולי גם שמות פרטיים פניקיים מורכבים משורש זה¹¹.

5. פאפירוס מגדול (ברשיאני I)

המוצא: מצרים, כנראה יב. - התאריך: אמצע המאה החמישית. - נקנה בראשית המאה הי"ט. - הספרות: E. Bresciani: *Rivista degli Studi Orientali* 35 (1960), pp. 11-24; J. A. Fitzmyer: *JNES* 21 (1962), pp. 15-24. — עכשיו במוזיאון העירוני בפדואה.

צד א'

1. שלם ב[ית יהו ביב ברי שלמם [מ]ן אחוך אושע שלם ושררת [שניא הושרת לך]
2. כעת מ[ן יום זי אזלת בארחא זך ב[ר]ני לי טיב אף אמך כעת ברך אנת [ליהו אלהא]

8. CIS II, 43 = L. Delaporte: *Epigraphes araméens*, Paris 1912, No. 26.

9. ראה להלן בדברי ההסבר לסי' 5, שורה 1. לעניין 'ביתאל' בכלל עיין: E. G. Kraeling:

The Brooklyn Museum Aramaic Papyri, New Haven 1953, pp. 87-90

A. Reifenberg: *Ancient Hebrew Seals*, London 1950, No. 6.

10. Z. S. Harris: op. cit. (n.5), p. 135.

11.

3. זי יח[ו]ני¹² אנפֿיך בשלם כעת מן יום [ז]י נפקתם מן מצרין פרס לא י[היב] ל¹³
4. [קבלן לפחותא על פרסכן תנה ב[מ]גדל כן אמיר לן לאמר על זנה [ישתלח על¹³
5. [ספריא ויתיהב לכן כעת כזי תאתון מצרין על]
6. [פרסכן זי כלי כלה כעת איך בִּיתא עביר ואיך נפקת הן יהו]
7. ש[לם ומחבל לא איתי גבר הוי אל תתאשר עד תאתה]

צד ב'

- ×+1
- ×+2 [באגרתא זילך על כתון ולבש כתונך ולבשך עבירן]
- ×+3 [לאמך עבדת אל תמלי לבת בזי לא איתית המו מנפי כזי ת]
- ×+4 [המו קדמתך כעת זבנת לי אנה [כ]תן 1 זי כתן כעת]
- ×+5 [דן ולבש עד תאתה שלם אמך וינקיא כלא כעת תנה הוין]
- ×+6 [למחר כתבת אגרתא זא כע[ת] כן שמיע לן לאמר תתפטרן]

תעודת המכתב

- ×+7 אל אחי שלמם בר [או]שע אחוך אושע בר פֿטן

תרגום

צד א'

1. שלום (ל)ב[ית] יהו ביב. אל בני שלמם מאחיך אושע שלום ובריאות [הרבה שולח אני לך
2. עתה] מיום שהלכת בדרך (למסע) ההוא, בני, לי טוב (ו)גם (ל)אמך. כעת ברוך אתה [ליהו האל
3. אשר יר[אני]נא פניך בשלום. עתה, מיום שיצאתם ממצרים שכר לא נ[יתן] לי
4. [התאונו לפחות על שכרכם פה ב[מ]גדול, כך נאמר לנו לאמר: בעניין זה [ישלחו אל
5. [הסופרים וייתן לכם. עתה כאשר תבואו מצרימה בעניין]
6. ש[לכרכם, אשר נמנע (הוקפא), כולו. עתה מה שלום הבית¹⁴ ואיך יצאת? אם יהו]

12. [כך לפי ההשלמה של ברשיאני, אך ייתכן להשלים "יחו] וני" בריבוי, ואם כן הנשא יהיה "אלהיא" והשווה קאולי 39, ש' 1: "אלהיא כל ישאלו שלמכי" (באגרת יהודית) – י.ק.].

13. [השלמות העורך].

14. [השווה בארמית גלילית: "מה ארעא עבירדין... מה עזיזא עבירדין... מה ארעא עבירדין... מה תוריא עבירדין... מה עזיזא עבירדין.. (מה שלום האדמה... העזים... השוורים וכו') ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות I, ירושלים תשי"ג, עמ' קכד–קכה (לפי חילופי הנוסחאות).

7. ש[לום ואין חטא(?), נוק(?)¹⁵. היה גבר, אל תבכה(?)¹⁶ עד (ש)תבוא]

צד ב'

- × + 1
- × + 2 [במכתב שלך על כתונת ובגד, כתנתך ובגדך עשויים]
- × + 3 [לאמך עשיתי. אל תכעס באשר לא הבאתי אותם (ל)מנפי כאשר –]
- × + 4 [הם (אותם) לפניך. עתה קניתי לי, אני, כתנת אחת של פשתה. עתה]
- × + 5 [– ובגד עד (ש)תבוא. שלום (ל)אמך ו(ל)כל הילדים. עתה פה אנחנו (היינו)]
- × + 6 [ביום ×] למחיר כותב אני אגרת זו. עתה כן שמענו ¹⁷ לאמר: תשחררו(?) תלכו(?)

תעודות המכתב:

× + 7 אל אחי שלמם בן [או]שע אחיך אושע בן פט]

זהו מכתב לבן מאביו ('אל אחי' ו-'מן אחוך' הן נוסחאות רגילות בקורספונדציה ביב בין בעלי עמדה שווה – ראה קאולי מס' 21, 40–42 וכן דברי פיצמייר עמ' 17). האב יושב עם משפחתו במגדול, שהיא כנראה מושבה צבאית במצרים התחתונה (ראה ירמיהו מד, א; מו, יד). המכתב נשלח אל מחוץ למצרים ואולי ליב שעל הגבול הדרומי של מצרים.

מבחינה פאליאוגרפית יש לייחס מכתב זה לאמצע המאה החמישית בקירוב. מכל מקום, לאור הפתיחה, שהשלמתה נראית משכנעת, יש להקדים את התעודה לשנת 411, שנת חורבן המקדש ביב (ראה פאפירוס מס' 30 ברשימת קאולי).

ש' 1: ההשלמה [שלם ב]ית יהו ביב' מבוססת על הפתיחות במכתבים הארמיים

G. Dalman: *Grammatik des jüd.-pal. Aramäisch*, Leipzig 1905, p. 244. אף השווה את

השימוש בסורית וכן בהיסטון ש' 52 – י.ק.]

15. 'מחבל' – ראה קאולי 27 ש' 2.

16. [אל תתאשד' – במנדעית משמש האתאפעל (רק בבינוני) בהוראת 'בכה' – שספך

דמעות', ראה Drowei-Macuch: *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 40. – י.ק.]

17. [שמיע לי' = שמעתי. דרך זו אוסיינית לארמית (הביניימית) המורחית והיא נמצאת

בארמית הממלכתית באגרת ארשם (מס' 7 ש' 3), שנשלחה מן המזרח (פרס–בבל) למצרים

(ראה הערה 33); ראה מאמריי ב'קדם' ב' (תש"ח) עמ' 73 וכן ב' 377, p. 76(1957) *JBL*; וראה גם

J. Friedrich: *Archiv für Orientforschung* 18 (1957/8), pp. 124-5. הופעתה של דרך זו

כאן במצרים, אף אם אינה מפתיעה, ראויה לציון, ואכמ"ל. אם נכונה קביעת התאריך,

הרי מקרה זה קדום יותר מן הנ"ל. אין להוציא מכלל אפשרות פירוש כזה בשורה 4, המזכיר

במבנהו את עזרא ה, ט. 'אדין שאלנא לשביא אלך כנמא אמרנא להם', שבו המחצית השנייה

מבארת את הראשונה – י.ק.]

מהרמופוליס¹⁸. מס' 1: 'שלם בית נבר'; מס' 2: 'שלם בית בנת בסוך'; מס' 3: 'שלם בית בתאל ובית מלכת שמין'.

ההשלמה 'שלם ושררת [שניא הושרת לך]' מבוססת על מכתבי ארשם, שפורסמו ע"י דרייבר (מס' 13,5,3) – ראה הערה 33.

ש' 2–3: ההשלמה '[...] אלהא זי יח[וני אנפך בשלם' מבוססת על הפאפירוסים מהרמופוליס (מכתב מס' 6); במכתבים 2,1 מופיע הביטוי: 'ברכתכי לפתח זי יחוני אפכי בשלם'. 'יחוני' ו'יחוני' באים ביוסיב, ומובנם איחול: 'ייראני' נא' (ראה גם הערה 12).

ש' 4: 'פרסכן' – הדוגמה הקדומה ביותר, כנראה, לכתיב זה (= פרסכם), כפי שהעיר פיצמייר, עמ' 19. 'פחותא' – הפחות (ראה דניאל ג, ב, ג, כז; ו, ח) לדעת הגב' ברשיאני הם פקידי האוצר *funzionari del tesoro*. נראה לי שהכוונה לפקידים הפרסיים בכלל ואולי פה יש להבין: 'הקצינים'¹⁹. ש' 3+ \times : 'אל תמלי לבת' – אולי יש להשלים 'אל תמלי לבת <ך>'. והשווה יחזקאל טז, ל; וכן קאולי, מס' 37, שורה 11; מס' 41, שורה 4. פירוש הביטוי: אל תכעס²⁰.

'מנפי' – ממפיס – גוף המקראית המופיעה יחד עם מגדול ותחפנחס בירמיהו מד, א; מו, יד.

ש' 6+ \times : 'למחר' – לחודש מחיר, אחד מחודשי הלוח המצרי; בדרך כלל נכתב מחיר ביריד. לְמָחָר = לְמָחָר – קשה מבחינה התוכן. מכתב זה מופנה כנראה אל חייל שיצא למסע אל מחוץ למקום מושב המשפחה. האב מעודד את הבן: 'גבר הוי אל תתאשד'. הבן יצא יחד עם יחידתו ('נפקתם'), ומשכורת היחידה ('פרסכן') הוקצאה עד שובם של החיילים השכירים ממסעם.

6. פאפירוס ברשיאני II

המוצא: מצרים, כנראה יב. – התאריך: מחצית שנייה של המאה החמישית ובעיקר סוף המאה החמישית לפני סה"נ. – נקנה בראשית המאה ה"ט. – הספרות: כנל. – עכשיו במוזיאון העירוני בפדואה.

צד א'

1. אל אַמְנִי יְהוֹנִי[ש]מַע בְּרַךְ שְׁלוֹם בְּר פִּטְמַל
2. לְךָ שְׁלֹם גִּלְגַּלְתָּנִם שְׁלֹם יִנְקִיה... זִכּ...]
3. בְּלֹא הִבֵּה לִפְתָּנוֹם בְּר נְבוֹרְלָה וִיעֵבֹר

18. שפרסומם הקרוב ע"י החוקר המצרי מוראד כמיל מובטח זה עשרים שנה.

19. בעניין זה נועצתי בד"ר חיים תדמור, ותודתי נתונה לו בזה.

20. [פרופ' ד"צ בנעט היה הראשון להציע פירוש זה – י"ק].

4. יגרוהי והן איתי כסף עלפמי ע[..... לשלמך]
אמי
5. שלחת ספרה זנה שלם מנחמת שלם]
6. יהוישמע

צד ב'

(תעודת המכתב): [א]ל אמי יה[וי]שמע...21]

תרגום צד א'

1. אל אמי יהוישמע (ז) בנך שלום בר פטמן]
2. לך. שלום (ל)גלגלתנם שלום (ל)ילדים...]
3. בלא. תניהו לפחנום בר נבדלה ויעשנה]
4. יתבע אותו לדין ואם יש כסף תני על פי (הוראתי). [... לשלומך]
5. שולח אני כתב זה. שלום (ל)אמי מנחמת שלם]
6. יהוישמע

- ש' 1: סימן השאלה אחר "אמי יהוישמע" הוא שלי וראה ההערה לשורה 5.
- ש' 2: גלגלתנם – שם פרטי המורכב מגלגל (קאולי 49, ש' 1) או גלגול (שם 10, ש' 21); היסוד "תנם" (?) – לדעת המהדירה – אולי הוא מטתיזיס או טעות כתיב של "תמן" (= שם, שמה) בארמית יהודית ובסורית (?). פיצמייר מפריד: "גלגל תנם" ואין לו פירוש למלה "תנם".
- ש' 3: "בלא" – כנראה שם פרטי (שם 28, שורה 5).
"הבה" – כתיב חסר במקום "הביה" או "הביה" – תני אותו או תני אותה (השווה קאולי 13, ש' 19; 42, ש' 16).
- ש' 5: "אמי" – כתובה מעל השורה – נראית מחוקה וייתכן שאין המלה הזאת שייכת לגוף המכתב הזה; הנחה זו עשויה לפתור את בעית שם אמו של כותב המכתב, שהיא לפי השלמתה של המהדירה יהוישמע. לעומת זאת גם ההשלמות "אמי יהוישמע" אינן בטוחות וייתכן כי "אמי" שמעל לשורה שייכת לגוף המכתב ואזי שם האם מנחמת ולא יהוישמע.

7. פאפירוס בריאני III

המוצא: מצרים, כנראה יב. – התאריך: אמצע המאה החמישית לפני סה"נ. – נקנה בראשית המאה הי"ט. – הספרות: כנ"ל. – עכשיו במוזיאון העירוני בפדואה.

קטע א' אל אחתי יהושמ[ע]
קטע ב' [...] אנורא שלם אושע בר זכ]

8. פאפירוס אבוד

המוצא: מצרים, אולי אבידוס. – התאריך: 417 לפני סה"נ. – נקנה ב- 1964.
– הספרות: J. Teixidor: *Sefarad* 24 (1964), pp. 325-326; idem: *Syria* 41 (1964), pp. 235-90. – עכשיו במוזיאון הארכיאולוגי הלאומי במדריד.

1. ב-3 לכסליו שנת 7 הו יום 11 לתחות
2. שנת 7 דריוהוש מלכא עבדבעל
3. צידני בר עבדצדק אתה עם אחוה[י]²²
4. עזרבעל לאבוד זי מצרין קדם אוסי[רי]
5. אלהא רבא

התעודה מספרת על שני אחים צידוניים, שעלו לרגל למקדש אוסיריס אשר באבוד, היא Abydos שבמצרים. ואכן נמצאו במקדשים אשר באבידוס עשרות רבות של חרותות בכתב פניקי ובכתב ארמי²³. החרותות הפניקיות נכתבו לרוב בנוף ראשון ע"י עולי הרגל עצמם; כתובת זו נכתבה כנראה ע"י משמש במקדש ולכן מובנים השפה והכתב הארמיים²⁴. איימי-ז'ירון קורא באחת החרותות הארמיות הנ"ל נוסח דומה. לאחר התאריך והשם הוא מציג "אתה לאבוד ק[דם אוסיר. ...]²⁵. שמה של אבידוס מופיע בתעודות יב בצורת "אבוט" (קאולי 38, ש' 3). "אוסי[רי]" (ההשלמה בטוחה) – כתובה בתעודות אחרות בלי יו"ד אחרי הסמך²⁶. אך בשם הפרטי "פסוסירי" שבקאולי מס' 28 יש יו"ד אחרי הסמך.

9. חרס ערד

המוצא: ערד. – התאריך: סוף המאה החמישית-ראשית המאה הרביעית לפני

22. השלמת היו"ד היא שלי. הצורה "אחוה" חסרת היו"ד מופיעה רק פעם אחת בכתבי יב (קאולי 25, ש' 3) וסעמים רבות ביו"ד; יש להניח, שהיא נפלה פה עם קצה הפאפירוס.
M. Lidzbarski: *Ephemeris* III, pp. 93-115, Pls. VII-XI. 23
24. השווה עם כתובת מס' 10 ברשימתנו זו.
25. N. Aimé-Giron: *Textes araméens d'Égypte*, Le Caire 1931, p. 79. (ראה: Lidzbarski: *ibid.*, Pl. IX No. 35).
26. ראה למשל 122, 123, 141, 142, CIS II 122, 123, 141, 142, וכן לידוברסקי, שם, לוח VIII, מס' 33; 38; 43; לוח X 46 (בצורת "אסרי" בלי ו-ו) – ייתכן שבכתובת CIS II 123 "אוסחרי" הוא שיבוש של החורת הנובע מהחלפת היו"ד (י) לחי"ת (ח).

סה-ג. – זמן הגילוי: 1962. – הספרות: י' אהרונ' ורות עמירן: ידיעות כ"ז (תשכ"ג), עמ' 227 – 229, וקריאה מתוקנת ב: 2-141, pp. (1964) *IEJ* 14²⁷. – עכשיו במוזיאון ישראל ירושלים.

תרגום:

מערת ענני	מערות ענני
ומתבנה	ומתבנו (של ענני) ²⁹
ובית תורה ²⁸	ובית הבקר שלו ²⁹

כתובת זו מכילה אפוא רשימה של נכסי דלא נידי של אדם בשם ענני. הוא עצמו גר במערה³⁰, וליד ביתו הפרטי נמצאים המתבן ובית הבקר שלו, ו"א הרפת. בספרות התנאים מצויות רשימות דומות: ראה ערובין ח, ד; סוטה ח, ב; הברייתא בפסחים ח ע"א, ובעיקר זו שביומא יא ע"א: "דתניא ביתך, ביתך המיוחד לך. פרט לבית התבן ולבית הבקר ולבית העצים ולבית האוצרות שפטורין מן המזוזה"³¹.

10. חרס נבי-יונס

המוצא: מצפה יונה (נבי יונס, אשדוד החדשה). – התאריך: המחצית השנייה של המאה הרביעית לפני סה"ג. – זמן הגילוי: 1960. – הספרות: F. M. Cross, Jr. *IEJ* 14 (1964), pp. 185-6, pl. 14H. – עכשיו באגף העתיקות והמוזיאונים ירושלים.

בעל צד תקן[לן] ×

ד ש נ א

"בעלצד" הנו שם פרטי פניקי, המופיע בין השאר באחת מחרותות אבידוס³². "דשנא" היא מלה פרסית שאולה לארמית ממלכתית³³, שפרושה מתנה. התורה, שהקדיש מספר שקלים למקדש מקומי³⁴, היה פניקי, אך רישום התעודה נעשה בארמית³⁵.

27. הערותי מתייחסות למאמר זה שב-*IEJ*.

28. המהדיר קורא בשורה האחרונה "ובית תנבה" ומתרגם "(?) its house of fruits...". אף על פי שהשם "נב" מופיע בתרגום הושע ח, ז; ט, טז (בעברית "קמח" "פרי"), נראית לי יותר הקריאה המסויגת "ובית תורה".

29. התרגום של המהדיר: "(?) its granary and its house of fruits...". (הדגשה שלי).

30. לדעת המהדיר שימשה המערה כנראה כמחסן.

31. בעמוד זה וכן בפסחים ח ע"א מופיעה במקום "בית התבן" גם המלה "מתבן".

32. *Lidzbarski: ibid.*, p. 115 Pl. XI, No. 67. בעניין שמות אחרים המורכבים עם היסוד

H. Donner-N. Röllig: *KAI* II, p. 67. ראה

33. ראה G. R. Driver: *Aramaic Documents of the 5th cent.*, Oxford 1954, p. 13.

34. במקום זה עומד היום מקאם המיוחס ליונה הנביא.

35. השווה כתובת מס' 8 ברשימתנו.

מאחר שדל־ת ורי־ש זהות־כמעט בצורתן בכתב הארמי של תקופה זו, מעלה המהדיר את האפשרות לקרוא במקום ״בעל־צד״ את המלה ״בעל־צר״, וכתוצאה מכך לפרש את החרס כהקדשה לבעל־צור (למלקרת); אך הוא מעדיף את הצעת קריאתו הראשונה.

11. אבן גבול מקיליקיה

המוצא: בהדירלי, קיליקיה המזרחית. – התאריך: המאה הרביעית לפני סה־נ³⁶. – זמן הגילוי: 1957. – הספרות: A. Dupont-Sommer: *La déesse de Hierapolis Castabala (Cilicie)* [Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul No. XVI] Paris 1964, pp. 7-15, Pls. I-III — עכשו באתרו.

1. זנה תחום כרביל
2. וכרשי קריאת
3. זי מהחסן כבבה
4. זי פושר זי בכשתבלי
5. ואיש זי יחנה
6. לתחומא זנה קדם
7. כבבה זי פושר
8. או איש אחרא

.

1. תרגום: זה תחום כרביל

2. וכרשי העיר,
3. אשר בבעלות כבבה
4. של פושר, אשר בכשתבלי,
5. ואיש אשר יחונ (= יסובב)³⁷
6. את התחום הזה לפני
7. כבבה של פושר,
8. או איש אחר (?)

.

36. המהדיר: המאות ה'–ד' לפני סה־נ.

37. [הפירושים דחוקים. אף צירוף זה מוכיר את הצירוף ״מן יהגע״ בכתובת זכר, כנראה משורש ״גע״. לפיכך יש לשאול, אם אין ״יחנה״ – יהגע. הכתובת מוצאה מתחום שבו לא היו דוברי ארמית (אסיה הקטנה), ואין פלא שלא ידעו לקיים את הגרוניות כהלכתן, והשווה אף את השיבוש בשימוש המין בשורה 3 – י־ק.].

שורות 1-2: "כרביל" ו"כרשי" שמות מקומות חיתיים, שבולט בהם היסוד "כר" (השווה כרכמיש); "קריתא" – יחיד או ריבוי מיודע. אם ריבוי, הרי הכוונה לכרביל וכרשי. בעניין "תחום" ראה להלן.

ש' 3: "זי מהחסן כבבה" – השווה בניין המשפט עם קאולי 26, ש' 3. "ספינתא זי מהחסן [אנח]נה" – הספינה אשר אנו מחזיקים (בה), הספינה אשר בבעלותנו. "כבבה" – שם אלה, והפועל היה צריך לבוא בנקבה.

ש' 4 (וכן ש' 7): דופן-סומר קורא פושד/ר; נראה לי שהאות האחרונה ארוכה למדיי ושנוכל להעדיף את הרי"ש.

ש' 5: "יחגה" – משורש "חוג", יסובב או יחוג (מלשון חג), הה"א מתפרשת אפוא ככינוי חבור של גוף שלישי. אך ייתכן שהשורש הוא "חגי" < חגה" כמו בסורית במובן חג (חג)³⁷.

ש' 6: "לתחומא זנה" – את התחום הזה. אם ההסבר הנ"ל של הפועל "יחגה" נכון הוא, הרי התחום אינו גבול העיר כרשי, אלא כנראה התחום המקודש של מקדש האלה כבבה; והשווה תהלים כו ו: "ואסבבה את מזבחך ה'" וכן ספר היובלות ט"ז 31.

ש' 8: המהדיר קורא את המלה האחרונה "אחרן", אך בסוף הכתובת ששרדה נראה יפה החלק העליון של האות אל-ף: ופירוש "אחרא" קשה.

12. חרותות על מטבעות

המוצא: תל צפור (תל-טיור – ע"י קרית גת). – התאריך: 326–311 לפני סה"נ. – זמן הגילוי: 1960. – הספרות: ל"י רחמני: ארץ ישראל ז' (ספר מאיר) תשכ"ד, עמ' 33–38. – עכשיו במוזיאון ישראל ירושלים.

חרותת מס' 5: ש הָ וּ³⁸

חרותת מס' 9: ל ת וּ³⁹

זהו מטמון מטבעות אלכסנדר, אשר על חלקם חרותים סימנים, אותיות וכנראה גם שמות⁴⁰ רק חרותות מס' 5–6 נושאות אותיות ארמיות.

38. המהדיר קורא "שודרו" או "שודדו".

39. המהדיר קורא "טלמו" או "עלמו" – דעתו של המהדיר לראות כאן שמות נבטיים לא נראית לי הכרחית.

40. חרותות דומות על מטבעות אלכסנדר הגדול ראה Ch. C. Torrey: *Aramaic Graffiti on Coins of Demanhur* [Numismatic Notes and Monographs, No. 77], New-York 1937. שם חרות בין היתר השם "י"הויקים".

13. כתובת על פכית ברונזה

המוצא: לוריסטאן (חבל במערב פרס). – התאריך: המחצית הראשונה של המאה השמינית לפני סה"ג. – זמן הגילוי בלתי ידוע. – הספרות: A. Dupont-Sommer: *Iranica Antiqua* IV (1964), pp. 108-118, עכשיו באוסף פורוגי (Foroughi), טהרן.

[—] א · זי · עבדת · פראתן · אלסתר

לעתרמצרן · נגש

התרגום:

ה[פך] אשר עשתה פראתן (בת) אלסתר לעתרמצרן (בן) נגש (?)

פירושי השם של המהדיר – כולם בגדר ספק הם: 'פראתן' – השווה עם 'פרור' (Pir²-Awurr) שבחרס אשור⁴¹ ועם 'בלאתן' על לוח טין בבל⁴². 'אלסתר' – השווה 'סתר' שבשמות ו, כב ועם 'סתר'אל' שבכורות נז ע"ב. 'עתרמצרן' – השווה ל'עתרסמך' שבכתובות ספירה; המהדיר מפרש את השם: '(האל) עתר (הוא) מצורנו'. ומסביר 'מצור' כביצור ומבצר. 'נגש' – לדעת המהדיר מלשון נגש.

14. כתובת חרותה על קערת ברונזה I

המוצא: כנ"ל. – התאריך: סוף המאה השמינית-ראשית המאה השביעית לפני סה"ג. – זמן הגילוי והספרות כנ"ל. – מקום הכתובת עכשיו: כנ"ל.

לכמראלה · בר · אלסמך · עבד · עזר

'לכמראלה' – במובן כומר האל או האל הוא כומר? המהדיר לוקח בחשבון את המעתק כג ואז מתקבל פה השם גמר (=הקימרים) שבמקרא (ברא' י, ב-ג; דבה"א א, ה-ו; יח' לח, ו) ומפרש 'גמר הוא האל' (?). 'עזר' – המהדיר קורא 'גור', אך מזכיר גם את האפשרות המועדפת על-ידי.

15. כתובת חרותה על קערת ברונזה II

המוצא: כנ"ל. – התאריך: סוף המאה השביעית-ראשית המאה השישית לפני סה"ג. – זמן הגילוי, הספרות ומקום הכתובת כיום כנ"ל.

41. A. Dupont-Sommer: *Syria* 24 (1944/5), pp. 31-34.

42. G. R. Driver: *Iraq* IV (1937), pp. 16-18.

לִפְנֵי עֵ— (?) כתב אבאצר כסא זנה לחיי נבשה⁴³

התרגום:

(לשם אל) כתב אבאצר את הכוס הזאת לחיי עצמו

״כתב״ – כנראה ״הקדיש תוך פעולת הכתיבה״.

״אבאצר״ – שם אכדי Aba-ušur.

״כסא זנה״ – עדות נוספת, שהכלי הנקרא בימינו ״קערה״ (שגובהה 3.5 ס״מ, וקוטרה המכסימלי הוא 14.8 ס״מ) נקרא בתקופת המקרא ״כוס״⁴⁴.

״לחיי נבשה״ – ״נבש״ במקום ״נפש״ מופיע בכתובות זיגירלי וספירה. ״לחיי נפשה״ ראה בכתובות הקצרה מתימא CIS II 114 וראה להלן מס' 16.

16. כתובת על לוח כסף

המוצא בלתי ידוע (כנראה פרס). – התאריך: המאה השלישית לפני סה״נ.

זמן הגילוי בלתי ידוע. – הספרות A. Dupont-Sommer: *Iranica Antiqua* IV (1964), pp. 119-132 — עכשיו באוסף פורוגי, טהרן.

1. שקרתא זי עבד חנבנדך ושבור [————]

2. לגדי אלהא

3. לחיהי ולחיי אחוהי ודודהי

התרגום:

1. מזבח האש(?) אשר עשה חנבנדך [—————]

2. ל(כבוד) האל גדי

3. לחייו ולחיי אחיו ודודיו (=חבריו?)

״שקרתא״ או ״שקדתא״ מלה קשה. המהדיר מציג לתרגם le pyrée (?) – (מזבח האש?) מלשון שגר II (שבמילוינו של יסטרוב), שפירושה להסיק, להבעיר⁴⁵ ואכן

43. קריאתו של דופון-סומר ״לזרע״ / ————— כתב אבאצר כסא זנה לחיי נבשג״ ותרגומו: Aba-ušur a inscrit cette coupe-ci ———. Appartenant à ZR' (Appartenant) pour Hazi (fils de) Nabu-šag. בעיקר קשה להבין בכתובת קטנה את הופעתם של שמות שלושה אנשים. קריאתי מבוססת בין היתר על ההנחה, שבכתב מרושל זה, הכתוב ביד בלתי מאומנת, אפשר לקחת בחשבון השמטת קווים ביריד הראשונה שבמלה ״לחיי״ ובהא של המלה ״נבשה״, וכך נתקבלו האותיות הדומות לזין ולנימל.

44. ראה אנציקלופדיה מקראית כרך ד' עמ' 50 – 51.

45. [ספק גדול – י.ק.]

במרכז הלוחית רקוע מזבח, ועליו להבה. נראה הדבר, שלוחית הקדשה זו נקבעה על החפץ שהוקדש לאל.
 "חנבנדך" – שם פרסי. "ושבור(?)" – לא מובן. "לגדי אלהא" – לאל גד⁴⁶. היריד הסופית ב"גדי" הוא כנראה כינוי חבור של גוף ראשון יחיד.
 "לחיוהי ולחיי אחוהי ודודהי" – השווה CIS II 114 (וראה למעלה מס' 15 ברשימתנו) וכן לכתובות ההקדשה הנבטיות (CIS II 158,354) והתדמוריות שברשימת קוק⁴⁷ מס' 133-137. יש להבין אפוא "אחוהי ודודהי" – בריבוי. [הצורה העברית "דוד" בכתובת ארמית מפליאה! מן הדין שתהא "דד"⁴⁸. בתדמורית נמצא גם "דוד", אך בתדמורית מצאנו גם דוגמאות נוספות לתהליך זה⁴⁹ ונראה הדבר שאין פה אלא שיבוש הכותב: דודהי = דדוהי וקל וחומר שצורת "הי" לכינוי יחיד מוזרה היא – י.ק.]

46. ראה אנציקלופדיה מקראית. כרך ב', עמ' 430-431.

47. G. A. Cooke: *A Text-book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903.

48. [ראה למשל מגילה חיצונית לבראשית עמ' 20 ש' 22 ומאמרי ב" *Scripta Hieroso-*

lymitana IV (1957), עמ' 14 הערה 69 – י.ק.]

49. J. Cantineau. *Grammaire du Palmyrénien Epigraphique*, Paris 1935, pp. 51-52.

מבוא לניקוד המשנה

מאת חנוך ילון, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ד (235 עמ' (סקירה)

לפני שלוש עשרה שנה, בשנת תשי"ב, החלו מוסד ביאליק והוצאת דביר בהוצאת משנה מפורשת ומנוקדת¹ כהמשך לאחד ממפעלי ה-כינוס המרכזיים של ח"ג ביאליק ז"ל, הוא מפעל המשנה לעמ'². המוציאים לאור, בקבלם על עצמם את התכנית שהתווה ביאליק³, הוציאו בשנת תשי"ט, עם סיום הוצאת ששת הסדרים, את ה-מבוא למשנה מידי חנוך אלבק, מפרש המהדורה החדשה; ועתה, בשנת תשכ"ד, הוסיפו עליו את ה-מבוא לניקוד המשנה מידי מנקד המהדורה, חנוך ילק⁴.

מבוא זה שתי מטרות לו: האחת – להסביר את דרכו ושיטתו של המנקד בניקוד המשניות, והשנייה – לתת לפני הקורא פרקים מדקדוק לשון חכמים. הספר פותח במבוא (עמ' 11 – 35), שנדפס תחילה כהקדמת המנקד (לשיטת הניקוד של המשנה) עם הספר הראשון של הוצאת המשנה, סדר מועד, תשי"ב (במהדורת דבר – בסדר זרעים). בהקדמה זו מסביר המחבר את העקרונות שהנחו אותו בעבודתו, ומברר כמה עניינים בלשון המשנה לדוגמה.

העקרונות שניים הם: (א) נתינת דעת למסורות קריאה של עדות בני ישראל, 'עדות' בלשון רבים, וכלולים בזה ניקודים ישנים של המשנה ושל שאר ספרות חז"ל; (ב) תיקון שיבושים על פי דפוסים ישנים וכתבי יד. מן המסורות מזכיר המחבר את הכינוי החבור קף לזכר (בניגוד ל-ק המקראי; עמ' 13), שנהג, כפי שהוא מוכיח, אחר המקרא בכל תחומי הספרות ובכל תפוצות ישראל, ואת הניקוד נתפצל בפתח (15), ניקוד שהלך וניטשטש אף מידי המעתיקים, ששינו את הכתיב הקדום נתכוון (= נתפץ) בשינוי קטן ל-נתכוון (= נתכץ). כאן

1. שישה סדרי משנה, מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, מוסד ביאליק-דביר, תשי"ב – תשי"ט.

2. שישה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים על ידי ח"ג ביאליק, סדר ראשון: זרעים, דביר, תרצ"ב.

3. כה דבריהם בפתח דבר מאת המוציאים לאור, סדר מועד, תשי"ב, עמ' י': "ואחריתם [ז"א אחרי ששת הסדרים] יבואו עוד כרך של מבואות (מבוא כללי לתולדות המשנה, דרכי התרבות בימי המשנה, דרכי לשון המשנה וניקודה), וכרך של ביאורים וציורים לכלים ולצמחים ולחיות ולמקומות גיאוגרפיים וזוהרים במשנה, וכן מפתחות", ואלה הם עיקר סעיף ח' של תכנית ההוצאה של ביאליק, ר' בהקדמה למהדורתו (לעיל, הערה 2) ובכל כתבי ביאליק (דביר, תשי"ו), עמ' רי"ח.

4. מביעים אנו בזה את תפוצתנו, שאף שאר המבואות (ר' הערה 3) יצאו לאור לפי התכנית.

גם מטלל המחבר בהרחבה את בעית 'של- (עמ' 26 ואילך, ועספות בעמ' 189 ואילך), ומוכיח על פי שיקולים דקדוקיים מתחום היידוע ומתוך העין במסורות לשון חז"ל (בע"פ ובכתב), ש'של- דבוקה הייתה לתיבה שלאחריה. החזרת כתיב זה ליושנו פתרה למנקד הרבה מבעיות ה' הידיעה, והחזירה למשנה ממראה ומאופייה המיוחד. (הבעיה כולה אמנם אינה פשוטה לגמרי, כפי שמרמזות איגרות בר-כוכבא; ר' י' קוטשר, לשוננו כו (תשכ"ב), 10.) כן נידון כאן בקצרה משקל הסגליים והתחלפותו במשקלים פָּעַל, פָּעַל, פָּעַל (13, 18, 19), ומתבררות עוד כמה וכמה מסורות פרטיות. בסוף המבוא נוסף תיאור קצר של כתבי-היד החשובים, שהשתמש בהם המנקד.

עיקר המבוא מכונן נגד הדעה, המושכת והולכת מימי ה'מדקדקים' ונתחזקה בימי המשכילים, כאילו רק דקדוק אחד לנו, הוא דקדוק המקרא, וכי כל השתנה ממנו שיבוש הוא ומצווה ל'תקנו'. אף כל הספר הולך ומוכיח, כי מסורות הלשון, שנשמרו בעדות ישראל דורות על דורות, עצם מעצמה של הלשון העברית הן לא פחות מלשון המקרא; ויש שאף פשוטם של מקראות אינו מתחזר לנו אלא בעזרתן של מסורות אלה.

גוף הספר מחולק לארבע מחלקות. בשתי המחלקות הראשונות באים 'נימוקים לניקודי מלים שונות במשנה', מסודרים במחלקה הראשונה לפי סדר המשניות: מסכת ברכות פרק א' (39–45) ומסכת שבת פרקים א'–ו' (46–79). המחבר דן כאן – מתוך שפע חומר והשוואות ממשנה, פיוט ותפילה – בין היתר בצורת 'איברים' (40 ואילך): המחבר רואה בה דוגמה לאי-התקצרות התנועות בהברות רחוקות מן הטעם, והוא מביא לה דוגמאות ממקורות שונים. (ראוי היה לאושש הסבר זה מתוך חקירה יסודית במקורות אלה ובמסורתם הפנימית, שכן בלי זה קשה להעריך נכונה את משקלן של הדוגמאות, המובאות מהם). המלה 'חשיכה', כך מוכיח המחבר (57), בהרבה מקומות אינה אלא פועל בצורת הפסק, וכך יש לנקדה. נידתת כאן בעית היידוע בצירופי שם ולואי, דוגמת 'כירה שהסיקוה', 'אב הרחמך' (59, 78), ומתבררת צורתם של שמות הרבה, כגון 'כלך, לידה (בנטייה), גבבה, כופח, תבלין, זג / זוג, גרגר, קיסם' ורבים אחרים.

במחלקה השנייה (83–124) באים בירורי לשון שנים, שנתפרסמו בזמנם שלא בקשר לניקוד המשנה, אך שימשו כמובן אחיכ בסיס לעבודת המנקד. כאן מוצא אתה 18 עניינים, מסודרים בחלקם לפי סדר המשנה (ממסכת כלאים עד מסכת תמיד), ובחלקם – במלים נפוצות – לפי סדר א"ב. המחבר דן כאן ב'סייעתו הרוח' שבכלאים ה, ז, ורואה אותה כפיעל של 'רוח טעה מסער' בתהלים נה, ט, שתיהן לשון סערה. (אמנם לא הביא ראיה נגד פירוש הרב ישראלי (83) ע"פ הספרי, שיש כאן לשון סיוע, עזרה.) הוא מברר כאן את נוסח 'לחי...'. או 'לחי העולמים' שבסוף מסכת תמיד, הנוגע אף למסורות

קריאה במקרא (חי העולם, דניאל, יב, ז). אנו לומדים, כי ב־אין צורך לומר ו־אין צריך... יש לנו שתי צורות שם שונות, ושתי הגרסאות מסורתן עתיקה. נידון כאן סבך המסורות של קלני (קלעני, קלאני...) מראשי (89), ומסורות הניקוד של עזריה, ריבוי של עוד (99), מתבררת הצורה העברית של מאי שנא, שהיא: מה שנה, מה שנת (107), ונחקרת צורת השמות מי שופכן, אמתלא, עוברת, שעה, שותף ועוד. המחבר מלמדנו, על פי איזה שיקולים הכריע בין הנוסחאות בור סיד / בור סוד (92), איש את רעהו חיים בלעו / בלענו (94), ומשמיענו, אגב ליבון הגרסה הפוך בה והפך בה דסוף פיה דאבות (95), כלל גדול בסענן המשנה: חיזוק הפועל הרי הוא על דרך חיזוק התואר, לא בחזרה סתם אלא בחזרה מגוונת; עֵד יֵשֶׁן נושן, בַּסְלִין ומבוטלִין בתואר בא גם הומה ומהמה, כותתין ומכתתין וכו' בפועל, ועל דרך זו היא גם הגרסה המקורית הפוך בה והפך בה.

עד כאן הוליכנו הספר כאילו בבית מלאכתו של המעקד, ראינוהו בשעת עבודתו, כשהמלים באות ועולות כגדו בוז אחר זו, וכולן דוחקות ותובעות הכרעה, והוא חייב ליתן דין וחשבון, על כל תג ועל כל נקודה. מתוך סדר העבודה עלו לפנינו פרטים רבים מאוד, בלתי קשורים זה בזה, כפי הזדמנם באקראי במהלכן של המשניות. התוצאה היא, שפרקים אלה נראים לנו כאוצר בלוס, שלא נעשה עדיין טבעות טבעות, אלא חיסין ושעורין, כוסמין ופולים מעורבות בו עדיין ביחד. מכאן ואילך משתנה הדבר, ולהלן מוגשות לנו גם אגודות אגודות שלירק, מין במינו, המצטרפות יחד למחרחת אחת, וניתנים לנו – במחלקה השלישית של הספר – שמתה פרקי דקדוק מקובצים מתחומי השונים של הפועל בלשון חזל. אם עד כאן נראה לנו המנקד, הרי מעתה מתגלה לנו המדקדק.

בפרקי החלק הזה נידונים הן חידושים במערכת הבניינים של ל' חזל, הן שינויים במורפולוגיה של הפועל, והן שני תחומי משמעות של אחד הבניינים, בנין פיעל. פרק כ"ב דן בבנין החדש נִתְּסַעַל, בתור הסביל של ההפעיל, כבנינים הארמיים; על הדוגמה נִיתוּסַף מבנין זה, שהביא כבר גיגור ואחרים, מוסיף המחבר: נִיתוּתְרוּ, מיתוּקד, נִיתוּכַח ועוד, כסבילים של הוּסִיף, הוּתִיר, מוֹקִידִין וכו'.⁵ בפרק כ"ד עומד המחבר על חידוש אחר, הוא בנין נִפְעַל, בשינוי ניקוד מבנין נִפְעַל הרגיל, כגון: נִפְעַל כבוד מבית חיינו, נִפְעַל, נִפְעַל, נִפְעַח, במקום נִפְעַל, נִפְעַל, וכו'. המחבר רואה בזה עתה שינוי מורפולוגי

5. בראש פסקה 8 (עמ' 134) שינה המחבר מעט מנוסחם הראשון של הדברים. בתרביץ א', ספר ב' (תר"ץ), עמ' 122 כתב: "מכל האמור עד כאן ברור, שהייתה לחזל הרגשה ברורה של בנין נִתְּסַעַל בעברית". בנוסח החדש תרש"מטה המלה "בעברית". ואם יש בכך משום חד להשגתו של מ"צ סגל (תרביץ א', ספר ג', 140–141)!

במרת פ-ג, שבא להבחין בין צורות העבר של פיעל ונפעל, שהן זהות בבניינים אלה. (אמנם אין הסבר זה תופס לגבי "חמץ") נקשה, שהזכיר דוד ילין, ו-נהגין (-נהגין), שמובאות אף הן אצל המחבר. חידוש צורה אחר הוא הבינוני מַפְעֵל (פרק כ-ח), ע-ד הפאסיב הדגש של הארמית, ועל פיו מתבררים הכתיבים חסרי ו' כביכול של בינוני פועל, בניגוד לדרכי הכתיב של לשון חז"ל. אין אפוא "מסכן, מעכב, מדשני עג" וכר' אלא צורות מַפְעֵל מקבילות ל-"מסוכן, מעוכב, מדושן". וכבר אפשר לגלות תופעה זו במקרא (דה-א יב, טז ועוד), ומצאה המחבר גם במגילת ישעיהו א'.

דיון ארוך מוקדש להיעלם בניין פֶּעַל מל' חז"ל (פרק כ- המהבר בודק אחר כל המלים במשנה, הנראות כמשתייכות אל הפועל, ופוסל את כולן כטעויות של מעתיקים ומדקדקים, ולאחר מסקנה זו הולך הוא ומערער אף על יתר שרידי הפועל בשאר מקורות חז"ל. לדיון מפורט זוכה כאן הביטוי "יפה (יפה, יופי...) כוח" ואגב גם "הורע (הירע, רע...) כוח" המקביל לו.

בשני פרקים דן המחבר בתחום תורת הצורות. בפרק כ-ז מובאות דוגמאות לנטיית הפעיל של פועלי ע-ו על דרך פועלי פ-ר, כגון: "הוביר, אובין, הושיב (-השיב) ועוד; ובפרק כ-ז נידון "בינוני קל של ע-י וכפולים בחולם", כגון: מולין (- מלים), חולות (בכרמים, ל' מחול), זול ועוד. מכאן רואה המחבר אף חיזוק לפירושי מקראות: רעה חולה (קוהלת ה, יב), שפירש ריב-ג: נפלת, ז-א חלה, משורש חול - הרי היא על הדרך הזאת.

על שתי משמעותות של בניין פיעל עומד המחבר בפרקים כ-ה וכ-ט. אחת היא "שינוי במצב": "פתח הסמדר", "(ובטלו הטוחנות) כי מעט" ועוד - במקרא; "עובים שבישלו", "תאנה שביכרה", "כיפרו הבעלים" ועוד - במשנה. הוראה שנייה היא "פעולה מרובה", דהיינו "ממושכת, או חזרת, או שנעשתה בגופים רבים או בידי רבים", בהבדל מן הקל, המורה על "פעולה מועטת". הוראה זו מוצא המחבר בל' המקרא ב"רצחיו, רַצַּח (כנגד: תרצח, תגוב) וכד', ובל' חז"ל: "הילך", "משב" (כנגד: "הלך, נשב"), וכן ב"חיתך", "חיתם", "מזרק", "מתלש" וכד'.

את הספר מסיימת מחלקה רביעית (189 - 217), ובה עשרה "נספחות" בעניינים שונים. (יש להצטער על כך, שהנספחים לא נתפרסמו ב"תוכן העניינים" של הספר; אלה, שאינם עוסקים במלים בודדות, אף אינם נזכרים ב"מפתח העניינים"). בחלק זה באות שתי הוספות לשאלת "של", שנידונה בעיקרה במבוא (ר' לעיל), תוספת בירור לענין "תבלין" (שבת ג, ה) שבצמ' 64 (199), דברים מועטים בשאלת ג במקום מ (198), דיתים במשמעות המילונית של השורש "זמך" ("לשון קיבוץ וחיבור"; 193), של השורש "עבר" ("לשון מילוי" במקרא, 201; "לשון קלקול" במשנה, 202), של "עברית" בדברי חז"ל (208), ובירור

הצורה והמשמעות של הגרסה 'מרבה נכסים מרבה דיון' באבות ב, ז (212).
 נוסף עוד דיון בשאלת הדיבור העברי בתקופת המשנה (204), ומובא העתק
 תשובה להשגות ביקורת על ניקוד המשנה, שנתפרסמו בשעתן בכתב העת 'מולד'
 (חכו השגות הבאי של המשיג להיקבע בספר...).

בסוף מצורפים רשימת הביבליוגרפיה וקיצוריה, תיקוני טעויות הדפוס
 שנפלו בניקוד המשנה, מפתח מלים (כ-400 ערכים), מפתח שמות, ומפתח
 עניינים (קצר ביותר; כולל 16 ערכים בלבד).

כבר נאמר בדברי הפתיחה של המחבר, כי 'רובו של החומר נתפרסם
 בזמנים שונים ובמקומות שונים' (מראי המקומות באים בהערות בראשי הפרקים
 והפסקאות; והש' רשימת הביבליוגרפיה שבספר חנוך ילק, עמ' 50, מס'
 225). הדברים נתפרסמו בעיקר ב'קרית ספר', 'תרביץ', 'לשוננו', 'סיני'
 וב'קונטרסים' לענייני הלשון העברית שבעריכת המחבר, והם משתרעים על
 זמן של קרוב ל-40 שנה. החומר החדש בספר הוא, כנראה, סוף המבוא (28-
 35, חוץ מפסקה 21 שבו), שבו תיאור כתבי-היד, וכן פרק א' (ברכות א')
 ופרק כ"א ('שותף'). עיקרי הדברים שבפרקים כ"ד - כ"ז נדפסו אמנם במסחר
 ובמרומו כבר מקודם, אך נערכו כאן לראשונה יחד, תוך הרחבה והשלמה ותוספת
 ראיות. פרקים כ"ב - כ"ג (ניתפצל; פועל) עובדו כאן אף הם מחדש, בתוספת
 חומר ובשינוי צורה (ר' הערת המחבר לפרק כ"ג).

מלבד אלה חזרו רוב הדברים ונדפסו כנתינתם בשעתם, בשינויים קלים.
 מבנה המאמרים לא נשתנה לרוב, ואופיים כמאמרי כתבי-עת לא טושטש;
 הערות והוספות שנספחו בשעתן בסופי המאמרים, לעתים בחוברת אחרת של
 כתב-העת, באו אף כאן באותה צורה, בריחוק דומה ובאותו סיוור. אף סדר
 ההרצאה, לרוב ע"פ קני מידה חיצונים, גרם, שהדברים לא הפכו לשלמות
 אורגנית. המחבר עצמו מעיר על כך בפתיחה: 'מנוע הייתי מלהעביר עניינים
 מועטים מכאן לכאן ומכאן לכאן'.

לפנינו בעצם 'קובץ מאמרים בדקדוק לשון חכמים ובניקוד המשנה',
 כהגדרה הקולעת ב'ספר חנוך ילק'⁶, כינוס לעבודתו הפורייה של המחבר
 בתחום לשון חז"ל עד עתה (כן יוסיף!); קובץ שהוא מקור שופע של ראיות
 חודרות ואפיקים חדשים (מקצתם כבר הפכו נכסי צאן ברזל של חקירת לשוננו),
 אוצר בלום של חומר עשיר ו'מקורי', שנדלה משפע כתבי-יד ודפוסים מתחומי
 ספרות גרחבים, גדוש פרטים ופרטי פרטים של נוסחאות וגרסאות משובחות -
 אשר כל חוקר נוסח המשנה ותלמיד לשונה לא יוכל שלא להיזקק לו מעתה.

6. עמ' 50, מס' 225.

הערות לתיאור שיטת הניקוד של מחזור וורמייזא

[א]

במאמרו 'ניקודו של מחזור ק-ק וורמייזא'¹ דן מר מלאכי בית-אריה בשיטת ניקוד, הדומה לשיטת הניקוד של כתב-היד הרויכליניאני של הנביאים, ובדיונו הוא משווה את ניקודו של המחזור לניקוד קודקס רויכליניאנוס (להלן: ק-ר). עיקרון חשוב בניקודו של ק-ר הוא השימוש בסימני הדגש והרפה במרבית האותיות לאור העיקרון, אשר לפיו נוהג הניקוד הטברני בסימנים אלה בבגד כפ-ת. שימוש זה בא בעיקרו לפתור את בעיית דו-ערכיותו של השווא, שסימנו מצין, כידוע, הן היעדר כל תנועה שהיא (השווא הנח), והן תנועה חסופה (השווא הנע). בעיית דו-הערכיות חמורה הייתה בעיקר לגבי השווא היחיד שבאמצע התיבה, שלפניו תנועה ואשר אינו בא באות דגושה דגש חזק – שכן לגבי שווא זה אין דקדוק הלשון מלמד את הקורא כללים פשוטים, שהיא בידיו לקבוע על פיהם את מהותו. ואכן – בעיית מהותו של השווא היחיד שבאמצע התיבה העסיקה את חכמי הלשון מראשית תולדותיו של הדקדוק העברי. נקדני ק-ר וכתב-יד אחדים, ביקשו לפתור את הבעיה בכך, שהרחיבו את השימוש בסימני הדגש והרפה לגבי רוב האותיות, וביקשו מעיקרו של דבר לציין בהם את מהותה של ההברה שלפני סימן השווא: סימן הדגש הבא באות שאחרי השווא (כגון מִמְלָכָה; ק-ר: 'רמ' יח, ט) מצין, שההברת השווא היא סגורה (והשווא אפוא נח), ואילו סימן הרפה הבא באות שאחרי השווא (כגון וְקֹסֶמֶיכֶם; ק-ר: שם כט, ח) מצין, שההברת השווא היא פתוחה (והשווא אפוא נע)². שימושם של סימני הדגש והרפה אחרי שווא שבאמצע התיבה לפי הכללים הטברניים של בגד כפ-ת היה בו אפוא לפתור את בעיית מהותו של שווא זה. ההתאמה בין שימוש סימני הדגש והרפה בניקוד הטברני באותיות בגד כפ-ת לבין שימושם של סימנים אלה במרבית האותיות נעשתה עיקרון בשיטת הניקוד של ק-ר (ושל כתב-היד הקרובים אליו מבחינת הניקוד), והיא נוהגת אף כשאין שימוש זה בא לפתור את מהות השווא שבאמצע התיבה. משום כך מופיע בשיטת ניקוד זאת סימן הדגש אף בראש תיבה (כגון במ' הראשונה של תיבת מִמְלָכָה), וסימן הרפה נוהג בה אף מעל לאות שוואית נחה (כגון במ' השנייה של תיבה זאת) או אחרי שווא נע (כגון בק' ובמ' של תיבת וְקֹסֶמֶיכֶם) בהתאמה לשימוש סימני

1. לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 27–46; 80–102.

2. במחזור וורמייזא משמשת שיטה זאת רק באופן חלקי, כפי שצין מר בית-אריה (עמ' 45–46):

הנקדן מסתפק בדרך כלל בסימן הרפה לשם קביעת מהותו של השווא.

הדגש והרפה בבגיד כפֿתֿ בניקוד הטברני. אמנם אין עקיבות בשיטת הניקוד של קֿר ומצויים חריגים לשימוש זה (ראה עוד להלן). אבל עקרון היסוד שבשיטת ניקוד זאת הריהו ברור ומחזור. אף מתגלים בשיטת הניקוד של קֿר עקרונות נוספים, שאין צורך לעמוד עליהם כאן.

על מהותה הכוללת של שיטת הניקוד של כתב־היד הרויכליניאני ביקשתי לעמוד במאמר שנתייחד לכך³. מר בית־אריה עיין במאמרי, אבל עיונו בו לא היה מדויק כל הצורך, ומשום כך צריכים דבריו תיקון בסוגיה חשובה. מאחר שסוגיה זאת נוגעת בעקרון היסוד שבניקודו של קֿר, הריני רואה צורך להעמיד את העניין על אמתותו ועל דיוקו.

מר בית־אריה קובע במאמרו, שלא כיוונתי בדבריי, שלפיהם מציין סימן הרפה, שההברה שלפני סימן השווא היא פתוחה, וסימן הדיגוש מציין את גבול ההברה⁴. כראיה לסענתו הוא מביא תיבות, שבא בהן סימן הרפה בקֿר גם מעל שווא נח בגוף ההברה ולאחר חצי תנועה, כגון מִצְרַיִם (ירמ' ב, ו), יְקֹשִׁים (שם ה, כו), הֶנָּה (שם ג, כב), וְאַלְמָנָה (שם ז, ו). דוגמות אלה לשימוש של סימן הרפה בקֿר, שמר בית־אריה מביאן כראיה לסתור, לא זו בלבד שאין הן סותרות את דבריי, אלא שהן מאשרות אותם. בתיבות אלה משתמש הנקדן בסימן הרפה באותיות שונות (כגון בצ' של תיבת מִצְרַיִם, בק' של תיבת יְקֹשִׁים וכו') באותה דרך, שנוהג בה הניקוד הטברני בסימן זה באותיות בגיד כפֿתֿ (היינו ניקודן של הצ' והק' בתיבות מִצְרַיִם, יְקֹשִׁים בקֿר מקביל לניקודן של הפ' והב' בתיבות כְּפָלִים, לְבָנִים וכיו"ב בכתב־יד טברניים המשתמשים בסימן הרפה בבגיד כפֿתֿ). דבריי לגבי השימוש בסימן הרפה לציון מהותו הנעה של השווא (ומהותה הפתוחה של הברתו; ולצורך דיון זה רשאים אנו לראות את השווא הנע ואת עיצורו כמהווים הברה לעצמה) ובסימן הדגש לציון מהותה הסגורה של ההברה, נאמרו במפורש לגבי סימני הרפה והדגש הבאים אחרי אות שוואית שבאמצע התיבה, ולא מעל אות שוואית, ואילו בדוגמות שמר בית־אריה מביאן בא סימן הרפה מעל אות שוואית (כגון מִצְרַיִם) או אחרי שווא תחילי (כגון בק' של יְקֹשִׁים) – שימוש המתאים, כאמור, לעקרון הטברני של ציון סימן הרפה באותיות בגיד כפֿתֿ, ואינו שייך כלל לשאלת סימן גבול ההברה אחרי שווא שבאמצע התיבה. אכן מצויים בניקודו של קֿר חריגים לשיטה, שכן ניקודו של כתב־היד רחוק מן העקיבות, ואתה מוצא בו ניקוד כגון וְתִקְרָא (שמ"א, כ) ליד וְקָרָא (שמ"ב, כ, א), ולעתים באים בו באותה אות עצמה

3. (1959) JSS 4, עמ' 216–237.

4. עמ' 45 הע' 42.

5. ראה במאמרי, עמ' 226–227.

6. ראה במאמרי, עמ' 226. הדיון בעמ' 227 אינו, כמובן, אלא המשך לאשר נאמר בעמוד שלפניו.

סימני הדגש והרפה כאחד, כגון לִאֲמַתָּה (שִׁמְאָא, יא), כְּסוּפָה (ישע' א, ח) ועוד⁷. אבל את העקרונות שעליהם בנויה השיטה יש ללמוד מדרכו הכוללת של הנקדן, מניקודן הרגיל של התיבות, ולא מן החרגים, אף על פי שמספרם של החרגים אינו מועט. ומכל מקום, הדוגמות שהצביע עליהן מר בית-אריה מתאימות התאמה מלאה לעקרון היסוד של השיטה, ואין כל טעם לציין במיוחד.

ועוד: תמיהה אני תמה, שלא עמד מר בית-אריה על הסתירה שבין דבריו שבאותה הערה לבין דבריו בנופו של המאמר בו בעמוד ממש. דבריו בגוף המאמר – 'הדעת נותנת, שאין סימנים אלו (הדגש והרפה – שִׁמ) אלא סימני עזר המציינים הברה סגורה (דגש לאחריה) ופתוחה (רפה לאחריה), והבחנה בין גראפמים זהים נושאי איכויות וכמויות שונות' – מתאימים במילואם לדבריי במאמרי הנזכר, ואילו בהערה בא מר בית-אריה לחלוק על דבריי, והריהו נמצא פולג על דברי עצמו!

[ב]

מחזור ורמייזא יש בו, כבכתב-היד הרויכליניאני ובכתב-יד אחרים, ואף בניקוד הבבלי והאִי, חירק ב' סופית, כגון מַעֲשֵׂי וכיו"ב. מר בית-אריה רואה בחירק זה סימן לתנועת i – היינו חירק רגיל – ולא להגייה העיצורית של ה' הסופית. כראיה לדבריו הוא מביא⁸ את העובדה, שבמחזור ורמייזא רגיל הכתיב של י' כפולה בסוף התיבה, ובכל זאת בא החירק גם במקרים אלה (כגון וּשְׁקָלִי).

ספק אם ראה זאת יש בה ממש. הדוגמות שהוא עצמו מביאן מלמדות, שבכתיב של מחזור ורמייזא באה י' עיצורית לעתים קרובות כ' יחידה (כגון מְתִי, דְּחִי וְעוֹד), ואין בעצם העובדה, שמצוי אף כתיב ב' כפולה, כדי לשלול את האפשרות, שסימן החירק בא לציין את עיצוריותה של ה': משקבע הנקדן את סימן החירק ב' סופית יחידה המציינת י' עיצורית, הריהו נוהג בו גם בשעה שבכתיב באה י' סופית כפולה. ניקודו של מחזור ורמייזא לא מידי הסופר שכתב את המחזור יצא⁹, ומשום כך אין להקשות קושיה עקרונית מדרכו של הסופר על דרכו של הנקדן¹⁰.

7. ראה שם §§ 2, 351, 2.352.

8. במאמרו, עמ' 39.

9. כפי שציין ד"ר ד' גולדשמידט, קרית ספר ליד (תשי"ט), עמ' 389. ראה גם במאמרו של בית-

אריה, עמ' 28.

10. לא באתי להעיר כאן אלא על שאלת היחס בין הכתיב לבין הניקוד במחזור ורמייזא. פרשת הדו-תנועות הסופיות במסורות העבריות מורכבת היא (והשווה ההתפתחות רבת-העניין שחלה במסורת השומרונית:

[ג]

נחלקו חכמים בשאלה, כיצד יש לכנות את שיטת הניקוד של ק"ר ושל כתב־היד הקרובים אליו בדרכם¹¹. אין כאן שאלה של קביעת שם בלבד, אלא בעיה של הגדרת מהותה של שיטת ניקוד, שכל הנראה הייתה רווחת¹², כפי שמעידים כתב־היד המרובים ביחס שהיא נוהגת בהם, ויחסיה לשיטות הניקוד האחרות. ראוי עניין זה שנחזור ונענה בו – ולו גם בדרך קצרה – ודינו של מר בית־אריה פותח לנו פתח לכך. בדיון זה¹³ מקבל מר בית־אריה את דעתו של פרופ' מ' גושן־גוטשטיין, הרואה בשיטת הניקוד של ק"ר שיטה סברנית "שלא נתקבלה" (Tiberian non-receptus tradition)¹⁴, היינו שיטה שמבחינת מהותה העקרונית זהה היא לשיטה הסברנית המקובלת, ואינה נבדלת ממנה אלא בפרטים שאין בהם לקבוע את מהותה, ואשר לימים נדחתה מפני השיטה הסברנית המקובלת.

עד שאנו באים לבדוק, אם ראייה זאת את שיטת הניקוד של ק"ר מכוונת היא, בדיון הוא שנשאל, מה הן הבחינות, שנדיר לפיהן מהותה של שיטת ניקוד. נראה, ששלוש הן הבחינות לכך: הבחינה הגראפית – צורתם של סימני הניקוד; הבחינה הפונולוגית (והמורפולוגית) – מסורת ההגייה (והתצורה) המשתקפת בניקוד; בחינת המיתודה – העקרונות שהנחו את הגקדנים בעבודתם. אין לבוא ולהכריע לפי בחינה אחת לבדה: משולש הוא חוט העיון. לאורן של שלוש הבחינות הללו, נבוא עתה לעיין במהותה של שיטת הניקוד של ק"ר ושל כתב־היד הקרובים אליו.

א. הבחינה הגראפית: מבחינת צורתם של סימני הניקוד, שיטה זאת היא, כידוע, סברנית.

ב. הבחינה הפונולוגית: מסורת ההגייה המשתקפת בניקוד. – בעניין זה אין כתב־היד אחידים: בכתב־יד רבים ביחס, ובכללם ק"ר, משמשים בערבוביה סימני הקמץ והפתח מכאן וסימני הצירי והסגול מכאן. והרי זאת תכונת הגייה ארץ־ישראלית מובהקת¹⁵. גם תכונות אחרות – כגון היעדרו של הפתח

ז' בן־חיים, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 158–159, אבל היחס בין הכתיב לבין הניקוד במחזור וורמייזא אין בו כדי להבהיר את מהותה של ה' הסופית המנוקדת בחירק.

11. סקירה מקיפה על מחקר שיטת ניקוד זאת ניתנת במאמרו של מר בית אריה, עמ' 97–99.

השווה גם: A. Diez-Macho, A New List of so-called 'Ben-Naftali' Manuscripts, *Hebrew and Semitic Studies Presented to G.R. Driver*, אוקספורד 1963, בעיקר עמ' 16–18.

12. ראה קאהלה, *MaW*, II, עמ' 57; ג' אלוני, בית מקרא, חוברת י"ז (תשרי תשכ"ד), עמ' 139–141.

13. ראה במאמרו, עמ' 99.

14. *The Rise of the Tiberian Bible Text*, Lown Institute of Advanced Judaic Stu-

dies, Studies and Texts, Vol. I. (קיימברידג', מאס', 1963), עמ' 112–114.

15. כידוע, תכונה זאת היא גם "ספרדית" – אבל לאור התכונות האחרות המשתקפות בניקוד, מסתבר,

הגנוב¹⁶, חירק וי' נחה במקום שווא נע וי' חרוקה אחריו (כגון בִּישָׁרָאֵל) בכתב־יד מסוימים¹⁷, וכן חירק כמקבילו של שווא נע טברני שלפני י' (כגון בְּיוֹם)¹⁸ – כל אלה מלמדות על מסורת הגייה ארץ־ישראלית¹⁹. ואין צריך לומר, שתופעה כגון חולם תמורת קמץ טברני בהברה סגורה בלתי מוטעמת (כגון קְדוֹשׁ)²⁰, תכונה ארץ־ישראלית מובהקת היא.

כאמור, אין כתב־היד אחידים: יש כתב־יד המבחינים בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, ויש כתב־יד, שבניקודם משתקפת תכונת הגייה פלונית, ואילו תכונת הגייה פלמונית נעדרת מהם²¹. מכל מקום, גם כתב־יד שאין טשטוש ההבחנה בין קמץ לבין פתח ובין צירי לבין סגול ניכר בהם, מצויות בהם תכונות, כגון היעדר הפתח הגנוב²² או הופעת חירק כמקבילו של שווא נע טברני לפני י'²³, שיש לראות בהן יסודות של הגייה ארץ־ישראלית. מצויות אפוא דרגות שונות של מסורת הגייה ארץ־ישראלית ברקעם של כתב־היד הללו: יש מהם הרחוקים ממסורת ההגייה הטברנית, ויש מהם הקרובים אליה – אבל גם האחרונים יש בהם יסודות של הגייה ארץ־ישראלית. דומה, שאת כתב־היד, שאין התכונה הארץ־ישראלית האופיינית של חילוף קמץ ופתח מכאן וצירי סגול מכאן מצויה בהם, יש לראות כבני אסכולת־משנה, שהושפעה מן האסכולה הטברנית²⁴.

שלפנינו יסוד מיסודותיה של מסורת ההגייה הארץ־ישראלית, ולא תכונה השייכת למסורת ההגייה הספרדית של ימי־הביניים.

16. ראה, למשל, מאצ'ו (הערה 11), עמ' 22; מאמרי הנ"ל, עמ' 223 (ק"ר אינו עקיב בעניין הפתח הגנוב – ראה שם).

17. תכונה זאת משל בן־נפתלי היא, כידוע (ראה מאצ'ו, שם; במאמרי, עמ' 233, 236) אבל מצויה היא גם בניקוד הארץ־ישראלי (כגון לִישְׁעָ – קאהלה *MdW*, I, עמ' י, שו' אחרונה).

18. י' ייבין, תרביץ כט (תש"ך), עמ' 352. לתופעה זאת בניקוד האי ראה ברגשטרסר בדקדוק העברי 10h§; גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 79 ו־105.

19. היעדרו של הפתח הגנוב הריהי תכונה, המציינת בידוע גם את הניקוד הבבלי, ואף הופעת חירק כמקבילו של שווא נע טברני לפני י' מצויה בניקוד הבבלי (ראה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 168 הע' 1). אבל במציאותן של תכונות אלה בכתב־היד הנידונים כאן אין לראות יסודות בבליים, שהרי ברור, ששיטת הניקוד הנוהגת בהם אין רקעה בבלי.

20. מאצ'ו, עמ' 48.

21. עיין בסיכום תכונותיהם של כתב־היד אצל קאהלה *MdW*, II, עמ' 57*–60 ואצל מאצ'ו, עמ' 25–19.

22. השווה, למשל, לעניין זה את כתב־היד, שפרסמו י' ייבין, תרביץ כ"ט (תש"ך), עמ' 345 ואילך. בניקודו של כתב־יד זה נעדר הפתח הגנוב בשתי תיבות, ונמצא באחת; ראה שם, עמ' 351.

23. ראה שם, עמ' 352. – במסורת טבריה נהגה, כידוע, השווא שלפני י' כחירק חטוף, אבל נקדני טבריה מציינים תנועה זאת בסימן השווא (ולא בסימן החירק), ובכך הם מבקשים לדייק בקביעת מהותה החטופה של תנועה זאת.

24. השווה גם מאצ'ו, עמ' 28 למטה.

העיון במסורת ההגיייה המשתקפת בניקודו של קִר ובניקודם של כתבי־היד הקרובים לו, מלמד אפוא, שמסורת ההגיייה זאת קרובה למסורת הארץ־ישראלית יותר מאשר לכל מסורת הגיייה אחרת.

ג. בחינת המיתודה. – שיטת הניקוד של קִר ושל כתבי־היד הקרובים אליו יש בידינו לראותה, על אף ההבדלים בין כתבי־היד, כבני אסכולה ראשית אחת. אסכולה זאת קבעה שני עקרונות שאינם נוהגים בשיטת הניקוד הטברנית המקובלת²⁵. העקרון האחד הוא השימוש בסימני הדגש והרפה במרבית האותיות, כדרך שהשיטה הטברנית נוהגת באותיות בגִד כפִת. העקרון השני הריהו השאיפה להבחין בין שימושן של האותיות א', ו', וי' לציון עיצורים (חצאי־תנועות) לבין שימושן כאמות קריאה, על־ידי סימני ניקוד הגלויים לאותיות אלה²⁶. על העיקרון הראשון עמדנו בראשית דברינו במאמר זה; העיקרון השני – אשר לאורו יש להסביר, למשל, את דיגושה של הא' העיצורית ואת ניקודה של ה' הסופית בשווא (כגון רַגְלִי; קִר: יִשַׁע' ו, ב) בקִר ובכ"י אחרים – תואר בפירוט במקום אחר²⁷.

עקרונות אלה לא באסכולה טברנית נוצרו, שהרי העיקרון הראשון בא לפתור בעיה, שבאסכולה הטברנית היא קיימת ועומדת, והעיקרון השני מכון לעניין, שחכמי האסכולה הטברנית לא חשו צורך לציין במפורש בסימנים של ניקוד²⁸. כפי שראינו לעיל, בא השימוש בסימני הדיגוש והרפה במרבית האותיות לפתור באורח חד־משמעי את שאלת מהות השווא המצעי היחיד (שאנו בא באות דגושה), כגון בתיבה שְׁמֶרָה – בעיה שבעלי המסורה הטברניים נתלבטו בה הרבה, והיא מוקד דינו של החיבור 'דקדוקי הטעמים'²⁹. ואשר לערכן הכפול של האותיות א', ו', י' לא ראתה האסכולה הטברנית צורך להבחין בסימנים מיוחדים בין ערכן העיצורי של האותיות לבין ערכן התנועתי. כידוע, הקורא טקסט טברני עומד על מהותן של האותיות הללו מתוך שהוא לומד להכיר, בשלביו הראשונים של לימוד הקריאה, את יחסי התפוצה שבין סימני הניקוד לבין האותיות, ואין לו צורך בסימנים מיוחדים, כגון הקו שמעל ה'

25. היינו בניקוד הנוהג בכתבי־יד טברניים מובהקים ככ"י חלב, כ"י לינגראד, או כ"י Or. 4445 של המוזיאון הבריטי.

26. אף עקרון זה מתגלה בכתבי־היד בדרגות שונות של שיטתיות ושל עקיבות. השווה, למשל, לעניין זה את רשימת כתבי היד, שבהם באים בא' סימני הדגש והרפה, או אחד מן הסימנים הללו, אצל ZAW, J. Prijs (1957) 69, עמ' 182–183.

27. JSS 4 (1959) עמ' 218–220.

28. שימושן של סימן הרפה בא' ו' ה' נוהג, כידוע, בכתבי־יד טברניים. שימושן של סימן הדגש בא' מצוי,

כידוע, במסורת הטברנית רק במקרים בודדים (ראה למשל גזיוס–קאולי § 14d).

29. ראה במבואו של א' דותן 'דקדוקי הטעמים', במהדורתו, עמ' 30, 32.

בתיבה יֶלֶד (קִר: יֶשׁ' ט, ה) והשווא שמתחת לו' בתיבה יִצָּן (קִר: שִׁמ־ב יג, כח).

משמע: ניקודים כגון אלה אינם טברניים וניקוד כגון שִׁמֶעֻז (קִר: יהושע א, יז) או רִחֶמָה (שם: שִׁמ־א: ה, ו) ודאי שאינם טברני, שהרי לא זו בלבד, שבתיבות אלה לפנינו משמשים סימני הדיגוש והרפה שלא לפי דרכה של האסכולה הטברנית, אלא שגם השימוש בחטף־הפתח בתיבות הללו חורג מכלליה של האסכולה הטברנית – אבל הוא מובן לאור דרכה של שיטת הניקוד של קִר (וכתבי היד הקרובים אליו). בשיטה זאת מלמד סימן הדגש שאחרי השווא או החטף, שההברה שלפני האות, שסימני ניקוד אלה באים עמה, היא סגורה; ומאחר שההברה היא סגורה, אין כל הבדל בכך, אם באות שלפני האות הדגושה יבוא סימן השווא או סימן החטף. הן הראשון והן האחרון ערכם במקרה זה 'אפס' (=שווא נח), ואין בכוחו של חטף שלפני דגש להורות על פתיחותה של הברתו.

הרינו רואים אפוא, ששיטת הניקוד של קִר ושל כתבי היד הקרובים אליו טברנית היא רק מבחינת צורתם הגראפית של סימני הניקוד. ארץ־ישראלית היא מבחינת רקעה הפונולוגי, ומיוחדת היא בעקרונות המנחים את דרכה. עיון זה מלמד, שאין לכנות שיטה זאת טברנית אף אם נוסיף לשם זה את התואר המגביל 'צדדית' או 'שלא נתקבלה' (non-receptus). מונח כעין זה עשוי להטעות. מסתבר שעדיף לקבוע לשיטה שם, שיצביע הן על רקעה הפונולוגי והן על דרכה הגראפית. שם הכולל את שתי הבחינות הללו הוצע על־ידי נ' אלוני, והריהו 'שיטת הניקוד הארץ־ישראלית-הטברנית'³⁰.

30. בית מקרא, חוברת י"ז (תשרי תשכ"ד), עמ' 143. השם 'ניקוד ארץ־ישראלית-טברנית' נראה לי היום

עדיף על השם 'ניקוד ארץ־ישראלי מורחב', שהוצע על־ידי קודם לכן, שכן הראשון מצוין, כאמור, גם את הבחינות הגראפיות של ניקוד זה.

לשורש נדף

(לשונו כ"ט, עמ' 3-5)

איני נוקט עמדה לעצם הדיון של מר ד' לייבל על שורש זה. ברצוני להעיר רק לקביעתו (עמ' 3): "שורש נדף... אינו מזדמן בכל הלשונות השמיות ואף בארמית".

מר לייבל צודק לגבי הארמית לניביה, לגבי האכדית ובמידת ידיעותינו לגבי האוגריתית והפניקית. אבל בדרום-שמית ישנו שורש זה במשמעויות הנראות קרובות במידה מספיקה: בחבשית עתיקה "זרק, ירה", בערבית "הוריד שלג, ברד, מים" (העננים), "הריץ בהמה", "רץ מהר" (בהמה). לפי הסברו של לסאן אל-ערב הריצה נקראת כך, מפני שהבהמה "זורקת" את רגליה. על כן אפשר להשוות גם נדף בטיגרה "בעט".

יש משמעות שנייה: "עקץ" (חבשית עתיקה), "נפס צמר" (ערבית, שפות חבשיות חדשות). המשמעות "עקץ" באה גם בשפות הכושיות (עיין במילון ר' לסלאו ללשון הררי). אולי זו מלה זרה, ואין ארמית בבליית נפס אלא שיכול של אותה מלה.

כיוון שמר לייבל מבסס את טיעונו על חוסר הקבלות אטימולוגיות לשורש נדף, ומקיים כנגדו את השורש הדף, יש לשאול, אם זה האחרון מזדמן בשאר הלשונות השמיות. יש אמנם הדף "בא אל משהו" בערבית, אך משמעות זו רחוקה. מתאים קצת יותר הד'ף "מיהר" בערבית. בסביבת עיצורים שפתיים קורה "שד" ודלית מתחלפות. באכדית יש edēpu "נפח" (בקשר עם שדים ורוחות רעים), שורש המתאים מבחינת המשמעות. צורתו רומזת לחיית בתחילתו. ובאמת יש לנו בחבשית קדומה חדף או ח'דף "נענע, חתר במשוטים", ובערבית חד'ף "זרק או הפה מן הצד", ח'ד'ף "זרק בקצות האצבעות, זרק, מיהר בריצה" (במובן האחרון גם ח'ד'רף). אפשר לשער, אם כן, ש"הדף" בלשון המקרא התפתחה משורש *חד'ף, שבו גם חית הפכה לה"א בעקבות העיצור השפתי (כפי שהראה יעקב בארט בדוגמאות רבות) וגם ד' לדלית.

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לשוננו

כרך עשרים ותשעה, חוברת ד — תמוז תשכ"ה

התוכן:

213	מדרשות ומקראות	חנוך ילון
222	יעבטון—יערבון	דניאל לייבל
226	שדות סימנטיים בלשון המגילות הגנוזות (שדה החיוב המצומצם)	מנחם צבי קדרי
238	עיונים בסימנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם	גד בן-עמי צרפתי
245	המלה <i>vacillans</i> במדרשים	יצחק ווארטסקי
247	על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה הי"ג (המשך)	ח' מרחביה
275	הריבוי השבור בערבית (ביקורת)	יהושע בלאו
279	„יד הלשון“ ליצחק אבינרי (סקירה)	מרדכי בן-אשר

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים

דניאל לייבל, רח' מרכוס 4, ירושלים

ד"ר מנחם צבי קדרי, רח' בית-אל 7, רמת גן

ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

I. Wartski, 70 Anson Rd., London, N.W. 2, England

ד"ר ח' מרחביה, רח' מרכוס 16, ירושלים

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

מרדכי בן-אשר, רח' אורן 15, חיפה

מדרשות ומקראות

1. למעמקי דברי חז"ל לבירורי לשונות אין חקר, לשונות לעצמם ולביאורי מקראות. נתגלו לי חדשות ואמרות להרצותן לפני קוראים.

א. אחר, אחרות; מעשים¹

אפתח בבראשית רבא: 'דרש ר' אייבו: בשעה שמל אברהם את ילידי ביתו העמידן גבעת ערלות... והתליעו ועלה ריחן לפני הקב"ה כקטורת הסמים. אמר הקב"ה בשעה שיהיו בני באים לידי אחרות מעשים אני נזכר להם אותו הריח ומתמלא עליהם רחמים' (ב"ר מז, ז; מהדורת ר"י תיאודור, עמ' 475). הביא שם כמה שינויי נוסחאות ובמנחת יהודה העיר: 'כה בכ"ל והג' מקיימת עפ"י כ"פ² ובכ"ג³, ואולי הג' העיקרית עכירות⁴ מעשים, כמו שכתב לי ידידי רא"ח לעף.

כלומר 'אחרות' שיבוש הוא. תימה, הרי קשה להניח, שמעתיק כ"י ישתבש ובמקום 'עכירות', תיבה פשוטה ומובנת, יכתוב תיבה משונה, שאפשר שאין דומה לה בספרות. ועוד: אילו בא הדרשן להשתמש בלשון עכר, היה אומר בפשטות 'מעשים מכוערים', על דרך 'דברים מכוערים' (סדר אליהו רבה, מהדורת ר"מ איש שלום, עמ' 69, 62, 13 ועוד). 'מעשים' קשה כאן מבחינת הסינטקס.

2. ועוד לשון אחר תמוה: 'פי החירות (שמות יד, ב. ט) שהיא מאחרת לעובדיה' (מכילתא, מהדורת הורוויץ, עמ' 83). נתקשו מבארים בתיבה זו, עי' שם הערות (עי' גם מכילתא מהדורת רא"ה ווייס, עמ' 31; מהדורת איש שלום כה ע"ב).

דרך פתוחה לפתרון לשונות אחר שבשני הדרשות הנ"ל נמצאת במכילתא, מהדורת הורוויץ הנ"ל, שם: 'פי החירות... מקום חירותן של מצריים מקום אטלי⁵ מקום עבודה זרה שלהם, מבואר יותר: [לפני פי החירות] בין מגדול ובין הים (שמות יד, ב) שם היתה גדולתן של מצריים... שם היתה מיומס⁶ שלהם (מכילתא, שם, 84); דרש לשונות 'מגדול' (גדולתן) 'והים' (מיומס). למקורות

1. *MGWJ* 79 (1935), עמ' 238–240. כאן שינויי תיקונים ותוספות.

2. כ"י פאריס [אחדות מעשים טובים].

3. כ"י שטרסבורג [אחרים מעשים]. יש להוסיף: כ"י וואטיקאן: 'מעשים רעים ומדות אחרות'.

4. כ"י מדרש תנאים וכ"י אוקספורד.

5. כמה שינויי נוסחאות הובאו שם בהערות, ועי' לקמן מובאה מ"ר לוה; תיאודור, עמ' 348.

6. עי' קרויס, *Lehnwörter*, ערך זה.

“מיומס” עי’ יוסף פרלס, שציטט⁷: “נעשה בכרכי הים מה שלא נעשה בדור המבול” (בראשית רבה כח, ה⁸); “פתרוסים וכסלוחים היו מעמידים אוטלוסין היו אלו מגנבין נשותיהן שלאילו ואילו מגנבין נשותיהן שלאילו” (שם לו, ה⁹); “שלוש עשרה מיומסאות... להודיע כמה תיעוב נעשה מהם” (ויקרא רבה ה, ג¹⁰). עי’ גם במדבר רבה, ראש סימן ג.

הרי ש־אחר־ לשון זנות הוא. יש להחביר לכאן: “סוסן אגיריסין אחרין”¹¹ הו גבר על איתת חבריה יצוחון” (תרגום ירמ’ ה, ח), וכן בלשון המשנה; “גמל שהיה אוחר בין הגמלים” (תוספתא בבא קמא ג, ה; בבלי בבא בתרא צג ע”א). בסורית אהר = עהר¹², וכן עהר, בערבית. “מאחרת” שבמכילתא, פיעל או הפעיל, פירושו: היא מביאה את עובדיה לידי זנות¹³.

אף בתיבה “חירותן” נתקשו מהדירי המכילתא (וויס, איש שלום והורוויץ) יש שפירושו מלשון חירות, (עי’ הערות מהדורת וויס). נראה, שעיקרו “אחירות” ונמשך אחר לשון “פי החירות” וגרס “חירותן”.

והעירני ידידי ר’ שרגא אברמסון במכתב:

בנוגע לאחור – אהור (אחר – אוהר). הגי’ “אוהר” נמצאת אף בשטמ”ק לב”ב צג ע”א (בשם הרשב”א, ומשובש בחידושי), ומפרשו מלשון “יהיר” (כמו שנמצא פירוש כזה בערוך, וטעה קוהוט שהגיה “יחיד”). וכנראה יש לנוסח זה רמז אף ב”יד רמ”ה” לסנהדרין לו ע”ב, ס”ף ד”ה ודייקין, וז”ל: “גמל האחר בין הגמלים יש אומי” נושך (רש”י והערוך) ואית דגרסי אחר בחי”ת (מכאן משמע, שהגרסה הראשונה לא הייתה בחי”ת! וההערה בהוצאת יד רמ”ה שם – טעות). בכי”מ בב”ב: “היהיר”; אבל בסנהדרין ושבועות: “האחר”.

והנה ר’ יהודה בן בלעם בפירושו לירמ’ ה, ח (ספר “זכרון לאברהם אליהו” [הרכבי])

7. Etym. Studien, 1871, עמ’ 97–100; *MGWJ*, 1872, עמ’ 252–254.

8. מהדורת תיאודור, עמ’ 264.

9. תיאודור עמ’ 348.

10. מהדורת מרגליות, עמ’ קח. עי’ שם בהערות המהדיר נוסחאות “להם”; חילופי ל – ב מצויים הרבה במקרא ובדברי חז”ל. אף כאן: להם = בהם. אף בילקוט שמעוני, עמוס תקמ”ה, בדפ’ ישנים: “להם”, ושלא לצורך תיקנו בדפ’ מאוחרים: “בהם”.

11. כך גם מהדורת שפרבר, כתבי הקדש בארמית וכו’, (הוצאת א”י בריל, 1962). יש נוסחאות “אחדין”. בכ”י רויכלין, מהדורת הג”ל, הוצאת Ejnar Munksgaard, רגלי החי”ת והאות שלאחריה דבוקות וקשה להכריע.

12. עי’ ברוקלמן, לקסיקון, ערך זה. ועי’ Payne-Smith, ערך אחיר: [“אולי במקום עהיר”]. פשיט ירמ’: עהר. עי’ בריל, יארבוק VI, עמ’ 116. ערוך כ”י רב”מ לוין, ערך אחר: “ויש ששונין האהור”. יש גם נוסחאות: “היהיר” (עי’ דדוקי סופרים). ועי’ עוד ר”ש ליברמן, ירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ’ 21.

13. יש נוסחאות: “את עובדיה”. מדרש הגדול שמות, מהד’ מרגליות, עמ’ קלד–קלה: “את עובדיהן”. “לעובדיה” הרי הוא בדרך: “ואהבת לרעך כמוך” וכיוצא בו.

מפרש על פי התרגום שם: "אחרין"; ומסמך: "גמל האחר וכו'" במשמעות "צהלה". אבל במהדורת שפרבר של התרגום שם יש נ"א אהרין, בה"א. במורה נבוכים ח"א פרק עב מתרגם אבן תבון "הינאן" שבמקור: "הערת חמום", ואלחריו: "תאות" (אבן שמואל במהדורתו ח"א עמ' 431 מתקן "תאות"). "אוהר" נמצא אף ברי"ף דס' קושטא בראש פרק ה' של ב"ק (הגהות ד"ס שם, סוף אות ב), ובפירוש ר' יהונתן מלוניל לרי"ף שם בכ"י הגניזה שנמצא אצלי. ועיין תנחום הירושלמי אלמרשד אלכאפי ערך "אהר" ו"אחר" ד"ה אחרים.

3. כמדומה אני, שלא הובררה עדיין האטימולוגיה של "אחר", כינויו של אלישע בן אבויה. וקרוב מאוד לומר: לשון זנות הוא. אחזור על דברים ידועים, המסופרים במסכת חגיגה טו ע"א; לאחר שיצאה בת קול שאין לו חלק לעולם הבא אמר: "הואיל ואיטריד ההוא גברא מההוא עלמא ליפוק ליתתני מהאי עלמא... אשכח זונה תבעה אמרה ליה ולא אלישע בן אבויה את, עקר פוגלא ממירא¹⁴ ויהב לה אמרה אחר הוא".

היא ודאי למלה כפשוטה נתכוונה: אדם אחר הוא, ולא אלישע בן אבויה, אבל הדבר ההוא והדיבור ההוא של הזונה נתפשטו בקהל ודבק בו "אחר"; מרדף זונות.

ראה לפירוש זה נוסח "אחור"; עי' אוצר הגאונים מהדורת רבי'מ לוין, כרך ד, חגיגה, עמ' יג, הערה ג, וכן ספר המפתח לרבנו נסים, עמ' 26. "אחור" גם בליקוטים מספר המפתח, מהדורת ריינ אפשטיין, תרביץ ב, עמ' 11. ולא נראה הפירוש שנאמר שם: "ונקרא אלישע אחור על שחזר לאחוריו".

"אחור" הרי הוא במשקל לְקוֹחַ, מְשוּחַ וכיוצא בהם.

יפה העיר פרופ' דב סדן (במכתב); "כי בן אשה אחרת אתה" (שופטים יא, ב) רמז לנאמר שם: והוא בן אשה זונה (פסוק א). ואין "אחרת" יוצא מפשוטו, לומר: אחרת ממש, לא בן אמנו; שתי משמעויות הן (משנה הוראה). עוד "אחר", בדרך שביררנו; "יוסף ה' לי בן אחר", (בראשית ל, כד) נדרש בבראשית רבא: "אחר מעשה אחרים" (פרשה עג, ו; תיאודור ואלבק, עמ' 850). הובאו שם נוסחאות: "מעשה אחר", "אחרים כגון ירבעם בן נבט". עי' שם מנחת יהודה בשם מהרזו: "רמז לפילגש בגבעה"¹⁵; והוסיף בעל מנחת יהודה: "ולפי הנוסחאות שלפנינו פירוש זה מתקבל על הלב, אמנם תמוה". עוד הוסיף שם המהדיר הערות של פירוש, שאינן נראות. אין לדחות פירוש זה של מהרזו; רבקה לא נתכוונה לכך, אבל דרשן מאוחר אפשר לו שיתלה בדברי רבקה רמז נבואה לעתיד לבוא.

14. רש"י: "צנון מערוגה".

15. אף העיר כך פרופ' דב סדן מדעת עצמו.

מ ע ש י ם

4. תמוה הצירוף "אחירות מעשים" ונראה לי לבררו.

את המקרא "נאוף אשה חסר לב משחית נפשו הוא יעשנה" (משלי ו, לב) מפרש ר"י קאבאק, ישורון העברי ו, עמ' 21, על פי "שם עשו דדי בתוליהך" (יחזקאל כג, ג). קיצר וכתב; "ובענין הזה יבוא הפסוק על נכון. לא הוברר לי, כי עשה זה עניינו נאוף ממש; הוא משמש כאן ובמקומות אחרים לשון לכלוך, כיצור וכדומה, אף זנות. "יעשנה" פי': ילכלכנה: מעשי נאוף מלכלכים את הנפש.

בארמית מקביל ל"עשה-הנל"; עבד. עי' בר לג, ג; תיאודור עמ' 304: "ראו אדם אחד נותן מעות לגרושתו... אמ' ליה מה אנן יתבין הכא ועבידתא הכא". בנוסחאות הדפוסים ובכתב-יד החליפו את הדלת לריש: נראה להם כאן, לפי הענין, לשון עבירה. אף בויקרא רבא, מהדורת מרגליות; "ועבירתא". עמד על משמעות תיבה זו יצחק ווארטסקי: עבד ועבירה – לשון ביוזן ושיקץ (תרכין יח [תשנ], עמ' 118 ואילך).

פי' "עבירתא": תועבה, זנות.

אף בארמית הנוצרית משמש כך הפועל עסק. בטקסט שפרסם דינסניג¹⁶: "אתא חדא עסיקא". מדובר שם בפריצות. לשון המקור, ביוונית *ἄσεμνος*¹⁷. לשון זה, "עסיקא", מובא במילון ארמית נוצרית של שולטסה, והוא תרגום של *ἀπαίδευτος*¹⁸ (טימוטיאוס ב, ב, כג): פשיטא: "דדלא מרדד". אף כאן לשון שפלות.

מאחר שהוברר לשון "מעשים" שנוסף ל"אחירות", ושניהם קרובים להיות לשון אחד, ראוי להניח, ששני מקורות קדומים הם של אותה פסקה בבראשית רבא, למעלה. באחד היה כתוב "אחירות" בלבד ובאחד היה כתוב "מעשים" בלבד. לבסוף הורכבו שניהם בקצת נוסחאות, ומעתיקים הגיהו מה שהגיהו. (ואולי מעשים מעיקרו פירוש גיליון ל"אחירות").

ועוד להוסיף; "וכיון שבאו ישראל לידי עבירות מעשים בימי אחשוורוש וכו'" (מדרש רבי אליעזר, מהדורת ענעלאו, עמ' 116). עי' לקמן ד"ה אנב.

על עקבות הגהות ותיקונים העיר ר"ש ליברמן. נוסח ירושלמי ברכות ה, ב; ט ע"ב: "בשעה שישראל באין לידי עבירה ומעשים רעים הגשמים נעצרים". בכ"י לידן: "בשעה שישראל באין לידי עבירה מעשים". (מענין, לא "עבירת מעשים", ולא "עבירה ומעשים"). והוסיף הנ"ל: "והמגיה של כתה"י השלים בין השורות 'רעים'.

16. H. Duensing, Christl.-pal.-aram. Texte und Fragmente, עמ' 28, 9.

17. תרגם המחזיר *unehrbar* (כלומר בזויה).

18. בלא תיבות ומעין זה.

ובכ"י אחר גוספה 'ו' – 'ומעשים' (קונטרסים א, עמ' 48). בנוסח כ"ל: 'עבירה מעשים', שתי תיבות נפרדות, מעין רמז לשני מקורות או להגהת גיליון. אגב: 'סתם עבירה הינו עריות', לשונו של רצ"ה חיות, סוטה ג ע"ב (אין אדם חוטא אלא אם כן נכנס בו רוח שטות)¹⁹. מעט מן המעט: 'עשו טינף עצמו בעריות ובשפיכות דמים' – ויוסף גדר עצמו מן העבירה ומן שפיכות דמים (פסיקתא רבתי, רמא"ש, מט ע"ב), 'אין טחינה אלא לשון עבירה וכן הוא אומר תטחן לאחר אשתו' (סוטה י ע"א), 'מצא בה ערות דבר' (דברים כד, א), תר' אוגקלוס: 'עברת פתגם'. ועי' מאן, The Bible etc., vol. I, החלק העברי, עמ' קנ: 'היו פרוצים בעבירה ובמזל ובזנות', והעיר שם: 'עבירה כאן היא עבודה זרה. אולם לרוב עבירה היא זנות (השווה מה"ג א' [מדרש הגדול בראשית, מהדורת שכטר] 142: תאנא דבי ר' ישמעאל כל מקום שנ' השחתה אינה אלא בעבירה או בע"ז).

עוד תוספת קטנה: מסופר בב"ר עט, ז, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 946–947: ר' חייא רבה ור' שמעון בן חלפותא למדו פירוש 'ועסותם רשעים' (מלאכי ג, כא) מפי נבטי שאמר לחבירו: 'מה את מבטי בי מה את מעסי בי' (יש נוסחאות: מבוה, מעשי). 'מעסי' כמו 'מבטי' לשון ביזיון. החכמים הגל פירשו את המקרא ההוא: תנהגו ברשעים מנהג ביזיון, יהיו מבחים ומושפלים לפניכם. אף כאן רמז ל'מעשים' לשון ביזיון.

ב. נפל שאינה נפילה, פלל

1. ב"בית מקרא" ה (תשכ"ד), חוברת א – ב, עמ' 55–57, עיינתי באחת ממשמעויותיו של הפועל נפל בעברית ובארמית²⁰. רצוני להוסיף בזה בהגל. אף יש צורך לברר את הפועל נפל מבחינה אטימולוגית וסימנטית. נראה, כי נפל פועל סיקונדרי הוא ל'פלל'; יתברר, כי כמה משימושי של נפל גוני 'פלל' להם.

בתרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 223 ואילך, נאמר, כי פלל עיקרו 'גלגל, נענע, היפוך לכאן ולכאן' ונשתלשל מן פלל²¹. אף התפלל ראשיתו: נענע, כפיפה והשתטחות וכדומה. 'דומה לשון זה ל'התחנן', שאף הוא לשון כפיפה ונטייה ול'צל' בארמית וערבית, שלשונם כנ"ל'; עי' ענייני לשון, תש"ב, עמ' 2214.

19. עי' י"ל זלוטניק [אבידע], מדרש המליצה העברית, עמ' 28.

20. נפל, שכן, נח. נשמטה שם הערת ר"י קאבאק, ישורון ז, מחלקה עברית, עמ' 17: ויפילם בחבל נחלה (תהלים עח, ג) פירושו: 'וישכינם, כמו: על פני כל אחיו נפל' (בראשית כה, יח; ועי' שם טז, יב).

21. עי' שם ביחוד, הערה 21: ונפלל חלל בקרבך (יחזקאל כה, כג), עניינו: יתגלגל, לשון ביזיון; עי' שם, עמ' 227–228, לשונות גלגל.

22. עי' גם תרביץ, שם, עמ' 226.

גוון אחד של הללו הרי הוא מושג הנפילה, שנפרד מאביו מחוללו, מן פלל וצר צורה מיוחדת לעצמו, נפל. אף נתקיימו בו, בפועל נפל, רשמים ברורים של קרבתו הקדומה, של פלל²³, כולל נפילה לרצון; עי' דברי ראב"ע בסמוך, סוף סעיף 2.

2. מכאן: 'ותפל מעל הגמל' (בראשית כד, סד), 'ויפל מעל המרכבה' (מ"ב ה, כא). בשניהם מתפרש נפל בדרך כלל: קפץ, ירד. פירוש זה מתגלגל והולך מן התרגומים הישנים, השבעים והרומי, עד, דרך משל, גזיוס-בוהל וקהלר²⁴. כיצד קפצה רבקה מן הגמל בשעת רכיבה? ירד כלול ב'נפל', אבל אין זה פירושו העצמי של נפל. ולא עוד אלא שנרדף שם, במ"א, הפך ל'נפל' (פסוק כו); הפך שונה מן ירד²⁵.

כיוונו המתרגמים הארמיים לומר, שאין בשני הפעלים הנ"ל לא קפיצה ולא ירידה. בבראשית: 'ואתרכינת' (אונקלוס ויונתן, וכן פשיטתא – ואתרכנת), במ"ב 'ואתרכיך' (יונתן), ומעין זה השבועים (*ἐπεστρεψε*, נטה, פנה). בתרגומים הללו גוון ברור של 'פלל', וכמו שנתברר.

על פי ת"א כותב רש"י: 'הטתה עצמה... ודומה לו (תהלים לו, כד) כי יפל לא יוטל, כלומר אם יטה לארץ לא יגיע עד הקרקע'. קשט רמב"ן במקרא זה: 'עשתה כדרך מוסר הנשים לעמוד בהצנע ותפול מעל הגמל לשון רש"י השמיטה עצמה לארץ כתרגום ואתרכינת... ואין דעת אונקלוס שהשמיטה עצמה מן הגמל שאם כן היא גופלת... אבל כוונתו כי מעל הגמל אשר היא רוכבת עליו הטתה עצמה לצד אחר להסב פניה ממנו, וכמו לדעתי... ויפול מעל המרכבה לקראתו שאין עניינו רק שהשפיל עצמו במרכבה לקראת הרץ, וכן אמר כאשר הפך איש מעל המרכבה לקראתך'. ראב"ע: ותפל 'ברצונה, כמו ויפל על פניו'.

3. אף התנפל שלושה גוונים לו במקרא ויש ליחסם ל'נפל' – פלל, כאמור למעלה.

א) ואתנפל לפני ה' כראשונה (דברים ט, יח), ואתנפל לפני ה' את ארבעים היום... אשר התנפלתי (שם שם, כה). אונקלוס בכולם 'אשתטחית'; יונתן: 'ובעית רחמין' (פסוק יח), 'ואשתטחית בצל' (פסוק כה) לשון זה כולל תפילה ונפילה. כלומר: תפילה בתנועות שונות של הגוף²⁶. ספרי ואתחנן, פסקה כו,

23. עניין זה, יצירת פעלים סיקנודריים, ידוע. אף הוברר לי, כי נחת > חתת (ספר זכרון לא"ז רבינו-

ביק, תל-אביב, תרפ"ד, עמ' 32-33). וכן נגש > גשש (*ZAW* 1926, עמ' 322-323).

24. *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* הוא מרחיב, מעין פירוש: ירידה מהירה, לשום כבוד.

25. בעד השלח יפלו (יואל ב, ח), יתנפלו, יקפצו ויעברו (תרביץ כג [תשכ"ד], עמ' 404).

26. נראה, שכך פירוש: ויפל ערם כל היום ההוא וכל הלילה ההוא (ש"א יט, כד). מפרשים שותקים; נראה, שהבינו כאן לשון נפילה סתם; התרגום הרומי: *cecedit* (נפל). תימה, כיצד אדם נופל כל היום וגו'?

מונה 'ניפול' בין עשר לשונות תפילה²⁷.

(ב) מסופר באדר"ג: ר' עקיבא הלך לרומי שגר לו ההגמון שתי נשים יפות והיו מתנפלות עליו כל הלילה (נוסחא א, פרק טז; מהדורת שכטר, עמ' לב), ועוד שם: 'הלומד תורה בילדותו דומה לבחור שנשא בתולה... היא מתנפלת עליו והוא מתנפל עליה' (שם, פרק כג; עמ' 76). כאן 'מתנפל' לשון התרפקות וגעועי חיבה, גוף של 'פלל'.

ג) להתגלל עליו ולהתנפל עליו (בראשית מג, יח). מה פירוש 'להתגלל'? ת"א: 'לאתרברבא'; גם פשיטתא: 'למתרוברב' – והוא לשון גדלות²⁸. נראה יותר תי: 'למתעקפא עלך'. 'עקף' זה של תי עניינו הקיף, סבב; עי' ספרי דברים, פסוקה שמו: 'כשהיה הדבר'²⁹ יוצא מפי הגבורה היה יוצא... לשמאלם של ישראל ועוקף את מחנה ישראל... וחזר ובא דרך ימים של ישראל'. ומכאן – בא בעקיפין: אל תאמר מכור את שדך וקח לך חמור ואף עוקף עליו ונטלה ממנו (ספרא קדושים, פרשה ב), יפה פירש ארליך, Randglossen, מלה זו על פי ירושלמי שביעית, ד, ג; לה ע"ב: 'אתם מגלגלין עליו פיסים וימיות וגולגליות וארגוניות'. מגלגל = התגלל. וכן: ואף גוג ומגוג עתיד לומר כן שוטים היו הראשונים מתעקפין בעצות על ישראל (מדרש תהלים, בוכר, ב, ד). 'להתנפל' נרדף ל-'להתגלל' ומתפרש כמותו. ת"א: 'ולא יסתקפא' = 'למתעקפא' של תי (למעלה, אבל כאן, להתנפל, הוא מתרגם: למדיינא). עי' ספר השרשים לר"י אבן ג'נאח, ערך נפל: 'ודע כי אם היה ולהתנפל עליו נזר מזה היה ענינו בקשת העלות הסבות כאלו אמר ולהתעולל עליו[נ], ואל זה כן התרגום באמרו ולא יסתקפא עלנא, וכן תרגום ושם לה עלילות דברים (דברים כב, יד) תסקופי מליך'. מסתקף = מתעקף = בא בעלילה³⁰.

לשונות אחרים כמות הנ"ל

4. 'התהפך' ועניינו: מבקש עלילה. תנחומא ויצא יא: 'היה (לבן) מתהפך עליו מן העקודים לעקודים... מתהפך עליו שלא יהיה בידו כלום', והוא כמו 'מתגלל'; 'הפכפך דרך איש (משלי כא, ח) זה עשו הרשע שהוא מתהפך ובא על ישראל בגזרות... אלו אומות העולם שמהפכין ובאין על ישראל' (רות רבה, פתיחתא ג; ילקוט שמעוני משלי, רמז תתקנ"ט: שהם מתהפכין).

אחרי גפילה – או קימה או שכיבה. מי שיפרש כאן: שכב (עי' למעלה, הערה 1), יהיה קרוב יותר לאמת. אבל לשון פ ל ל טלטול, נענעו הנוף או הידים מחמת התלהבות יתירה, עשוי יפה לעניין.

27. על פי לשון זה: התחיל בוכה ומתנפל לפני הקב"ה (תנחומא, לך לך ה, דפוס ראשון; בשאר הדפוסים, גם דפי' וויניציאנה: 'ומתפלל').

28. עי' מ' זיידל, חקרי לשון, עמ' 23.

29. הדל"ת חרוקה והבי"ת צרוייה והוא: דיבור.

30. ס ק ק אף הוא כמו: עקף, סיבב, (עי' בן יהודה, ערך זה). ויסב את המלוכה לדוד (דה"א, סוף פרק י)

גם במקרא משמש "התהפך" כמו "גלגל": צליל לחם שעורים מתהפך במחנה מדין (שופטים ז, יט); וכן: חרב המתהפכת (בראשית ג, כד).

אף "מתנמק" (לשון נימוק, עי' בסמוך) כלשונו הגל במיוחד "מתעקף", למעלה סוף סעיף 3: "אמר ר' לוי אף גוג ומגוג לעתיד לבוא עתיד לומר כן, שוטים היו הראשונים שהיו מתנמקין בעצות על ישראל" (ויקרא רבה כו, יא; מהדורת מרגליות, עמ' תרמו = מדרש הגדול שמות, מהדורת הופמן, עמ' 10; מרגליות, עמ' יט). פירש שם רד"צ הופמן, על פי בארט: "מתנמקין כמו ר' יוסי נימוקו עמו (גטין סו)". לשון זה נמצא גם במדרש הגדול בראשית, מהדורת שכטר, עמ' 370 ועמ' 383; מרגליות, עמ' תח ועמ' תכד). המהדירים הגל ציינו מקבילות. נמצא בתוספת ביאור: מלמד שהיה [פרעה] מתעולל עמהם כמה עלילות... נמצא מתנמק ומתעקף³¹ על כל מכה ומכה (מהג הופמן, עמ' 68; מרגליות, עמ' קכח).

"מדיין". המאמר על גוג ומגוג שהובא למעלה, סעיף ג, ממדרש תהלים (מתעקפין בעצות) ובסעיף זה מוקרא רבה (מתנמקין בעצות), נמצא גם במהג שמות, והלשון שם: "מדיינין" (גא: מדיינין). כך במהדורת הופמן, עמ' 11, ובמהדורת מרגליות, עמ' יט. "מדיין" שורשו דין (או דין)³².

ומשורש זה גם "דנדך": רחל קובלת לפני יעקב הבה לי בנים והוא משיב: "אנטקסר"³³ במעין ואת מדנדנת עלי (מהג בראשית, שכטר, עמ' 478; מרגליות עמ' תקלד). ועוד פעם לשון זה – שכטר, עמ' 704; מרגליות, עמ' תתצה. אולי גם: דיעין³⁴ (ספרי דברים, פיסקה יב, על פי הערות איש שלום. ועי' מהדורת פינקלשטיין, עמ' 21; מבוא לניקוד המשנה, עמ' 212–213).

תרגומו: וסקף (מהדורת וילקינד, אמשטרדם, תע"ד). ספרי דברים, רמא"ש, פיסקה שט: "סקינפטי" נסחקפה לו אם משה אמר שמעו נא המורים אהרן ומרים מה עשו". הלשון בדפוס הספרי משובש, והביא שם המהדיר נוסחאות אחרים. מדרש תנאים, עמ' 215: "סיקה פנסיין נעשה להם", והעיר המהדיר, רד"צ הופמן: "ל"י (לשון יווני) συκοφαντέω קטיגור בעלילות שקרים".

לר"ל גינצבורג, מונטסשריפט 78, עמ' 30, נראה לומר, כי סקף צורה שנייה היא ל-סחף: זרק, הפיל לארץ. אם באנו לכך, מוטב לומר, כי סקף בניין ס פ ע ל הוא של עקף, בהשמטת העי"ן.

31. וכן "התעקם": השליכוהו ארצה... ונעשה נחש אמר לו כשם שהנחש הזה מתעקם כך פרעה עתיד להתעקם (מדרש הגדול שמות, מהדורת הופמן, עמ' 60; מהדורת מרגליות, עמ' קיד). העיר שם רד"צ, הערה 4: "עי' תנחומא וארא יא, ת"ב (תנחומא בובר), יא, שמ"ר פ"ט, א"; ציין את המקורות לדרש זה.

32. וכן: עד שמלאכי השרת מדיינין אלו עם אלו מתעסקין אלו עם אלו (את האדם) הקב"ה (בראשית רבה ה, ה; תיאודור, עמ' 60, ועוד לשונות כמותם).

"מדיינין". נראה: הפך והיפך בדבר (עי' גז"ב, הלה, ערך דון), ואפשר לפרש כך, על דעת מפרשים (עי' בסמוך): לא ידון רוחי באדם לעלם (ברא' ו, ג); לא לעולם אהי' הופך ומהפך בלבי, מה לעשות באדם, לקיימו או לא. רשי": לא יתרעם ויריב רוחי עלי בשביל האדם. רשב"ם: לא ידון וגו' "לשאת ולתת בדינם אם אמה או לא", ועי' ספרנו.

33. יוסף, משנה למלך.

34. "הינו בעלי דינין ובעל מחלוקת" (איש שלום, הערה, בשם ר' הלל).

רואה אני, אחרי גמר כתיבתי, שקדמני במקצת ר' ש"ח קוק ז"ל, מחקרים ועיונים, ספר ראשון, הוצאת מוסד הרב קוק, תשי"ט, עמ' 364, זה לשוני לענין נפילת אפיים:

אחרי העיון מתברר, כי לשון נפילה מתאים גם להרכנה והטייה: ותפל מעל הגמל (בראשית כד, סד) מתרגם אונקלוס וגם תר"י: ואתרכינת ורשי מחזק את דעת המתרגם מן: כי יפל לא יוטל (תהלים לו, כד), והרמב"ן, שם מביא ראיה מן ויפל מעל המרכבה (מל"ב ה, כא), ועיי"ש בתרגום ורשי.

ובמשנה מכות (פ"ג, מ"ג): ואינו מכה אותו לא עומד ולא יושב אלא מוטה שנאמר והפילו השופט. הרי למדו מזה הפילו שאין מלקין אלא מוטה. ובספרי דברים רפ"ו: והפילו השופט מלמד שאין מלקין מעומד. הרי דעת הספרי, שכל שאינו עומד הוא בכלל והפילו.

ועל יסוד זה, שיש נפילה שאינו אלא הטייה, יסד הפיטן ר' יצחק ב"ר מאיר ש"ץ בסליחה ישראל עמך:

קומם עדתך מנפילתה המטויה

בכחך הגדול ובזרועך הנטויה.

יש ממפרשי הסליחות שלא הבינו כוונת הפיטן ונכנסו בדחוקים. פירסטנטל בפירושו לסליחות (קראטאשין תקצ"ד, עמ' 58): והמאמר מסורס וכאילו אמר קומם עדתך המטויה מנפילתה, אבל לפי מה שביררנו, דברי הפיטן מובנים כפשוטם. במובן זה אנו קוראים נפילת אפיים להרכנת הראש בעת אמירת תחנון.

יעבטון-יערבון

(ספית מאוחר לוויכוח שהונח)

ב"לשוננו" כד, חוברת א-ב (עמ' 108) העלה מר ש"א ליונשטם, אחרית סקירה מקיפה של ההצעות המרובות לעניין הפועל עבט ביזאל ב, ז, הצעה משלו על יסוד ebētu באכדית, המאפשרת לשוות ל"עבט" העברי את ההוראה "עוה", ובדרך כך נמצא לו, אמנם בהיסוס, אישור לפירוש המקובל: יַעֲבֹטֹן = יַעֲוֹתֹן, בלי צורך להניח בזה חילוף אותיות כלשהו.

ב"לשוננו" כד, חוברת ג-ד, הרשיתי לי להעיר, כי "בשיקול סימנטי דומה, אבל פשוט יותר, אפשר להגיע להוראה אחרת ומתאימה של שורש עבט מן העברית עצמה, ואף היא בלי להזקק לשינוי קריאה או כתיבה".

"עצם העובדה, שלש"ע עבט מקבילים בעברית עצמה עֲרָבָה, עֲרָבֹן, וכן מקביל בלשון חכמים עביט לש"ע עֲרִיבָה, ולשימוש עֲרָבָה = חפצים (ש"א יז, יח) מקביל במדרש (תנחומא, אמור יח) עבוטות (ע' מילוננו של גור בערך עֲבוֹט) – מורה לדעתי, כי השורש עבט נדרף מעיקרו לשורש ערב, ומכאן שגם בפסוק שלפנינו אין יעבטון אלא לשון אחר של יערבון."

"ואמנם – הוספתי שם – יש להניח, כי זה היה הנוסח המקורי בתרגום יונתן, ולא "יערבון אורחותהו", מאחר שהגרסה המצויה לפנינו "יערבון" מכל מקום אין להסבירה מן יעבטון, ובדומה לכך נשתבשה גם בש"א יז, יח ("ואת ערבתם תקח") הנוסחה שבת"י, ובמקום "וית עביטיהו תיתי" כתוב לפנינו "וית טיביהו", שאינו מוסבר אף הוא. נמצא, שהמדרג השתמש במכוון ב"ערב" לתרגומו של עבט ולהפך ב"עבט" לתרגומו של ערב, מתוך שידע על שוויון ההוראה הנ"ל, והמעתיק שנתעלם ממנו דבר זה, נשתבש בשני המקומות" ע"כ. ב"לשוננו" כה, חוברת א-ב פרסם מר ש"א ליונשטם בתשובה לרשימתי זו מאמר ובו:

א. הבעת ספק גדול, "אם מותר לדבר בפשטות על שורש עברי ערב אחד. עיון קל במילון מראה, שיש לצירוף העיצורים ערב משמעויות מרובות עד כדי כך, שבדין התלבטו החוקרים בשאלה, אם כל אותן המשמעויות השתלשלו משורש אחד, או שמא יש להפריד בין שרשים הומונימיים שונים. והרי ברור שהצעתו של מר לייבל נופלת אם נעדיף את הנחת עירוב שרשים ב"שורש" ערב."

ב. הבדלה משפטית גרידא בין "ערבון" ו"עבוט", שנתחדשה לו למר שא"ל, והיא נראית לו מספיקה כדי לפסול את "אופיים הנדרף".

ג. הוכחה, שתרגום יונתן לפסוק "ואת ערבכם תקח" – "ואית טביהון (צ"ל טביהון) תיתי" – אם כי אין לו אחיזה במקרא, אין לשער שחל בו שינוי, משום שמקורו במדרש שנוקקו לו גם תרגומים אחרים. הערה זו אני מקבל בלי פקפוק. אבל בנוסף לכך הוא מביא "הוכחה", שלא נשתכנעתי לה, כי אין לשנות בתרגום "ולא יעבטון ארחותם" – "ולא מעכבין אורחתהון", משום שכך היה כבר לעיני הרד"ק.

מאחר שמר שאל האיר את עיניי בעניין "ערובתם – טביהון"; ומאחר שאין זה לטעמי לריב באמונתו השלמה, כי כתה"י של יונתן שהיה לפני הרד"ק לא חלו בו ידיים במאות השנים הרבות שלפניו – לא נשאר לי אלא לעמוד על טענתו הראשונה, בעניין "עירוב שרשים" וכד', ולהסתפק לגבי השנייה בהערת אנב בלבד, שכן לדעתי אין זו מעיקר עניינו כלל.

אני טוען, כי הקבלה סימנטית בין שני שרשים שונים מרובי הוראות גם אם היא ידועה לנו לגבי אחת ההוראות בלבד, יש להניח שהיא מקיפה את כולן. דבר זה עולה גם מן הניסיון, וגם מן השיקול הפסיכולוגי. שהרי כל עניין ההקבלה בין מלים מקורו בעובדה היסודית של אחדות התודעה באדם. ההוראה האחת של שתי מלים מקשרת אותן כדי כך, שהן משמשות בקלות זו במקום זו. מובן אפוא, שאותה הוראה שנתחברה בצירוף עיצורים אחד אל הוראה אחרת שונה ביסודה, תתחבר לאותה הוראה אחרת גם בצירוף עיצורים אחר. לאמור: שורש מרובה-ההוראות המקביל לשורש אחר באחת מהוראותיו, נוטה בהכרח למסור גם את יתר הוראותיו לשורש המקביל לו. זו גזרתה של אחדות התודעה.

עם זאת יש שרשים מרובי הוראות, שאחת מהוראותיהם נפוצה יותר מן השאר ומשמשת יותר בלשון, בעוד שאחרות ידועות פחות ומשמשות פחות ממנה, ויכול אדם לחשוב, כי ההקבלה בין השניים שנודמנה לפניו בשימוש נוגעת רק להוראה אחת, זו הנפוצה יותר מן האחרות, בייחוד בעברית, שיצאה מכלל הדיבור החי, והמקורות הספרותיים אינם משקפים בשלמות את שפע אפשרויותיה.

אבל, כאמור, שורש מרובה הוראות, קשה, מטעם אחדות התודעה, שהקבלתו לשורש אחר, כלומר "אופיו הנרדף", תחול רק על חלק אחד מן ההוראות המוזמנות בו בעצמו. משנמצאה הקבלה בין שני שרשים שונים בהוראה אחת, ואחד משני "צירופי העיצורים" מזדמן לפנינו במלה שאינה מתפרשת כראוי, מחייב הכלל שנחפש את ההוראה הנעלמת המתאימה בין הוראותיו הידועות השונות של השורש האחר מרובה ההוראות. לאמור: טענתו של מר שאל בדבר "עירוב הוראות" שונות בצירוף עיצורים אחד (כשאי אפשר לגלות בעיצוריו שוני, שניטשטש על ידי שינויים פוניטיים שחלו באותה לשון) – אינה מדויקת. לא "עירוב" אלא "התחברות" יש כאן, ומאחר שהתחברות זו שולט בה "חוק",

ברור שאפשר גם לגלותו. חוק זה מתבטא במשוואה סימנטית: $א: ב: ג: = א': ב': ג'$; כלומר, אם צירוף עיצורים מסוים משמש הוראות שנסמן $א, ב, ג$, ואחת מהן משמשת בצירוף עיצורים אחר – והיא תסומן $א' - י$ – להניח, שבאותו צירוף עיצורים ימצאו גם נרדפיה, כלומר גם $ב', ג'$.

צירוף העיצורים "ערב" נמצא בש"ע ערבון = ערבָה, בש"ע ערבָה ובפועל ערב לצורותיו, ואין אנחנו יודעים יסוד סימנטי משותף להם. ברם ההוראות של "ערבון" = ערובה – ועריבה – נמצאות גם בש"ע עבוס ובש"ע עביט (אלא אם כן נקבל את דיוקיו המשפטיים של מר ש"א ליונשטם, שבכל אופן תנייניים הם, ואין בהם כדי גורם סימנטי ראשוני). והנה מזדמנת לפנינו במקרא צורת הפועל יעבטון שאין אנחנו יודעים הוראתה. כיצד נגלה הוראה נעלמת זו? המשוואה הסימנטית במקרה זה במופשט הוא: $א: ב: ג = א': ב': ג', x$, ונמצא שהנעלם $ג' = x$ יהיה שווה לידוע $ג$.

ננסה להשתמש במשוואה זו תחילה במקרה אחר: "משא" ונטל" בלי ספק לשונות נרדפים הם. כלום יכחיש משהו, כי הפועל נשא נרדף לפועל נטל? והנה מזדמן במקרא ש"ע נטילי – כסף, שאין לו אח והוראתו אינה ברורה – יש מפרש "עמוסי", ויש מפרש כמו "מטילי". אבל שורש נשא יש ממנו גם ש"ע נשיא. האין להניח כאן שוויון של נשיאי עם נטילי? תענה המשוואה הסימנטית:

$$נשא: משא: נשיא = נטל: נטל: נטיל (x).$$

והפתרון הוא: נטילי = נשיאי. ואישור לזה מן המקורות: "אשר סחריה שרים כנעניה נכבדי ארץ" (יש' כג, ח); "נדמה כל עם כנען, נכרתו כל נטילי כסף" (צפ' א, יא). עם בניגוד אל נטילי = נשיאי.

בנוסף לכך יש לפועל נשא גם הוראת "לקח", – הקבלה שאין קושי להסבירה. וגם שקל ונטל מופיעים באותה הוראה, אם כי לגביהם ההקבלה עם לקח אינה נהירה כל כך. כיצד אפוא תוסבר תוספת הוראה זו לגביהן? הוזה אומר, שהייתה כאן השתוות אל ההוראה הנוספת של נשא מכוח "אחדות התודעה". ותודגש נא "החוקיות" שבנוסחתנו ע"י דוגמה אחת מרבות שעמי מלשון אחרת, שהרי זה ענין שמעבר למסגרות הלשוניות הנבדלות:

שם התואר "באהאוונט" ביידיש, שמשמעותו "מעושה", כבר ניסו לבארו ממקור הפועל בעברית הָבִין, אף על פי שאין זה משמש ביידיש כלל, ולדעתי אין "באהאוונט" אלא הבינוני פֻּעוּל מן behauen שנתחברה לו ביידיש הוראה של הנרדף לו beschlagen (בעברית בקיא, בקיע).

עד כאן עסקנו בשאלה המתודולוגית, אם אפשר למצוא הוראה נעלמת בשורש מרובה הוראות על ידי קביעת ההקבלות הסימנטיות בשימושהם של צירופי עיצורים מסוימים. ודומני שהתשובה ברורה.

עתה נפנה בעזרת המשוואה הסימנטית אל הנעלם בשורש עבט.
 המשוואה הסימנטית היא: $\text{ערבון} (= \text{ערבה}): \text{פועל ערב} = \text{עבט}$;
 עביט: הפועל $\text{יעבטון} (\times)$.

נמצא: $\text{יעבטון} = \text{יערבון}$.

האם נחפש בשביל יעבטון הוראה שונה, דווקא כזו שלא נתגלתה לנו
 בצירוף העיצורים ערב, כאשר הוראה הרגילה בו מתאימה לעצם העניין?
 ומה גם שהיא מתאשרת על ידי התקבולת שבכתוב "איש בדרכיו ילכון
 ולא יערבון ארחותם"?

ונשוב לוויכוחנו:

גם אם נאמר כדבריו של שא"ל, כי הפועל ערב ושמות העצם "ערבון" =
 "ערבה" ו"ערבה" נזרו משלושה שרשים שונים – הרי זה ניתן להיאמר גם בפועל
 עבט ובשמות העצם "עבט" ו"עביט", שכאילו נזרו משלושה שרשים "שונים",
 אבל שוב מקבילים זה לזה "ערבון" (= ערבה) ו"עבט" וכן "עריבה" ו"עביט".
 ומה יהיה על הפעלים ערב – עבט? כלום הללו דווקא יישארו יתומים בלא
 הקבלה?

שדות סימנטיים בלשון המגילות הגנוזות

(שדה החיוב המצומצם)

א

מקובלת החלוקה בין המקצועות השונים הקוראים לעצמם בשם סימנטיקה: הסימנטיקה ההגיונית (ענף של הלוגיקה הסימבולית), הסימנטיקה הפסיכולוגית, והסימנטיקה הבלשנית; הסימנטיקה הבלשנית רואה כתפקידה לחשוף את החוקים הפועלים בלשון בחלוקת המשמעויות בין המלים¹. ואם עדיין נחשב מקצוע בלשני זה, ובצדק, כענף חורג של ענפי מדעי הלשון, אין זה אלא משום שאין בהירות מספקת בהגדרת המשמעות, ובקביעת היחידה המינימלית הנושאת אותה.

בהגדרת הסימן הלשוני מבדיל די סוסיר בין שלושה מונחים: הסימן (signe), המסמן (signifiant), והמסומן (signifié). בסימן הוא מתכוון למיוזג שבין המסמן והמסומן, כשהמסמן תמונה קולית היא (ולא צליל פיסי), והמסומן אינו אלא מושג (ולא דבר מהעולם האובייקטיבי); שכן הסימן הלשוני אינו מאחד שום דבר שבעולם עם שם מסוים, אלא את תמונתו הקולית של הדבר עם המושג שלו. ה"משמעות" (signification) היא ייחוסו של המסמן אל המסומן².

תפקיד זה של ייחוס המסמן אל המסומן נחשב כחלק מהסימן הלשוני גם בשיטות בלשניות אחרות, אלא שלא בכל שיטה נתייחד לו מונח בפני עצמו. שכן המחברים הנוקטים דיכוטומיה בתיאור הצורות הלשוניות (כגון בלומפילד, המבדיל בין form ל-meaning³; או היילמסלו, המבדיל בין expression ובין contenu⁴) מבליעים אותו באחד משני החלקים המתוארים על ידם⁵. רק

1. ראה, למשל: P. Giraud, La Sémantique, Paris 1959, עמ' 5 ואילך; ועיין ח' רבין,

בית מקרא ז (1962).

2. F. de Saussure, Cours de Linguistique Générale 5, Paris 1960, עמ' 97 ואילך (בייחוד

עמ' 99); עמ' 158.

3. ראה: L. Bloomfield, Language 5, London 1957, עמ' 138/139.

4. L. Hjelmslev, Essais Linguistiques, Travaux de Circle Linguistique de 4

Copenhagen 1959, עמ' 105 ואילך.

א. L. Antal, Questions of Meaning, (Janua של ביקורתו עם

Linguarum No 27), The Hague, 1963, עמ' 27 ואילך, כאילו בלומפילד מערב את המשמעות

(meaning) עם המסומן (denotatum): תיאורו של בלומפילד מבוסס על דיכוטומיה, ומשום כך המונחים

שלו שונים ממונחי התיאור המשולש, ואין למדוד שיטה אחת בנתונייה של שיטה אחרת.

בשיטות של 'משולש' נועד לו מקום בפני עצמו, כגון בשיטת אוגדן-ריצ'רדס (reference)⁵, וייסגרבר (geistige Zwischenwelt)⁶, אנטל (meaning)⁷. בעבודתנו זו ננהג בחלוקה המשולשת, ופירושה של משמעות יהיה כאן התיאום שבין שני היסודות האחרים של הסימון הלשוני. אלא שלא נקיים את השילוש של אוגדן-ריצ'רדס, הכוללים את המושג הפילוסופי סמל (symbol) במשולש הסימנטי, ולא של וייסגרבר, המפתח את היסוד המתאם הזה לעולם ביניים רוחני; נראה לנו, שהתפיסה של אנטל, המבדילה בין משמעות ובין תוכן מכאן, ובין משמעות (כצורה פנימית) לסימן (כצורה חיצונית) מכאן, תתאים יותר לבדיקת מבנה המשמעויות של לשון מהלשונות. שלושת המרכיבים של היסוד המילוני (המלה): הסימן = הצורה הלשונית, העצם = התוכן, והמשמעות = היסוד המתאם, אינם משתייכים לשלושה מישורים שונים, כשכל אחד מהם מתארגן במבנה בלתי תלוי (רק מתואם תיאום-מה) מהמישורים האחרים, אלא הצורה והמשמעות שתיהן במישור אחד הן, המוגד למישור השני, של התוכן בלבד. העולה מתפישת זו של המשמעות, שאין לראות את המשמעות כוזה עם המושג, או עם המוצג, של דברי העולם; ומכאן, שאין גם ידיעת המשמעות יכולה להיות זוהי לידיעת הדברים המסומנים על ידי הסימנים הלשוניים. אפשר לדעת את משמעויותיהם של סימנים לשוניים, כפי שיודעים בדרך כלל בני חברה לשונית את הסימנים המשמשים בלשונם (וממילא יודעים הם את הצורה החיצונית שלהם, היא הגוף הלשוני של הסימנים, וכן את הצורה הפנימית, היא משמעותם של הסימנים), אבל אין מכאן ערובה, שיודעים הם גם את תוכנם של אותם סימנים. בניגוד לידיעת הצורות (החיצונית והפנימית) של הסימנים, שהיא אוניקטיבית ומשותפת לכל בני החברה הלשונית, אין ידיעת העצמים, התכנים, שווה לכל אדם: יש שידעה זו קלושה היא אצל פלוני, ועשירה מאד אצל אלמוני. הרי, למשל, גם אם כל יודע עברית ידע, שהסימן הלשוני 'מ'ל'ח' משמעותו אותו חומר כימי, שסימנו הכימי הוא NaCl, לא הכול יודעים במידה שווה, מה טיבו של אותו נטריום כלוריד: ידיעותיו של הכימאי יהיו שונות בו מידיעותיו של כורה המלח, או של הטבח.

בשעה שאנו עומדים אפוא לתאר את המבנה של חלק מהמילון של לשון מהלשונות (כגון של המגילות הגנוזות), אין לנו לצפות מתיאור סימנטי זה, שנוכל

5. ראה: C. K. Ogden-I. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, London 1956.

עמ' 11 ואילך, הקוראים לתיאום זה reference (= מחשבה על העצם).

6. ראה: L. Weisgerber, *Vom Weltbild der deutsch. Sprache*², Düsseldorf 1953-54.

p. 35 ff

7. L. Antal, *Content, Meaning & Understanding*, (Janua Linguarum No. 31),

The Hague 1964, p. 34 ff

להכיר דרכו את העצמים המכוונים בסימנים הלשוניים שבו. נלמד את משמעויות המלים, אבל את ידיעת העצמים המסומנים בהן עלינו לשאוב ממקורות אחרים, חוץ-לשוניים, או שאין לנו תקווה להכיר אותם כלל.

בתיאור מילונה של לשון מהלשונות יש שמסתפקים ברישום המשמעויות של הסימן הלשוני הנחשב כיחידת המילון (המלה); הטכניקה העיקרית לקביעת המשמעויות היא השימוש המלא בהקשרה של המלה (כגון הגדרתה המפורשת בטקסט, סביבה קבועה של מלים, תקבולות, וכיוצא בזה), ובמידה מסוימת ההסתמכות על האטימולוגיה שלה. אלא שאין לעמוד מתיאור מילוני כזה, המארגן את הערכים בסדר אלפביתי מקרי, על המבנה הסימנטי של הלשון המתוארת. כדי שנוכל לראות את הסטרוקטורה של המשמעויות בלשון, יש להמשיך את בדיקתן מבחינת יחסיהן זו לזו. ומאחר שיחסים בין משמעויות פירושם חלוקת תפקידים, התחרות, דחיקת רגליים, ומאבק מתמיד על מקומה של המלה בין שאר המלים שבקרבתה, מוצדקת התפיסה הציורית, המעמידה את כלל המלים, ואת מכלול המשמעויות של המלים, כמשתתפות בבנייתם של שדות לשוניים. המבנה הסימנטי של הלשון יתגלה לנו אגב איתורם, הגבלתם, ותיאור חלוקתם הפנימית של שדות אלו (לראשונה הוכחה יעילותה של תורת השדות בבדיקות דיאכרוניות של משמעויות מלים)⁸, ואין היא חסרת חשיבות גם בתיאור סינכרוני של מצבי לשון נתונים לעצמם).

נקודת המוצא לתיאור שדה כזה ישמשו לא העצמים או מערכת המושגים המכוונת להם (כמו שנעשה במילונים ה-אידיאולוגיים-⁹, וכן בתכנית המושגית לחיבור מילונים של הלינג-ורטבורג¹⁰), אף לא מערכת עצמאית של משמעויות, משום שאין למשמעויות קיום לעצמן, אלא מערכת הסימנים (המלים) המצויות בלשון. אנחנו מתארים אפוא שדות של מלים, המתפצלים לשדות של צורות קוליות ולשדות של משמעויות (צורות פנימיות), כלומר שדות לשוניים.

8. ראה את תיאור שדה המלים המביעות תפישה שכלית בגרמנית ביננית, בעבודתו החלוצית בתחום J. Trier, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, I: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts, Heidelberg 1931 (מרבא על פי: S. Ullmann, Semantics, Oxf. 1962, עמ' 248 ואילך).

9. למשל במילון של Roget: Thesaurus of English Words and Phrases, London 1958.

10. R. Hallig-W. Wartburg, Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas, 2. Aufl., Berlin 1962.

ב

על פי עקרונות אלו נדגים כאן את הניסיון לתאר שדות לשוניים (כולל סימנטיים) בלשון המגילות הגנוזות.

במיון ראשון המיוסד על משמעויותיהן של מלים בלשונות העבריות הקרובות ללשון המגילות (בלשון המקרא ובלשון חכמים) נמנו על פי הקונקורדנציה של קוהן¹¹ ושל הברמן¹² כ-1500 ערכים מילוניים שונים. אוצר מלים זה מתחלק בין תחומי תוכן שונים, ורוב רובו שייך לתחום האדם (כ-1210 מלים); מהתחומים המרכזיים של תחומים אלו נראים תחום החברה (כ-140 מלים) ותחום הדת (כ-125 מלים), שכן הם מהמאוכלסים ביותר במלים ובביטויים שונים¹³.

כדי שיואר מבנהו של שדה לשוני כלשהו יש צורך להתגדר באחד מקטעיו של אותו שדה, לתארו תיאור מלא, ולשלוח מהמרכז המתואר קרני גישוש אל כיוונים שונים, עד שיכוסה השדה כולו. בדרך זו נקבע בתחום המאוכלס של חיי החברה והדת בלשון המגילות קטע העשוי להיות משותף לשני התחומים: החיוב (= הגורמה, החובה, ההתחייבות). התעמקנו בתיאור שדה החיוב ובתיאור היקפו-סביבתו הקרובים של שדה החיוב בלבד¹⁴. מיצוי בדיקתו של כל שדה החברה מצריך את הרחבת העבודה לתחומים גובלים נוספים, עד שלא ייוותר שום קטע מקטעי השדה בלא תיאור.

ואלו הן המלים השייכות לשדה החיוב¹⁴:

I. שדה החיוב המצומצם (מלים המציירות את החיוב עצמו):

אמונה, אמונה, אמנים, אמת; אמר; אסר; ברית; דבר; דרך; הגו (הגי); חוק (חק), חוקה; חפץ; יסור, מוסר; מוצא; תורה; למודים; מנהג; ספר; סרך; עדות (עידות), תעודה; פקודים; פרוש (פירוש); צדק, צדקה; מצוה; תרומה; שבועה; שכל; משפט; תכון.

כיצד מחלקות מלים אלו את השדה המשותף שלהן? עקרונות החלוקה של כל שדה סימנטי מיוחדים ללשון הנבדקת, ובהם אין אפשרות של שאילה מלשון ללשון; שכן גם לשונות הקרובות ביותר זו לזו בכל בחינותיהן, ייתכן

K. G. Kuhn, Konkordanz zu den Qumran-Texten, Göttingen 1960; Idem, „Nachträge zur Konkordanz zu den Qumrantexten“, Revue de Qumran XIV (1963), pp. 163-234.

12. א"מ הברמן, מגילות מדבר יהודה, מחברות לספרות, תשי"ט.

13. המיון נעשה בעקבות המיון ללשון המקרא: H. Weinheimer, Hebräisches Wörterbuch in sachlicher Ordnung, Tübingen 1918.

13א. המילון השלם של שדה זה ותיאור מבנהו עומדים להתפרסם כספר בפני עצמו.

14. לא נעשתה כאן הפרדה בין מלים פשוטות ובין מלות הרכב, ומשום כך הרשימה כוללת גם את המלים הנאות בצירופים של קבע, כגון: *מוצא סה, תרומת שפתיים, ספר ההגו.

שבעניין זה דווקא מראות את ייחודן. והרי בלא גילוי עקרונות אלו אין בידינו לקבוע את גבולותיהן של המלים השונות בשדה הנבדק, ופירושו של דבר הוא, שאין אנחנו יודעים את משמעויותיהן המדויקות של המלים השונות, שהרי במה הן נבדלות זו מזו (מאחר שכולן שייכות לאותו שדה)?

תיאור מלא של כל אחת מהמלים בערכים מילוניים נפרדים, כשנלקח בחשבון ההקשר המקיף-המספיק של כל מקום הופעתה של כל מלה ומלה, העלה את עקרונות החלוקה הבאים: א. מקור החיוב; ב. השתתפות או אי-השתתפות בשדות סימנטיים אחרים. כלומר: שני קווי הבחנה אלו יש בהם כדי להגביל את מקומה של כל אחת מהמלים בשדה החיוב במידה מספקת, עד ששוב לא יהיה חשש של ערבוב תחומיהן. וכך היא חלוקת המלים על פי עקרונות אלו: א. מלים המציינות חיוב אלוהי, כלומר חיוב שנתנו האל; 1. (שמות המיוחדים לשדה סימנטי זה): אמנים, אמר, למודים, מנהג, עדוות (עידות), מצוה; 2. (שמות המשתתפים גם בשדות סימנטיים אחרים): אמונה, אמת, חפץ, דרך, הגו (הגי), יסור, מוסר, תעודה, צדק, צדקה, רצון.

ב. מלים המציינות חיוב שמקורו או האל או אדם (הכת או הפרט): 1. תורה; 2. ברית, דבר, חוק (חק), חוקה, סרך, פרוש (פירוש), שבועה, שכל, משפט.

ג. מלים המציינות חיוב שמקורו אדם (הכת או הפרט): 1. אמונה, אסר, פקודים; 2. מוצא, תרומה, תכון.

בתוך כל קבוצת משנה שוב נבדלות המלים זו מזו על פי הערכים הסימנטיים המיוחדים להם¹⁵: אינה דומה מלה הגזורה משורש אמן (= היה יציב, חזק) למלה הגזורה משורש צוה (= העביר את רצונו על משהו), גם אם שתיהן כלולות בתת-הקבוצה של מלים המציינות חיוב אלוהי ואינן משתתפות בשדות סימנטיים אחרים. הערך הסימנטי הנדבק לכל מלה ומלה על פי גזרונה בולט עוד יותר במקרה שהמלה משתייכת גם לשדות סימנטיים אחרים, שכן אותם שדות אחרים מגוונים את משמעותה גם כשהיא נמצאת בשדה החיוב; לדוגמה: סרך המציין לא רק חיוב (אלוהי, או כיתתי), אלא גם סדר, קבוצה חברתית; לעומת משפט, המציין אף הוא חיוב (אלוהי, או כיתתי), אבל גם שיפוט, מידות האלוהות, מעשים. ממילא מובן, שייבדלו זו מזו שתי המלים האלה גם בתוך שדהן המצומצם בעקבות ערכיהן הסימנטיים השונים¹⁶.

15. ראה על מרכיבי המשמעות של מלה אצל R. Hallig-W. Wartburg, op. cit., p. IX ff.

P. Guiraud, La Sémantique, p. 25 ff

16. מן הראוי יהיה להוסיף לכך גם את בדיקת משמעותו של רכיב הגזירה של שמות אלו: מ-, ת-, ו-

(כגון: משפט, תורה, תכון), שכן גם מכאן יעלו בידינו הבדלים בין השמות. אלא שקביעת משמעויות הרכיבים

אולם יש שבכל זה לא סגי. על פי מה נבדיל בין אמונה ובין אמת, בין יסור ובין מוסר, בין צדק ובין צדקה, כשכל זוג מוונת מלים אלו גזור משורש משותף ושייך לאותו חלק שדה משדה החיוב? כאן אנו מזדקקים לסימני היכר פורמאליים שונים, כדי להגביל כל אחת מבנות הזוג כנגד חברתה. הרי למשל אמונה הופעתה כבולה, אין היא עשויה לשמש אלא כמגדיר תחבירי של הפעלים עבד או שמר, מה שאין כן אמת, שהופעתה אינה כבולה כלל. בדומה יסור יכול להופיע בצורת הרבים בלבד, ואילו מוסר בצורת היחיד בלבד. וכן צדק הופעתו כבולה למסיבות תחביריות מסוימות (כסומך, ופעם אחת כמגדיר אדוורביאלי), ואילו צדקה אינה כבולה בהופעתה. פעמים שסימנים פורמאליים מתחום הסטטיסטיקה של הופעות המלים ישמשו אמצעי הבחנה בין מלים קרובות: השכיחות בשדה הסימנטי המצומצם שלהן; הרי למשל חוק (חק) מלה שכיחה מאד, ואילו חוקה נדירה היא.

להדגמת הנאמר עד כאן נציין במקומות אחדים מהמגילות¹⁷:

לשמור אמונה בארץ ביצר סמוך ורוח נשברה (סרך ח 3/2) - והשווה סרך י 25: לשמור אמנים...; [בחר]תה לעובדיך באמונה (הודיות כט [17] 14); ולרוב אנשי בריתם המתנדבים יחד לאמתו // ולהתלך ברצונו (סרך ה 10); פשרו על אנשי האמת // עושי התורה (פ"ח ז 10); כיא געלה נפשו בייסורי דעת // משפטי צדק לוא חזק למשוב חיו (סרך ג 1); לבחון [דורשי] אמת // ולנסות אוהבי מוסר (הודיות ב [2] 14); עידות צדקו // ודרכי אמתו // וחפצי רצונו אשר יעשה האדם (מב"ד ג 16/15), לברר דעתם באמת חוקי אל // וכוחם לתכן כתום דרכיו // וכול הונם כעצת צדקו (סרך א 13/12); אין מלך ואין שר ואין שופט ו[אין] מוכיח בצדק (מב"ד כ 17/16); גבול סמוך לשמור אמנים // ומשפט עז לצדקת אל (סרך י 25), ואני ידעתי כי לוא לאנוש צדקה // ולוא לבן אדם תום דרך (הודיות ח [4] 31/30). ואשר ל-חוק (חק) השכיח יש שהוא מקביל ל-רצון אל // שכל (סרך ט 14/13), ל-צדק (סרך י 27/26), ל-ברית (אור יד [10] 10), ועוד; ואילו חוקה באה 3 פעמים בלבד במובאה או במעץ מובאה מלשון המקרא: חוקו[ת] עולם לדורותיכם [22] קומראן 4,1 4, להקם ברית לחוקת עולם (סרך ח 10/9), ופעם כמלה בודדת: בחקתיך (57 קומראן 2,1).

גם עכשיו, כשיש בידינו גבולותיהן של כל המלים המשתתפות בשדה החיוב, עדיין אין אנחנו בקיאים בכל פרטי מבנהו של השדה הזה. שכן יש לכל מלה ומלה זיקות פורמאליות שונות, והן מוסיפות סימני היכר חשובים למלים

האלה בכללן קודמת, והיא לא נעשתה עדיין.

17. שייכותן של מלים אחדות לשדה הנידון מתגלית מתוך בדיקת הערך המילוני השלם שלהן.

השונות. אינה דומה מלה (כגון תורה, מצוה) שגם גזרות אחרות של שורשה (הורה, מורה, יורה; צוה) משתתפות בשדה החיוב, למלה (כגון סרך, רצון), שאין לה בת משפחה (אטימולוגית) בשדה המתואר. הבדל זה העולה מן הזיקות הפורמאליות-האטימולוגיות השונות מרמז על מקומן של המלים בתחומי הגבול שבין שדה החיוב המצומצם ובין שדה החיוב המורחב; הווי אומר: המלים בעלות הזיקות הפורמאליות המרובות שבשדה, משמשות כנקודות קישור בין אותו הקטע של השדה שבו המלים המביעות את החיוב עצמו ובין קטעי שדה אחרים, של המלים המביעות פעולות ותהליכים שונים של החיוב (שדה החיוב המורחב), ואילו המלים חסרות הזיקות הפורמאליות מקומן שלא בתחומי הגבול של השדה המצומצם.

מאחר שאנחנו עוסקים כאן בלשון סגורה, שמספר מלותיה ומספר הופעותיהן של מלותיה אינו רב, אפשר להסתייע בקביעת המשקל היחסי של המלים השונות בשדה בשיטות סטטיסטיות. בעקבות ספירה וחישוב אחוזים של הופעות המלים נוכל לצייר את שטחה של כל מלה ומלה בשדה החיוב, ומתוך כך נוכל לעמוד על משקלה היחסי בין כל מלות השדה. שכן סברה היא, שמלה בעלת מספר הופעה רב חשובה יותר ממלה שאינה מופיעה אלא פעמים אחדות בלבד: שכיחות ההופעה עומדת ביחס ישר אל חשיבות המלה בשדה. לאחר פעולות אלו נקבל את התיאור הבא של שדה החיוב המצומצם:

א. 1. 34 הופעות = 7%	מזה מצוה	25 הופעות = 5%
2. 148 " = 30%	מזה דרך	57 " = 12%
	אמת	29 " = 6%
	צדק	26 " = 5%
	רצון	14 " = 3%
ב. 1. 62 " = 13%	מזה תורה	62 " = 13%
2. 228 " = 47%	מזה ברית	82 " = 17%
	משפט	48 " = 10%
	חוק(חק)	42 " = 9%
	דבר	19 " = 4%
	סרך	14 " = 3%
	שבועה	10 " = 2%

ג. 15 " = 3%	487 הופעות
של 34 שמות = 100%	428 הופעות
	של 12 שמות = 89%

בציור של כלל הופעות מלות השדה בתבנית גיאומטרית (ריבוע, מלבן, או עיגול) יצטייר חלקן של המלים השונות (בעיקר השכיחות, כנ"ל) בדרך הבאה:

מצוה 5%		רצון 3%	אמונה, יסור, מוסר, תעודה הגו, צדקה, שכל, חפץ		דרך 12%		צדק 5%	אמנה, אסר, פקודה, תכון, מוצא, תרומה
אמנים, אמר, עדות, למודים, מנהג		אמת 6%						
תורה	ברית	משפט	דבר	סרך	שבועה	חוקה,	חוק	
13%	17%	10%	4%	3%	2%	פירוש, ספר	9%	

אם נרצה גם לזהות את מלות המפתח של שדה החיוב, כלומר את המלים שניתן לראותן כעומדות במרכז השדה כולו ¹⁷, לא נוכל להסתפק בתיאור יחסי שכיחויות, כפי שעשינו זה עתה. אילו יכולנו לסמוך על ספירה ועל ציור אלו בלבד, היינו קובעים, שמלות המפתח של שדה החיוב הן: ברית, תורה, דרך, משפט, חוק (חק), אמת, צדק, מצוה, דבר, רצון, סרך, שבועה. אלא שיש להתחשב גם בגורמים נוספים העשויים להשפיע על מספר הופעותיהן של המלים בשדה, ועלינו לבדוד אותם גורמים שאפשר לראותם כגורמי החשיבות המרכזית של המלים בתוך השדה.

גורם בעל חשיבות גדולה בעליית מספר הופעותיהן של מלים בשדות סימנטיים שונים הוא המספר של כלל הופעת המלים בלשון כולה. אם נסמן את מספר הופעת השמות בשדה החיוב ב- x , ואת כלל הופעת השמות בלשון המגילות הגנוזות ב- y (ומספר השמות שנבדקו $n=1830$), נקבל את הנתונים הבאים (סדר רישומם: השם, x , y):

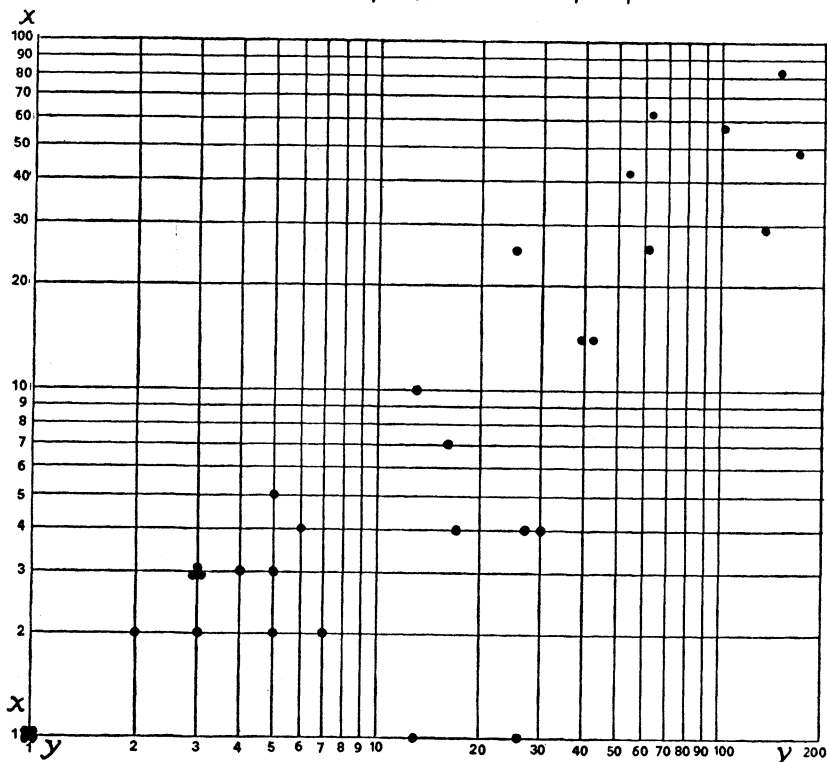
ברית 146,82; תורה 62,62; דרך 100,57; משפט 164,48; חוק (חק) 53,42;
אמת 131,29; צדק 61,26; מצוה 25,25; דבר 81,19; רצון 42,14; סרך 39,14;
שבועה 13,10; פרוש (פירוש) 16,7; מוסר 5,5; צדקה 30,4; יסור 6,4; ספר 17,4;
תכון 27,4; עדוות 3,3; למודים 3,3; הגו (הגי) 5,3; אסר 3,3; תעודה 21,2; חוקה
3,2; אמונה 5,2; אמנה 2,2; שכל 26,1; פקודים 1,1; אמנים 1,1; מנהג 1,1.
בלוח המצורף לכאן מצטייר פיזור הנקודות המציינות את שני הנתונים האלה של השמות שנבדקו: מתברר מהלוח, שהקשר בין הנתונים עשוי להיות קשר

17. מקום חשוב למלות מפתח בשיטת התיאור של G. Matoré, La méthode en lexicologie,

Paris 1950 (על פי גירו [לעיל, הערה 1], עמ' 74 ואילך).

18. לא נכללו בבדיקה זו השמות הבאים: תרומה, מוצא, אמר, חפץ.

לוח הקשר בין כלל הופעת השם (y) ובין שייכותו לשדה החיוב (x)



חוקי-לוגריתמי¹⁹, והחישובים אמנם אישרו זאת. בכל מקום שיש קשר חוקי בין שני נתונים אפשר לחשב את המתאם (correlation) שביניהם²⁰, ואנו קיבלנו כאן את התוצאה הבאה: $r=0.796$, שהוא קשר בעל משמעות גבוהה מאוד

19. על החוקיות הלוגריתמית (Lognormality) שבין תכונות שונות של מלים ראה: G. Herdan, Type-Token Mathematics; A Textbook of Mathematical Linguistics, The Hague 1960, כגון פרק IX על היחס שבין תפוצה-שבמילון ובין תפוצה-שבהופעה של אורך המלים (עמ' 133 ואילן). על טיבה הלוגריתמית של החוקיות בלוח שלנו אפשר לעמוד מדרך פיוורן של הנקודות.

20. אני מודה לד"ר ש' ישורון, מרצה לסטטיסטיקה באוניברסיטה בר-אילן, על הדרכתו בחישובים סטטיסטיים אלו. הוא העמידני על הנוסחה הבאה לחישוב המתאם:

$$r = \frac{\sum a^2 + \sum b^2 - \sum d^2}{2 \sqrt{(\sum a^2)(\sum b^2)}}$$

$$\text{כש-} \sum a^2 = \sum A^2 - \frac{(\sum A)^2}{n}, \quad \sum b^2 = \sum B^2 - \frac{(\sum B)^2}{n}, \quad \sum d^2 = \sum D^2 - \frac{(\sum D)^2}{n}$$

ואילו A = הלוגריתמוס של y , B = הלוגריתמוס של x , D = ההפרש בין שני הלוגריתמים האלה.

מבחינה סטטיסטית²¹, ומקדם המתאם הוא $r^2=0.63$, (המתאם בריבוע מאחר שהחוקיות לוגריתמית). פירושה של קביעה זו הוא, ששייכותן של מלים לשדה החיוב תלויה במידה מרובה (0.63) במספר ההופעה הכללי של אותן מלים בלשון המגילות, ולא בחשיבותן המיוחדת שיש למלים ההן בשדה זה. חשיבות ומרכזיות אלו המיוחדות לשדה יש לראותן כמכלול שאר הגורמים שלא נקבעו על ידי המתאם הקודם ומשום כך אפשר לזהות אותן כגורם אי-הקביעה: $(1-0.63=0.37)$. בעזרת מקדם חדש זה, של אי-הקביעה (כלומר של הגורמים הבלתי תלויים במספר ההופעה הכללי של המלים בלשון המגילות) אפשר לחשב את מספר שייכותו הצפוי של כל שם ושם לשדה החיוב $(y=0.37)$; לאחר מכן ניתן להשוות אל מספרים צפויים אלו את מספרי השייכות למעשה: במקרים של סטייה חיובית גבוהה, כלומר כשמלה מהמלים תמצא בשדה החיוב הרבה יותר משהיינו מצפים לכך, נוכל לזהות אותה מלה כמלת מפתח של השדה. בפעולות סטטיסטיות אלו קיבלנו את התוצאות הבאות: מלות המפתח בשדה החיוב הן: תורה (מספר הופעה כללי: 62, מספר הופעה צפוי בשדה החיוב לפי מקדם אי-הקביעה: 23, מספר הופעה בשדה החיוב למעשה: 62, סטייה חיובית: 39); ברית (רישום המספרים בסדר המנייה הקודם: 146, 54, 82; סטייה חיובית: 28); חוק (חק) (53, 20, 42; סטייה חיובית: 22); דרך (100, 37, 57; סטייה חיובית: 20); מצוה (25, 10, 25; סטייה חיובית: 15). כללו של דבר: אין מלות המפתח זהות לגמרי (על כל פנים לא בסדר חשיבותן) עם המלים השכיחות ביותר שבשדה.

נוכל לסכם את התופעות הסימנטיות השונות של השמות המשתייכים לשדה החיוב (המצומצם) לפי תכונות טיפולוגיות אחדות:

(1) הרוב המכריע של השמות נמנים על סוג המלים ה"שקופות", שמשמעותן מנומקת. למעשה יש כאן שם אחד בלבד (ברית), שאין לראות אותו כמנומק די הצורך, מפני שאין מזרן השורש ידוע לנו; ומותר לנו במקרה יחידי זה להעביר את בקשת ההנמקה אל לשון המקרא, שכן השם משמש במשמעות זו שבשדה החיוב כבר בלשון המקרא.

סוג ההנמקה המצוי בכל המקרים הוא של הגזירה: ידועה לנו דרכה של המלה אל שדה החיוב מתוך שידוע לנו גזרונה, ודי לנו בידיעת התחומים הסימנטיים של השרשים (או של גזרותיהן האחרות), כדי להסביר את גלגולי השם אל שדה החיוב. אין כאן שום דוגמה לדרך הנמקה אחרת (כגון הרכבה²², אונומטופאיה).

21. פרטים סטטיסטיים אלו ודומיהם יבואו בספרו של ד"ר ישורון, מבוא לסטטיסטיקה, הנדפס והולך.

22. גם בצירופים מסוג *מוצא פה, תרומת שפתים, די בגיזרון הרכיב(ים) שבו, כדי לעמוד על התפתחותם

התחומים הסימנטיים של השורשים, שמהם נלקחו המילים המאכלסות את שדה החיוב, הם: פעולות האדם; פעולות הגוף; קישור (אסר, יסר, סרך, עודז); חריתה (חקק), זריקה (ירה), הולכה (נהג); תנועות הגוף (דרך, יצא, רום); פעולות וכשרים רוחניים: הבדלה (פרש), בדיקה (פקד), מדידה (תכן), מנייה (ספר), ידיעה (שכל), רצייה (חפץ, פקד, צוה, רצה); – חיי החברה: דיבור (אמר, דבר, הגה), חינוך (למד), שפיטה (עודז, שפט), התחייבות (ברהז, שבע); – תכונות: יציבות, חזק (אמן).

(2) שדה החיוב מאוכלס מאוד בלשון המגילות: שמות נרדפים רבים שייכים לכאן. ללמדך מה גדול היה העניין למשתמשים בלשון בשדה זה.

(3) שכיח ריבוי המשמעויות במלים השייכות לשדה החיוב. השמות המעטים שאין להם אלא משמעות אחת בלבד, הם (ברובם מעוטי הופעה): אמנים, אמר, עדוות, למודים, מנהג, מצוה; תורה; אמנה, אסר, פקודים (רק מצוה ותורה אינן מהמלים הנדירות, אלא מלות מפתח בשדה). הדרך האופיינית למעתק הסימנטי בשמות פוליסימיים אלו היא המיטונימיה, כגון המעתק ממידה אלוהית אל החיוב הנובע מאותה מידה אלוהית (אמת, צדק, צדקה, רצון, ועוד); מעתק בדרך המיטאפורה אין כאן כלל.

שטטוש ההוראה במקרים של ריבוי משמעות נמנע (כשהוא נמנע בוודאות) על ידי ההקשר בלבד. מכאן חשיבות ההקשר לקביעת משמעותו המדויקת של השם. אולם אין תלות זו בהקשר נתמכת בלשון המגילות על ידי מגמות אחרות, כגון על ידי מניעת הומונימים (אין בשדה הנבדק הומונימים כלל), או על ידי שמירה על מלים בעלות עמידה חלשה (אין כאן מלים קצרות מאד, שעשויות היו להיעלם בגלל עיצורים חלופי חיתוך).

כדי שנראה את מגעיו של שדה החיוב המצומצם עם שדות גובלים, כדאי להצביע גם על השדות הסימנטיים האחרים, ששמות החיוב הפוליסימיים משתתפים בהם. שדות אלו הם: האלוהות: מידות אלוהיות (אמת, ברית, חפץ, משפט, צדק, צדקה, רצון, שכל, תרומה), יחסי אל-בריא (דבר), יחסי אדם-אל (ברית); – האדם: תנועות הגוף (דרך), פעולות רוחניות ותכונות הנפש (אמונה, אמת, הגו [הגוי], חפץ, משפט, ספר, פרוש [פירוש], רצון, שכל, תעודה); – החברה: (ברית, דבר, הגו [הגוי], חוק [חקק], יסור, מוסר, משפט, סרך, צדק, צדקה, שבועה, תעודה); – המציאות: (דבר, חוק [חקק], חוקה, חפץ, מוצא, תכון).

II. כשאנו עומדים להרחיב את הבדיקה אל מעבר לשדה החיוב המצומצם, הכולל את מלות החיוב עצמו בלבד, אנו מגיעים אל שדה החיוב המורחב,

כלומר אל קטעי השדה שבהם כלולות מלים (בעיקר פעלים), המביעות את הפעולות ואת התהליכים השונים של החיוב. אין צריך להרבות דברים על כך, שתיאור קשריו של שדה החיוב המצומצם עם שדה החיוב המורחב חשוב הוא לעצם הגדרת תחומי משמעויותיהן האחרונים של מלות החיוב עצמן. כאן נצטרך להסתפק בהתוויית הפעולות השונות, היוצרות מעין קטעים של השדה המורחב, ובירורן עשוי להעשיר את ידיעותינו על החיוב. פעולות אלו הן: א. יצירת החיוב, הטלתו; ב. הוראת החיוב, העברתו; ג. לימוד החיוב; ד. ידיעת החיוב; ה. קבלת החיוב; ו. ביצוע החיוב, עשייתו.

תוך כדי תיאור שדה החיוב (המצומצם, ולאחר מכן השדה המורחב) יכולנו להעלות גם מסקנות סגנוניות מסוימות, שיש בהן כדי להבדיל בין החיבורים השונים הנכללים במגילות. שכן מצאנו מלים, או משמעויות של מלים, המופיעות בחיבורים מסוימים, או החסרות בחיבורים מסוימים. בדרך זו מצאנו שלשון סרך ומבד קרובות מאד זו לזו, ואילו לשון אור (ופת) רחוקה מהן. אין בזה, כמובן, אלא תוצאת לוואי לבדיקה הסימנטית בכלל לשון המגילות.

עיונים בסימנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם*

אחד היסודות של פרשנות המקרא של חז"ל הוא העלמת העין ממרחקי זמן ומהבדלים חברתיים ותרבותיים שביניהם ובין ספרי המקרא. לפי המדרש, למשל, למד יעקב אבינו יחד עם בנו יוסף את פרשת עגלה ערופה (בראשית רבה צד, ה, עמ' 1173¹); הגיבורים אשר לדוד, שמסופר עליהם בסוף ספר שמואל, לא היו אלא תלמידי חכמים, וגבורתם היא שקדנותם וחריפותם בתורה (ראה שמ"ב כג, טז ודברי רד"ק שם, שהתקומם נגד דעה זו).

תפיסה זו משתקפת גם בדרך הערכתם את לשון המקרא, הנמדדת אצלם לפי קנה המידה של לשונם הם, זו שאנו מכנים לשון המשנה או לשון חכמים². נביא דוגמאות אחדות, לפי סדר מערכות הלשון.

מתחום תורת ההגה³. "כל הנחשלים אחריו" (דב' כח, יח) – ... ר' נחמיה אומר: כל מי שהענן פולטו היה נישול" (פסיקתא דרב כהנא, זכור, עמ' 49). דרשה זו מבוססת על קרבת הצלצול של "נחשלים" לשל "נישולים" אחרי התרופפות הגרוניות, ובשעה שנהגו לבטא את הפעלים בעלי פה"פ גרונית בתנועות עצמן של השלמים⁴.

מתחום תורת הצורות. "ותאמר לה בת פרעה היליכי את הילד הזה" (שמ"ב, ט) – אמר רבי חמא בר חנינא: מתנבאה ואינה יודעת מה מתנבאה: 'היליכי' – הא שליכי" (סוטה יב ע"ב). בצורה "ליכי" ראה אפוא הדרשן את ל' היחס בכינוי הנוכחת הנהוג בלשון המשנה⁵.

מתחום התחביר. "אז ישיר משה ובני ישראל" (שמ"ב טו, א) – "שר" לא נאמר אלא "שיר", מכאן לתחיית המתים מן התורה" (סנה' צא ע"ב). יסוד

* מודה אני לפרופ' בן-חיים שקרא את דבריי לפני הדפסתם והעיר הערות חשובות.

1. למראה המקום של כמה ספרים הוספתי את מספר העמוד לפי אחת המהדורות – ואלו הן המהדורות: תוספתא, צוקרמנדל; מכילתא, הורוביץ-רבין תרצ"א; מכילתא דרשב"י, אפשטיין-מלמד תשט"ו; ספרא ווייס תרכ"ב; ספרי, איש-שלום תרכ"ד; בראשית רבה, תיאודור-אלבק תרע"ב-תרפ"ז; פסיקתא דרב כהנא, מגדלבוים תשכ"ב; פסיקתא רבתי, איש-שלום תר"ם; תנחומא, בובר תרמ"ה.

2. כוונתי ב"לשון המקרא" וב"לשון המשנה" ללשונות המשתקפות זו במקרא וזו בספרות התנאים ואיני נוגע בבעיה, אם ההפרש שביניהן תלוי הוא בהפרש זמן, או בהפרש של רמה סגנונית, או בהבדל של נושא או בגורם אחר, או בכמה גורמים מצטרפים.

3. בעניין זה ראה בהרחבה: א' מלמט, לחקר הלשון העברית ונוסח המקרא על יסוד דרשות חז"ל, לשוננו טו (תש"ז), 151–160.

4. ראה: א' פורת, לשון חכמים, עמ' 59.

5. ראה: י' קוטשר, לשון חז"ל, ספר ילון, עמ' 262.

הדרשה הוא השימוש בצורה יקטל במשמעות עתיד, שימוש הקבוע בלשון המשנה, אך לא במקרא, בפרט אחרי תואר-הפועל -אז-.

מתחום הסגנון. חכמינו פירשו כפשוטן את מליצות המקרא, כלומר תפסו את הסגנון הנשגב של הנביאים ושל משוררי הקודש כסגנון הפשוט והמתן שלהם; הם אף התנכרו לערך הריגושי של ביטויי ההפלגה ושל החזרות, וביקשו להם הצדקה, כאילו נאמרו לשם משמעם הפשוט. כאשר העם הנפחד מסיפור המרגלים מדבר על "ערים גדולות ובצורות בשמים" (דב' א, כח), או כאשר ה' מבטיח לאברהם אבינו "ושמתי את זרעך כעפר הארץ" (בר' יג, טז) – סירבו חכמינו לראות את ההיפרבולה שבמשפטים האלה, והתייחסו לדברים כאילו נאמרו כפשוטם; אלא שלדעתם בפי המרגלים "דברה תורה בלשון הבאי, אבל מה שאמר הקב"ה לאברהם אבינו... אינו דבר הבאי" (ספרי דברים כה, ע ע"א).

את המושגים הכלליים המביעים את גדולת ה' ואת יכולתו המוחלטת "מי שם פה לאדם או מי ישים אילם או חרש או פיקח או עיוור, הלא אנכי ה'" (שמ"ד, יא) ראה התנחומא (שמות י) כרמזים למעשים שהיו: "העלו את משה לבימה וביקש פרעה להורגו, עשה הקב"ה לפרעה אילם ולסעין חרשין ולספקלטורין עיוורין... דאמר ר' יוחנן... מי שם פה לאדם, שאמר פרעה בפיו העלו את משה לבמה להורגו? או מי עשאו אילם או חרש? מי עשה סעין חרשין או ספקלטורין עיוורין או מי עשאו פיקח שתברח?...".

בדרך זו נהגו חז"ל גם בתחום הסימנטיקה: הם התייחסו למלה מקראית לפי הוראתה בלשון המשנה, וכן פירשו את הפסוק ודרשוהו.

אוצר המלים של לשון המשנה נבדל משל לשון המקרא הבדלים רבים: יש מלים בזה שאינן בזה, ויש שנמצאות כאן וכאן, אבל במשמעויות שונות. נעסוק פה במלים מן הסוג האחרון, אשר חל בהן מעתק סימנטי⁶.

בקצת הגזמה נוכל לומר כי אין מלה המשמשת בלשון המקרא ובלשון המשנה, אשר לא יחול שינוי בהוראתה – לעתים שינוי גדול, ולעתים שינוי קטן. עתה, אם נסקור סקירה חטופה את השינויים האלה כדי למיין אותם לפי

6. כמה ספרים על לשון המשנה דנו בעניין זה; ראה למשל: א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, ווין הרכ"ז, פרקים ז, ה; 9 §, A. Geiger, Lehrbuch zur Sprache der Mischna, Breslau 1845, S. Rosenblatt, The Interpretation of the Bible in the Mishnah, Baltimore 1935, chap. II; ובייחוד: א' בנדויד, לשון המקרא או לשון חכמים, תל-אביב תשי"א; ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים-ת"א תשי"ט, פרק ח לשון המשנה. אלבק נותן רשימות מלים של לשון המשנה, וביניהן רשימה ב: "המלים שבמקרא במשמע שאינם שם" עמ' 173–203. ראה עוד: י' מטמון-כהן, העברית אחרי גלות בבל, לשוננו ו (תרצ"ד-תרצ"ה) – ט (תרצ"ח), בייחוד ו 341–348, ז 136–144.

הקטיגוריות של הסימנטיקה⁷, נמצא שרובם נכנסים לשתי קבוצות עיקריות. מלים רבות (בעיקר פעלים) באות בלשון חכמים במשמעות מיטאפורית מופשטת, והן מביעות בצורה ברורה ומפורשת מושגים של הלכה, של משא ומתן הלכתי, של מוסר, כלומר מושגים ממושגי היסוד של מחשבת חכמינו. ביניהן נמצא⁸: "אסר" ('קשר', בלשון המקרא < forbid, בלשון המשנה), "ברור" ('נקי, צח' < 'שאץ בו ספק'), "גור" ('חתך' < 'החליט, חקק'), "דחה" ('הדף' < 'ביטל'), "הביא" ('גרם שיבוא' < include), "הוציא" ('העביר החוצה' < exclude), "הכריע" ('הפיל על ברכיו' < decide), "התיר" ('פיתח' < כבלים < 'הרשה'), "חלק" ('הפריד למנות' < 'לא הסכים'), "חתם" (seal < 'סיים' < 'את דבריו'), "סתם" ('סגר' < 'לא פירש'), "עבר" (pass < 'חטא'), "פטר" ('שילח' < 'שחרר מחיוב'), "פשט" ('הסיר' את בגדיו < 'ביאר'), "פתח" (open < 'התחיל' את דבריו), "שוב" ('חזר' < 'התחרט'), "תלה" (hang < 'ייחס').

לגבי אחדות מן המלים האלה מצאנו גם במקרא עדויות לשימוש המופשט: "אסר" – 'ואשה כי תדור נדר לה' ואסרה אָסַר בבית אביה בנעוריה' (במ' ל, ד); "גור" – 'זכר את ושת... ואת אשר גזר עליה' (אס' ב, א); "עבר" – 'לעבור את פי ה' (במ' כב, יח); "פטר" – 'כי לא פטר... את המחלקות' (דה"ב כג, ח); "שוב" – 'אשר שב אל ה' בכל לבבו' (מל"ב כג, כה). אולם במקרא השימוש המיטאפורי, מלבד היותו נדיר יחסית, מוגבל הוא על פי רוב למשמעויות מסוימות או לצירופי לשון מסוימים. "אסר", למשל, אינו בא במקרא בהוראה מושאלת אלא בביטוי שהזכרנו "אסר איסר"; "עבר" משמש במקרא בהוראת 'חטא' רק כשבא אחריו מושא, כגון "עבר את פי ה'", את התורה, את הברית, את המצוה, ואילו בלשון המשנה רווח הביטוי "עבר עברה" סתם, ואף המלה "עברה" נרדפת היא ל"עוץ".

אשר למשמעות המופשטת של המלים האלה בלשון המשנה, יש שהיא נוספת למשמעות המקראית, ויש שהיא באה במקומה: "הביא" ו"הוציא" משמשים בלשון המשנה אף בהוראה מוחשית, ואילו "אסר", לפי עדות הקונקורדנציות, אינו בא במשנה, בתוספתא ובתלמוד אלא בהוראה המופשטת, חוץ מן הצירוף "בית האסורים" ומן המלה "אסיר", ובהוראה הממשית באים במקומו "קשר" ו"כפת". הקבוצה השנייה כוללת את המלים, שמשמעותן הצטמצמה, ובו בזמן

7. S. Ullmann, The Principles of Semantics, 1959

אני משתמש בחלוקה ובמינוח של

בייחוד עמ' 220 ואילך.

8. בהגדרת המשמעויות איבני מתכוון לדיוק מיוחד, אלא בעיקר להבטת המעקב. אני סומך בדרך כלל על המילונים המקובלים, בפרט על המילונים המקראיים ועל המילון של בן-יהודה. ללשון חכמים אין מילון שלם, ונסתייעתי בקונקורדנציות של ח"י קוטובסקי למשנה ולתוספתא, מתוך הכרה אמנם שלשון ההלכה עשויה להיות פלג מיוחד בתוך לשון חז"ל.

השתנה גֶּזֶן מן הרוחני אל המוחשי, מן הנשגב אל הנמוך, מן המוסרי אל המשפטי, מן העיוני אל המעשי, מן הכוללני אל המסוים, מן הבלתי מוגדר אל המוגדר: יש מלה שגֶּזֶן השתנה באחת הבחינות האלה, יש שהשתנה באחדות, ויש שבכולן. בדרך כלל אפשר לדבר על צמצום, ירידה והתעבות. בקבוצה זו נמצא: 'אות' ('סימן, פלא' < 'אחד מסימני האלף-בית'), 'ברכה' ('בקשת טובה למען מישהו' < 'נוסח מלים קבוע להביע שבח והודיה לשם'), 'גוי' (עם < 'אדם שאינו יהודי'), 'גר' ('תושב שאינו מילידי המקום' < 'נכרי שקיבל את היהדות'), 'דבר' (thing < affair, matter), 'נקי' ('לא אשם, פטור' < 'לא מלוכלך'), 'צדקה' ('יושר, משפט' < 'גדבה לעני'), 'בְּעָלִי' ('נשא אישה' < 'שכב עם אישה'), 'הוכיח' ('ייסר בדברים' < 'הביא ראייה'), 'הורה' ('לימד הדריך' < 'פסק הלכה'), 'זכה' ('היה נקי מחטא' < 'צדק בדין, רכש'), 'חוב' ('היה אשם' < 'הוטל עליו לעשות דבר מה'), 'לקח' (take < 'קנה'), 'פשע' ('מרד, חטא' < 'התירש'), 'רצה' (will < be pleased with), 'שבת' ('חדל מלעבוד' < 'בילה את יום השבת'), 'תם' ('שלם בנפשו, ישר' < 'שאינו מועד'). רבות מן המלים האלה התייחדו בלשון המשנה למושגים מיוחדים של עולמו הרוחני והמעשי של ישראל ותורתו. אפשר לכלול בהן כקבוצת משנה את המונחים ההלכתיים, שהם כמעט כולם מלים מקראיות¹⁰, שהוטלו עליהן תנאים וסייגים מרובים ודקים כדי לגדור ולסיים את משמעותן. נסתפק בהזכרת אחדים מן המונחים הרבים האלה: 'יבמה' ('ניסה' < 'אלמנת האח שמת בלי בנים'), 'נבלה' ('פגור' < 'בהמה שמתה שלא על ידי שחיטה'), 'פאה' ('קצה' < 'קצה השדה שתבואתו נעזבת לעניים'), 'חליץ' ('הסיר' נעל < 'הוסרה נעל מעל רגלו בתנאים הלכתיים מסוימים'), 'מאן' ('סירב' < 'סירבה להישאר עם בעלה שהשיאהו אליו אמה או אחיה בקטנותה'), 'מעל' ('בגד, חילל את הקודש' < 'התחייב קרבן על שהוציא הקדש לחולץ').

יש שהצמצום הזה הגיע לאנטונומאסיה, עד לעשות משם עצם כללי מעין שם-עצם פרטי. כך קרה למלים 'ברית' (במשנאית: ברית מילה¹¹), 'מגילה' (מגילת אסתר), 'ספר' (ספר תורה), 'תורה' (תורת ישראל), 'תפילה' (תפילת שמונה עשרה).

אולם יש שיצירת המונח ההלכתי מתוך המלה המקראית גררה הרחבת המשמעות, או הרחבה מכאן וצמצום מכאן. למשל: 'טרפה' ('בהמה שנדרסה על ידי חיה' < 'בהמה שנשחטה כדן, אך נמצא שהייתה נוטה למות

9. ראה להלן ערך זה.

10. ראה אלבק, שם, עמ' 129.

11. ראה להלן ערך זה.

לפני שחיטתה), 'אוהל-12' (מעון עשוי אריג או עורות' < גוף או מבנה הסוכך על גווית המת).

יש מלים, ומספרן אינו רב, אשר שינוי משמעותן מייצג אחת מן הדרכים האחרות של המעתק הסימנטי. יש מעתק מחמת סמיכות משמעויות, מיטונימיה. כגון: 'מזוזה' ('עמוד מכל אחד מצדי הפתח' < 'קלף שכתובות בו פרשיות מסוימות של התורה והוא נתון על מוחות הפתח'), 'ערֶה' ('אבר המין' < 'אשה האסורה לאיש'), 'קֶן' ('מדור הציפורים' < 'זוג גוזלים המובאים לקרבן').

ויש מעתק המשמעות של 'רגל' מ'פעם' בלשון המקרא ל'חג' בלשון המשנה, מחמת סמיכות המלים בפסוק 'שלוש רגלים תחוג לי בשנה' (שם' כג, יד), אשר פירושו 'שלוש פעמים' אך הורגש כאילו 'שלושה חגים'.

כל המעתקים האלה, שהתהוו בדרכים השונות שמנינו, מניע אחד כמעט לכולם: השאיפה לכלי לשוני שיביע את המושגים שהיו עיקר עיונם של החכמים, ואף יביע אותם בדרך המתאימה לרוחם ולסגנונם.

במלים רבות אפשר לראות את המעתק הסימנטי כהתפתחות פנימית של הלשון. אולם, בפרט כאשר התוצאה אינה מונח מובהק של ההלכה היהודית, אלא ביטוי הגיוני או משפטי כללי יותר, יש לחשוש להשפעת אחת הלשונות שהעברית באה במגע עממן – ובמקרים רבים אף קל להצביע אל המקור המשוער של ההשפעה¹². 'אסר' ו'רצה' שינו את משמעותן אולי מחמת ההוראה של אותם השרשים בארמית, 'לקח' בהשפעת השורש שהוא באכדית; 'התיר' בהוראת 'הרשה' הוא תרגום שאילה של 'שרא' הארמית; 'נקי' שימשה רק בהוראה הממשית 'לא מלוכלך', מפני שההוראה המשפטית נתפסה על ידי 'זכאי', בהשפעת האכדית¹³; 'צדיק' ו'רשע' במקרא הם זוג של אנטונימים הן בתחום המשפט, 'חף מפשע' לעומת 'אשם', הן בתחום המוסר, 'ישר' לעומת 'אדם רע' – אולם בלשון המשנה שימשו רק במשמעות השנייה, כי הראשונה נתפסה על ידי 'זכאי' ו'חייב'¹⁴.

מעתיקים אחדים לא התהוו מחמת המניע שהזכרנו, אלא סיבות אחרות פעלו בהם. לפעמים ההשתלשלות הפוניטית גרמה ליצירת הומונימים, שבמשך הזמן התאחדו למלה אחת רבת משמעים, עד שלבסוף דחתה הוראה אחת את

12. על יד הניקוד אָהֵל נמצא אָהֵל. ראה א' גולדברג, מסכת אהלות, ירושלם תשט"ו, עמ' 2.

12א. 'התפתחות פסידו-סימנטי', ראה S. Ullmann, Language and Style, Oxford 1964, עמ' 37.

13. ראה: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלם תשכ"א, עמ' 55 (לקח), עמ' 78 (אסר, התיר); בן-יהודה,

עמ' 6696 טור ב הערה 2 (רצה); באומגרטנר, ערך זכה.

14. לשון המשנה דחתה את מובחי המשפט המקראיים 'צדיק', 'רשע', 'נקי', למרות שאיפתה

ליצור מונחים משפטיים. 'נקי' שימשה בארמית של המקרא בהוראה קרובה ללשון חז"ל: 'עמר נקא'

(דב' ז, ט).

חברתה. כך 'צבי' שהיא gazelle, המקבילה לארמית 'טבי', 'וצבי' שהיא 'חמדה', המקבילה לארמית 'צבו', במקרא הן הומונימים: אולם לעתים העביר המדרש את ההוראה של המלה הרווחת (שם החיה) אל המלה הנדירה (חמדה).

שינויי משמעות אלו באים לידי ביטוי חריף בדרשות שדרשו חז"ל, כי שיטתם לתפוס את המלה שבמקרא במשמעותה הנהוגה בלשונם מבליטה באוזניו את ההפרש שבין שתי המשמעויות על ידי ההבדל שבין פשט לדרש. ובהיר ראשית כול את דברינו על ידי דוגמות אחדות.

בדברי ה' אל אברהם 'והיה ברכה' (בר' יב' ב), כלומר מקור של טובה ושל שפע, דרשו חז"ל את המלה 'ברכה' בהוראת 'נוסח של ברכה' ואמרו: 'יכול יהו חותמין [את הברכות] בכולן [כלומר בשם כל אחד מן האבות]? תלמוד לומר 'והיה ברכה' – כך חותמין ואין חותמין בכולן' (פסחים ק"ז ע"ב). 'סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו ובעל השור נקי' (שם' כא, כח) – בן עזאי אומר: נקי מדמו שלו כולו כאדם שאומר יצא איש פלוני נקי מנכסיו ואין לו בהן הנאה של כלום' (מכילתא דרשב"י עמ' 179). הנה 'נקי' בהוראת 'מסולק' 'ריק' 15 קרובה להוראה המשנאית 'לא מלוכלך' – ואילו לפי פשט המקרא משמעה כאן 'פטור'.

אחרי שאמרו 'מכנים שמו של הקב"ה וקוראין אותו מקום' (בראשית רבה סח, ט עמ' 777, ועיין שם עמ' 779), כך דרשו: 'רבי אלעזר המודעי אומר: המקום קראו מסה ומריבה, שנאמר 'ויקרא שם המקום מסה ומריבה' (שם' יז, ז; מכילתא ויסע ו עמ' 175; עיין עוד אבות ג, ג).

'מה עשיתי לך כי הכיתני זה שלוש רגלים' (במ' כב, כח) – רמזה לו: אתה מבקש לעקור אומה החוננת שלוש רגלים בשנה' (תנחומא בלק ט). כאן 'רגל' נדרשת בעניין 'חג'. ויש שהיא נדרשת בעניין 'רגל' ממש, אבר מאברי הגוף, והצד השווה שבשתי השיטות הוא הונחת המשמעות הארכאית והנדירה של מלה זו: 'הכול חייבין בראיה חוץ מחרש שוטה וקטן... איזהו קטן? כל שאינו יכול לאחוז בידו שלאביו ולעלות מירושלם להר הבית, שנאמר 'שלוש רגלים' (משנה חגיגה א, א); וכן במכילתא (כספא כ עמ' 333): 'שלוש רגלים' – המהלכים ברגליהם, להוציא את החגרים.

'ארץ חמדה נחלת צבי' (יר' ג, יט) – מה צבי זה קל ברגליו מכל בהמה כך פירות ארץ ישראל קלים לבוא מכל פירות של שאר ארצות. דבר אחר: מה צבי זה כשאתה מפשיטו אין עורו מחזיק את בשרו כך ארץ ישראל אינה

15. ייתכן שזוהי המשמעות המקורית, וכן באכדית naqū = 'שפך' 'הריק', והמשמעות המקראית

היא מיטאפורית.

מחזקת את פירותיה' (ספרי עקב לו עמ' עו, ב). הנה 'צב' שהיא 'חמדה' לפי הפשט נדרשת במשמעות שם החיה הידועה. הפועל 'עבר' בהרכב 'עבר על פני' נדרש לפי הצירוף המשנאי השכיח 'עבר לפני התיבה': 'ויעבור ה' על פניו ויקרא' (שם' לד, ו) – אמר ר' יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור והראה למשה סדר תפילה' (ראש השנה יז, ב). אותו פועל פירש רש"י (מסתמא לפי מקור מדרשי) בדרך אחרת: 'ויעבור מרדכי' (אסתר ד, יז) – על דת'. ודומה לזה: 'ויאמר ה' אל משה עבור לפני העם' (שם' יז, ח) – עבור על דבריהם' (מכילתא ויסע ז עמ' 174).

הבאנו כאן דוגמות מקריות ככל אשר העלה המזלג: למעשה נמצא כיצא בהן בכל עמוד של קובצי המדרשים. אין כוונתי בזה לומר כי גילינו כאן את מקור הדרשות: אין זה המקור היחיד, ואף לא העיקרי! דרך חז"ל בדרשותיהם רבת צדדים ורבת פיתולים היא: יש שתוכן הדרשה קדם לנימוקה הפרשני, והיא נתלתה בפסוק בדיעבד; יש שהפסוק הצמיח את הדרשה, על ידי קושי לשוני או רעיוני, או על ידי שימוש במלה נדירה, או במבנה תחבירי לא שכיח, או על ידי פרט אחר כלשהו שעורר את תשומת ליבם. משמעות כפולה זו של כמה מלים – אחת במילון המקראי ואחת במילון המשנאי – אינה אלא נקודת אחיזה אחת מבין נקודות האחיזה האפשריות של הדרשה.

ועוד יש להבדיל בין מלה למלה. כאשר המשמעות המשנאית נסתפחה כמשמעות צדדית, וההוראה המקראית במקומה עומדת, ושתי המשמעויות שקולות הן, אנו מוצאים מחלוקת בין בעלי המדרש: זה דורש בכה וזה בכה. אולם כאשר המשמעות המשנאית גברה על המקראית, ניתן לומר שמה שנראה לנו דרשה היה בעיני חכמינו הפשט – ואמנם יש לנהוג זהירות עד שנבוא להסיק מסקנה זו. כי לא בקלות נשכחה המשמעות המקראית, והמשמעות המשנאית באה בדרך כלל כמשמעות נוספת: על ידה יותר מאשר במקומה. מכל מקום נמצאות מלים שההוראה המשנאית דחתה בהן את המקראית, עד שהפסוק נעשה מוקשה, והדרשה באה לשם יישוב הקושיה.

בירור שיטתי של דרשות אלו, שיסודן הבדלי המשמעות בין שני רובדי הלשון, עשוי להבליט תופעות סימנטיות מצד זה ולהבהיר את דרך המדרש מצד זה. להלן נדון במלים אחדות שהתפתחותן הסימנטית הייתה למוקד של דרשות¹⁶.

(סיום יבוא)

16. ברור, שאין כאן מחקר שיטתי אלא עיונים בלבד. לכל מלה נדונה הבאתי דרשות אחדות, ובדרך כלל העדפתי את הדרשות שבקבצים היותר עתיקים או את אלה המבהירות היטב את התופעה הנדונה. לא ציינתי מקבילות, כי קל למצוא אותן לפי ההערות והצינונים של המהדירים.

המלה *ναύ-κλαρος* במדרשים

בויקרא רבה א, ט, מרגליות, עמ' כנ"כד, אנו מוצאים מאמר זה: ויקרא אל משה¹. ולאדם לא קרא, ויקרא יי' אלהים אל האדם וגו' (בראשית ג, ט), אלא אין גוי למלך לדבר עם עריסו. וידבר יי' אליו (ויקרא א, א), ועם נח לא דיבר, וידבר אלהים אל נח (שם ח, טו), אין גוי למלך למלך לדבר עם נוקרורו. ויקרא אל משה, ולאברהם לא קרא, ויקרא מלאך יי' אל אברהם שנית וגו' (בראשית כב, טו), אין גוי למלך לדבר עם פונדקי שלו וכו'.

בעמ' כג בהערה לשורה 8 שם אומר מרגליות:

"נוקרורו. בלי *ναύκλαρος* או *ναύκλαρος*, מנהיג ספינה, רב חובל. כינוי זה הוליספה את נח בונה התיבה. והעמידני על בירור גרסה זו ופירושה פרוץ² ג' טור סיני במכתבו אליי מיום י' מרחשון תש"ט, שציין למילוניו של ברוקלמן מהד' ב', עמ' 421 a, בסורית נוקלרא, והעיר, שהחילוף נוקרר במקום נוקלר הוא אף ביוונית, כנ"ל. ושוב מצאתי אח"כ בכ"י אב (א: כ"י אוקספורד, קטלוג גויבואר, מס' 147; ב: כ"י אוקספורד, קטלוג גויבואר, מס' 2335) להלן בפ"ב, א: וכהדין נפקלירוס דדמיך על רישא דספינתא, במקום שבנוסחאות האחרות כתוב: כהדין קברניטא דיתיב על ראש תורנא, עיי"ש, וע' ח"ג כאן, שבכל הנוסחאות תיבה זו משובשת, אבל בכולן נמצאת אות רי"ש, ורק מדפוס שני ואילך, וכן בילקוט, הגרסה נקדודו, ונתפרשה ע"י מפרשי המדרש מלשון "נוקד", רועה בקר", שכן פרנס נח את הבהמה אשר עמו בתיבה... וכך נוצר ערך נקדוד במילונים של לוי, יאסטרוב ובן-יהודה, אבל גרסה זו אינה אלא שיבוש, ויש למחוק ערך נקדוד מן המילונים²."

הערה ברורה ומשכנעת זו קובעת ללא-ספק שהגרסה נוקרורו מקורית ונכונה, ונקדוד שבמילונים היא מלה שלא הייתה במציאות מעולם, ואיני בא כאן כמשיב על דברי טור-סיני ומרגליות, אלא כמוסיף על דבריהם על סמך חומר חדש ובלתי-ידוע.

במבוא למהדורת התנחומא שלו, עמ' 159, אומר בובר:

"[יש] כ"י (של התנחומא) באוצר הספרים בקאמברידז, והוא קובץ 1212 נכתב על קלף מחזיק רס"ז עלים, וחסר בסופו, ושני עמודים לכל דף ודף, ובכל עמוד שלשים עד שלשים וארבע שורות, והוא שוה עם התנחומא אשר כעת בדפוס, ומתחיל מהסופר עמ"י עש"ו אתחיל לכתוב מדרשי ילמדנו בעזה"י. וכן בסוף ס' שמות כתב חסלת ס' בראשית ואלה שמות מדרש ילמדנו. הכ"י נשלם במלות ולא קם נביא עוד ואעפ"כ לא היתה ספיקה. (והוא בס' ברכה בהתחלת אותו ר'). את כל זה הודיעני ידידי הרב הגדול והחכם הכולל מוה"ר שלמה בן מאיר, המכונה פראפעססאר Dr. S. M. Schiller Szinessy."

מתוך דברי בובר ברור, שלא ראה כ"י זה, ובאמת יש בכ"י זה חומר מדרשי, מועט אבל חשוב, שאינו נמצא בתנחומא הנדפס מכבר, וגם לא בתנחומא אחר, ובין הדרשות ל-בראשית ברא אלהים בתחילת הספר יש דרשה אחת, שאני מביאה כאן לעיין:

"ד"א בראשית ברא אלהים, השוטים אומרים אלהים ברא בראשית ואינו כן למה אלא אמר אלהים בעל הספינה אינו נקרא נוקלירוס אלא אם כן יש לו ספינה כך אני איני נקרא אלהים אלא אם כן בראתי לי עולם."

1. ויקרא א, א.

2. ועי' טור-סיני, הלשון והספר ג, 269.

אין לי עסק כאן בוויכוח עם ה"שוטים", אלא במלה היוונית נוקלירוס, שהיא משמשת כאן בהוראת בעל הספינה, כלומר, מי שהספינה היא קניינו, שלו, וסבורני, שאפשר שהוראה זו היא גם הוראת נוקרורו בויק"ר, כלומר, בעל-הספינה שלו³. זאת אומרת, לא רב החובל של ספינת המלך, אלא בעל ספינה קבוע, שהמלך משתמש בו, כשיש לו צורך בכך; נח היה "נוקרורו" של הקב"ה ואין גוי למלך לדבר עם נוקרורו, אבל התיבה הייתה תיבת נח, כלומר הוא היה בעל הספינה, והקב"ה רק השתמש בו להצלת המין האנושי וכל מיני בעלי-חיים, והרי נח לא היה אפילו המנהיגאית התיבה, שכן היא שטה מאליה. אין לבוא בטענה, שהאדם כ"עריסו" של הקב"ה עבד ושמר את גן-העדן, והגן היה גנו של הקב"ה, שהרי נזכר כאן גם אברהם כפונדקי של הקב"ה, והפונדק היה ביתו של אברהם, ששימש לשכינה אכסניה בלבד.

אמרתי "אפשר", משום שנטה אני לקבל דעתם של טור-סיני ומרגליות, שפירוש נוקרורו כאן הוא מנהיג ספינה, רב-חובל, ואלו הם נימוקיי: (א) אין למצות את עומק ההיגיון בדברי אגדה; (ב) צריך להתחשב בעובדה שהוראת נוקלירוס כבעל-הספינה אינה ההוראה היחידה בכל-מקום, שכן אנו מוצאים את התיבה נפקלירוס בכ"י כגרסה אלטרנטיבית ל"קברניט" בויק"ר, מרגליות, עמ' רמח; עיין שם בחילופי נוסחאות! והרי אין ספק שהוראת קברניטא היא כהוראת *καπετάνης* ביוונית⁴: האיש האוחז בהגה, מנהיג הספינה; (ג) צריך לשים לב לשימושי *ναύ-κληρος* ביוונית! לפי המילון של לידל וסקוט בערך זה יש למלה זו הוראת a shipowner וגם הוראת ship-master, כלומר, או בעל-הספינה או רב-חובל, ומובן מאליה, שיש בעל ספינה שהוא גם רב-החובל בספינתו, וכנראה גם בעברית ובארמית שימשה המלה היוונית השאולה בשתי ההוראות חליפות. כללו של דבר, אין בידי להכריע סופית בין שתי האפשרויות בפירוש נוקרורו, ועל כל פנים יש לנו ב"נוקלירוס" שבתנחומא תוספת עדות למקוריותה של הגרסה נוקרורו בויק"ר, ובכך מוצדקים בהחלט דבריהם של טור-סיני ומרגליות, ש"יש למחוק ערך נקדוד מן המילונים".

3. עלי להעיר, שאני רואה את הוי"ו האחרונה של "נוקרורו" ככינוי של גוף שלישי כמו הוי"ו של "עריסו" במאמר, וראה להלן בויק"ר, מרגליות, עמ' תשד: "אוי לו לזה שנעשה סניגורו קטיגורו"; הרי שתי מלים יווניות עם הכינויים, וכן בכל המקבילות; עי' שם בהערות וביאורים.

4. עיין המילון של לידל וסקוט בערך זה.

על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה השלוש-עשרה

4. חילופי אותיות

נעבור לסקירתם של תעתיקי מלים עבריות בכתב-היד מתוך תשומת לב לאותיות האלף-בית העברי. דומה הדבר, שרק אותיות עבריות אחדות בלבד קבועות הן ועומדות בתעתיק הלועזי, ואינן כרוכות בשאלות של מבטא, לפחות מן הבחינה הפורמאלית, והן האותיות ל, ר. בכל שאר אותיות האלף-בית העברי אנו מוצאים כאן ריבוי תעתיקים, ומהם תעתיקים מופלגים. לפי שיטתנו כאן – שאינה סלקטיבית – אנו רואים את כל השינויים ראויים לתשומת לבנו.

אל-ף

מן המפורסמות, שהאלף היא מן האותיות הקשות לתעתיק לועזי קבוע ואחיד. בכתב-היד נמצא לנו, שעל הרוב לא הועתקה האלף בכלל, אלא תנועתה בלבד.

בדרך מיעוט מצאנו h כתחליף לאלף, וכך בכמה שמות מקראיים, שאין הוולגאטה מביאה בהם כלל אות זו, כגון: אליהו, אלדד, אלימלך, אליעזר, אלישע, אסתר, אברהם, ועוד. בתוספת h מצאנו שמות שסיומם אל, כגון: ישראל, מישאל ועוד. וכך מצוי לנו תעתיק כזה של השם יאיר, ולפעמים מֵאִיר²⁴. בדומה לכן מצוי לנו התעתיק של אֶקְרָא (כתב-היד כותב אף כמה מלים לאטיניות בתוספת h כגון hostium, honus).

התעתיק הרגיל לאלף המנוקדת בפתח, בחטף-פתח או בקמץ גדול הוא a, כך במלים אבא, און, אחא, אחר, ובכלל. פעם אחת נמצא לנו אֶדְנִי בתעתיק ezonay ואילו אמורא מועתק כרגיל emora. אחזיהו הועתק לפי הוולגאטה ochozya. השם אמימר הועתק אף aumemar. מלאך הועתק אף malaac.

[ההערות 20–23 שייכות לחלק שנדפס בחוברת הקודמת.]

20. גומפרץ, עמ' 26 ("זואת שיטת הקריאה הצרפתית. וכן היעדר כל שיטה בהעתקת השוואים גם הוא טיפוסי למנהג צרפתי").

21. עי' גומפרץ, עמ' 5. מזכיר שם רק "נדה".

22. עי' שם, עמ' 20. בדף 3217 של כתב-היד כתוב: hakapar.

23. עי' שם, עמ' 10, הערה 33. אין הדבר מוחלט על סמך ההשמטה החד-פעמית של הדל"ת במדליקין.

24. עי' תעתיקים דומים בספרד, גרבל, עמ' 652.

האליף המנוקדת בסגול, בחטף-סגול או בצירי מועתקת באות e, והמנוקדת בחירק – i או y. השם אֲתִי מובא לפי תעתיקו בוולגאטה: ethay. האליף המנוקדת בחולם מועתקת o, וכך אוֹיֵב; ברם אוֹשְׁעִיָּה מצוי לנו בשני תעתיקים iossaia, hosaya. תעתיק מיוחד לשם אונקלוס. האליף שבסוף המלה אין לה כלל סימן בתעתיק, כגון: הונא, טמא, מקרא. בהשפעת הוולגאטה נעלמה אף האליף החרוקה של השם אוֹיֵב.

ביית דגושה

דומה שהאות ב הדגושה תעתיקה הוא לעולם b. אמנם נמצא לנו תעתיק אחד של בְּלִיעַל באות v, אלא שניתן לראות בתעתיק זה פליטת קולמוס גרידא. התעתיק זהב – zaha – אף כאן אין הכרח להניח כוונה מיוחדת.

ביית רפויה

האות ב הרפויה מועתקת פעמים b ופעמים v. השיטה שבוולגאטה אינה מבחנת בין ב דגושה לבין ב רפויה, וכתב-היד חוזר על שמות רבים, כפי שהובאו בוולגאטה, ב-b, כגון אבידן, אביהוא, אבימלך, אבישג, אבנר, אבשלום, יבש גלעד, יוכבד, כרובים, צבאות ועוד. כך אנו מוצאים בוולגאטה במלים, שהביית הרפויה באה בהן בסוף המלה, כגון: אויב, יואב, יעקב, כלאב, נוב, נדב ועוד. והוא הדבר בכתב-היד. כך נמצא לנו בכתב-היד התעתיק b במלים רב, רהב, קרובה, קב, אלגביש, אויב, לולב, שבועות, שברירי. ולא כן התעתיק של כלב caleph. אלא שמרובים התעתיקים באמצעות v לציון הביית הרפויה, כגון במלים: ביבי, בר-כחיבא, טביומי, טובי, מר עוקבא, עקיבא, רבא, רבין, רבינא, שיזבי; וכך: והערבה, זבח, יבמות, ישיבה, עבודה, עירובין, שביט, תועבה. דומה שהמלה חרובין מובאת לנו בשני תעתיקים לגבי הביית הרפויה. תעתיק מיוחד הוא של השם אֶחָב (i), המועתק אף achabz, acabz ועוד, וללא הבדל בינו ובין השם אָחוּ. תעתיק חדפעמי הוא רב – rap, לפני שמו של papa, ואולי משום 'אסימילאציה'.

גימל

התעתיק הרגיל של הגימל הוא g, וכך במלים גוריון, גוי (ואף גֹּזֶרֶה). לפני האותיות i, e היא מועתקת באות מורכבת: gu, כגון גר, גיסטרא, גידל, גיטין, חגיגה, מגילה, ועוד. לא כן: גֹּזֶרֶה, גשן (מועתקת כמו בוולגאטה), גימל.

תעתיק c או ch מצוי לנו בשם דוֹאָנ (בניגוד לוולגאטה), וכך בשם אַבְיִשָנ. גמרא – בשני תעתיקים. gmara; guemara.

דל־ת

כאמור, הטענה שכתב־יד פאריס מבחין בין ד דגושה לבין דל־ת רפה בדרך של תעתיק שונה לאות דל־ת הרפה (Z), אינה עומדת במבחן הביקורת של תעתיקי הדל־ת בכתב־היד גופו, ואינה אלא טעות מעיקרה. לדל־ת לפחות חמישה תחליפים.

התחליף העיקרי הוא – בלא הבדל סוג הדל־ת – כמוֹבֵן d. כך הועתקו רובם ככולם של השמות המקראיים שבכתב־היד, חוץ מן הרשומים להלן. כך הועתקו אף שמות אחרים ומלים שונות, כגון: אחדבוי, אידי, בן דמא, גידל, דוסא, דורדיא, דימי, חסדא, וכך לרוב אדוני, אדם, אדר, אחד, בודקין, דינר, דלריא, דקדוק, דקלים, דרקונא, דרש, הדיוט, הדין, מועד, נידה, נקדימון, סוד, סטדא, סנדלפון, קדיש, שדי, ואף מדליקין, נהרדעא, תלמוד. בתעתיק dd מצויות לנו מלים אחדות, כגון נֶדָה, הֶדֶן – אפשר להבעת הדגש; וכן חֶסְדָא – כשתעתיקה מיוחד בלא סמך.

z כתחליף לדל־ת – אומנם רווח השימוש בו, ונעתיק כאן את כל המלים שהדל־ת שבהן הועתקה באות זו, בדרך כלל או בדרך פרט: אבדימי, אבדן, אחדבוי, בר הדיא, גדיא, יהודה, תודה, תודוס, וכן לוד, לודים, נהרדעא, פומבדיתא. וכן: אבדן, אנדה, אנדות, איד, ייד, מדליקין, מדרש, מודים, משומדים, נדרים, סדר, סדרים, סנהדרין, עבודה, עומדים, צדיק, קדשה, קדשים, שדים, תמיד. השמות לוד, לודים – תעתיקם בוולגאטה רגיל.

עובדה היא, שאין כלל שימוש נבדל ב־ z וב־ Z, אלא סימן אחד של z בכתב־היד, וזה משמש לאות דל־ת, ולאות זיין ולאות תיין (אִיד, את – מועתקות בשווה) ועוד. הדל־ת של עבודה־ והזיין של זרה־ נכתבו כתיבה אחידה במלה avozazara, הבאה כמלה אחת עשרות פעמים. בכתבו של אותו סופר, שהעתיק את הדפים הראשונים, ורק אותם, בכתב־היד, נמצא לנו פעם אחת בלבד שוני בתעתיקי שתי האותיות במלה מורכבת זו, אלא שעל סמך תעתיקים אחרים בדפיו ניתן לומר, שלא נתכוון להבחין בין דל־ת רפה לבין שאינה רפה²⁵.

25. נתקיים כאן הפתגם "אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו". לֵב לא הבחין הבחנות באות z משום שאין הבדלים בכתיבתה, והיא לעולם אות אחת. קליבאנסקי ראה להעיר ביחס לאות z, שכמעט תמיד נמסרת בה הדל־ת. עי' עמ' 459, הערה 3. הוא לא הבחין בין דל־ת דגושה או רפויה, ובכלל לא בדק את שאלת תחליף הדל־ת, והערתו סתמית. ילון שם לב, שמלים (למעשה רק ארבע: סדר, קדשים, עבודה זרה, סנהדרין) מסומנות בהעתקתן של קליבאנסקי

תעתיק z במקום ד או במקום ת (ואותיות אחרות) יש לראותו כניסיון שלא עלה. דבר זה ניתן ללמוד מן כתב-היד, שאנו מוצאים בו תעתיקים הן ב-z והן ב-d לציון אותן אותיות שבאותן מלים. מן התעתיקים הכפולים למלים, כגון פְּרָכּוֹת, הֶלְכּוֹת (ועיין להלן בסקירתנו על אות ת) חייבים להסיק שהתעתיק z קדם בזמן, ושמתעתיק זה שינה הסופר לתעתיק d אף במלים, ש-t עדיפה בהן בהחלט.

אל אותה מסקנה אתה מגיע אף משום החילופין של האות סמך ב-d – כגון במלים איספרגוס, חסדא (ועיין להלן, אות ס) – שכפי הנראה קדמו להם תעתיקי סמך באות z.

יש מקום לשער, שאף t שימש תחליף לדלית, מתוך דמיון פוניטי. כך מצאנו מלים אחדות, המועתקות בסימן המשמש ל-c ול-t כאחד, וקריאתן באות t סבירה ומתקבלת על הדעת. כך נכתבו המלים: נדבאי (ולא נרבאי), מדרשות, היד, משומדים, תלמוד. על התופעה ההפוכה, הפיכת תי' לאות c, עיין להלן, אות ת.

t כתחליף לדלית – לפחות שבע פעמים מצוי לנו תעתיק זה. כך בשמות המקראיים יוכבד, נמרוד, צלפחד – בניגוד לתעתיק בוולגאטה. וכך השם לוד אף הוא בניגוד לוולגאטה, וכאילו נכתב לוט, וכך המלים יד, יוֹד²⁶, צדוקים. אף כאן צריך להניח השפעה פוניטית ישירה, אולי על המתרגם הראשון, ולא על מעתיקיו.

מצוי לנו תעתיק sz במלה שְׁדִים. על תעתיק כזה מוסר לנו גומפרץ על פי כתב-יד צרפתי משנת 1314 ('הדס', 'הדסים')²⁷. מצוי לנו אף תעתיק s, במלה פרידא ופעם אחת במלה תלמוד – talmus. גומפרץ מבקש להסתייע בכך²⁸, עם שתעתיק זה נדיר מאוד.

כשנקודה מתחת ל-z, ודומה שראה בסימן זה כוונה לתחליף של דלית רפה. עי' ענייני לשון, א, עמ' 20. גומפרץ כבר המשיך בקו זה וכתב: "ליב ערבב את ה-z ב-z, המשמש טרנסקריפציה של ז', בעוד שקליבנסקי ראה את ההבדל שבכתב, אך לא הרגיש שהאות Z משמשת בלי יוצא מן הכלל ד' רפה. ד' דגושה היא d בטראנסקריפציות". עי' עמ' 3, הערה 5. אותו "מבוא" מצוי פעמיים בכתב-היד בהעתקויהם של שני סופרים, ואותן ארבע מלים שסימן בנקודה אין בהן סימן מיוחד במקורן לא בהעתקה האחת ולא בשנייה. רק פעם אחת נכתבה האות ד ב"עבורה זרה" בצורה שלא הושלמה. ודאי העתיק לָב בכוונה, וכל הבניין על ה-z וכל הכרוך בבניין זה אין לו יסוד פאליאוגראפי כלל ואינו אלא דמיוני. 26. ותעתיק של ניגרי iot, עי' גרבלי, עמ' 674.

27. עי' גומפרץ, עמ' 13.

28. עי' שם, עמ' 10, הערה 34. אותו 'פלורילגיום תלמודיקום' אינו אלא צרור קטעים של כתב-יד מקביל לכ"י פאריס. גומפרץ לא שם לב לכך, שאף בכ"י פאריס מצוי התעתיק talmus ועי' בו דף 212א (בחלק שהועתק ע"י לָב). על תעתיקים talebus, talemus ועוד בצווי המלך לואי ט' עי' בגלוסאריים של Du Cange ערך 'תלמוד'.

ה־א

את האות ה מוצאים אנו מועתקת h, ואף ללא תחליף כלל, כמו שנמצא לנו לגבי האל־ף והעיין. הוא הדבר בתחילת התיבה, באמצעה ובסופה. אפילו לגבי ה־א הידיעה אין אחידות. כנגד מלים רבות – כגון הָאֵשׁ, הַבֶּשֶׂר, הַדִּין, הַקּוֹרָא, הַקֶּפֶר – שבהן התעתיק h, מצוי לנו הַבּוֹנֵה גם באות h וגם בלעדיה. חוני המעגל נכתב ללא ה־א הידיעה כלל. המגילה – ha כתובה לחוד, כמלה בפני עצמה.

כבר לא הבחינה הוולגאטה הבחנה מלאה בה־א. שם הועתקו שמות (המצויים בכתב־היד) באות h כגון אברָהָם, גִּיהוֹנוֹם; ובלא h כגון הָבֵל, הֵימָן. הוולגאטה לא העתיקה ה שבסוף המלה, ובסיומת יִיה נהגה ias. ומצד אחר שימשה לה h אף לגבי האל־ף (כגון לפעמים בתעתיק אֶלְקָנָה, וכך נוהג בעל כתב־היד לגבי שם זה ולגבי השמות אלישע, אליעזר ועוד), לגבי החיית ולגבי העיין (כגון בשמות יעל, עילם).

באות h הועתקו מלים הפותחות בה־א, כגון הוֹנָא, הוֹרְמִיז, הִיו, הלכה; ובלי h – הַגְּדוֹת (ואפשר קרא אַגְדוֹת). השמות הילל, הוֹרְקוֹס, נכתבו גם בלא h. המלים הָדִיט, הָאֶרְכִי, הַיִּרְעָאֵלִי, הַיִּאִירִי, הַשִּׁילּוֹנִי הועתקו לפי מסורת הלעז. השם הֵימָן, הועתק, כאמור, כאילו אין ה־א בראשו. סיכומו של דבר, שהה־א שבראש המלה באה בדרך כלל לידי ביטוי בתעתיק של כתב־היד. לא מצאנו אף לא פעם אחת תעתיק לה־א שבאה בסוף התיבה. פעם אחת הועתקה המלה יֵה שלא כרגיל yha, ופעם אחת נמצא לנו הַבּוֹנֵה habonel, ולא ברור לגמרי מה שורשה של תוספת־טעות זו.

באמצעה של תיבה נמצאו לנו כמה וכמה תעתיקים של הה־א, כגון במלים אֲבָהוּ, בְּהֵמָה, בְּהֶרֶת, גּוֹהָא, נְהוֹרָאִי, סְנֶה־דְרִין. המלים נְהֶרְדֵּעָא, תְּהִלִּים באו בתעתיק ב־h ובלי h. שמות מקראיים הפותחים יְהוֹ- או מסתימים -יְהוּ, ואף השם יְהוּדָה מצויים כאן בתעתיק של הוולגאטה, שאין בו h. אמנם יהודה מצוי לנו אף בתעתיק מיוחד במינו, כפי שהזכרנו, huza. התעתיק של פְּהִיגִים (תורת פְּהִיגִים) מיוחד הוא, אבל בלא h. בלא h מועתק רהב. תעתיק מיוחד הוא רִיזְטוֹן rizon, וקשה להסבירו.

ו־י

העיצור ו מצוי בתעתיק v או u (בלא להבדיל, כמנהג באותם הימים). כך הועתקו המלים און, אויא, וַיְחַד, ויקרא, קל וחומר, תי־ו (tau, thau) ליד tav) ועוד.

האות ו הבאה כאם קריאה הועתקה כמצופה, ועיין לעיל.

זיין

המעתיק נתקשה בהעתקת האות ז, והעתיקה בדרכים שונות, והעיקר z, כפי שנהוג אף בוולגאטה.

z נמצא בשמות המקראיים: אחז, אחזיהו, אליעזר, בועז, גחזי, זמרי, חזקיה, יחזקאל, כזבי, לח, נבחרדאן, ועוד, וכתב־היד מעתיקים כמקובל בוולגאטה. בדומה לכך רובן של המלים שיש בהן זיין הועתקו באות z: אוזילא, בן זומא, בן עזאי, בר כוויבא, הורמיו, הניזקין, זוטרא, זונות, זונן, זירא, זכר, זעירי, זרעים, מזוה, מחווא, נזיר (כבוולגאטה nazareus), גמזו, עבודה זרה ועוד.

רק מלים מועטות הועתקו באופן אחר:

c: אשכנו (שלא כוולגאטה), הגזל (נוסף על התעתיק הרגיל).

s: זכאי (נוסף על התעתיק הרגיל).

th: מרוז (שלא כוולגאטה), ובדומה לכן נבחו.

בדרכים מיוחדות הועתקה המלה זיז, zibz,zyb. בדומה לכן מצוי לנו תעתיק achabz ולא לשם אָחָז, אלא לשם אַחָאָב.

קצת מלים הועתקו העתקה של טעות: זיקא, זקיתא או זקוטא, וכן גזרה (עי' להלן ברשימה).

תעתיק d מצאנו בשם חֲזָקִיָּה, המצוי כאן בתעתיקים שונים, ואף בלא תחליף לזיין. d זו באה כמשוער במקום z שקדמה לה. ברם לא מן הנמנע שהחיתוך הסגור של כתב האות d בדומה ל-s הוא שמטעה.

ח"ת

אף לתעתיק של האות ח בכתב־היד גרמה במידה רבה המסורת הכרוכה בוולגאטה. על פי מסורת זו נמצא לנו בכתב־היד מספר גדול של מלים, שאין בהן סימן ברור לקיומה של האות ח, כגון: אחשורוש, גחזי, חגי, חזקיהו, חנה, חפני, חרן, יחזקאל, נחש. השם חֲנֻךְ מצוי בוולגאטה בשני תעתיקים, ובכתב־היד enoh (או enohc). כך הובאו בכתב־היד לפי אותה מסורת השמות צִלְפָּחַד, פִּינְחָס ואחרים.

סופר כתב־היד אף הגביר את הנטייה לפסוח על הח"ת. כך נהג בשמות שהובאו בוולגאטה ב-h, והוא הביאן בלא h, כגון: בית לחם, גיחון, חניניה, חצרים, מחלק, ועוד; וכך נהג אף לגבי נְחֻם (המצוי בוולגאטה בשני תעתיקים). וכך נהג לגבי השמות המקראיים שהובאו ב-ch, כפי שהובאו בוולגאטה: אחאב (לא תמיד) אחז, אחזיהו, אחיתופל, חם, יריחו, סנחריב, ואפילו מנחם (שהובא בוולגאטה Manahem). בדומה לכן: החוכר.

בתעתיק c מצויים לנו השמות אַחָאָב (עי' לעיל), הושי.

אף במלים לא-מקראיות נהג להשמיט את *h*, כגון חגיגה, חנא, ואף חֲשֻמוֹנאים, ובדרך כלל אף בשם מְחוּזָא, ופעמים אף במלה אָחָד. יש שכפל התנועה בא במקום האות חִיית, כגון במלים בית לחם, מְחֻלֹן, נִבְחוּ, (מתא) מְחִסִיא, נְחִמִיה, כפי שנהוג בוולגאטה (ואף כאן) לגבי פִּינְחָס, נָחֶשׁ. עם זאת הובאו מלים הרבה באות *h*, כגון: אחא, חִינְנָא, חִינְנָא, חִינְן, חסדא, רחבה, תחליפא, תנחום, תנחומא, אחר, חוּח, חולין, חומש, חִיורָא, חלק, חנוכה, חרובין, שיחת, (תפילת) השחר. ופעמים אף המלים: אחדבוי, חוקיה, חִיִיא, נחמיה, נחמן, מחווא, אחד, חגיגה. עדות היא לנו, שהחִיית הייתה הגויה בדיבור של יום-יום.

חִיית שבסוף התיבה לא הועתקה (או כמעט שלא הועתקה): החִיית שבסוף התיבה שאין פתח גבוהה מתחתיה, הושמטה בדרך כלל, כמו בוולגאטה. כך בשמות מתושלח, קָרַח. כך נהג המעתיק לגבי המלים זָבַח – zeva. לא כן הסיום של (שור)גנח – nagai, ושל שטח – setay, שיש בהן מעין הפתח הגבוהה.

המלים פָּסַח, תַּחַש קיבלו צורה לאטינית. ח בעלת פתח גבוהה אף היא לא באה לידי סימון מפורש. לשמות מְנוּחָ, נִחָ אין בוולגאטה סיום שיש בו מן החִיית ממש, ובדומה לכן נוהג אף כתב-היד, וכך אף במלים חוּח, מְשִיחָ, נְבוּחָ.

טִי

התחליף הרגיל לטִיית היא *t*. כך אנו מוצאים במלים: זוטרא, טביומי, טובי, סבטא, סטדא, סבטיון, קפוטקיא; וכן איטמון, גיטין, גיסטרא, טמא, קרטון. וכך (לפי הוולגאטה) פלטי, פלטיאלי.

ב-*th* הועתקו המלים: פרטא, וכן טור, טלית, שביט, שיבוטה. וכך (שלא כוולגאטה) – שטן.

פעמים ב-*t* ופעמים ב-*th* הועתקו המלים: טרפון, טהרות, טוטפות, טריפה. לפי המסורת הלועזית לעניין תעתיק ה' הועתקו השמות אנטונינוס, טורנוס, טיטוס, טבריא, הדיוט. מטטרון הועתק mytraton; קלפטרא – kalapatra. אין אפוא למצוא שיטה להגדרת התעתיקים השונים של אות זו ומסתבר, שאין כאן אלא עניין של מקרה.

יִיד

היִיד העיצורית הועתקה *i* או *y* ואף *g* ועוד. לגבי היִיד החרוקה כבר ראינו תעתיקים ב-*y*, *hy* ועוד. נטייתו של הסופר הייתה להרבות *y*. מתוך כשבעים שמות, שבאו בוולגאטה

ב-*i*, שלושים מהם באו כאן בתעתיק *y*, ועוד שמונה הביא בשני תעתיקים, ואי אפשר לקבוע שיטה בדבר.

הנטייה בת זמנה להשתמש ב-*y* ניפרת אף במלים שלא באו בוולגאטה, וכך הועתקו מלים בסיום -יון: בוליון, לוליון, מוקיון, סמבטיון, גוריון וכך מלים בסיומים אחרים, כגון: אויא, קפוטקיא, מתאי, שמאי, שמלאי, שרי; וכן: היו, רב־וֹתִים.

וכנגד זה יש מלים באותם סיומים, שמועתקות אף ב-*i*, כגון: לגיון, גליון, משניות, ברוריה, משרשיא, פפוניא, לילה; וכך גם בראש התיבה: יוֹד־יבמות, יומא, יוסי ועוד.

בתעתיקים מקבילים מצאנו מלים לא מעטות, כגון אושעיא, בריתא, זכאי, נהוראי, פרחיה, יה, (ה)יד, ינאי.

המלים המסתיימות -ים הועתקו ב-*ym*: גוים *goyim* (ביחיד *goy*), מים *maym*, טמאים *temeym*. ובדומה לכן יין *iyayn*, זרעים, קישואין, רשעים, שָׁנִים, ושמא עלינו ללמוד משהו על הגייתו של סיום זה²⁹. אולם אין לשכוח, שב-*y* הועתקו אף המלים: בודקין, זמוזמים, כהנים, לילין, מודים, מלכים, עושין פסין, עירובין, עומדים, פסוקים, פרקים, צדוקים, קדשים, קדומים, רמים, רשים, שָׁדִים, שָׁנִים. ומצד שני, ב-*i* הועתקו המלים: עשרים, חצרים, תהלים. וכנגד אלה ואלה הועתקו גם ב-*i* וגם ב-*y* מלים: הניזקין, כתובים, מינים, מכשפים, משומדים, נשים, סדרים, סנהדרין, שרפים.

תוספת *h* מצאנו בתעתיק השם ישמעאל *hysmael*; יֵשׁוּ בתעתיק רגיל שם -*ihesu*.

יוֹד־שלאחר צירי צוינה במלה אֵין, פעם אחת, ופעם אחרת הועתקה אותה מלה ללא תחליף ליוֹד־אף בשם רבין צוינה היוֹד־*ravein, raveyn*. בדרך כלל לא צוינה יוֹד־שלאחר צירי, כגון במלים: איד, אימים, בי קובי, בית, בִּי, יוסי^{29א}.

מצאנו *g* כתחליף לאות יוֹד־בכמה וכמה מלים, והן וִיחַד, וִיפָר, וִיפָר, ויקרא, ינון, ישיבה, ישועות. תעתיק זה ידוע לנו מאיטליה, אלא שהיה נוהג כבר קודם לכן בספרד, ועל פיו כתב אף פטרוס ניגרי (למשל ויקרא *vagikra*³⁰).

29. קרוב לוודאי שההגייה של הסימנים הים היתה מלרעית, ואפשר שאף משום כך נמצא לנו התעתיק *kthuyim* כתובים. ואפשר שכן הדבר אף לגבי יין.

29א. התעתיק שבכאן מחזק את הכתיב של יוסי, וכן אסי, אשי, בצירי לפני היוֹד־דווקא, כמו התעתיק של יאסטרוב, ולא בחירק, כהשקפתו של יצחק אבינרי, ועי' מאמרו "בל יכה יוסי את יוסי - מלחמת-שווא של צירה בחירק בשמות פרטיים", שנדפס ב"הבקר", 1965.2.19.

30. ועי' ניגרי, אצל וולף, ביבלי היבר', ב, עמ' 1037, ועי' גרבל, עמ' 656.

התעתיק של השם יהודה – huza מיוחד הוא, ובוודאי יש לו אחיזה בלשון הדיבור. זה התעתיק הרווח – ואף אם אינו היחיד – בכתב־היד, אלא שהקריאה המשמטת את ה־יוד השוואית שבראש השם אינה מיוחדת לצרפת. א' גרבל מזכירה לנו תעתיק דומה מספרד הנוצרית³¹.

י־ד שבסוף התיבה יש שלא הועתקה כלל, כגון יוחאי. במלים סיני, עילאי – יש שמצאנו את ה־יוד מועתקת ויש שמצאנו אותה חסרה, (כמו בשם סיני בוולגאטה). השם נהוראי הועתק אף nahorar, וטעות העתקה כאן. השמות סימאי, שמאי מועתקים גם בסיום –as.

כ־ף דגושה

בוולגאטה הועתקה האות בשמות המקראיים c: כָּזָבִי, כָּלָל, כָּלָב; וגם ch: הארכי, כלאב, כליון, כמוש, כנען, פרובים, מלפירים ואף כָּלָל. כך אף בכתב־היד אלא שהשם כלאב בא אף ב־k. ב־c נכתבו המלים: אלכסנדר, כוסיבא, כל, כד. ב־ch מצאנו רק מלים אחדות, כגון: (טור) מלפא, זכאי, סופה, חנופה. זכאי, חנוכה נכתבו אף ב־k.

התעתיק השגור יותר הוא ב־k. אות זו הייתה מקובלת בתקופה הקדומה של הלשון הלאטינית, אינה מצויה בוולגאטה, ורווחה שוב בסוף ימי הביניים. הועתקו בה המלים: (בר) יוכני, כהנא, כימה, כסיל, כרום; כפי הנראה אף כתבי, כרישא, כתובים, מכות, מכירים; וכאמור זכאי, חנוכה. האותיות המשמשות כאן תחליף ל־כ־ף דגושה שימשו אף תחליף לאות ק־ף, ודומה שאין כלל להעלות על הדעת שיטה להגדרת שימושיהן.

כ־ף רפויה

האותיות המשמשות תחליף ל־כ־ף דגושה משמשות אף תחליף ל־כ־ף רפויה. בוולגאטה הועתקו כל השמות שבכ־ף רפויה ב־ch, כגון: אבימלך, מיכאל, מיכה, מלאכי, מעכה, נוכדנאצר, סכות־בנות, עכן; ואף אדרמלך, יוכבד, יכניה. כתב־היד נוהג אף הוא כך, אלא שהוא מעתיק אדרמלך ב־c בלבד, ושמא אין כאן אלא השמטת אות. בדומה לכן נוהג כתב־היד לגבי השמות יוכבד, יכניה. ב־ch כתובות המלים: זכר, המוכר (וכנגד זה: השוכר, עיין להלן), והמלים שיש בהן ך, כגון לך, מלאך, שהלך.

ב־c בלבד מצאנו את תעתיק המלה מִסְכָּתָא. פעם אחת נמצא לנו כך אף תעתיק המלה מְלָאךְ, אלא שאפשר שהתעתיק כאן פגום. כן מצאנו זְכָר בתעתיק c, וכן שהלך.

בתעתיק h נמצאת לנו המלה בְּכֹרֹת, וכך מְכַשִּׁים.
באות k נכתבו המלים: ברכות, הלכה, מסכתא, החזרות פעמים רבות
בכתב־היד, ושללא ספק היו הזדמנויות רבות לשמען מפה לאוזן, ואף הובאו
ברשימת הערכים שב־מבוא לכתב־היד. כך אף נכתבו: החוכר, השוכר,
מכוער, (אף מלה זו – מלת גאי מובאת מדברים שבעל פה).
השם אלכסנדר הובא בתעתיקים שונים ומיוחדים.

למ־ד

התעתיק אחיד הוא, ואין להעיר דבר. המלה מגילה הועתקה בכפל l.

מ־ם

מלכתחילה צריך להניח, שאף לגבי המ־ם אין מקום להערות מיוחדות,
אלא שצריך לחזור על דברים, שכבר העירו עליהם בעניין חילופי מ – נ.
מדברי ילון וגומפרץ ניתן ללמוד, שבהשפעת ההגייה הצרפתית הוחלפה מ
בנוֹן, ולא רק בסופי מלים, אך חילוף כזה אפשר כבר נמצא לנו בגרשום
– גרשון³².

חילוף זה אינו קבוע וכללי בכתב־היד. מן המלים שבוולגאטה אתה מוצא
בכתב היד בסיום של ת: קְדוּמִים, אֲבִשְׁלוֹם, שְׁרָפִים (בניגוד לתעתיק הוולגאטה,
אבל לפי התעתיק הצרפתי).

כך נמצאו לנו בסיומת ת המלים: אֲדוּמִים, אֵימִים, זִמְמִים. המלה מְכַשִּׁים
באה לחלופין אף ב־m, ואין ראייה. כל שאר המלים כשלושים במספר, שיש
בהן ם, כתובות בתעתיק הלאטיני לפי מקורן. על החילופין < ם עיין להלן.
קיטוע (אפוקופה) של ם אנו מוצאים בשם תנחום על כל תעתיקיו השונים,
ואולי יש לראות בהבלעת המ־ים בהברה הראשונה של זמזומים סינקופה.
התעתיק סבטיון הוא מקורי.
השם גִּמְזו הועתק בהכפלת m, וכך אָמא.

נוֹן

השפעת ההגייה הצרפתית לגבי מ־ים ונוֹן הייתה בשני הכיוונים, ולא עמדו
על כך³². מציאנו שורה של מלים, שהאות האחרונה שלהן הייתה לפי לשון
הכמים בדרך כלל ן, שתעתיקן הרגיל כאילו היה במקור ם, אפשר משום
שנתקשו להבחין, כגון: מדליקין, עומדין, עושין פסין, סנהדרין, קישואין, מכירין,

32. על מ, ג, בסופי מלים עי' גרבל, עמ' 659. וכן 658, 684.

32א. ועי' על הכתיב של התלמוד (בבא קמא) כ־י האמבורג, בהקדמתו של רג־נ רבינובין לדקדוקי
סופרים, כרך בבא בתרא, עמ' 8, הערה * [ובמס' ב"ק כתוב: קדשין קלין, נכסין, חסידין הראשונין,
פכין קטנין, גדוליין, לטטין, שעורין וכיוצא בהן כולן בנ־ן, ומקצתן היו כתובים במ־ם וניתקנו בנ־ן].

עירובין, הניזוקין, אפיקורסין. לחלופין נכתבו כך אף המלים: גיטין, ניסן, מכשפין. העתקת השם קין בוולגאטה היא פשוטה, וההעתקה בכה"י שלנו בניגוד למסורת caym.

המלים בודקין, חרובין, עין, שין הועתקו בדרך רגילה. אֶן גִּלְיוֹן, סִגְרוֹן באו בלא האות האחרונה, אלא שאין ללמוד מכאן לקח של ודאי. השם חֲנִינָא יש שהועתק בהכפלת הנו"ן הראשונה.

סמך

מרובים למעלה מן המשוער, ובוודאי למעלה מכל צורך פוניטי, הם התעתיקים לאות ס.

בתעתיק הרגיל בוולגאטה – s – אנו מוצאים בכתב־היד את השמות: אסתר, סדום, סיני, סיסרא, סכות־בנות, סנחריב, סרגון, פינחס, קרית־ספר, שלמנאסר תגלת־פלאסר. בתעתיק זה וגם בתעתיק c – השמות: יוסף, ניסן.

מן השמות שלא מן הוולגאטה מועתקים באות s רק שמות מועטים: סלא, פפייס, קימוס. וכך הובאו גם שמות לאטיניים כמו קיסר, טיטוס (המצוי אף בתעתיק אחר), וכן המלה פֶּסַח (pascha).

התעתיק המצוי בכתב־היד הוא דווקא c, ובו הובאו המלים: אסי, אפס, אפיקורוס, בן־סירא, יוסי, כסא, כסיל, מוסף, מסורות, מסכתא, ניסן, (אף בתעתיק אחר), סבטא, סדרים, סוד, סוכה, סוריאל, סטדא (יש לו אף תעתיק אחר), סִגְרוֹן, סִמְאִי, סנהדרין, סבטיון, סכניא, ספרא, פסים, פִּסְקוֹן, פלנאסר, פסיקתא. ואף השמות הרומיים: טורנוס, רופוס.

בסופה של מלה, ואף בסופה של הברה, נמצא לנו פעמים לא מעטות תעתיק באות z: אנטונינוס (ואף בתעתיק אחר), אנקלוס, אסנפר, אפיקורוס, (וישנו אף בתעתיק אחר), גיסטרא, פפייס; ואף השמות רופוס (המצוי אף בשני תעתיקים אחרים), פפוס, תודוס.

בתעתיק cz: אפיקורסין. תעתיק זה אפשר שהוא בא משום שאולי אין z באה בדרך כלל אלא, כאמור, בסופי הברות.

הצירוף th שימש להבעת האות ס בכמה וכמה מלים. לֶב העתיק מלים אחדות מאלו, כאילו צירוף ch כאן. ואף אם הוא קרוב לצורת האותיות במלים אלו, עדיין דומה שיש להעדיף את הכלל, שהסופר לא הבחין בכלל בין c לבין t, ושהתחליף לאות ס הוא th דווקא, ולא ch. בתעתיק זה מצאנו: אנטונינוס (אף בכתב אחר), דוסא, המאורסה (או המאורשה), סוכה, סטדא, סמאל, פסוק, פרנס, ודומה אף טיטוס. וכך הועתק גם השם הלאטיני רופוס. האות d במקום ה־ס ודאי נראית לנו מזרה. מצאנו בתעתיק כזה: אספרגוס

idpargos, ydpargos; השם חסדא, המועתק hydda בדרך כלל, ורק מעט hyzda.

צריך לשער, שהאות d באה במלים אלו בטעותו של המעתיק, שהחליף z ב-d. ברם, כאמור, לא מן הנמנע שאותה d אינה במקור, אלא s.

עיין

בדומה לאל-ף לא הועתקה אף ע כלל, ואם בא לה תחליף, הריהו בדרך כלל: h.

ע ללא תעתיק קבוע הוא כבר משיטתה של הוולגאטה. כך מצויים לנו אף בכתב-היד שמות שהועתקו ללא כל תחליף: אליעזר, בליעל, יעקב, ישמעאל, ישעיה, עובד, עזריה, עכן, עמון, עמוס, עמלק, עמרי, עמרם, ערפה, עשו, עשהאל, עתניאל, קציעה. וכך צריך לראות אף את התעתיקים של מעכה, כנען. שינויים מן התעתיק הפשטני הזה מוצאים אנו בשמות: אלישע Eliseus (ובכתב-היד: Heliseus), גלעד Galaad, עוים Hevaei (ובכתב-היד: Evei), בועז Booz, גבעה Gabaa, ירבעם Jeroboam, שמעון Simeon, שמעי Semei (ובכתב-היד Semey). השם יהוידע הועתק כוולגאטה בפשטות Joiada; השם יהושע הועתק בוולגאטה Josue, אולי לשם סימון הפתח הגבוה, והסופר שלנו מעתיק גם כך, וגם Iossue ואף Iossua.

כבר בוולגאטה אנו מוצאים h כתחליף לעיין, ונביא רק מן השמות שבאו בכתב היד: היוזעאלי, יעל, עי, עלי. השם עילם בא עם h ובלעדיו. בוולגאטה מצוי לנו התעתיק ב-g בשמות עזה Gaza, פגור Phegor, והוא חוזר בכתב-היד רק בשמות אלה בלבד³³.

בלא תחליף, כשהניקוד של העיין קובע את האות, הובאו המלים: אושעיה, בן-עזאי, העיר, זרעים, מכוער, מערבא (בתעתיקים שונים), מציצא, עזירא, עון, עוית, עבודה, עושין, עירא (Ira), עקיבא, עש, רשעים, שועלים.

h כתחליף ל-ע' נמצאת לנו במלים: ארבע, ארבעה (נמצא אף בתעתיק אחר), נהרדעא, נערה (אף בתעתיק אחר), עולא, עומדין, עילאי, עירובין, על, עלי, עשרה (במלה שמונה-עשרה), תועבה, תענית (אף בתעתיק אחר)³⁴.

תנועה כמעין תחליף לעיין אפשר שנמצאת לנו בתעתיקים: אלעזר Eleazar (שהסופר אינו מבדיל בינו לבין אליעזר), (חוני) המעגל – Maagal, ערוד, המועתק aarob, ארבעה – arbaia, ארבע (מיתות) arbaah, וכן תענית המועתק אף thannic ואף tahniz.

גומפרץ רואה בתעתיק של אַרְבָּעָה שריד של ע מנוונת. אף אם לא נתנגד

33. דוד ילין בדיקדוק, עמ' 23, מדבר ב-ע המתבטאת כ-ng.

34. ועי' תעתיקי ספרד, גרביל, עמ' 664. בכללם: עזיאל.

להשקפתו על ניוונו של מבטא ע, אין הכרח לראות בתעתיק זה כוונה למסור את מבטאה המדויק של ע, אלא מעין שינוי במבטא, כגון השינוי הבא כשהעין היא בסוף המלה, בין שהיא מנוקדת ובין אם לאו.

כך אנו מוצאים תעתיקים של ע בסוף המלה: רְגַע regay, שְׁמַע smay, (כנגד שְׁמָה sma), שם־העצם הפרטי שְׁמוֹעַ הובא Samuar (וקרוב לוודאי שצ־ל: Samuai; בתעתיק הוולגאטה Sammua).

גומפרץ מעיר לעניין התחליף h, ש־כתיבת h בין שתי תנועות אינה מוכיחה יותר ממניעת צירוף לדיפתונג, והוא מייחס חשיבות לתעתיק h בראש המלה, שיש בו להוכיח, "שבמקומה נהגה אות גרונית"³⁵. גומפרץ אף כאן לא שם אל לב לתעתיק של h בוולגאטה, ובדיקת המלים שבאה בהן האות h מבטלת למעשה את ערכו של העיקרון על פי הסכימה המופשטת.

פ־א דגושה

מן הראוי היה למצוא תעתיק אחיד של פ הדגושה באות p, אלא שכבר בוולגאטה ראינו שאות פ נמסרת על הרוב: ph. כך הועתקו ph אף בכתב־היד השמות המקראיים: פדיה, פול, פינחס, פלטי, פלגאסר, פלשתים, פנינה, פעור, ערפה. השם אֶסְנֶפֶר בא בכתב־היד באות p.

אף השם פוטיפר, שבא בוולגאטה באות p בראשו, בא בכתב־היד שלנו ב־ph בראשו, ובמקום אחד: Futiphar. בתעתיק ph מצוי לנו אפיקורוס (ונמצא אפילו בתעתיק ff וכאילו הייתה האליף מנוקדת חטף־סגול), פיסקון. שאר המלים באו בתעתיק הפוניטי p: אספרגוס, כפורים, פומבדיתא, פינקאי, פמיאס, פסוק, פסים, פסח, פסיקתא, פפויא, פפא, פפוס, פפיס, פרוטה, פרחיה, פרנס, פרשה, קפרא.

פ־א רפויה

פ הרפויה יש לה בכתב־היד תעתיקים אחדים, ומהם מיוחדים. בוולגאטה התעתיק הוא ph, ומתשעת השמות המקראיים שנמצאו בכתב־היד הועתקו שבעה בתעתיק הרגיל. השם נפתלי הועתק בכתב־היד ב־p, והשם יוֹסֵף מובא בשני תעתיקים שיש בהם ph, ובעוד שני תעתיקים אחרים: Iocebh, Ioceb. וכך נמצא לנו תעתיק של אפרים בשתי f. שמא ראוי לנו להניח, שלא כגומפרץ³⁶, שהתעתיק Ioceb אינו אלא פגום, ושאף בו נתכוון הסופר לכתוב: Iocebh. בתעתיק ph מצוי לנו: אלף, (רב)אפס, גוף, טריפה, טרפון, מגרפה, מכשפים, צלף, פוטיפר. אפיקורוס נמצא לנו אף בתעתיק ph ואף בתעתיק ff.

35. עי' גומפרץ, עמ' 21 – 22.

36. עי' שם, עמ' 8.

ובדומה לכן: המפורש, טוטפות, מצויות לנו בתעתיק נוסף באות f. וכך אף מגרפה, פוטיפר.

בתעתיק f מצוי לנו: גופנין, מוסף, ספרא, שפרעם, תחליפא.

השם הלאטיני רופוס נמצא לנו בתעתיקים: Ropoc, Ropoth, Ropoz קרוב לוודאי, שסופר ראשון של חלק מתוך כתב-היד נהג להעדיף f, וסופר ראשון של חלק שני של כתב-היד העדיף ph, אלא שהסופר של כ"י פאריס לא ראה הבדל לעצמו בעניין התעתיק, וכך כתב: גוף ב־ ph ו־גופנין ב־ f. כאמור כל חלקי כתב-היד הם ילידי מקום אחד, וכמעט בני זמן אחד.

צד"י

התעתיק בוולגאטה הוא s, וכך מצויים לנו השמות המקראיים: בצלאל, בצרה, חצרים, יצחק, נבוכדנאצר, צבאות, צדיקים, ציון, צלפחד, צרויה, קציעה, צרעה על תעתיקהם הרגילים, או בדומה להם. בוולגאטה מצוי במקום שם העיר צור השם הלאטיני Tyrus, וכך בכתב-היד (כשם שנהג הסופר אף לגבי פְּתוֹרִים).

בכתב-היד אין s באה כתחליף לצד"י, תעתיקו כאן הוא c: וייצר, ויצר, מציא, נוצרי, נצר, צלף, ציצית (cicid). המלה צור הועתקה thur.

באות z הועתקה המלה צדוקים. המלה nazareus יש לראותה כאילו לאטינית מקורית.

c שימשה אף לתעתיקי אותיות אחרות, כגון ס, ק, ומובן שלא היה בה פתרון פוניטי מושלם³⁷.

קרף

התעתיק הרגיל בוולגאטה הוא c, כגון אלקנה, אשקלון, בלק, הקיני, עמלק, צדיקה, קישון, קדומים, קרח. בתעתיק של ch: ברק, חוקיה, יחזקאל.

בכתב-היד אנו מוצאים את השמות בֶּלֶק, עֲמֶלֶק, צִדְקָה, קְדוּמִים אף בתעתיק ch. חוקיה מצוי בתעתיק k; קרח Chora, קישון Kyson ואף cyson. התעתיק c קיים אף בכתב-היד לגבי חלק מן המלים, כגון: אפיקורוס, דקדוק, הקורא, זקיתא, חלק, פיסקון, פסוק, פרק, קל, קנה, תיקו. הורקנוס, קפרא, נקאי, וכן יִקְרָא מצויות הן בתעתיק c והן בתעתיק k.

מכריע מבחינה מספרית התעתיק k: אנקלוס, בודקן, דקלים, הניזקין, הקפר, זיקא, לקיש, מוקין, נקדימן, עוקבא, עקיבא, פינקאי, צדוקים, קדיש,

37. על תעתיקי ספרד, ע' גרבלי, עמ' 669 – 671.

קדשים, קטינא, קימוס, קירי, קמא, קרובה, קרטון. לעולם יש תנועה אחר k.
q מצאנו בתעתיק של: מדליקין, קישואין.
ch מצאנו במלה י־דִרְקוֹן, שחזרה למקורה. ברם יש שאף חֶלֶק הועתק
helech.
קטיעה – באמצעות ch.

רִי־ש

אין תחליפים לאות ר אלא r, ואולי ההערה היחידה שראוי להעיר
היא, שפעמים אתה מוצא תעתיק rr, היינו הכפלת r.
כך הועתק השם שרה, נוסף על התעתיק הרגיל, אף Sarra. אין ללמוד
מן התעתיק של שֶׁרְבָּבָתָה, שניתן לנו פגום (syrrybtā); ברם צריך לציין את
התעתיק של שֶׁבְּרָתָה, שהוא sybarrata.

שִׁין יִמִּינִית

התעתיק של הוולגאטה בשמות שיש בהם ש ימנית הוא בדרך כלל s, וכך
גם בכתב־היד. שמות אחדים מובאים בכתב־היד (וכך בוולגאטה) בתעתיק
של הכפלת s, כגון: גשור, גשן, מנשה. השם יִשִּׁי בא בוולגאטה בשני התעתיקים,
וכך בכתב־היד. השם משה, נמצא בכתב־היד אף בתעתיק: Mosse. בדומה
לכך השם יְהוֹשֻׁעַ. אף לגבי מלים אחרות התעתיק העיקרי בכתב היד הוא s:
אלגביש, אשמדאי, דרש (שהפך כאן לפועל לאטיני), המפורש, משנה, משניות,
מכשפין, קישואין, ראש, ריש לקיש (בתעתיק החזק והמיוחד במינו Relakys.
ברם בכ־י ברלין המקביל: Reis Lakis), רשים, רשעים, (אף בתעתיק שני),
שביט, שברת, שרבבת, שאינן (בתעתיק sceuan, שהוא אולי seenan), שאנן
(בתעתיק פגום), שבת, שהלך, שונרא, שועלים, שוה, שור, שנגח, שטח, שיזבי,
שימי, שין, שילא, שיר השירים, שלם, שלושה (selossa), שם, שמאי, שָׁמָה, שָׁמָה,
שמונה, שמיר, שנה, שָׁנִים, שָׁנִים, ששת.

מספר גדול של מלים מועתק בכפל s: אושעיה, אושא, (אימא) שלום (ועי'
לעיל שלם), אשי, האשה, חשמונאים (בתעתיקים מיוחדים), ישועות, ישיבה,
מדרשות, מורשה, מושב, מכשפים, משומדים, משיח, נשים, פרשה, קדשים, קשיא,
רשעים (אף בתעתיק אחר), שחר, שלושה, תושיה ואף משרשיא.
z מצאנו בשתי מלים: קדשה, עשהאל.

c במלה שָׁדִים, ומכאן מקום לסברה, שהשם בוטא ב־שִׁין שמאלית.
כפל ה־s בא לנו בכל מקום בראשה של הברה דווקא לפי התעתיק
הלאטיני (ולאו דווקא לפי הכתיב העברי), ודומה, בלא הבדל התנועה שמתחת
ל־שִׁין (ארבע תנועות מצויות לנו). ב־s אחת מצאנו מלים אחדות, שהשִׁין

הימנית באה בהן בסופה של הברה, אלא שאף רובן ככולן של המלים שהובאו כאן מצויה השי"ן הימנית שבהן בראשה של הברה. דומה שאין כלל להעלות שיטה בשימוש הזה או הזה, ואומנם מצוי לנו שימוש בתעתיקים מקבילים³⁸.

שי"ן שמאלית

השמות בְּשֶׁמֶת, יִשְׂרָאֵל, עֶשְׂהָאֵל, עֶשֶׂן, שֶׁטֶן, שְׂרָה, שְׂרִי, שְׂרָפִים באו בוולגאטה (וכן בכתב-היד) בתעתיק הרגיל לגבי שי"ן ימנית בוולגאטה, ואף לגבי סמ"ך בוולגאטה, כלומר s.

מכונתו של סופר כתב-היד הייתה להעתיק את ש השמאלית באות c, שכך העתיק את המלים: עושין, (שמונה) עשרה, שיחה, שמלאי. המלים המאורסה, סטדא, שאפשר שנכתבו המאורשה, שטדא. הועתקו ב- th וכך המלה השוכר.

המלה הבשר מובאת אף בכפל s: habassar.

השם משרשיא, שיאסטרוב מעתיקו M'sharsh'ya, מובא כאן: Meserassia. וכך אשימא, לפי יאסטרוב Ashima וכאן Osyma. דומה, שאמנם השי"ן במלים אלו ימנית היא.

ת"ו

הוולגאטה אינה מבחינה בין ת דגושה לבין ת רפויה, ושתייהן כאחת מועתקות או באות t או ב- th. לפחות 27 שמות מצאנו בכתב-היד, מן השמות המקראיים, שהועתקו ב- th ובשלושה רבעים מהם במקום ת רפויה. עוד 5 שמות מצויים בו, שת"ו הועתקה ב- t, ובשלושה מהם במקום ת רפויה. השם שוֹנְמִית הועתק בצורה מיוחדת ולא הובא בחשבון.

מן השמות המקראיים הללו הועתק השם שאלתיאל ב- t דווקא (שלא כבוולגאטה), ואילו השם תְּגִלָּת הועתק בשני התעתיקים.

מעניין הוא, שמצאנו אף תעתיק של s לת"ו רפויה. כך נמצא לנו השם בֵּית-לָחֶם Besleem (דף 133א), תעתיק נדיר ואין ללמוד ממנו.

בתעתיק th מצויים לנו שמות ומלים: אכתריאל (כך צריך להניח, עם שהתעתיק פגום), אתם, ברייתא, דלת, זקיתא (כך צריך להניח, עם שהתעתיק פגום), טהרות (המצוי בעוד תעתיקים), כתובים, מותר, מיתות, מכות, מתי (מתאי), מתנה, פומבדיתא, פסיקתא, תלמוד, תודה, תרתק. למעשה נמצא לנו כאן תעתיק זה הן לגבי ת דגושה והן לגבי ת רפויה, הן לגבי ת בראשי הברות או בסופן של מלים, וללא הבדל הניקוד שלפני הת"ו ושמתחת לת"ו.

38. כנ"ל, ע"י שם, עמ' 665 – 669.

בתעתיק t מצוי לנו מספר דומה של מלים, מהן שוות למלים המועתקות אחרת, ומהן דומות להן במשקל ובניקוד. ואלו הן: אגדות, אותם, אפסרתא, אתם, בהמות, בהרת, בית, בכורות, ברכות (אף בתעתיקים אחרים), בתרא, הלכות (כנ"ל), זונות, טהרות (כנ"ל), טוטפות, יבמות, ישועות, מותר (כנ"ל), מכות, מסורות, מסכתא, קרובות (כנ"ל), שברת, שרבבת, תודה (כנ"ל), תורת, תלמוד.

בתעתיק d מצויים לנו תעתיקים של ת רפויה שבסופי מלים, ובייחוד בסיומת -ות: ברכות, הלכות, חמת, טהרות, טריפות, מינות, ציצית, קרובות, שבת. באותם התנאים ממש מצוי לנו אף התעתיק של z: הלכות, טוטפות, יבמות, לילית, מדרשות, מציאות, משניות, עזית, קרובות, שבת, שמות, תפילת, תענית. קיטוע (אפוקופה) מצוי לנו במלה טְלִית שהועתקה thale. כאן אפשר היתה יד המבטא הצרפתי, שהרי המלה היתה לה, כמשוער, מידה של שגירות אף בדיבור הלוועזי. תעתיק אחר Sesa במקום שֶשֶׁת אפשר אינו אלא תעתיק של שִׁשָּׂא. כן נמצא לנו פעם אחת שבת sabba.

המלים רְבוּתִים, תוֹדוֹס הובאו בתעתיקים פגומים, שיש לראות בהם סתם שגיאות סופר.

5. טבלת התעתיקים

איננו חייבים להיכנס בדיון התעתיקים מבחינתם הלאטינית. אלא שפסור בלא כלום אי אפשר. ריכוז השימושים השונים באותיות הלאטיניות יבהיר לנו במידה רבה את קשיי התעתיק בכללם, ויגלה לנו את הניסיונות להשתמש באותיות מיוחדות ובצירופי אותיות מיוחדים לפתור במידה כלשהי את קשיי התעתיק הפוניטי.

(תעתיק נדיר מובא בסוגריים)

a	א	ח	ע	קמץ גדול	פתח	שווא נח
au	ו					
b	ב	בֶּ	בֶּ			
bb	ב					
bh	(b̃)					
bz	(b̃)	(z)				
c	ז	כ	כֶּ	ס	צ	ק ש
ch	ג	ח	כ	כֶּ	צ	ק
cz	(c)					
d	ד	ס	ת			
dd	ד					
e	ח	ע	צירי	סגול	פתח	שווא נע שווא נח

ח	ee
צירי	ei
פּ	f
פּ	ff
ג י ע	g
ג	gu
א ה ח כ ע	h
י	hy
י חירק (ח) (ע)	i
י	ih
כ כּ ק	k
ל	l, ll
מ נ	m
מ	mm
מ נ	n
חולם קמץ קטן שווא נע	o
פּ (פּ)	p
פּ (בּ) פּ	ph
ק	q
ר	r, rr
ז ס צ ש ש (ח)	s
ש	sc
ש ש	ss
(ד)	sz
ד ט	t
ד ז ט ס צ ש ת	th
שורק קיבוץ	u
י	ui
ב בּ ו	v, u
(אב)	vu
(כס)	x
י חירק (ח ע בסוף המלה)	y
י	yh
ד (הז?) ז ס צ ש ש ת עי' bz	*z

כבר ציין קליבאנסקי, שאין להכיר בכתב־יד פאריס על פי ה־דוקטוס־בין האות c לבין האות t. ואין תמה, שאולי נכשל בהעתקה כשהחליף – כמו לֶב לפניו – אות באות. עניין החילופין של האותיות עשוי לקבוע הרבה ביחס לתעתיקן של מלים שונות, ובמקומות אחדים עמדנו על כך.

גומפרץ, שקרא את ההעתקות ולא ראה את המקור, לא שם לב להערתו של קליבאנסקי, ועל כל פנים לא ניסה להעצר במסקנותיו על סמך תעתיקים מסופקים. כמו לֶב הוא קורא³⁹ ocem אותם, ואילו על צד האמת ראוי לקרוא otem. כשם שלאחר מכן הוא מעתיק atem. כך הוא מעתיק⁴⁰ מקליבאנסקי את המלה Chazic, אלא שאינו מעתיק את הסמוכה לה chamec. הראשונה היא צִדִיק, ואילו השנייה: סמִיך. המעתיק נתכוון לצירוף אחד, ושם ראוי לנו לומר: ונהפוך הוא: thazic, thamec – th (וודאי לא נוכל לקרוא חמץ במקום סמך). באותו אופן ראוי לקרוא את המלים סטדא (שטדא), המאורשה, וכיו"ב בדרך אחרת ממה שקראו הראשונים, וגומפרץ אחריהם. כך הוא חוזר ומעתיק השֹׁכֶר hachocher⁴¹, ודומה שאף כאן לא נתכוון המעתיק לבלבל ולהניח אפשרות של קריאה: ה־חוכר־, אלא כך ביקש לכתוב: hathocher.

גומפרץ אף מביא muchar – מותר. לֶב מעתיק: מותר לך mutharlach⁴², ודומה הדבר, שאין כלל לשער תעתיק אחר, ואפילו נראית לנו בכתב־היד אות c, שהרי אפשר שכבר הסופר של כתב־היד הוא שהיה השוגה הראשון בשעת העתקתו. וכך מתכוונים אנו לדחות את ההנחה ואף את הניסיון להסבירה. גומפרץ כותב, ש־רְבוֹי השימוש ב־ch מסתבר ע"י כך, שמבטאה של האות ch בצרפת היה טֶש (היינו כמבטאה של ch באנגלית עד היום)⁴³. הסבר זה, ואפילו הוא טוב לגבי המבטא של ch ללא סייג, נופל, משנופל עצם הצורך בו.

ג. מאוצר המלים

לקח גדול נוסף מצוי לנו כאן בייחוד בעניין קריאת שמות של אישים ושל מקומות שונים. נדלוג כאן על רוב השמות המקראיים המצויים בכתב־היד, אך בסוף מאמרנו נביא רשימה מלאה של שמות של אנשים אחרים ועוד רשימות של מקומות ומלים סתם.

39. ע"י גומפרץ, עמ' 11. 40. ע"י שם, עמ' 13.

41. ע"י שם, עמ' 19. 42. ע"י שם, עמ' 2.

43. ע"י שם, שם.

1. שמות חכמי התלמוד

אם לא היה עורך כתב-היד בקי ביותר בחומר התלמודי ונוקק למתורגמים-פרשנים בכלל, על אחת כמה וכמה שנוקק לעזרה בעניין תעתיקי שמות האישים שנוכרו בתלמוד. חלק משמות אלה אינם דווקא מן השכיחים והמפורסמים.

בתוך כתב-היד גופו הובאה רשימת חכמי התלמוד לפי סדר א-ב, המקפת את רוב השמות שבכתב-היד. הובאו בה כמה שמות בתעתיקים שונים כשמות שונים, ואף חלו בה כמה שגיאות תעתיק, המקשות ביותר על פענוחם של שמות אחדים, אלא שבדרך כלל זוהי הרשימה השיטתית הראשונה של חכמי התלמוד, וקיצור ממנה ניתן לאחר מכן בכמה כתבי-יד של חיבורים נגד התלמוד.

מספר לא קטן של שמות החכמים ניתן לנו בתעתיק המחייב קריאה שונה מן הרגיל והמקובל, כפי שגרשם בתרגומו של גולדשמידט (G), במילונו של יאסטרוב (J), או במילונו של יעקב לוי (L). הרשימה המעניינת מדברת בלשון שלה, ורק על שמות מעטים נתעכב כאן.

אבדימי - לָב קורא Uzvim ואולי צריך לקרוא: Uzim. לפי לב נתחון הסופר לשם, שקריאתו Avzim. יאסטרוב מזכיר את מקורו היווני של השם (אבדימוס), וגומפרץ מזכיר אף כאן את הנחתו המוטעית בעניין Z, הבאה במקום ד רפה-⁴³.

אחדבוי, ביבי, המנוא, טביומי, משרשיא, שיובי - שינויים לגבי המבטא הרגיל. אבהו - לפי התעתיקים שלנו צריך להניח, שהסופר קרא ב שוואית. גולדשמידט מעתיק את השם Abahu, ויאסטרוב ושטראק Abbahu.

חוני המעגל הועתק כאן בצורה מזוהה: Huni Maagal. כנגד זה דומה שהשם הונא הועתק כראוי Huna, ואילו גולדשמידט קורא אותו Hona.

חסדא - על הרוב הועתק Hydda, כנגד תעתיק נדיר Hyzda. בכתב-יד ברלין המקביל מצאנו תעתיק Hiida, ובכ"י מפראג, המביא קטעים ממקור כ"י פאריס Yda. אילו נהג לפי עקרון פוניטי שנהג בשמות אחרים, היה לו לכתוב Hysada. ס נשארה בשם חסדא על כל השינויים שבו, וצריך אתה לשער, שאף כאן החליף הסופר את האות z באות d.

מר - משום מה קרא הסופר "מור" דווקא, הן במלה "מר" כשהיא לבדה, הן בשם "מר בר רב אשי" וכ"ב.

ריש לקיש - הסופר מביא את השם שמעון במקום שכתוב לנו בתלמוד בנוסחנו ריש לקיש ולהפך. התעתיק שלו הוא אחד וקבוע: רילקיש. קשה העניין להסבירו, ושמא יש כאן סינקופה או אפוקופה בהשפעת המבטא הצרפתי. שהרי השמטת סופי הברות או מלים נדירה בכלל, ובפרט בשמות פרטיים,

וקרוב לוודאי שאמנם נהגו חובשי בית המדרש להבליע במידה כלשהי את השיין שבשם ריש־לקיש. עם זאת צריך להעיר, שכ־י ברלין המקביל, הנהוג להעתיק "רילקיש" ככ־י פאריס, מביא פעם אחת את השם במלוא אותיותיו: Reis Lakis.

זוטרא – השם הועתק כאן Mor Zotra, ולפי המקובל: Zutra. דומה שאף כ־י ברלין המקביל מתכוון לשורק, ואת התעתיק הלא ברור צריך לקרוא: ou.

עוקבא – כלום ב כאן דגושה? דומה שאף לפי כ־י פאריס יש כאן ק שוואית, אלא שהביית על כל פנים רפויה. גולדשמידט ויאסטרוב כותבים ק בשווא, ואחריה ב דגושה.

פעמים אחדות מצאנו בכתב־היד ואף ברשימת החכמים שבתוכו שמות Aveim, Havveyen, Avveyen, Aveyn, שלפי הנוסח התלמודי שלנו מתכוונים לשמות חנן בר רבא (משמו של רב), או ר' נחמן בר רבא (משמו של רב), או ל־ענן, ושמה כאן עניין של גרסה שונה בנוסח המקור.

בן נדבאי תלמיד פינקאי יש לקראו "נדבאי" בדל־ת, ולא "נרבאי" ברי־ש⁴⁴. ועוד שמות של חכמי התלמוד הובאו כאן, מתוך קרבה יתרה להגייתם למעשה בבית המדרש, ולא כפי שנהגים להעתיקם בעלי המילונים. ובכלל אלה: אביי, אבין, אריא, אפס, ביבי, המנוא, זוטרא, זונן, חוני, חינא, מר, משרשיא, רמי, שיזבי, שילא.

לא תמיד ניתן ללמוד בהחלטיות לגבי המקור הראשון על שמות בעלי המאמרות, שכן קשה להגדיר מה הגורם לשינויים יוסף־יוסי, שישא־ששת וכיו"ב. ברשימה הערוכה של שמות חכמי התלמוד נמצא לנו השם אברהם, שנכלל בה בטעות (שהרי לא היה חכם תלמודי בשם זה), וכן מצויים בה כמה שמות, שקשה לזהותם עם שמות החכמים שזכרו בכתב־היד ועם שמות חכמי התלמוד בכלל: Ira, Lulada, Henlania, Herim, Bilada, Ravuth, Nehia, Nuhu. ברשימה נכלל מלבד השם שמאי גם השם בית־שמאי בתורת חכם. הסופר טעה בגלל תרגום דברי בית שמאי בלשון של "אמר בית שמאי".

2. שמות אחרים

מעניינים התעתיקים של כמה משמות אישים שלא מחכמי התלמוד. ברור בהחלט תעתיק שמו של בר כחיבא. "אמא שלום" הועתק כאילו היה "אמא שלים".

44. ועי' ליברמן, יוונית ויוונית, עמ' 139, הערה 215.

הועתק "אנקלוס" (encloz, enkeloc, enkeloz) ולא "אונקלוס". השמות אנטונינוס, טיטוס, טורנוס רופוס הועתקו כקריאתם העברית. השם קליאופאטרה לא הוחזר למקורו ונשאר תעתיק "קלפטרה". דומה הדבר, שהסופר טעה בתעתיק שמו של אחאב, ופעם אחת אף העתיקו כאילו היה השם "אחו" במקור.

3. שמות מקומות

אולי פחות ממה שניתן ללמוד מן תעתיק השמות של אישים ניתן ללמוד מתעתיקי שמות של מקומות. אף כאן לא נעסוק בשמות שהובאו בוולגאטה אלא בדרך אגב.

אשכנז, צרפת וספרד

שמות ארצות המקרא הללו שימשו כינויים או שמות לארצות מסוימות באירופה כבר בדורות הראשונים של ימי הביניים.

כינויה של גרמניה בשם אשכנז כבר ידוע מסדר רב עמרם. שלוש פעמים נזכר השם בתנ"ך, ובוולגאטה מצוי לנו תעתיקו Ascenez. התעתיק בכתב-היד הוא: Aschanaz, ואילו משום טעות, הומויוטליטון – שאין להסביר את הדבר באופן אחר – מצוי אף פירוש לצד התעתיק: hyspani. הוא הדבר בשני חלקי כתב-היד, כלומר הטעות כפולה, והיא תוצאה של השמטה שנפלה במקור ראשון.

השם צרפת שתעתיקו בוולגאטה Sarepta, משמש אף תחליף לשם פראנציה או גאליה. לפי "אוצר ישראל" המקור הראשון לזיהוי זה הוא רד"ק. שכן פירש את הפסוק "וגלות החל..." אשר כנענים עד צרפת" (עובדיה, כ), אלא שפירוש זה מצוי לנו אף אצל רש"י בסוף דבריו לפסוק זה: "ואומרים הפותרים צרפת הוא המלכות שקורין פרנצ'א בלעז". וכך מצוי לנו בפירושו של ראב"ע. חיזוק לעדות שבפירוש רש"י ניתן לנו בתרגום שבכתב-היד, המזכיר את פראנציה במקום צרפת (או "סריפטה").

ובדומה לכן השם ספרד לאספמיה, היספאניה. תעתיקו של השם ספרד בוולגאטה הוא Bospor, ואילו התרגום באותו פירוש רש"י לאותו פסוק, "וגלות ירושלים אשר בספרד", אינו מביא אלא את השם "אספמיה", כפי שמובא בפירוש רש"י (וכך בפירוש ראב"ע) בשם תרגום יונתן, ובפירוש רד"ק "ספניה", לפי הקבלה שבידי היהודים.

כנען

ה"כנענים", שבאותו פסוק פורשו מכיון הפוך: "שגלו מארץ כנען לפראנציה" (פירוש רש"י המצוי לנו: "שגלו מעשרת השבטים לארץ הכנענים"). אין לנו בכתב-היד תחליף אירופי ל"כנענים".

ה ר ע ש ו

הר עשו, הנזכר בדברי עובדיה בפסוק האחרון – מתורגם כאן: 'הכנסייה', כלומר הכנסייה הנוצרית.

איטליה, רומא

אין לנו השם איטליה מתרגום התלמוד ('איטליא של יו'), ברם משום מה נזכר עניין היין האיטלקי המשובח: יין איטלקי (סנהדרין, ע-א; משנה), שתרגמו מחר מעט: vini de ytalky. שמה של העיר רומא נזכר הרבה מתוך פירושו של רש"י לבמדבר (כד, יט): 'והאביד שריד מעיר – החשובה של אדום, היא רומי'. המתרגם מדבר בעיר האדומים, והאדומים הם הנוצרים. רומי נזכרת בסנהדרין (כא-עב) 'כרך גדול שברומי', שתרגמו כאן: magnum castrum rome. בכמה מקומות בתלמוד ובפירושי רש"י מפרש המתרגם 'אדום', 'שעיר' וכיו"ב: רומא. במקום אחד אנו קוראים על 'רומניה' בתרגום של 'עוד אחרת יש ברומי פעם אחת לשבעים שנה'-⁴⁵: quedam . . civitas erat in romaniam, in qua semel in LXX annis. . המתרגם במקום אחד אדום – romani. השם 'רומניה' היה לו שימוש – לפי דוקאנ' – בימי הביניים לציון הקיסרות הרומית.

קפודוקיא – קפוטקיא

שם המחוז באסיה קפודוקיא, כפי שמקובל ביוונית וברומית, הובא בכתב-היד בתעתיק פגום, שכוונתו לתת תעתיק ל-קפוטקיא, כפי שנמצא במקור התלמודי, ועיין לעניין שם זה בהערוך השלם (ערכים: קפוטקיא, קפטק). אף מצאנו את תרגום 'כפתורים' בשם Capadoces. בוולגטה נמצא לנו תרגום זה של כפתורים Cappadocia (דברים ב, כג), כפי שמצוי לנו בתרגום אונקלוס באותו פסוק. קשה להתחייב בכך, שאומנם היה המתרגם-העורך בקי בתרגום אונקלוס, ברם אין ספק כלל שהיה בקי גדול בוולגטה, וידע להשתמש במונחיה אף מחוצה לחומר המקראי.

ציפורי

פעם אחת מצאנו בכתב-היד את שם העיר המרכזית ציפורי בתרגום ולא בתעתיק, והתרגום הוא: טריפוליס.

דומה הדבר, שאין לתרגום זה יסוד כלשהו. מן המטבעות של ציפורי למדנו, שבמשך זמן (ודאי קצר) נקראה העיר בשני שמות – Diocaesarea, Sephoris.⁴⁶ השם השני נדחק בהקדם ונשכח בכלל, ואילו לעניין 'טריפוליס' אף לא נמצא לנו רמז.

45. עי' עבודה זרה יא: דף 187 בכה"י.

46. עי' אבי-יונה, בימי רומא וביזאנטיון, ועי' קינדלר, אוצר מטבעות א"י. פרט באנציקלופדיה שלו אינו מזכיר אלא את השם 'סיפוריס'.

סכניא

שם הכפר של יעקב איש סכניא מובא בכמה מקומות בתעתיק, שאפשר לפרשו כאילו נתחנך לכפר כניא, או כוויא, או סניא. תעתיק זה אינו מונע אפשרות של זיהוי ליישובים חנן, חנון, חניא, חנייה, אלא שאין בו כדי לדחות את הכתיב המקובל בנוסחיו 'סכניא', ובוודאי יש להעדיפו על שמות כגון סיכני, סיכנין, סמא, סמיא וכיו"ב (ועיין בעניין כל השמות הללו באנציקלופדיה ארץ-ישראל לפ"ס⁴⁷).

ים המלח וים סוף

ים המלח מתורגם בוולגאטה: Mare salsissimum, והמתרגם קורא לו כאן: Mare salsum. שמו של ים סוף מובא בכתב-היד כתרגומו בוולגאטה: Mare rubrum.

סבטיון

המעתיק מביא רק תעתיק זה, ולא תעתיק של סמבטיון. דומה שכאן לא טעה כלל בתעתיקו⁴⁸.

שמות אחרים

באופן יחסי מצויות לנו שגיאות תעתיק בשמות של מקומות יותר משבשמות אחרים, ובכלל שגיאות אלו אף תעתיקים של מקומות נודעים.

מעניינים תעתיקים אחדים, כגון התעתיק של 'בית לחם', כאילו בהברה אשכנזית – תעתיק יחיד, וכגון התעתיק של 'ביתר' בבי"ת חרוקה (כפי שמובא אף במילונים), ולא בבי"ת צרויה, כמקובל בדיבור. אמנם נמצא לנו השם בתעתיקים פגומים, בשווה ל-בית-אל. שם המקום 'גופניך' לפי התעתיק, ולא 'גופנית'. השם 'גמזו' מועתק בתעתיק מוזר, וכך 'חצרים'.

מערבא – המעתיק לא ידע את פירושה של המלה, ודומה שאף חשב אותה לשם של עיר. לעולם מובאת המלה בתעתיקים, ולא בתרגום, ופעם אחת אף נצמדה הערה: עיר.

אף התעתיק של שפרעם מעניין. השם פמיס, פניס, הובא בתעתיקים נכונים⁴⁹. המתרגם ביקש להדגיש את השמות 'אדום, עשור' כמסמלים את רומי והכנסייה הנוצרית.

4. מלים אחרות

מלים שאינם שמות של אישים או של מקומות הובאו ברשימה מיוחדת, ורובן

47. וכן עי' הערוך השלם, וכן הרפורד על הנצרות בתלמוד, עמ' 106.

48. ועי' גולדשמידט, תרגום התלמוד, ז, עמ' 278, 474. ועי' הערך במילוניו של לוי, וכן

קרויס, 'להנורטר', ב, עמ' 369.

49. עי' קרויס, שם, ב, עמ' 463.

ככולן – חוץ משמות של אלילים וכיו"ב – הובאו לצרכים מעשיים, כדי להסביר קרי וכתוב, או כדי להזכיר לאוזן – ולא רק לעין – מלים מיוחדות ושמות של חלקי תלמוד, כינויי גנאי, ועוד.

מעניינים התעתיקים של "אלו" (כאילו באל"ף חרוקה), "אמורא" (כאילו באל"ף סגולה), "אפיקורוס" (כאילו בפ"א רפויה), "במה [מדליקין]" (כאילו מ"ם קמוצה).

מעניין התעתיק של "חשמונאים". מוזר התעתיק של "זיז".

"חולין" הובאה בתעתיק כפי שמקובל לקרוא למסכת. עם זאת נמצא לנו תעתיק מוזר לשמה של אותה מסכת – *sirassim* (214d), וקשה להסבירו. יבמות – תעתיקה כפי שרגילים אנו לקרוא למסכת, ולא כפי שמבקשים לקרוא לה "יבמות", מטעמים שבסברא (ולא מטעמי דקדוק), הן שטראק והן גולדשמידט.

כבר הזכרנו את תעתיקי המלים יין, מים, טמאים, כתובים, שאפשר יש להם אחיזה במבטא מסוים, ועניין זה טעון עיון⁵⁰.

"כל כתבי" הובא לנו בתעתיק, כפי שרגילים היינו לקרוא לצירוף זה במשך כל הדורות.

תעתיק שאיננו רגילים לו מוצאים אנו במלה "מדרש". המלה "טלית" הובאה כאילו על דרך הקיצור, "טלי", ואפשר כך בוטאה בפי יהודי צרפת.

מכל התעתיקים של "סנהדרין" אפשר ללמוד, שהסמך היתה סגולה. המלה "מסכתות" מצויה לנו בתעתיקים סבירים.

מכינויי גנאי שהובאו צריך אתה ללמוד, שהיו באוצר העברי החי מלים כגון "מכוער, נבזי, קדשה". כן צריך לקבוע, ששם האות צד"י נקרא קריאה מלאה "צדיק".

הפועל "דרש" היה בשימוש רגיל עד כדי כך, שנעשה אף בבחינת פועל לועזי.

צריך להניח, שהמלה "שדים" נקראה בשי"ן שמאלית, ודומה שמסורת הסביבה עשתה לקריאתה של שי"ן ימנית כשמאלית לא רק במלה זו. התעתיק "שרפים" – כדרך המבטא הצרפתי. על החלפת מ"ם סופית בג'ון ולהפך דיברנו לעיל.

המלים – או שמות הכשפים לפי רשי" – "תחים, תחתים" (ברכות סב, ע"ב) הובאו בכתב־היד בשלוש מלים ובתעתיק מיוחד, *huzta thula, tatym*. הקריאה "בייא בייא" הועתקה *bya bya* (בארמית: *gay gay*).

לפי התעתיק (הפגום) של "בר יוכני" דומה, שקריאתם של לוי ושל יאסטרוב עדיפה מקריאתו של גולדשמידט.

ועוד לקחים שמורים לנו ברשימת תעתיקי המלים. מהם ומשכמותם מצטרפת התמונה של המבטא העברי בצרפת הצפונית בסוף ימי הביניים.

5. מלים שקיבלו צורה לאטינית

רבים מאוד מן השמות המקראיים קיבלו בוולגאטה צורה שונה מבחינת הניקוד, ולא מעטים יחסית קיבלו אף צורה שונה לגבי סיומות. כמה וכמה שמות קיבלו בוולגאטה את צורתם הלאטינית.

המתרגם-העורך של כתב-היד נהג בדרך כלל לפי המקובל במסורת הוולגאטה, או ה- *littera nostra*, ואפילו מוצאים אנו סטיות שונות מן התעתיקים המקובלים, על הרוב קלות הן.

כך הוא מביא לנו למשל, את "כפתורים" בתורת *Capadocia*, "ציר" *Tyrus*, ועוד.

כמה וכמה יש שהוחזרו למקורן הלאטיני או קיבלו תעתיק לפי המסורת הלאטינית, כגון:

גיהנום *gehenna*, ד *de*, דינר *denar*, דרקח(א) *draco, dracho*. הדיוט *ydio*, יוחנן *Iohan*, כד *cadus*, לגיון *leguion*, פסח *pascha*, קב *cabus*, קיסר *cesar*, קרן *cornua*, תחש *taxus*.

משום מה ניתן לפועל העברי "דרש" צורה של פועל לאטיני.

כנגד זה נמצאות לנו מלים, שלא קיבלו צורה לאטינית, כגון "גיסטרא", שהועתקה בלא כל קשר עם *castra*, ו"סיגלריון" בלא לרמוח ל- *singulari*, רהטון בלא *ruta* ועוד, "מטרוניתא" שתורגמה "גיה", כלומר תרגום לעברית, "קלפטרא" שלא הועתקה "קליאופאטרה", "קפודקיא" / קפוטקיא, שהועתקה מן העברית, ולא בא במקומה "קאפאדוקיה", כפי שבא במקום "כפתורים".

כך תורגם "סרדיוט" בשלושה תרגומים שונים בלא קשר לכתיב העברי, ובדומה לכן מלים לאטיניות ויווניות הרבה שבאו בתלמוד (ובכללן "אמגש", שלא תורגם *magus*, "דוכוס", שתורגם לפי עניינו *iudex*, ועוד). פסח הובא רק בצורת "פסחא".

המלה "קב" הועתקה אף *cab*.

ד. עם החתימה

כתב-יד פאריס, הילקוט בן 1000 הטורים מחצי המאה השלוש עשרה, משמש מקור ראשון במעלה לחקר הפוניטיקה העברית בצרפת הצפונית בדורות אחרונים של ימי-הביניים.

בכתב־יד זה היה תפקיד רב מן הרגיל לגורם הפוניטי, הן בדרך הכנתו והן מטעם תכליתו. הכתב הוכן אנב למידה מסוימת, ואפשר מרובה ומלאה, של דיבור, שדיברו המתורגמים־הראשונים, הם הפרשנים, באוזניו של המתרגם האחרון, הוא העורך. עובדה זו אנו למדים מן ה־מבוא, שממנו שמענו אף על הכוונה להעתיק את המונחים והמושגים היהודיים, הבאים בלשון המקור, לפי שיטה אחידה, שתכשיר את הקורא – ובמפורש נאמר – להבין את המיוחד שבכתיב העברי, שלא יבואו לידי ביזיון, כשהם מגסים לבטא את המלים העבריות באוזניהם של יהודים. הוא הדבר לגבי שמות־עצם רגילים, ועל אחת כמה וכמה לגבי שמות־עצם פרטיים.

ריבוי המלים העבריות המועתקות שבכתב מניח מקום לעיון ולהשוואה, לפחות לגבי כל המלים שבאו בו לא אחת, ולגבי כל המלים שתעתיקן ניתן להיכלל במסגרתה של שיטה מקפת. העובדה, שנמסרו מלים בתעתיקים שונים, אינה שוללת את מגמתו המוצהרת של העורך, שהרי חילופין אלה אפשר הם תוצאה של שמיצה אחרת, מפי איש אחר (לא רק איש אחד עסק בתרגום עיקרו של כתב־היד), ואפשר הם תוצאה של העתקה לא עקיבה מתוך כתב־יד אחרים, שהילקוט הורכב מהם.

ברי הדבר, שלא קיים העורך את מלוא כוונתו לתת את המלה העברית בביטוי העברי המקורי, בייחוד במה שנוגע להגיית השוואים. עם זאת! דומה הדבר שקיימת בכתב־היד שיטה לגבי תעתיקה של האות העברית. ואפילו אתה מוצא שפעמים שיטה שנייה משמשת על ידה או ששיטה שלישית עוברת על גבה. בילקוט רחב ממדים שמקורו בכתב־יד מרובים למדי, אין בכך משום תמיהה, ואפילו היה הסופר האחרון סופר אחד.

ואם לא נתקיימה כוונתו של העורך במילואה – לתת תמונה פוניטית מדויקת למלה העברית – הרי לא רק חולשתו ולא רק הקושי שבכתב־היד הם שגרמו אלא שבמידה יתרה נמנע הדבר משום הצורך או ההכרח ללכת בדרך הסלולה, שנשללה במסורת ה־ליטרה נוסטרה, היא הוולגאטה, ובמסורת הלאטינית בכלל. מאות אחדות של השמות המקראיים הובאו בו בדרך כלל לפי תעתיקם המקובל או בדומה לתעתיק זה, ולא ייתכן שלא השפיעה שיטת תעתיקם שהיה לה המשך בספרות הלאטינית של ימי הביניים, על שיטתם של המתרגמים ועורכיהם ושל הסופרים על סופרם האחרון.

במחקרו החשוב על מבטאם של יהודי צרפת הצפונית דן גומפרץ במסורת המבטא העברי, ודומה הדבר כאילו ראה לגנד עיניו את המסורת העברית כשלעצמה, כמו שנתפתחה בזמן מסרים בארץ מסוימת, ואותה מסורת בא בעל הילקוט להגיש לקורא, אותה כמו שהיא – בחזקת פונוגראף, ואפילו פגום מעט. דומה הדבר, שלא הושם אל לב די הצורך, שהמסורת הלאטינית היא שקבעה

הרבה בשאלת התעתיק העברי, על כל פנים לגבי מלים, שלפי משקלן וצירוף אותיותיהן והברותיהן כבר נקבעו תקדימים בתרגום המקרא ללאטינית. כשמדבר למשל על הגיית הו"ו בסוף ההברה בשונה מן הגיית הברית הוא מסכם: "אין לפנינו חוק מבוסס על הפוניטיקה גרידא, כי אם חוק המבוסס על מסורת היסטורית עתיקה"⁵¹, והוא מסביר את רקעה ההיסטורי ממאמר במסכת ברכות ועל סימנים במחזורים הצרפתיים המנוקדים. דומה עליך, שהעיקר חסר כאן מן הספר, שהרי יותר משבא התעתיק של b, למשל, במקום הברית שבסופי הברות להציב את המסורת היהודית, הוא בא להציג את מסורת הוולאגטה, שהעתיקה כך את "יעקב" ואת "ג'וב" ואת כל שאר השמות המסתיימים בברית. בין שידע המתרגם-העורך של כתב-היד ובין שלא ידע את השרשים, השריגים והענפים, "שרשים כמו הברית הדגושה הסופית. המשתרשים בעבר מרוחק, שריגים שמסתבכים במבטאים של שבטי ישראל אחרים שוכני חופי הים התיכון וענפים נושאים ניצני ההתפתחות העתידה של המבטא האשכנזי"⁵², לא אל אלה נתן לבו ודעתו.

משום השפעות שונות אין תרגום המקרא ללאטינית מקפיד בכגון אותיות דגושות ורפויות, שוואים וחטפים, ותנועות בכלל, ואף במבטאן של הברות שונות, ואין הוא מוסר תחליף לשיין הימנית, החסרה בלאטינית, ויהא זה רק טבעי ומובן, שבעל הילקוט הפאריסאי יפעל בהמשכה של שיטה ראשית וקובעת זו. אין ספק, שבעל הילקוט היה בקי גדול בתרגום הלאטיני של המקרא. ההנחה העיקרית של ילון וגומפרץ על ההנעה הספרדית של יהודי צרפת הצפונית מקבלת חיזוק גדול מילקוט פאריס, שהוא כולו על טהרת "הספרדיות". עם זאת אין לטשטש את הגורם המסורתי הלאטיני בקביעתם של התעתיקים למעשה בכתב-היד, שהוכן על ידי מומרים וזרים לתכלית אנטי-יהודית מפורשת.

(הפרק האחרון – רשימת המלים המפורטת – יבוא)

51. עי' שם, עמ' 7.

52. עי' שם, עמ' 28.

הריבוי השבור בערבית

A. Murtonen, Broken Plurals, Origin and Development of the System, Leiden, E.J. Brill, 1964, xvi + 76 pp.

ביקורת

כידוע, יש נטייה חזקה לשפות השמיות הדרום-מערביות, בייחוד לערבית (הצפונית), לציין את הריבוי לאו דווקא בהוספת סיומות ליחיד, אלא במשקלים שונים מן היחיד. בעקבות המדקדים הערביים מכוונים ריבויים אלו על פי רוב "ריבויים שבורים".

בעברית (כמו בשאר לשונות השמיות וולת הנ"ל) אין תופעה של ריבוי שבור ממש. אולם יש בעברית שתי קבוצות של מלים, שיש להן דמיון מה לריבוי השבור שבלשונות השמיות הדרום-מערביות, אף כי לא הגיעו למעמדן. קבוצה אחת מזדהה אמנם עם ריבויים שבורים מבחינת הצורה. אך לא מבחינת הפונקציה. המלה *זָכּוּר, השם הבולט בקבוצה זו (בכתוב "ראה כל-זָכּוּרָה" שמות כג, יז; לד, כג; דברים טז, טז), וזה בצורתה עם זָכּוּר, הערבית, הריבוי השבור של זָכָר, "זכר". אולם זָכּוּר לא הגיע עדיין לדרגת ריבוי, והוא משמש כשם קיבוצי, כפי שאפשר ללמוד מן העובדה, שהפועל יִרְאֶה המוסב אליו נשאר (שלוש פעמים!) ביחיד¹.

קבוצה אחרת, חשובה ומקיפה בהרבה מן הראשונה, מתנהגת בכל כמו ריבוי. אולם אף על פי שאין הבסיס של הריבוי זהה לשל היחיד, אין קבוצה זו מייצגת ריבוי שבור של ממש: שמות קבוצה זו מסתיימים בסיומות "ים, -ות הרגילות. אני מתכוון לריבויים של השמות הסגוליים (מֶלֶךְ - מְלָכִים; מֶלֶכָּה - מְלָכוֹת; סֶפֶר - סְפָרִים; סֶפֶרָה - סְפָרוֹת; צֶרֶף - צְרָפִים וכו'). תיאודור גלדקיה הוכיח במאמרו מאיר העיניים Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete יח, 1904/5, עמ' 68 ואילך, כי אין לראות בתנועה שבריויים אלו תנועה אנאפטיקטית, והצביע על מקבילותיה הארמיות והערביות (כגון: أَرْضُونَ 'ארצות')². אנו מצביעים במיוחד על מציאותן של צורות אלו בעברית,

1. אפשר לסעון נגד תפיסה זו, שהפועל המוקדם בא לעתים קרובות ללא התאמה לנושא במקרא. ואף על פי כן רגילה יותר ההתאמה לנושא המאוחר. על כן מסתבר, שהעובדה שהפועל הקודם ל"זָכּוּר" בא שלוש פעמים (!) ביחיד, אינה מקרה בלבד, אלא היא משקפת את שימוש של יָזְכּוּר כשם קיבוצי.

2. השווה גם את גירורנו החריף של J. Kuryłowicz בספרו, L'Apophonie en Sémitique, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

לא רק מפני שקוראי 'לשוננו' מעוניינים בראש וראשונה בשפה העברית, אלא גם מפני שמבחינה מתודית כל דיון בריבוי השבור חייב להתחשב גם בממצא העברי, כפי שאנו מקיים להוכיח להלן.

מורטונן אינו פנים חדשות לקורא העברי. ידוע הוא לו במיוחד ממחקריו על העברית של השומרונים³. ספרו החדש על הריבוי השבור בערבית⁴ מתחלק לשלושה חלקים. החלק הראשון מכיל ניתוח סטטיסטי של משקלי הריבוי השבור בערבית. מורטונן רשם את כל הריבויים השבורים הרשומים במילון הגדול של לייך⁵ (אשר אמנם אינו שלם) עם צורות היחיד, כדי לקבוע, מהו היחס שבין משקלי היחיד והריבוי, מאיזה משקל של יחיד ייווצר לרוב ריבוי שבור מסוים, ולעתים אף איזה ריבוי שבור מתאים בדרך כלל למשקל מסוים של היחיד (עי' למשל עמ' 3, i). מאחר שאחת הבעיות המרכזיות של התהוות הריבוי השבור היא, האם נוצרו צורות הריבוי השבור מן היחיד, הרי חקירה, כפי שעשה אותה מורטונן, עשויה להבהיר, מה היא צורת היחיד המתאימה בדרך כלל לריבוי מסוים, ומכאן – אם אפשר, שהריבוי נגזר מן המשקל של היחיד, המתאים על הרוב לאותו הריבוי.

אך למרות נכונותה העקרונית של מתודה זו, אין כל ודאות, שהיחס בין היחיד לריבוי ראשוני הוא, ולא נתהווה על ידי היקש. דווקא למורפולוגיה הערבית יש נטייה חזקה להאחיד צורות על ידי אנאלוגיה⁶, ולמשל לגבי משקל fa'1, הנגזר ממשקל fa'il הראה גלדקה, כיצד היה הקשר עשוי להתהוות⁷. מורטונן עצמו (עמ' 3, i) מניח, כי הקשר בין היחיד fa'il והריבוי fa'al תנייני הוא, והקשר הראשוני הוא בין היחיד fa'alat והריבוי fa'al. אף כי עשה מורטונן עבודה חשובה ומועילה, בהעמידו את משקלי היחיד והריבוי אלו מול אלו, עם זה אין אנו סבורים, שנוצר על ידי כך בסיס בטוח לאשש עליו את בניין התהוותו של הריבוי השבור.

בחלק השני של הספר מטפל מורטונן בגיזרון של משקלי הריבוי השבור. אף כי סבור הוא, שיש משקלי ריבוי, שלא היה להם קשר ראשוני לשום משקל של יחיד (עי' עמ' 16), הרי בדרך כלל הוא גוזר את הריבוי מן היחיד,

3. השווה במיוחד Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar III, A Grammar of the Samaritan Dialect of the Hebrew, Studia Orientalia, ed. Societas Orientalis Fennica, XXIX, Helsinki 1964.

4. בנושא זה דנו לאחרונה K. Petrůček, Archiv Orientální 28ff., 1960 ff. ובמיוחד H. Fleisch, Traité de philologie Arabe I, Archiv Orientální 30, 1962, 361 ff. Beyrouth 1961, 470 ff.

5. E.W. Lane, An Arabic-English Lexicon..., London 1863-1893.

6. G. Bergsträsser, Einführung in die semitischen Sprachen..., München 1928, 135.

7. Th. Nöldeke, Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft, Strassburg 1904, 60.

ובמיוחד בהארכת תנועה (ע' למשל עמ' 62). בחלק השלישי מציג מורטון לפנינו את מערכת השלבים השונים של השמית, שנתהוו בהם ניצני הריבוי השבור או הריבוי השבור עצמו. בדרך זו הוא מטפל בשלב האחרון של השמית הקדומה, בדרום-שמית על שלבה המוקדם, המאוחר והמאוחר ביותר, וכן בערבית עתיקה קדומה ומאוחרת ובערבית הקלאסית. כפי שמעיר מורטון עצמו (עמ' 61), בולט כאן היעדרה של שמית מערבית קדומה: לדעת מורטון אין כל תופעה בתחום הריבוי השבור, המצריכה להסברתה את ההנחה של שמית מערבית קדומה.

ספרו של מורטון מצטיין לא רק בעבודה הרבה, שהשקיע המחקר באיסופם ובניתוחם של משקלי הריבוי השבור ושל משקלי היחיד המתאימים, אלא אף בחריפות רבה. למרות זאת לא השתכנעו, כי המסקנות, שהגיע מורטון אליהן, תמיד מבוססות כל צורכן. ראשית, אין אנו חושבים, כי עצם היסודות שמורטון בונה עליהם מאושרים הם, והשווה את ספקותינו שהבענו לעיל, אם אמנם הקשר בין משקלי היחיד והריבוי, כפי שהם משתקפים בערבית הקלאסית, תמיד ראשוניים הם. מלבד זה, אף אם נקבל כבסיס את המצב, כפי שהוא משתקף בערבית הקלאסית, הרי המסקנות, שאפשר להסיק מהן, רחוקות מלהיות חד-משמעיות (ע' דברי מורטון עצמו, עמ' xiii, על ההבדל בין מדעי הרוח לבין המדעים המדויקים). ואם כן, נמצאים הבניינים, שמורטון מקים אותם על סמך אינטרפרטאציה של תופעה מסוימת, בניים, על אף חריפותו (או אולי בגלל זה), על גבי חול. וכך יש שהוא עצמו מסיק מסקנות מנוגדות מממצא אחד: בעמ' 45 הוא מניח, כי שמות בעלי תחילית *ma* נוצרו מן העבר (הוא מסיק זאת ממספרם הקטן יחסית של שמות המכילים *u* בהברתם השנייה בערבית, אך ללא התחשבות בעובדה, שדווקא בערבית יש התאמה ברורה בין שמות כאלה המכילים *i* לבין צורות העתיד בעלות אותה התנועה), ואילו בעמ' 63 הוא גוזרם מן העתיד!

אולם אף מבחינה מתודית אין דרכו של מורטון נראית לנו תמיד. הוא מבסס את ניתוחו על הערבית, כשהוא משווה את גזו, אך אינו מתחשב במידה מספקת בממצאים הערביים-הדרומיים, הפרוטו-ערביים (ת'מודית, צפאית ולחיאנית) והשמיים הצפוניים-מערביים. מאחר שאנו מעוניינים כאן בעיקר בחומר העברי, נסה בהמשך הדברים להראות, עד כמה ההתחשבות בחומר העברי עשויה לשנות את המסקנות לגבי התפתחות הריבוי השבור.

בעמ' 67–68 דן מורטון במשקל *fu'úl* (ע' גם עמ' 72) וטוען, שמשקל זה, שלפי דעתו הוא בחינת ראשית הריבויים השבורים (ההדגשה של מורטון!), נתהווה בראשית השמית הדרומית הקדומה. והרי כבר ראינו (ע' מה שהערנו לעיל לגבי *כור), שמשקל זה משמש כשם קיבוצי גם בעברית.

"יד הלשון" ליצחק אבנרי

אוצר לשוני בסדר אלף-בית של הנושאים, "זרעאל", תל-אביב תשכ"ד

(סקירה)

לאו מילתא זוטרתא היא להקיף במאמר קצר את תוכנם של שש מאות עשרים וארבעת העמודים כפולי הטורים שבספר זה. המחבר שיקע בספר זה עבודה של ארבעים שנה כמעט; אסף בו מאמרים ורשימות, שנתפרסמו בעיתונים ובקבצים שונים, בארץ ומחוצה לה; ואף הוסיף עליהם כמאתיים ערכים, שכתב בשנות תשכ"ב ותשכ"ג.

אך לא רק בכמות העצומה הכתוב מדבר. המחבר דן ביריעה רחבה של עניינים קשים ופרובלימתיים, המנסרים בחלל עולמה של לשוננו העברית, כגון ענייני דקדוק, תחביר, חידושי-מלים, כתיב וכתב, סגנון, ועוד. בדין אומר המחבר בהקדמה (עמ' 1): "נראה לי, שלא נותרה כמעט בעיה חשובה אחת, שלא נתבררה בספר זה". מכאן ברור, כי קצר המצע מלמצות את כל מסכת הבעיות הנדונות בספר זה, מהן בהרחבה ומהן בקיצור. משום כך לא תהא מטרתה של הרשימה שלפינו אלא לתאר בקצרה את מגמתו הכללית של הספר. נתעכב על פרטים אלו ואחרים, ואולי נעיר הערה משלנו זעיר-שם. אבינרי פועל – באחד משני אפיקי עבודתו – למען תקנת הלשון. הוא מבקש לעקור שיבושים, להילחם בהשפעות זרות וכיו"ב. הוא שייך אפוא בבירור למחנה המדקדקים הנורמטיביים, הווה אומר: הוא מבקש לקבוע נורמה – תִּקְן ללשון; הוא עוסק ברגולציה לשונית, פוסל תופעה פלוגית ומכשיר תופעה אלמונית. שיטתו יש בה לעתים כדי להפתיע. כי עם שהוא מכריז מלחמה על צורות מסורמות, הרי הוא מקל גם לא פעם ומתיר מנהגים שנשתרשו ונשתגרו. המחבר עצמו מבאר את שיקוליו בהקדמה (עמ' ח). הוא התיר צורות רק על פי השיקולים הבאים: א) הכרח גמור, ב) מקור קדמון, ג) שיעור התפוצה. בעיקר קבעו ההכרח והמקור, ואילו שיבוש, שאינו אלא תוצאה של בורות או של השפעה זרה, אין המחבר מצדיקו, אפילו הוא נמצא במקור כלשהו בתולדותיה של הלשון העברית. רק לעתים רחוקות אפשר להשלים עם שגיאה, הרווחת בכתביהם של כל הסופרים. תמיד נתבסס פסק ההלכה על חוקי הלשון, על המסורת ועל המקורות.

אליבא דאבינרי יש מנהג כשר-המבטל הלכה ואפילו עוקר דין, ויש מנהג שאינו אלא מנהג שוטים, ואין להתחשב בו (עמ' ח). חבל, שלא פירט המחבר בהקדמה את הקו והמשקולת, שהבדיל על פיהם את ההבדלה החמורה בין

מנהג כשר למנהג שוטים; אך אפשר שמתוך עיון בכמה וכמה ערכים שבספר נגלה את השיטה ואת העיקרון.

מלבד תקנת הלשון עמד לפני אבינרי גם התפקיד של הרחבת הלשון. רבים רבים נהגו לפנות אל 'אבינרי ושאלוהו, מהי המלה העברית המתאימה למושג זה או אחר. והרבה חידושים חידש המחבר, ומאלה יש שאינם אלא תחיית הישן, החייאה של 'מסטודונים' (כפי שכינם בעקבות קלחנר בספרו 'כיבושי העברית בדורנו'), לאמור: מלים אשר משום-מה יצאו מן השימוש ונשכחו כליל, הועלו מתהום הנשייה והונחה להן משמעות חדשה. אך בשנים האחרונות החלו מפריזים בהרחבות ובחידושים עד כי הייתה 'ההרחבה להחרבה'. משום כך חשוב לשם סכר גם בתחום זה.

מעשה נסקור כמה ערכים, הנראים לנו עקרוניים וחשובים. אבינרי יוצא נגד 'חומרות יתרות', ובערך מיוחד (עמ' 191-197) הוא סוקר עניינים רבים, שזכו לאיסורים ולפסילה, ואין הדין עם הפוסלים. תחילה אנו מוצאים כאן סקירה היסטורית על ויכוחים לשוניים בעבר; ניסיונות לתיקון שגיאות לשון ממש מופיעים רק מימה'ב ואילך, לאמור דורות מועטים לפני רשי. לא פעם פרצו מחלוקות קשות בין מדקדקים, וגם צד אישי, כגון אהבה ושנאה, לא נעדר מפולמוס זה. ר' יונה אבן ג'נאח, מחשובי הדקדקנים בימה'ב, נטה להקל בעניינים אחדים, אם נמצאה לו אסמכתא במקורות הקדומים. כך התיר לכתוב 'עבור' במקום 'בעבור', ולעומתו כתב הראב"ע, כי 'השר המסיר הבי'ת של פֶּעֶבֶר הוא סר טעם'.

הוויכוחים הלשוניים נאלמו בסוף ימה'ב ונתחדשו בתקופת המשכילים. עתה שאפו להימנע מכל צורה שאינה במקרא וגזרו על כל משמעות חדשה שאינה במקרא. כך פסלו ביטויים כגון 'הופיע העיתון' (כי 'הופיע' במקרא פירושו 'זרח'), 'גן ילדים', 'דממה שוררת', 'גיבור המחזה' וכיו"ב.

בימינו נתחדשו הוויכוחים הלשוניים, אלא שהמחמירים מחפשים לא רק במקרא, אלא גם בתלמוד, במדרשים ובפיוטים. מה שאין במקורות אלו – פסול לשימוש. אך לא כל המחמיר הוא ידען גדול, – מעיר בדין אבינרי (עמ' 192), יש מחמירים, אשר שבילי הלשון אינם נהירים להם למדי. וכבר ריב"ל כתב בספרו 'זרובבל': 'כל מליצה וכל דיבור ושימוש בלשון שנתקבל בפי כל האומה חדל להיות שיבוש, כי הסכמת העם בלשון היא היא הלשון'. להלן מוצאים אנו מבחר של 'שיבושים' כאלה, אשר נפסלו שלא כדין. אסרו לומר 'להביא קרבן' ודרשו דוקא 'להקריב קרבן'; במקום העליב דרשו לומר 'עלב', במקום הקריא – 'קרא', במקום העניש – 'ענש', במקום הפציר – 'פצר' ועוד. היו שאסרו את השאלה 'מה שלומך?' והתירו 'השלום לך?' בלבד; נמצא מי שפסל את 'היותר גדול' והציע 'יותר הגדול'. כל

התיקונים הללו הם, לדעתו, בלתי-מוצדקים. וכן סבור המחבר, שאין כל רע בצירופים כגון "ניתוק בריית", "עשה צעד", "נתן מכה" וכ"ב, כי אלה הם פרי הצורך בהתרחבות הלשון. בין המחמירים, שאבינרי מתווכח עמם, מצויים בלשנים כמו אברונן, יצחק אפשטיין, הר-זהב, סתוי, פרסקי, פרץ, קלחנר ועוד. אלה ועוד שכמותם גורו לא-פעם גזירות, שרוב הציבור אינם יכולים לעמוד בהן.

גישה זו, המכוונת להקל בעניינים רבים ושונים, שהחמירו בהם מדקדקים שונים, באה לידי ביטוי בערכים רבים הפזורים בספר. נעמוד כאן על חלק מהם, שיהא בהם כדי להדגים את גישת המחבר:

את אותו. רבים פסלו את הצירוף הזה, משום שיש בו חזרה, כביכול, על אותה מלה, שהרי "אותו" ו"את" אותה תיבה היא. לדעת מחבר "יד הלשון" אין צירוף זה פסול כלל. ראשית, הוא נמצא בתלמוד לא פעם אחת בלבד; שנית, "אותו" משמשת כאן במקום "ההוא"; וכשם שאומרים "את היום ההוא", כן מותר לומר גם "את אותו היום".

ב לפני ל בשם הפועל. רבים פוסלים את הדיבור השגור בפ"י לדינו: "בלכתוב", או "בלעמוד". ודאי, שאין לומר בלכתוב במקום "בשעת כתיבה". ואולם, הדיבור "נשחק בל הציל" יש לו אסמכתה בלשון חז"ל: "אף בלשות אין בו כרת", "בלהניח דברי הכל פסולה" ועוד.

הכי. מילית זו עוררה, בידוע, מחלוקת קשה. רבים אסרו את השימוש בה כציון להפלגה. משמעותה היא כמלת שאלה "וכי?" "האם?". רק פעם אחת כתוב במקרא "מן השלשה הכי נכבד" (ש"ב כג, יט), וכאן נפלה טעות לדעת חוקרים רבים, ורק לפי העניין מבארים: "הנכבד ביותר". אך הצורה נשתרשה בפיוטים ובספרות ההשכלה, והמילונים החדשים מביאים אותה כמקובלת לציון ההפלגה. אף אבינרי סבור, שאין טעם לפסלה, מכל-מקום לא בדיבור. ובמיוחד מורגש הצורך ב"הכי" כתואר-הפועל, כדרך שהגרמני אומר: = am besten. הכי טוב.

בית-חולים שדה. צירוף זה הוא יציר העברית החדשה. השאלה היא: כיצד גזרים סמיכות מ"בית-חולים"? הרי אין להעלות על הדעת לומר "בית חולי-שדה"! גם ההצעות "בית חולים שדי", "בית-חולים של שדה" אינן גראות לאבינרי: הראשונה, משום שאין לגזור תואר מן "שדה", והשנייה – מפני שהקיצור עדיף לגבי שם של מפעל. אך אפשר להכשיר "בית חולים שדה", שכן יש במקורות "שני שקים קמח"; אמנם יש הבדל במשמעות של שני הצירופים הללו. אך לענייננו חשוב שקיימת קונסטרקציה כזאת; וכן יש השמטות "ש" במסכייות שונות במקרא: הארץ כענן (במדבר לד, ב), והנבואה עודד הנביא (דה"ב טו, ח), אשך מין

הרקח (שה-ש ח, ב) ועוד. כך נוהגים גם לומר "פורים שושן", "בית-ספר תיכון ערב" וכירב.

"אפשר" במשמעות "מותר". לא-פעם שומעים: "האם אפשר לראות את המנהל?", "האם אפשר להיכנס?" היו שערערו על כך, וטענו בדרך היתול: "אפשר, אך אין לך רשות לכך" – ללמדך, שעליך לשאול, אם מותר להיכנס. אך לדעת אבינרי מצוי שימוש זה גם במקורות קדמונים; כשאנו קוראים בתלמוד: "וכי אפשר לומר כן?", אין הכוונה, שאין יכולת פיסית לומר כן, אלא שאין ההיגיון מחייב זאת, והרי זה כעניין רשות. אמור מעתה, שלשון אפשר ניתן לגרוס במשמעות "מותר".

"איזה" בלשון רבים. צורת הרבים של "איזה" גרמת כאב-ראש לרבים-רבים מהלומדים עברית. בספרי הדקדוק מלמדים, שיש לומר אֵילָה, זהו קיצור של "אי-אלו", כשם שהצירופים "אי-זה", "אי-זו" נוצרו ע"י צירוף של "אי" + כינוי רומז, בהתאם למין הנדרש. אך צורה זו – סכנה בה בשל דמיון הצלצול לכינוי הרומז "אלו"; ולשון חיה המצווה על בהירות, אינה יכולה להשתמש בשני כינויים שווים לציון שתי משמעויות שונות. בתלמוד ובכתבי רש"י ובלשון ימה"ב החלה גם צורת "איזה" לשמש ברבים, ולכן רואה אבינרי להכשיר שימוש "איזה" גם בלשון רבים. האמת, כי רוב הדוברים משתמשים בצורה זו בשפתם היום-יומית, אך ספרי הדקדוק פסלוה מכול-וכול. בהיתר זה עשה מחבר הספר ממש צעד מהפכני. בפרט אמורים הדברים לגבי השימוש ב-"איזה" במובן קריאת התפעלות. פלוני מראה לחברו תמונות, והלה מגיב באמרו: "איזה תמונות!"; או בעניין אחר: "איזה השוואות!!" – קשה לתאר את המילות "אילו" בשימוש זה.

ל במקום "את". מן המפורסמות הוא, כי במקרא משמשת ל לעתים לציון המושא, כגון: הרגו לאבנר (ש-ב ג, ל), ואהבת לרעך כמוך (ויקרא יט, יח) ועוד ועוד. בתלמוד נפוץ שימוש זה עוד יותר בהשפעת הארמית. גם בעברית החדשה תפסה הלמד את מקומה של "את", חזאת בפעלים כגון "הודיע-והראה", המצריכים במקרא ברובם המכריע "את" (חוץ משש פעמים הראה ל...). יש דקדקנים, האדוקים בסגנון המקרא, והפוסלים את השימוש בלמד בפעלים: נתן, הפריע, קרה, ענה. שוב מקל מחבר הספר שלפנינו ומתיר את השימוש בלמד. "... מה שכבשה לשוננו, באורח מישור כבשה".

וכאן מן הראוי להזכיר את המלה צריך ואת מושאה. בעברית החדשה נוהגים לומר: "מי צריך אותך?". ושוב: קפדנים-בלשונם מתנגדים לדרך זו ומתקנים: "צריך לך". מחבר "יד הלשון" מעיד על עצמו, שגם הוא היה בין הפוסלים. אך עתה נראה לו, שאין כאן "ברבריסמוס מבהיל" (כדברי קלחורר). יש במקורות דוגמאות אחדות של צריך בצירוף את (ירושלמי ב"ק, בראשית

רבה ועוד). אם אנו דוחים לעתים "את" במקום למ"ד, אין רע בכך, שבפעם הזאת תכבוש "את" את מקומה של למ"ד. וכן מותר לומר "הצטרך את..." אחד הנימוקים, שאבינרי מביא להצדקת ההיתר, הוא אי-הבהירות: "אני צריך לו" - עשוי להשתמע, כאילו נאמר "אני נחוץ לו". למען מנוע אי-הבנה, עדיף לומר "צריך אותי". כאן מצטט אבינרי את דעתו של חנוך ילון ("קונטרסים", אלול תרצ"ח) שטיפל בשאלה הזאת בזהירות ובהיסוס. ילון טען שם, שבסוגיה זו לא היה יודע להשיב דבר ברור. וכך הוא מסיים: "לא זכיתי לראות את כל צפונות ים התלמודים והמדרשים; אפשר נמצא שם צריך, המקשר אובייקט ב-"את", אפשר שלא נמצא."

"אשר" לא להגדרה. בין החומרות היתירות מונה אבינרי גם את האיטור של מה שקרוי בלשון התחביר "משפט-זיקה ממשיך" (continuating relative clause). רבים מהמדקדים מתנגדים בתוקף לשימוש זה, כגון: "...ירו יריות, אשר לא פגעו באיש"¹.

האמת היא, שהעיתונות והספרות העברית החדשה מלאה קונסטרוקציות כאלה². ושוב: מחבר "יד הלשון" מקל גם פה ומתיר את הדרך הזאת. נמצאו חילופי ש-ו בתלמוד לענין זה; ובספרותנו החדשה ישנם שימושים אלה למכביר אף ביאליק עצמו הביא משפטים כאלה לרוב; למשל: הוזקק לנפול סוף-סוף ביד אריה, אשר הריח מיד במה הכתוב מדבר (אריה בעל גוף, פרק ט); או: וירץ אל חנה שעמדה ברגע זה בבית המבשלות (שם, פרק יא).

מלבד דוגמאות אלה יש עוד רבות, שבהן מוכיח אבינרי את חושו הבריא לעברית החדשה ולצרכיה של לשון מתפתחת וחייה. הוא מתיר את השימוש ב-"אחרת" (במובן sonst הגרמנית) בצירופים מסוימים; מותר לומר "להקריא" במובן המקובל; כשר לומר "קיבל מכות" וצירופים דומים של "קיבל"; אין רע בכך, שמצרפים "כבר" לכל זמני הפועל. אין טעם לאסור ביטוי כגון "דממה שוררת", ועוד רבים כאלה.

ברם, מי שחושב כי בספרו של אבינרי הכול מותר ושרי, וכי ניתן לפרוץ כל גדר, - אינו אלא טועה. אדרבא, בעל "יד הלשון" כואב את כאבה של לשונו, "בצרתה לי צר, ובטובה ורווחתה - ירוח לי". לכן הוא מקפיד על

1. באחרונה שם אבא בנודיד בחוברת "לשונו לעם" (קניה, שבט תשכ"ה) ללעג ולקלס את השימוש ב-"ינים תותבות". אם "פגעה מניית ברכוב אופניים שנפצע קשה...", מפרש א' ב"ד: "המונית חיפשה לה רוכב אופניים שנפצע קשה! ומוזר הדבר, שהמכוניות הללו אינן דורסות לעולם בני-אדם בריאים, אלא תמיד אנשים שנפצעו או אושפזו בבית-חולים". ואם "התפוצצה פצצה פלסטית שפצעה 3 אנשים", מקשה בן-דוד: "פצצה - שפצעה 3 אנשים" חזרה והתפוצצה שנית? באחת: בן-דוד פוסל את השימוש במשפט הויקה הממשיך!

2. ראה בנודיד, שם.

כמה וכמה איסורים וגזרות, ואינו מוכן להשלים עמהם בשום אופן. כך הוא אוסר את ה"זרות המשונה, שהיא ליעזב גרמני או אנגלי": "הנסיעות מ" ולחיפה". לא טוב מזה הוא לכתוב "אל ומירושלים". בעברית יש לומר: לירושלים וממנה. כן אין להקדים את הצירוף "איזה" שהוא לשם, שכן לפנינו כאן תואר, לפיכך מקומו אחרי השם. אין לומר "איזה" שהוא אפשרות, אלא "איזו אפשרות שהיא" או "כל אפשרות איזו-שהיא". הביטוי "אחד אחרי השני" שפשט בדיבור ובספרות הוא משונה ומיותר; יש לומר תחתיו "זה אחר זה, זו אחר זו" וכד'. אין לומר בכדי במובן "כדי"; כי "בכדי" עניינה "בשיעור של". ואין לערבב את המושגים. יש להזהר מלומר יותר במקום "עוד": אל יכריז נהג: "אין מקום יותר!" (אין מקום עוד!) אל תאמר: "לא אבוא אליך יותר!" כי שיבוש זה אינו הכרחי כלל. שגיאה זו אינה יוצאת מידי חזקת שגיאה, גם אם נמצאת היא בפירשי פעם-פעמיים. שימוש זה חדר לעברית, כנראה, בהשפעת היידיש או הגרמנית, ויש לעקרו, אע"פ שכבר חדר לכתביהם של אחדים מסופרינו הנודעים בשם. ה"עותק", שחידשה האקדמיה, חידוש מיותר הוא לדעת אבינרי, ונוצר לשוני ירחק ממנו. ה"טופס" מספיק לנו לציון אותה משמעות עצמה, וה"עותק" מצוי בין חידושי ביאליק במשמעות שונה: "בעז פניהם ובעותק צווארם", והוא שם מופשט מלשון הכתוב "בצוואר עתק".

נתעכב מעט יותר על שניים מהאיסורים:

"לא" בלשון הווה. בידוע מקובל מאוד לומר "לא" גם בהווה ("אני לא רוצה"). עוד בספרו "כיבושי העברית בדורנו" עמד אבינרי על כך, שנלחמו בשיבוש זה, ולא יכלו לו. לאמתו של דבר, הרי זה מכבשונה של לשון, שתיבת "אין" משמשת רק בהווה, ולא בשאר הזמנים; ואין אנו יכולים לברר טעמו ונימוקו של דבר. במקרא יש "לא" לפני הווה במקרים מועטים; בלשון חז"ל מצויה "לא" בהווה, אך בעיקר במשמעות סתמית או בשלילה כפולה ("לא אוכלין ולא שורפין"; "לא קוצרים ולא בוצרין"; "המלך לא דן ולא דנים אותו"). לעולם אין בתלמוד "לא" אחרי כינוי הנוף. אמנם במקומות אחדים שובש עניין זה, אך, כאמור, אין המקור מוציא שיבוש מידי דופיו. במדרשים מצא אבינרי את השיבוש הזה רק פעמיים, באבות דרבי נתן יב, ט; ובמדרש יונה ("אני לא זוכה בעצמי"; "והוא לא מתפלל לפני"). אך לשון המדרשים משובשת לא פעם, ואין להסיק מסקנה ממקומות מועטים כל כך. הרי יש במקורות גם היפוכו של זה, "אין" בעתיד: "אין המלך יוכל" (ירמיהו לח, ה); ואין לתלמוד מכאן.

בימינו ביקשו להכשיר את השימוש הזה בשתי טענות: א) "לא" מופיעה תמיד במקום קבוע, לפני הפועל, ואין צורתה משתנית; ואילו "אין" – צורתה

משתנית (אין, איננו, אינם וכו'). ב) "לא" נוהגת בעבר ובעתיד, ומוטב להשליטה גם בהווה לשם אחידות. כנגד אלה טוען בעל "יד הלשון": גם "אין" מקומה קבוע: לעולם לפני הנושא: "אין המלך נושע ברב חיל", "אין אסתר מגדת" וכיו"ב. ואף "אין" בנטייה מקומה לפני הנושא: "איננו" = "אין הוא"; "והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון" = השבע לעשיר אין הוא מניח... ואשר לטענת האחידות, הרי דווקא טוב ומועיל לשמור על גיוון מסוים ולשמור על עושר לשוני!

יש טוענים: מה איכפת אם תשמש "לא" בכל הזמנים? הרי העיקר הוא שהשומע יבין את הדובר, ולמה לנו להקפיד על איסורים וסייגים? כלפי כל אלה אומר אבינרי: לא חומר המלים לכשעצמו קובע, כי אם דרכי צירופן יכול אדם להשמיע מלים עבריות, אך נטולות נשמה עברית, חסרות רוח חיים עברית. העברית נתברכה בהבחנה בין "לא" ו"אין" (כשם שבגרמנית מצויה הבחנה אחרת: nein ו- nicht), וכל המוותר עליה מעיד על השתעבדותו ללשון זרה.

כאן השמיענו המחבר אחד מעקרונותיו בתפיסת הלשון העברית: יש צירופים מסוימים, המאפיינים את הלשון; וכל המוותר עליהם, בגשמת הלשון הוא פוגע. מה הם צירופים אופייניים אלה, היכן הם מצויים – זאת תורה הצריכה לימוד. השמטת ב. יש מקרים לא-מועטים שנוהגים להשמיט בהם את ב היחס בעברית. דוגמאות אחדות: "ראה מעשה ונזכר הלכה (סנה' פב ע"א). ובעברית של ימינו: "זכרו בית אמא", "הדבר יסודר משך הזמן"; כותבים "גלל" (= בגלל), "עבור" (= בעבור), "שעה ש..." וכיו"ב. לאחדים משיבושים אלה יוחדו ב"יד הלשון" ערכים משל עצמם, כגון גלל, עבור, ושעה ש. המחבר סבור, כי כל ההשמטות הללו בטעות יסודן. יש לכתוב "בשעה ש...", "ואף אם ימצא 'שעה ש' במדרש, לא אירתע, ולא אומר, שכשר הוא בעיני". ודווקא משום שהצירוף המחר הזה נתפשט ודחק את כל הצירופים הכשרים שהיו מקובלים עד כה – מצווה לעקרו ולמחות את זכרו. מלבד היותו שיבוש, עשוי צירוף זה גם להביאנו לידי אי-הבנה; מדובר, למשל, על אישה שחיכו לה זמן רב והיא נשתתה, ולבסוף "באה שעה שלא חיכינו לה". כאן לא ברור, אם השעה באה, או אם האישה באה בשעה שלא חיכינו לה!

על טענה זו השיבו כמה סופרים עבריים והביאו דוגמאות מהמקורות, כדי להצדיק את "שעה ש", ורצוני להוסיף הערה לזיכרון זה. במקורות נמצא, כנראה, פעם אחת שימוש זה: כל שעה שמותר לאכול מאכיל לבהמה ולחיה ולעופות (פסחים ב, א). אך ברי, שלא שאלת המקורות קובעת כאן, אלא התפתחותה של הלשון בכלל ובימינו בפרט. כלום אין לנו שמות-עצם אחרים המשמשים כמלות-יחס בלא תוספת "ב" במקום שהב' נדרשת לפי

ה-היגיון? למשל, המלה 'דרך': הן עוד במקרא מופיעה מלה זו בתפקיד של מלת-יחס, כגון שמות יג, יז, יח; במד' כא, לג ועוד. אך לא זה הקובע. ידעתי, שבתנ"ך ניתן למצוא הסברים בלשניים אחרים לקונסטרוקציה זו. העיקר הוא שבעברית החדשה משמשת מלה זו כמלת-יחס, בלא תוספת ב. אדם אומר: 'נסעתי דרך חיפה', '... דרך חדרה' - ועדיין לא שמעתי עוררין על כך (לשווא חיפשתי ערך 'דרך' ביד הלשון!). אנו אומרים 'כלל' בקיצור במקום 'בכלל': 'אינה יודעת כלל' - כך כותב אבינרי עצמו (עמ' 614). אנו משתמשים ב-מקום ש' כמלת-חיבור הפותחת משפט תיאורי (של המקום); בקהלת יא, ג כתוב: 'מקום שפיל העץ שם יהוא. ובבראשית לט, כ: 'מקום אשר אסירי המלך אסורים' (השינוי הקל בין 'ש' ו-'אשר' מתבאר ע"י סיבות אחרות, ואיננו מעלה או מוריד לגבי דיונו כאן). דרך זו רווחה ונתפשטה עד מאוד בלשון חכמים. למשל: מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר (ברכות א, ד) ועוד הרבה! מדוע יהא אסור לגבי השעה מה שמותר לגבי המקום? דומה, שבענין זה החמיר אבינרי יתר על המידה, ובכך לא היה נאמן לשיטתו-הוא, הרואה במקור קדמון ובתפוצה גדולה נימוקים חשובים להיתר.

יצחק אבינרי פעל רבות גם בשדה החידושים. הרבה חידושים הם פרי עבודתו, וחלקם נקלטו בלשון, ואין זוכרים כלל מי חידשם. כך נקלטו בפי כול: מייצר וייצור, מחסל וחיסול, מביים וביום, תפוז, אישום, מדגה, מידע ועוד. קרה שחידושים נקלטו - אך במובן שונה מזה, שנתכוון לו המחידש. אבינרי הציע איש ואיוש לענין 'פרסוניפיקציה'; אך חידוש זה נקלט בלשון לענין 'חללית מאוישת' וכדו'. הקיצורים 'אזנמן' (אזן המן) ו-'תרנהוד' (תרנגול הודו) לא נקלטו - במשקים מקצרים ואומרים 'הודים'. למלה 'אזר' הציע 'אותים' (בהסתמך על התיבה אותיום שבלשון חז"ל, המופיעה בגרסאות אחדות 'אותיאוס', מלה יוונית משובשת) - אך בלשון נקלט 'עדכן', והפועל 'לעדכן', 'מעודכן' הגזר ממנו, למרות היותו 'חידוש סר-טעם'. ההצעות 'דורגלן' (= כדורגלן), 'שדיאור' (פרח'קטור), 'רפרם' (= עשה רפורמה), 'ארפוז', 'ארפוז' (דצנטרליזציה) לא נקלטו. וייתכן, שעוד תגיע שעתן. כן עדיין אין תשובה מוסמכת לשאלה, מהו שם-הפועל של יכול, כלומר: איך אומרים במלה אחת: 'להיות יכול'? הצעת א' היא 'לזכל' לפי דקדוק המשנה, צורה זו נאה לדיבור ולפרחה; ולפי דקדוק המקרא ניתן לגזור 'לזכלה' על משקל לזבקה, ליזאה, וצורה זו יאה בעיקר לשירה. בחידוש צורה זו עדיין מתלבטים רבים, וחבל שלא חדרה לשימוש.

לעומת חידושים נחוצים מתריע המחבר על חדשנות מופרזת ומיותרת. כך מיותר ה'ביגוד' לגמרי, יש במקומו לבוש, הלבשה ועוד. סכנת במובן אינטואיציה מיותרת - שהרי יש לנו השראה או בינת הלב. כן לא דרוש 'מוען' (המקבל).

פער, ואף לא תפוד (= תפוח אדמה). (התפוח מוצדק בגלל הקרבה – לצליל פו, אך הרוצה לקצר תפוח-אדמה, ישתמש נא במלה התלמודית – בולבוס).

במקומות רבים מוצאים אנו מלחמה ללא חת נגד השתעבדות לשפות לעז. הלשון האנגלית עשתה שמות בשפה העברית. הנה דוגמאות אחדות: מתייחסים למכתב. זהו תרגום של refer האנגלי. אף כי המלים עבריות הן, אין זו עברית. אפשר להוסיף, כי לא רק בכתב מתייחסים ל. אלא גם בשיבות או באספות שומע אתה הרבה פעמים: רוצה אני להתייחס לדברי החבר. – כיסוי מאורע. השאלה הזאת תפסה מקום רב בוויכוחי האקדמיה ללשון העברית, ושם הוחלט, כידוע, על סיקור, ואכן מונח זה חודר לעיתונים אחדים. – הביון נראה לאבינרי מיותר ומוזק במקום ריעול. – המיסוי הוא חיקוי קלוקל של taxation, ואנו יכולים להסתפק בהחלט בהטלת-מסים. – הניבוי הוא שיבוש מאוס בעקבות ה-backing. תימוכין חידוש כשר הוא, אם כי אפשר היה להסתפק ב"משען". מחסה וכדו'. – המחבר יוצא חוצץ נגד האקדמיה, על שכירתה עצמה בשם לועזי, ולא הצליחה עדיין למצוא לעצמה שם עברי, כיאה למוסד עליך ללשון העברית. ישנה תופעה חמורה של קנאה בלשונות לועזיות ושל רצון לחקותן באוצר המלים ובקונסטרוקציות שונות. – יש תחומים, שבהם העברית עשירה יותר מלשונות-אירופה (כגון יצעה – מועצה, שני מושגים המבוטאים ע"י מלה אחת אחת בלבד הן ברוסית, הן בצרפתית והן בגרמנית: Rat, conseil, sovjet); ולכן אל-נא נתחלחל אם בתחום אחר לשונו חסכונית יותר משאר השפות! לא גלאה את הקורא בדוגמאות רבות, המעוניין ילך אצל הספר וימצאן ללא קושי.

ענייני תחביר (עמ' 611–615, ערך תחביר). מחבר ספרנו אינו מחשיב את הצד האנליטי שבתחביר, ניתוח חלקי המשפט נראה לו טפל, ואין תכליתו של לימוד התחביר, אליבא דאבינרי, לדעת כי זה מושא ישיר זה מושא עקיף – כי אם תפקידו הוא ללמד את התלמיד לכתוב בשפה ברורה ונכונה. לכן ניתנת כאן עדיפות לשיטה הסינתטית, העוסקת במבנה המשפטים ובסדר המלים שבתוכם. יש משפטים עבריים, שבהם מותר להחליף את סדר המלים: אני קורא בספר / קורא אני בספר – שניהם כשרים. אך לא ייתכן לומר: אני הולך גם – (= גם אני הולך). כן אסור לחצוץ בין כדי לבין ל שלאחריה: כדי אחר-כך להופיע – אינו משפט עברי. כמו כן מצויים אנו על בהירות במשפטי הויקה: נערות שעזבו חיילים בימי המלחמה – הוא משפט דר-משמעי, ויש להזהר ממנו ומשכמותו. דיינו שנוסיף אות אחת – נערות

שעובן חיילים... - והמובן בהיר. - בוויכוח בין אם לבנה בענין מים חמים בדוד טענה האשה, שהמים חמים, ואילו הבן בדק ומצא, שלא כן. אמר הבן: "מפני שאת אומרת, המים לא יהיו חמים!". כוונתו היתה: לא מדברייך יתחממו המים. על כגון דא יש להקפיד היטב בכתב, - כי בדיבור עוד מסייעת בידיו האינוטוציה להבנה טובה. מה שאין כן בכתיבה. מהכותרת "נציגי היישובים שהותקפו בישיבת הוועה-פ" משתמע, כאילו הותקפו הנציגים בישיבה, ואילו הכוונה הייתה: נציגיהם של יישובים שהותקפו באו אל הישיבה. נוצר לשוני ירחק ממשפטים כגון אלה! בערך מיוחד מטפל הספר בסוגיה המסובכת של סדר נושא ונושא, והוא מבחין כאן בין משפט פשוט למורכב, בין עבר ועתיד מצד אחד להווה מצד אחר.

יש ענין רב בערך "סמיכות" שבספר. המחבר מתיר במפורש שניים-שלושה נסמכים רצופים: יש גם בתלמוד: מקום דריסת רגלי ישראל (יומא טז ע"ב). ואף במקרא: זאת תורת נגע צרעת בגד הצמר (ויקרא יג, נט). אין לפסול כותרת כגון זו: "לא נקבע תאריך חתימת הסכם תוספת היוקר", אם-כי מוטב להפריד: "חתימת ההסכם על תוספת היוקר". יש לזכור, כי משמעות הסמיכות רחבה היא מאוד; היא תבוא לא רק במקום "של", אלא היא ממלאת תפקידן של מלות-יחס אחרות רבות: "יציאת-מצרים" = היציאה ממצרים; "הזאת-פרוכת" = הזאה על הפרוכת; "כוס-זכויות" = כוס עשויה מזכויות; "כוס חלב" = כוס שיש בה חלב; "טבלת שוקולדה" = היא עצמה עשויה שוקולדה וכו'. מחברנו אף סותר את החומרה היתרה, המבקשת לפסול צירוף שני נסמכים לסומך אחד. צורות כאלה מצויות במקרא (פסל ומאזני משפט, משלי טז, יא) וגם בתלמוד (טעם ומראה יין, פסחים קר ע"ב). אך לא זה הקובע. עובדה היא, שהשימוש הולך ומתפשט בימינו. לעתים יש אף הכרח להזקק לדרך זאת: "תלמידי המורה וחבריו" עשוי להתפרש כתלמידי המורה ותלמידי חבריו. לכן עדיף תלמידי וחברי המורה! בניגוד לכל המדקדקים הגורמטיביים (כך דומני) מתיר אפוא אבינרי שימוש זה בחושו הבריא להתפתחות הלשון.

"אני ואתה לפני אשר". שאלה מעניינת היא, ותכופות שואלים אותה: היש לומר: "אני הוא הראשון שראה" - או: "שראית"? אתה הוא פלוני שכתב לי. או: "שכתבת לי"? הלשון העברית נוהגת במקורותיה לפי ההינין שבלב. היא מתאימה את הפועל לגוף ראשון ושני: אני הוא זה שראיתי, אתה הוא האיש שמצאת. הוא הדין ביחס להתאמת תארים, מלות-יחס וכו': "אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אותי מצרימה" (ולא "אותו"); "אני ה' אשר לא יבושו קווי" (ולא "קווי"). במקורות יש דוגמאות רבות לכך, והמעוניין יעיין

בספר עצמו (עמ' 37-38), לגבי העתיד יש לנהוג לפי אותו החוק עצמו. אך ברוח העברית מוטב לומר: "אהיה האחרון הקובע" (ולא: "אשר יקבע"). מעניין לעקוב אחר הנמקוטי השונות של אבינרי בהכרעותיו. כבר הכרנו טענות כגון מקור קדמון, מידת התפוצה, הכרח גמור. אך גם הטעם ממלא תפקיד חשוב בשקוליו. וכך יאמר (עמ' 585): "כל הכותבים 'גלל' במקום 'בגלל'..." הוא הפך עורך-דין (במקום נעשה לעורך-דין) וכדו' מעידים על טעם פגום מאוד, וברבות הפגמים הללו – תיפגם דמות שפתנו. טעמו של אדם – הוא כולו רכושו הפרטי, ומן הסתם נתגבש הוא על יסוד רקע, עבר, חינוך וגורמים דומים לכך.

הצד הפוניטי ונוחות ההגייה חשובים גם הם. כך דוחה בעל יד הלשון את המלים האפלה, האשמה, הענושה בשל קושי-המבטא ומציע תחתיהן איפול, אישום, ענישה. (צורות "איפול" ו"אישום" נקלטו בינתיים בלשון). כך מחייב הוא את צורות הארה, הערה (בסגול) לא רק בשל הוכחת המדקדקים, כי זוהי הצורה הנכונה, אלא גם בשל יתרון פוניטי, שלא יבואו שתי תנועות ā בזו אחר זו. וכן מתיר אבינרי את הצורות הכחיל, הכחיש (בכ"ף דגושה) בניגוד לחוקי הדקדוק, משום שכ"ף רפה שוואית קשה מאוד לדיבור לפני ח' (עמ' 128).

הרצון לבהירות מניע את המחבר להעדיף להיות נוכח על פני "לנכות", כדי שלא נשמע בטעות לנוח (עמ' 385). כך מתנגד הוא להצעת ועד הלשון לאסוציאציה – תסמוכת. אין הצעה זו נראית לו גם מסיבה פוניטית, כי היא דומה יתר על המידה לתסבוכת.

תמה הסקירה על הספר רב-המידות – ולא נשלמה. ביקשתי לפרוש מקצת מן היריעה לפני הקורא, ונגעתי בקצה-המזלג בעניינים שונים, שיש בהם – לפי עניות דעתי – כדי להבליט את שיטתו ואת השקפתו של המחבר בענייני לשון. הרבה בעיות לא השתקפו ברשימתי זו, כגון ענייני כתיב וכתב, ענייני סגון, מליצות, נרדפים, ניקוד והגייה ועוד. הרוצה לעיין בכל אלה ילך אצל המקור יעין. לכל אדם מעוניין – מצוי כאן מדריך לשוני מקיף, מעמיק ובלתי שגורתי, – ותיתי לו ליצחק אבינרי על העמל הרב, שהשקיע בהוצאת ספר זה.

עליי לציין, כי עניינים רבים שבמאמר זה שנויים במחלוקת המדקדקים, ואין לראות בפסקי ההלכה המובאים כאן הבעת דיעה מוסכמת או מוסמכת של מוסד כלשהו. הדיעות שהובעו בספר "יד הלשון" נאמרו על אחריות מחברו בלבד; וכל הערותיו של הסוקר – הן הערות ההסכמה והן הערות ההתנגדות – הובעו על אחריותו הוא.